

ACADEMIA ROMÂNĂ—FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE IAȘI

Academia Română—filiala Iași INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE BUCUREȘTI
Nr. inv.

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XV

EDITURA ACADEMIEI
BUCUREȘTI 1992

Fondator

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, membru corespondent al Academiei Române

COMITETUL DE REDACȚIE

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, *redactor responsabil*;
CONSTANTIN ICONOMU, *secretar de redacție*; ALEXANDRU
ANDRONIC, VASILE CHIRICA, ION IONIȚĂ, SILVIU SANIE,
VICTOR SPINEI, DAN GH. TEODOR, *membri*.

Desenele care ilustrează volumul au fost executate de către Waltraud Delibaș și Emilia Drumea.

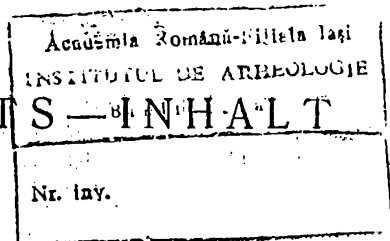
În țară revistele se pot procura prin poștă pe bază de abonament.

La revue „Arheologia Moldovei” paraît 1 fois par an. Les lecteurs de l'étranger peuvent s'abonner par ORION SRL Splaiul Independenței 202 A, București 6, România. PO Box 74—19 București ; Tx 11939 CBTxR. Fax (400) 424169.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al „Arheologiei Moldovei”, Institutul de Arheologie Iași, str. Lascăr Catargi nr. 13, 6600 Iași, România.

APARE O DATĂ PE AN

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
R—79717, București, Calea Victoriei nr. 125, sectorul 1

SUMAR — SOMMAIRE — CONTENTS — INHALT

STUDII ȘI MATERIALE — ÉTUDES ET MATÉRIAUX

ANTON NIȚU, <i>Les catégories dynamiques du décor géométrique de la céramique peinte de Cucuteni-Tripolie</i>	5
CONSTANTIN ICONOMU și MARCEL TANASAOCHI, <i>Descoperirile arheologice din necropola hallstattiană timpurie de la Cotu Morii — Iași</i>	23
<i>Découvertes archéologiques dans la nécropole hallstattienne de Cotu Morii — Iași</i>	43
SILVIA TEODOR, <i>Cercetările arheologice de la Lozna-Hlibicioș, județul Botoșani</i>	45
<i>Les recherches archéologiques de Lozna-Hlibicioș, dép. de Botoșani</i>	69
SILVIU SANIE, ȘEIVA SANIE, <i>Cetățuia geto-dacică de la Barboși (IV)</i>	71
<i>La citadelle géto-dace de Barboși (IV)</i>	95
VASILE URSACHI și VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, <i>Descoperirile monetare din așezarea dacică de la Brad</i>	97
<i>Monetary Discoveries of the Dacian Settlement from Brad</i>	105
SILVIU SANIE, <i>Aspecte ale timpului și temporalității în spațiul getic (secolele VI î.e.n. — III e.n.)</i>	107
<i>Aspects of Time and Temporality in the Getic Space (VI B.C. — III A.D.)</i>	107
DAN GH. TEODOR, <i>Fibule „digitate” din secolele VI — VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic</i>	119
<i>Fibules „digitées” des VI — VIIe siècles dans l’espace carpato-danubien-pontique</i>	139
VICTOR SPINEI, <i>Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X—XVII</i>	153
<i>La circulation des pièces de culte dans les régions roumaines nord-danubiennes aux Xe—XVIIe siècles</i>	174

NOTE ȘI DISCUȚII — NOTES ET DISCUSSIONS

CONSTANTIN ICONOMU și CĂTĂLIN PIU, <i>Un mormânt din prima epocă a fierului descoperit la Iași</i>	177
<i>Une tombe de l’époque du fer ancien découverte à Iași</i>	180
PAVEL BÎRNEA, <i>Orheiul Vechi : unele observații cu privire la procesul de urbanizare în Moldova feudală</i>	181
<i>L’Ancien Orhey : certaines observations sur le processus d’urbanisation en Moldavie médiévale</i>	184

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE — RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

FELICIA MONAH, <i>Amprente de plante descoperite în așezări eneolitice din Moldova</i>	185
<i>Empreintes de plantes découvertes dans des établissements énéolithiques de la Moldavie</i>	188
MIECZYSLAW F. PAZDUR, <i>Modern Aspects of Radiocarbon Dating Method : Fundamental Concepts and Archaeological Applications</i>	191

RECENZII — COMPTES RENDUS

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, <i>Dacia răsăriteană în secolele VI—I î.e.n. Economie și monedă</i> , Ed. „Junimea”, Iași, 1990 (Silvia Teodor)	213
DAN GH. TEODOR, <i>Crestinismul la est de Carpați de la origini și până în secolul al XIV-lea</i> , Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991 (Costel Chiriac)	214
ADOLF ARMBRUSTER, <i>Der Donau-Karpatenraum in den mittel-und westeuropäischen Quellen das 10.—16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie</i> Studia Transylvanica, 17, Köln-Wien, 1990 (Victor Spinei)	216

VIATA ȘTIINȚIFICĂ — LA VIE SCIENTIFIQUE

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, <i>Sesiunea internațională de la Berlin din decembrie 1990, ocazionată de împlinirea a 100 de ani de la moartea lui Heinrich Schliemann/Session de Berlin (1990) dédiée à Heinrich Schliemann</i>	219
VICTOR SPINEI, <i>Stagiul de documentare în Germania/Documentation scientifique en Allemagne</i>	221
VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, <i>Documentare științifică în Germania/Documentation scientifique en Allemagne</i>	221
VICTOR SPINEI, <i>Al XVIII-lea Congres internațional de studii bizantine (Moscova, 1991)/Le XVIIIe Congrès des Études Byzantines (Moscou, 1991)</i>	222

DAN GH. TEODOR, <i>Al XII-lea Congres internațional de pre- și protoistorie (Bratislava, 1991) / Le XIIe Congrès international de pré- et protohistoire (Bratislava, 1991)</i>	223
VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, <i>Al XI-lea Congres internațional de numismatică (Bruxelles, 1991) / Le Xe Congrès international de numismatique (Bruxelles, 1991)</i>	223
ION IONIȚĂ, <i>Simpozionul de la Isegran — Fredrikstad (Norvegia, 1991) / Le Symposium de Isegran — Fredrikstad (Norvège, 1991)</i>	224

CRONICĂ — CHRONIQUE

DAN GH. TEODOR, <i>L'Institut d'Archéologie de Iași</i>	225
MIRCEA PETRESCU-DÎMBONȚA, <i>Profesorul Dumitru Berciu la 85 de ani / Le Professeur Dumitru Berciu à son 85e anniversaire</i>	225
VICTOR SPINEI, <i>Profesorul Vasile Ncamțu la 70 de ani / Le Professeur Vasile Ncamțu à son 70e anniversaire</i>	228

OBITUARIA

<u>Profesorul VLADIMIR DUMITRESCU</u>	231
---	-----

<i>LISTA ABREVIERILOR — LISTE DES ABRÉVIATIONS</i>	233
--	-----

LES CATÉGORIES DYNAMIQUES DU DÉCOR GÉOMÉTRIQUE DE LA CÉRAMIQUE PEINTE DE CUCUTENI-TRIPOLIE

PAR
ANTON NIȚU

La définition théorique donnée par Hubert Schmidt au décor de la céramique peinte cucutenienne, comme une „*syntaxe d'après les règles du rythme et de la symétrie*”¹, nous explique son mode de l'analyse, de la description et de l'explication, en partant de cette notion du „rythme” et de sa „règle”, pour la dérivation des aspects décoratifs par les règles stylistiques qui la régissent. Cette définition donnée à la structure et au mouvement du décor nous apparaît complète en ses termes, même rapportée à la phénoménologie d'art du décor dans la théorie actuelle sur les arts de l'espace. La *symétrie* comme loi générale de l'ordonnance et de la croissance des formes dans l'espace, à la fois celles des vases et du décor, est la règle constante de la croissance organique des formes animées des vases dérivés l'un de l'autre (comme le cratère à profil de verre²), ou de l'ordonnance rythmée par nombres, 2, 3 ou 4, des motifs spiraux dans les zones décoratives (fig. 1/5 ; 5/1 ; 8/4—5), ou de la répétition des métopes dans le décor elliptique (fig. 7/3—6, 8 ; 13/1—2). Les *règles du rythme* nous envoient au mouvement rythmique du décor par ce qu'on doit dénommer les „séries des formes dérivées” des trois motifs principaux du décor spiral, elliptique et en zigzag. Ce qui manque à cette définition c'est la notion de la „catégorie de l'agogique” du mouvement du décor, inexistante dans la théorie de l'art à son temps.

L'analyse des aspects du décor des catégories et des groupes de la céramique peinte montre son sens intuitif de la liaison interne dans la dérivation des aspects et leur succession le long de l'évolution du décor et constitue une vraie *syntaxe appliquée* de cette „syntaxe théorique”. Il a saisi des positions essentielles pour leur dérivation, comme l'apparition du décor elliptique dans les groupes de style AB à partir du décor spiral, dont la „volute” a été pensée comme „espace circulaire et ovale”³; ou la dérivation des métopes par le mouvement du décor elliptique du groupe ϵ ⁴; ou la dérivation des aspects à „tangentes et perles hachurées” comme formes symétriques et rythmiques du mouvement du décor à „spirales et tangente” des groupes ϵ et ζ ⁵ de style B (fig. 7/1—6, 8).

De même, il a initié les premières règles stylistiques, comme celle du „sectionnement horizontal des zones décoratives”, passant virtuellement par tous les motifs et déclenchant par les „motifs sectionnés” et les „motifs partiels” le mouvement rythmique du décor⁶; ou la règle de la „reintégration des motifs partiels” pour former de nouveaux motifs, avant tout les „motifs cordiformes” du décor spiral des groupes γ — δ et, ϵ d'abord sectionnés des boucles spirales et puis synthétisés par leur opposition avec l'ouverture⁷, ou synthétisés des „perles” annexes confondues en forme de „samare” après la chute des tangentes dans les métopes du décor elliptique⁸. L'analyse du „mouvement rythmique” du décor nécessitait l'établissement préalable des „séries dérivatives” des formes des trois motifs du décor en zigzag⁹, spiral¹⁰ et elliptique¹¹. Le „mouvement agogique” des formes des trois motifs se manifeste dans tous leurs aspects décoratifs, initiaux ou dérivés.

¹ H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien* Berlin—Leipzig, 1932, p. 15, 75.

² *Ibidem*, p. 16—18, pl. des Formes A1 ; A4 ; pl. 8/1 ; 9/1.

³ *Ibidem*, p. 35—36, 38, pl. 15/11—13 ; 17/2—3.

⁴ *Ibidem*, p. 40—41, pl. 21/2, 4, 7.

⁵ *Ibidem*, p. 41—42, pl. 20/6 ; 21/12—14.

⁶ *Ibidem*, p. 15—16, 31, pl. 4/1—2, 5 ; 5/2, 9—11 ; 15/1—3.

⁷ *Ibidem*, p. 35, 40, pl. 13/1, 8 ; 15/9.

⁸ *Ibidem*, p. 40, pl. 17/8—10 ; 18/7—8 ; 21/4.

⁹ A. Nițu, *Cu privire la derivația unor motive geometrice în ornamentația ceramicii bandate*, dans *ArhMold*, VI, 1969, p. 25 ss., fig. 8—9.

¹⁰ *Ibidem*, p. 32 ss., fig. 10—11.

¹¹ Idem, *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, dans *ArhMold*, VIII, 1975, p. 21—22, 24—26, fig. 11—14.

Les deux catégories dynamiques du décor, l'agogique et le rythme, comportent une phénoménologie de la *temporalisation de l'espace*¹² propre aux arts spatiaux, d'après la classification la plus fertile des arts¹³. Les dimensions fondamentales du décor sont le déploiement des formes *comme espace* et la durée de leur mouvement *comme temps*. Le mouvement du décor est espace orienté vers le temps. Ce temps esthétique ne peut être représenté que par la spatialité, c'est-à-dire comme objectivation, et sa durée sera la limite de cette objectivation, dit Mikel Dufrenne. On comprend alors le sens du mouvement du décor par les séries dérivatives des motifs (fig. 1—3 ; 7), plus courtes ou plus longues, déroulées sur une seule forme céramique ou passant d'une forme céramique à l'autre, comme sur la céramique de Šipeniți¹⁴, qui ne sont que les aspects variés à l'infini des trois décors fondamentaux de la céramique de Cucuteni-Tripolie, en zigzag, spiral et elliptique. Ce sont ces séries dérivatives du décor qui éveillent par le *mouvement rythmique des formes la temporalité*, comme dans toute oeuvre d'art et dans tout art spatial, pour animer son âme, qui est son *objet esthétique*, sa structure et sa beauté d'art, et pour pouvoir la révéler au regard du spectateur, comme phénoménologie complète de l'expérience esthétique, pensée et formulée par M. Dufrenne.

Au mouvement rythmique du décor par les formes dérivées, s'ajoute le *mouvement de la forme des motifs*, qui composent les aspects décoratifs. Les aspects initiaux, avant tout mouvement comme espace ou dans l'espace, ne sont point immobiles, mais animés du mouvement manifesté dans la forme même des motifs comme des *pulsations agogiques*, conçues d'après les états psychiques contraires et converties en catégorie esthétique par Étienne Souriau, car elle représente la „mobilité de l'immobile”¹⁵. La catégorie de l'agogique” indique la lecture du décor. La forme et la disposition des motifs conduisent le regard pour suivre leur mouvement. Celui-ci est inhérent à la forme de la spirale et implique aussi son *sens vectoriel*, indifféremment de la forme ascendante ou descendante de la spirale, qui est toujours de „gauche à droite” indifféremment de la position horizontale, oblique ou verticale de la spirale isolée ou à la file. Le regard ne peut pas saisir la forme de la „spirale en S” et d'autant moins celle d'une „file de spirales en S” libres ou accrochées (fig. 1 ; 3) sans suivre leur tracé ou passer de l'une à l'autre et, de plus, avec un *tempo* différent, plus rapide pour l'enroulement ou le déroulement des spires à l'intérieur des deux volutes, ou plus lent le long du corps ascendant ou descendant des spirales. Leur alternance imprime à la spirale un mouvement „d'accélération et de ralentissement”. L'accélération du mouvement des spirales est accentuée par la multiplication de leur nombre dans la file des „spirales à volutes accrochées” (fig. 1/5), tout comme l'accélération du mouvement des volutes est accentuée par les volutes annexes conjuguées avec les volutes de la file des spirales principales (fig. 9/3). Il suffit de sectionner l'une des volutes d'une spirale isolée, pour que son mouvement soit arrêté ou même tout mouvement soit annulé. Mais le mouvement est repris, si on dispose les spirales sectionnées en file, car il est continué d'une moitié à l'autre pour chacune des spirales et d'une spirale à l'autre pour la file des spirales sectionnées (fig. 1/3). Le mouvement et son tempo agogique accompagnent aussi d'autres formes dérivées de la file des spirales, par leur sectionnement et par leur fusion. Dans la „spirale à volutes ou à spirales conjuguées”, dérivée par le sectionnement de l'une des volutes et la soudure en file de plusieurs volutes ou spirales sectionnées (fig. 3/7), le mouvement est fragmenté, parce que limité à chacune des spirales, il est arrêté avec chacune des volutes et repris avec chacune des spirales suivantes. L'alternance agogique du mouvement devient celle „de l'arrêt et du recommencement”. Les impulsions agogiques, plus tensionnelles dans le décor de style B, entraînent les éléments structuraux des motifs et déterminent la divergence des „lignes du contour” des spirales ou des „bandes extérieures” des volutes, pour dériver directement d'une file à spirales accrochées une „spirale à volutes ou à spirales conjuguées” (fig. 7/7 ; 8/1). Le mouvement uniforme de la „spirale en serpentine”, est impulsé par les volutes annexes, qui flanquent ses boucles comme pour indiquer à la fois sa dérivation par la fusion des „spirales à volutes accrochées” (fig. 1/4 en bas). Pour la même raison, le décor elliptique de style B introduit ces volutes agogiques au-dessus et au-dessous de la tangente serpentiforme (fig. 8/2).

Le „mouvement de la forme” des spirales se communique de l'une à l'autre comme *mouvement de la file* des spirales, qui a toujours un *sens vectoriel*, mais dont l'orientation différente est déterminée sur la direction de la file. Les zones du décor en surface ou tectonique, ainsi définies par H. Schmidt, peuvent être plus étroites et comporter une seule file de spirales, dont la direction horizontale et l'orientation du mouvement par rapport à l'axe longitudinal de la zone décorative ont toujours le même sens vectoriel de „gauche à droite” (fig. 1/4—5 ; 3/7). Les zones peuvent être plus larges, comme un tapis a dit H. Schmidt, et comporter des files parallèles, dont la direction différente, horizontale, verticale ou oblique en double sens, détermine aussi la variation de

¹² M. Dufrenne, *Phénoménologie de l'expérience esthétique*, Paris, 1953, IIe partie, chap. III/1.

¹³ É. Souriau, *La correspondance des arts. Éléments d'Esthétique comparée*, Paris, 1947, *passim*.

¹⁴ O. Kandyba, *Schipenițz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes, Bücher zur Ur- und Frühgeschichte*, V, Wien-Leipzig, 1937, fig. 1—15 (vases piriformes) : 41—46, 49—56 (amphores) ; 78—90 (cratères) : 91—104 (verres).

¹⁵ É. Souriau, *Les catégories esthétiques*, Paris, 1956, p. 61, 65.

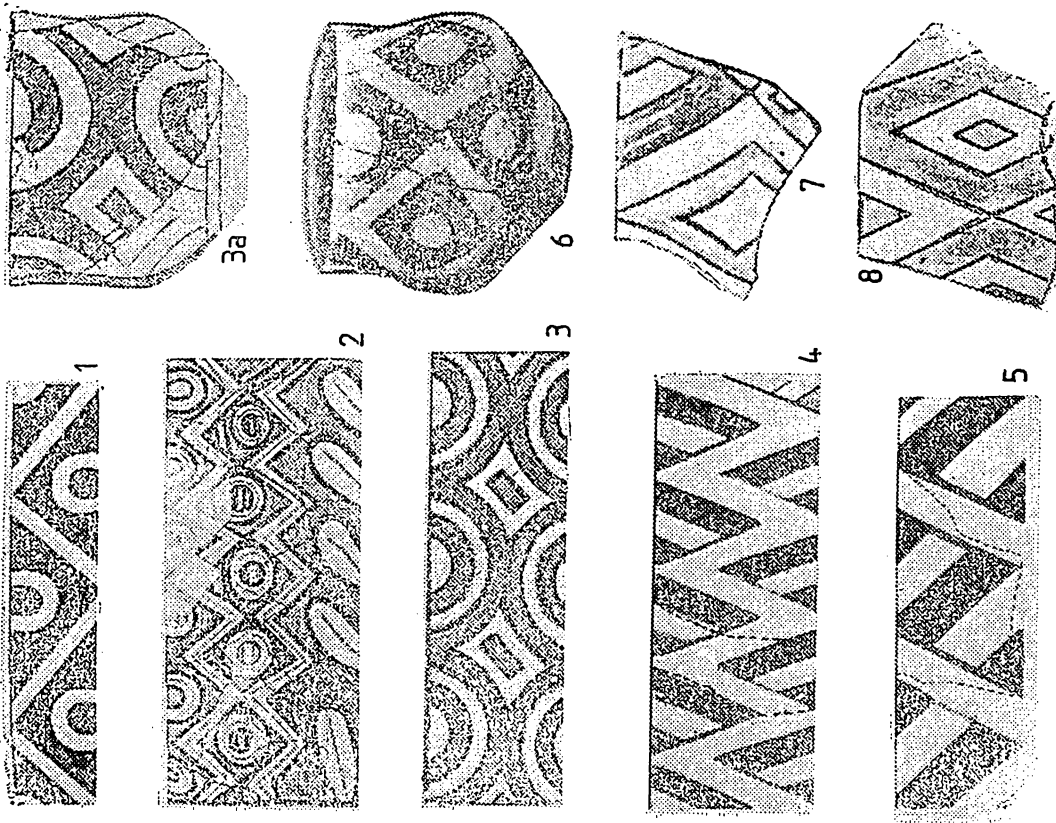

Fig. 2. Mouvement rythmique du décor en zigzag de style A.1. 1-5, Cucuteni-Ce-lăuie, phase A3 précoce; 2, Truşeşti (Poleşeni), phase A3 précoce; 3, 7-8, Hăbăşeşti, phase A3 précoce; 6, Frumuşica, phase A2 tardive.

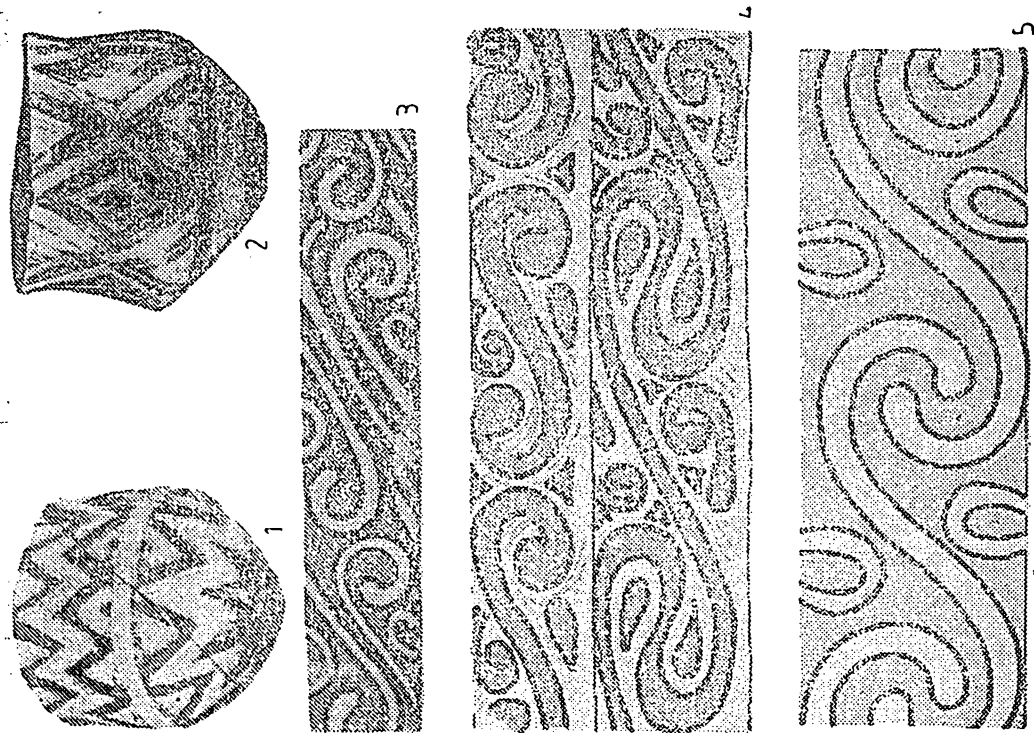

Fig. 1. 1-2, mouvement rythmique du décor en zigzag de style A. 3-5, mouvement agogique de la file à spirales libres, accrochées ou serpentiformes de style A.1-3, Frumuşica (Piatra Neamţ), phase A2 tardive; 4, Izvoare (Piatra Neamţ), phase A2 précoce; 5, Hăbăşeşti (Roman), phase A3 précoce.

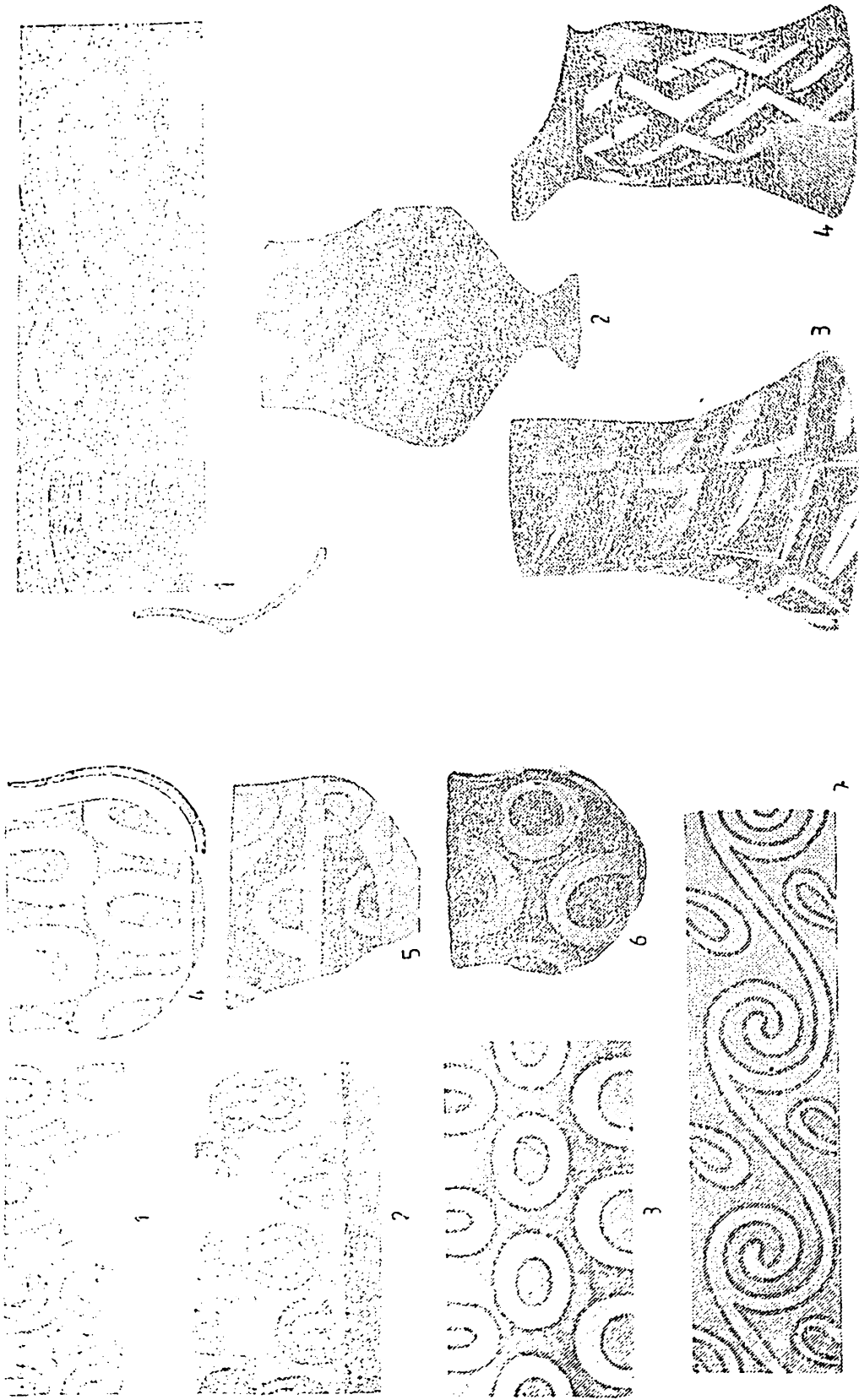

Fig. 3. 1-6, mouvement rythmique du décor spiral de style A : 7, mouvement agogique de la file à spirales conjuguées de style A. 1, Izvoare, phase A2 précoce ; 2, 6, Frumușten, phase A2 tardive ; 3, Cucuteni-Cețățuie, phase A3 précoce ; 4-5, 7, Hăbășești, phase A3 précoce.

Fig. 4. Mouvement agogique de la spirale serpentiforme et des files verticales et obliques à spirales libres ou accrochées de style A. 1-2, Frumușten, phase A2 tardive ; 3, Cucuteni-Cețățuie, phase A3 précoce ; 4, Trușești, phase A3 précoce.

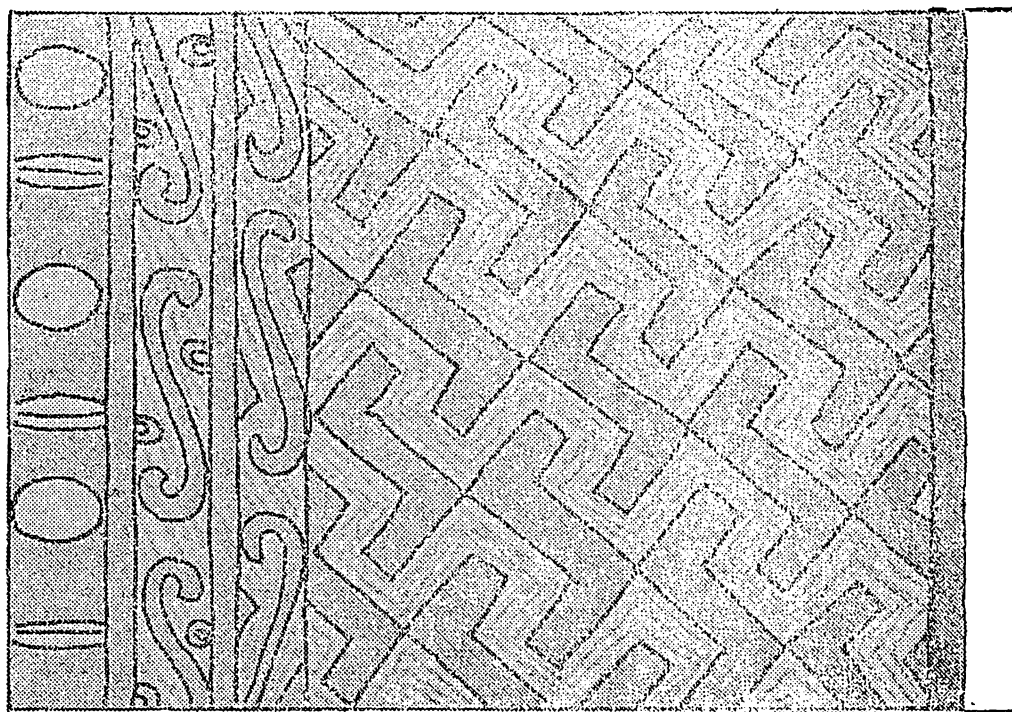

Fig. 6. Mouvements agogiques des files obliques croisées à spirales acrochées ou fibres de style A₁ de Frumuşica, phase A2 tardive.

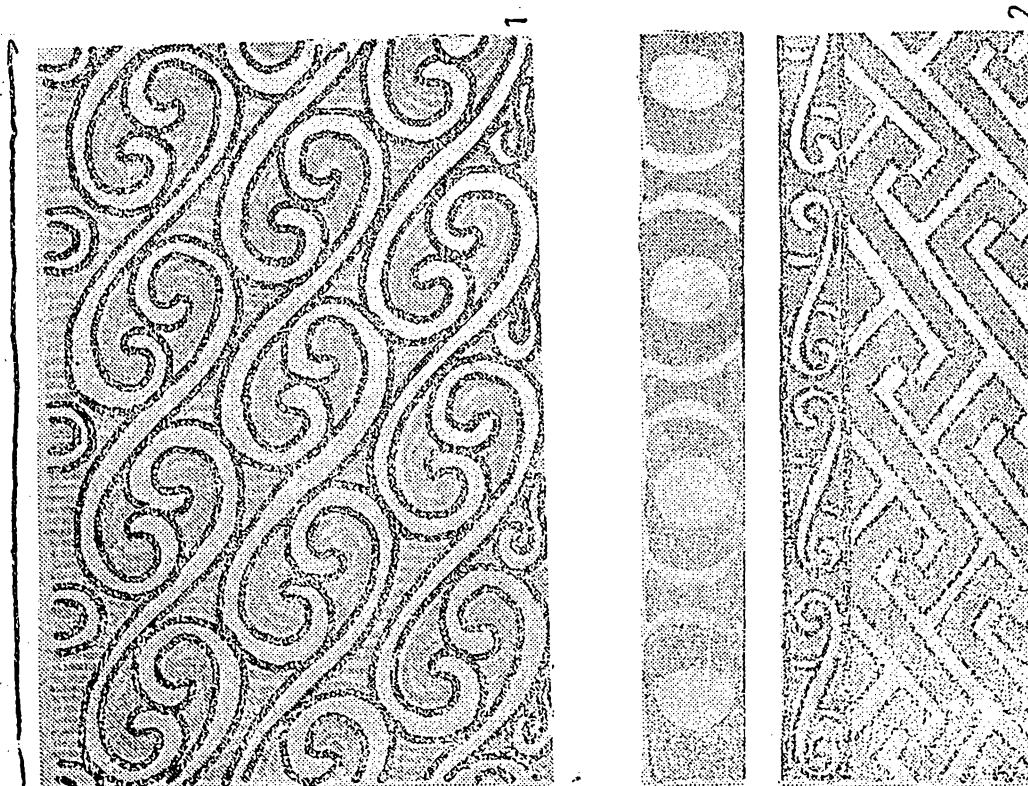

Fig. 5. Mouvement agogiques des files horizontales et obliques à spirales acrochées de style A₁ de Iavoaie, phase A2 précoce.

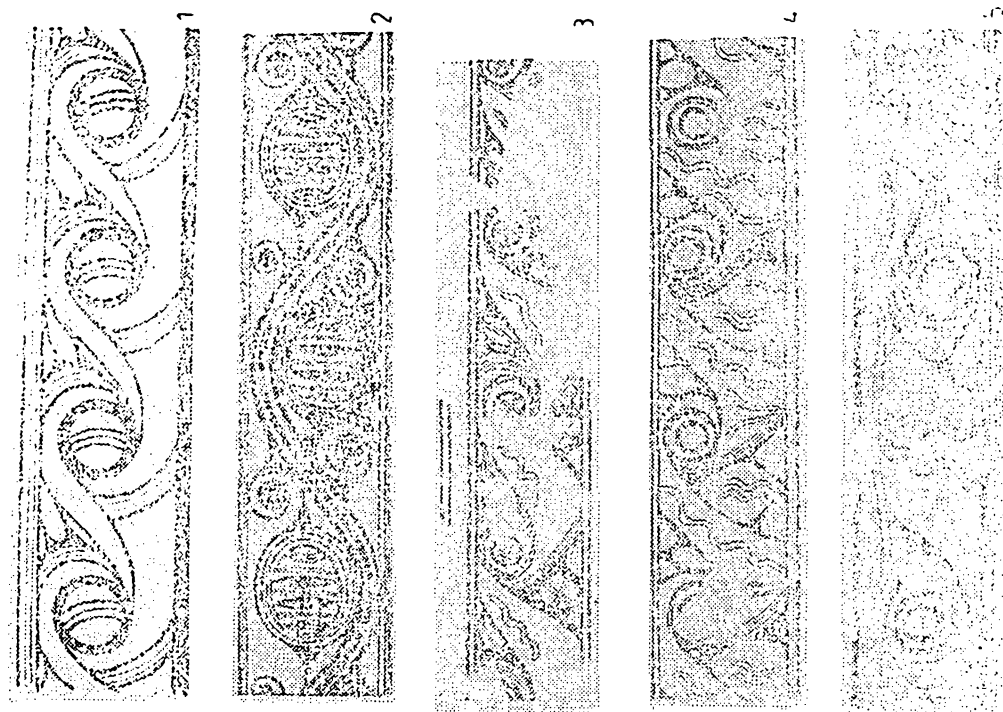

Fig. 8. 1-2, mouvement agogique de la file à spirales conjuguées ou à ellipses et tangente serpentiforme de style B, groupe ε : 3-5, mouvement rythmique du décor à spirales accrochées de style B, groupe ζ , 1, Proboia (Iasi), phase B1 tardive; 2, Șipeniți, phase B1 tardive; 3-5, Valca Lupului 11 (Iasi), phase B2 précoce.

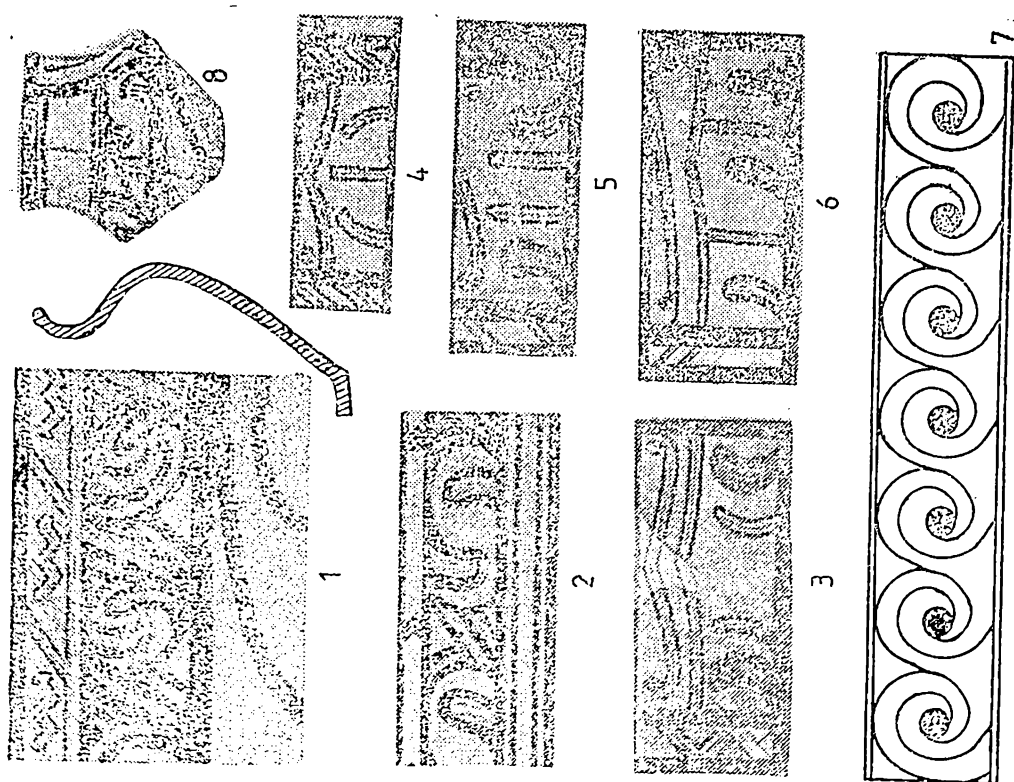

Fig. 7. 1-6, mouvement rythmique du décor méiotropique à spirales et tangentes de style B, groupe ζ ; 7, mouvement agogique de la file à spirales conjuguées de style B, groupe ε . 1-6, Podet (Țig. Oena), phase B2 tardive; 8, Costești (Pălăceanii), phase B2 tardive; 7, Șipeniți, phase B1 tardive.

l'orientation de leur mouvement et de son sens vectoriel, mais toujours par rapport à la file horizontale unique comme vecteur fondamental quant à la direction, le mouvement et le sens (fig. 4—6). Le mouvement de chacune des files parallèles garde le sens vectoriel de la file unique, mais l'adaptant aux directions des files parallèles : toujours „de gauche à droite” pour les files horizontales (fig. 5/1 ; 9/3) ; en double sens, „du haut en bas” ou „du bas en haut”, pour les files verticales à spirales libres (fig. 4/3), car les files à spirales accrochées prennent une direction oblique à sens vectoriel précisé (fig. 4/4) ; obligatoirement „de gauche en haut à droite en bas” pour les files obliques en cette direction (fig. 4/2, 4 ; 6), ou „de gauche en bas à droite en haut” pour les files obliques en sens contraire (fig. 5/2), parce que le mouvement de ces files doit s'effectuer dans le sens général „de gauche à droite”.

De plus, on suppose que le mouvement des files parallèles, orienté toujours par rapport à l'axe de la largeur de la zone décorative, soit simultanément, mais il n'est perceptible que par sa continuité d'une file à l'autre, comme *mouvement par la succession des files* superposées, quand elles sont horizontales et obliques, ou juxtaposées, quand elles sont verticales. L'ordre de la succession des files suivi par leur mouvement continu est d'abord le naturel, indiqué par la forme du vase et l'ordonnance du décor, dont on regarde spontanément la silhouette et la disposition des zones décoratives „du haut en bas”. Ce sens général et fondamental de l'ordre de la succession des files doit s'accorder avec le sens du mouvement des files parallèles, comme sens vectoriel du mouvement continu par la succession des files superposées ou juxtaposées, c'est-à-dire s'adapter aux directions des files parallèles, pour préciser chaque fois le sens vectoriel du mouvement des files et de leur succession.

Pour les files horizontales (fig. 5/1 ; 9/3), cet accord n'est que la concordance des deux sens vectoriels fondamentaux par rapport aux deux axes principaux de la zone décorative, „de gauche à droite” comme mouvement des files et „du haut en bas” comme ordre de leur succession. Pour les files verticales (fig. 4/3), cet accord nécessite que le sens vectoriel de leur mouvement soit précisé seulement „du haut en bas” et que le sens vectoriel de leur succession soit inversé „de gauche à droite”, du fait que par la direction verticale des files ces deux sens vectoriels de leur mouvement coïncident et remplacent ceux des files horizontales. Le même accord est réalisé pour les deux modalités des files obliques, dont la direction inverse peut être considérée comme transitoire entre la direction des files horizontales et celle des files verticales : les sens vectoriels inverses de leur mouvement, „de gauche en haut à droite en bas” (fig. 4/2 ; 6) ou „de gauche en bas à droite en haut” (fig. 5/2), sont précisés par rapport au sens vectoriel fondamental du mouvement „de gauche à droite” des files horizontales, car le mouvement des files obliques ne pourrait pas s'effectuer à rebours ; mais le sens vectoriel du mouvement par la succession des files pour les deux modalités des files obliques reste celui de la succession des files verticales „de gauche à droite”.

Cet accord permet aussi la combinaison des directions des files parallèles dans les aspects décoratifs, par la forme, la position et l'articulation des spirales dans la file et entre les files, pour amplifier leur mouvement agogique et prolonger sa durée par cette ordonnance, surtout dans les zones décoratives en tapis couvrant la hauteur des supports, la surface des verres ou l'épaule et le corps des amphores. La lecture du décor se fait en suivant les files, dont la forme des motifs indique de soi leur direction et le sens de leur mouvement et de leur succession. Ce mouvement d'une file à l'autre est continu par le même sens vectoriel des files parallèles, ou peut être continué par le changement du sens des files croisées. Sur un support d'Izvoare (fig. 5/1), le mouvement des trois files horizontales à „spirales accrochées par l'imbrication des volutes” peut être dévié le long des trois obliques, déterminées par la contiguïté des volutes entre les files horizontales. Le mouvement continu suit d'abord le sens des files horizontales, puis recommence en suivant le sens des files obliques, d'un accord parfait „du haut en bas et de gauche à droite”, dont les indices sont la forme descendante des spirales dans chaque file horizontale ou oblique et la contiguïté de leurs volutes entre les files. Sur un autre support (fig. 5/2), les files des „spirales en Z accrochées” forment des files obliques, mais par leurs „ligatures” obliques en sens inverse elles déterminent à la fois des files horizontales. Leur mouvement continu les entraîne simultanément dans le même sens „du bas en haut et de gauche à droite”, dont les indices sont la forme ascendante des spirales et la direction des ligatures. Sur le support de Frumuşica (fig. 6), les files obliques des „spirales en Z accrochées” déterminent par la contiguïté de leurs angles aussi des files obliques, mais de sens contraire. Cette disposition détermine le croisement des files et de leurs mouvements, comme sens caractéristique au mouvement continu par la succession des files obliques croisées. Le mouvement doit commencer par le sens des files à spirales accrochées, „du haut en bas et de gauche à droite”, et continuer par le sens des files à spirales contiguës, aussi „de gauche à droite”, mais „du bas en haut”, c'est-à-dire par le changement du sens pour croiser les mouvements des files comme sens de leur mouvement continu. L'effet de ces mouvements croisés est pareil, par ces correspondances des arts, aux mouvements simultanés en sens contraire des rideaux parallèles à bandes colorées dans les films, ou des ondes sonores qui en même temps s'éteignent dans le lointain ou se rapprochent triomphantes dans les symphonies.

Le champ du tapis qui est le décor, parce que la zone décorative large apparaît découpée d'un tapis, présente une texture à cause des files fixées entre elles par leurs connexions. Ainsi, les files sont agitées à leur intérieur, elles ne se meuvent pas dans le champ du tapis. Celui-ci est traversé par les directions des files et animé par les sens vectoriels de leur mouvement intérieur comme impulsions agogiques, multipliées et prolongées par celles des volutes conjuguées ou annexes (fig. 9/3) et par les directions des files (fig. 5—6). Les mouvements agogiques des formes déterminent des espaces animés et annoncent des formes en devenir, qui seront celles dérivées par le mouvement rythmique du décor et qui resteront toujours accompagnées par les impulsions agogiques aux sens vectoriels variés.

Et encore il ne s'agit ici que du mouvement des motifs et non du mouvement de ces espaces extérieurs, qui sont leurs intervalles et qui sont entraînés dans le mouvement du décor, manifestant des qualités et des fonctions constructives propres à ces espaces. La forme tend à s'approprier et à modeler l'espace où elle se meut, dit H. Focillon. Il suffit de donner quelques exemples. La forme exerce une attraction sur les lignes hachurées des intervalles et les dispose le long des contours comme les ondes d'un champ magnétique, pour animer les interstices et scutenir le mouvement agogique des contours (fig. 4/1). Les connexions des bandes des motifs déterminent des intervalles de la même forme, qui se meuvent en files parallèles à celles des spirales (fig. 5/2). Mais, les espaces intérieurs et extérieurs, des motifs et des intervalles, sont aussi des espaces osmotiques, dit N. Mouloud, et communiquent entre eux, permettant aux motifs annexes caractéristiques, en zigzag ou serpenti-formes, du groupe ζ de passer du corps des spirales dans les intervalles, à l'intérieur des perles annexes et même de constituer seuls les motifs du décor (fig. 8/3—5). La fonction constructive des espaces extérieurs traite le champ libre de la zone décorative comme une „surface architecturale”, la couvrant de hachures obliques (fig. 13/2), tout comme la fonction „sculpturale” de l'espace intérieur construit les formes plastiques des bandes à couleurs étalées des spirales dans le décor de style A (fig. 11/3).

Il ne s'agit non plus des mouvements des couleurs, car leurs fonctions décoratives ne se limitent point à revêtir les formes des valeurs prestigieuses de la couleur comme matière du sensible, mais soutiennent aussi les mouvements des motifs et des intervalles par l'alternance des procédés techniques des couleurs. Ces procédés sont conditionnés par les procédés formatifs des formules stylistiques des groupes céramiques pour les aspects de leur décor soumis au changement incessant des formes. L'alternance des formules picturales binaires ou ternaires et des procédés picturaux de leur application servent à la fois à construire les formes plastiques ou dynamiques des motifs en „bandes libres” ou en „bandes linéaires”, à animer les intervalles par les couleurs étalées ou linéaires et à assurer l'expressivité des aspects décoratifs comme expression totale du décor, par l'accord parfait du traitement des couleurs et des mouvements du décor. La condition de la couleur dans le décor reste celle du cas limite du décoratif par rapport à la peinture pure, elle est la couleur des formes, dont le dessin des contours représente le décor et ne compose pas la couleur, d'après la définition de M. Dufrenne. Les mouvements du décor sont conditionnés par les catégories dynamiques du décor, analysées ici. Ce rapport du décor comme genre d'art définit son objet esthétique comme *objet décoratif de la céramique*, tout comme l'objet pictural” définit l'objet esthétique de la peinture.

Les mouvements agogiques et rythmiques manifestent le temps et la durée et éveillent ce sentiment nécessaire au spectateur pour comprendre le sens formel et objectif du mouvement du décor. D'après l'analyse de Noël Mouloud¹⁶, ces deux catégories dynamiques, l'agogique comme sentiment originel de la durée et le rythme comme sentiment cinétique du temps, sont solidaires. Le *rythme* introduit la règle de l'ordonnance, de la mesure et de la progression du mouvement par les formes de transition dérivées l'une de l'autre comme des périodes et des phases, qui complètent les impulsions agogiques. L'articulation du rythme comporte un *tempo* différent, plus rapide ou plus lent, alternant dans leur succession les facteurs formels ou leur éléments structuraux, mais les alternant aussi comme des *temps forts* ou des *temps faibles*. D'une part, le rythme comporte, d'une manière contradictoire, un mouvement ininterrompu et indivisible des périodes et une discontinuité des phases, qui lui permettent de reconstruire ce mouvement. On comprend alors, pourquoi les séries des formes dérivées du décor se déroulent graduellement sur toutes les formes céramiques, elles sont reprises et poussées d'une forme céramique à l'autre. D'autre part, le rythme mesure la fonction temporelle des efforts et des repos, qui sont ceux des motifs et des intervalles du décor comme temps forts et temps faibles du rythme, ou ceux des accélérations et des ralentissements du mouvement comme sollicitations agogiques du rythme.

Le schème rythmique élémentaire, défini par par M. Dufrenne¹⁷, est la mesure qui gouverne la manifestation de l'objet d'art comme espace et durée, celle qui impose une unité à la diversité de ses formes et de ses mouvements. On peut résumer tout librement son analyse. Le rythme imprime un mouvement à l'objet immobile et l'enveloppe dans une durée indéfinie. Par le mouve-

¹⁶ N. Mouloud, *La peinture et l'espace*, Paris, 1964, I partie, chap. V.

¹⁷ M. Dufrenne, *op. cit.*, II partie, chap. III, 2; IV, 1.

Fig. 9. 1, projection de la „composition en S” de la spirale serpentiforme de style A, sur l’écuille de Hăbăşeşti, phase A3 précoce ; 2, projection de la „composition à damier et la spirale en serpentine” de style B, sous-groupe E1, sur l’écuille de Drăgăneşti-Fălticeni, phase B4 précoce ; 3, mouvement agogique de la file à spirales accolées et à volutes annexes conjuguées de style A, de Frumuşica, phase A2 tardive.

Fig. 10. Projection graduelle de la Forme originelle sur les écuilles de style A : 1, 5, la „composition tétrapartite à spirales en S accolées ou libres” ; la „composition tétrapartite du décor spiral à cerce et ovales” ; 3, 6, „composition tétrapartite à spirales conjuguées”. 1-2, Frumuşica, phase A2 tardive ; 4, Izvoare, phase A2 précoce ; 3, 5.-6, Hăbăşeşti, phase A3 précoce.

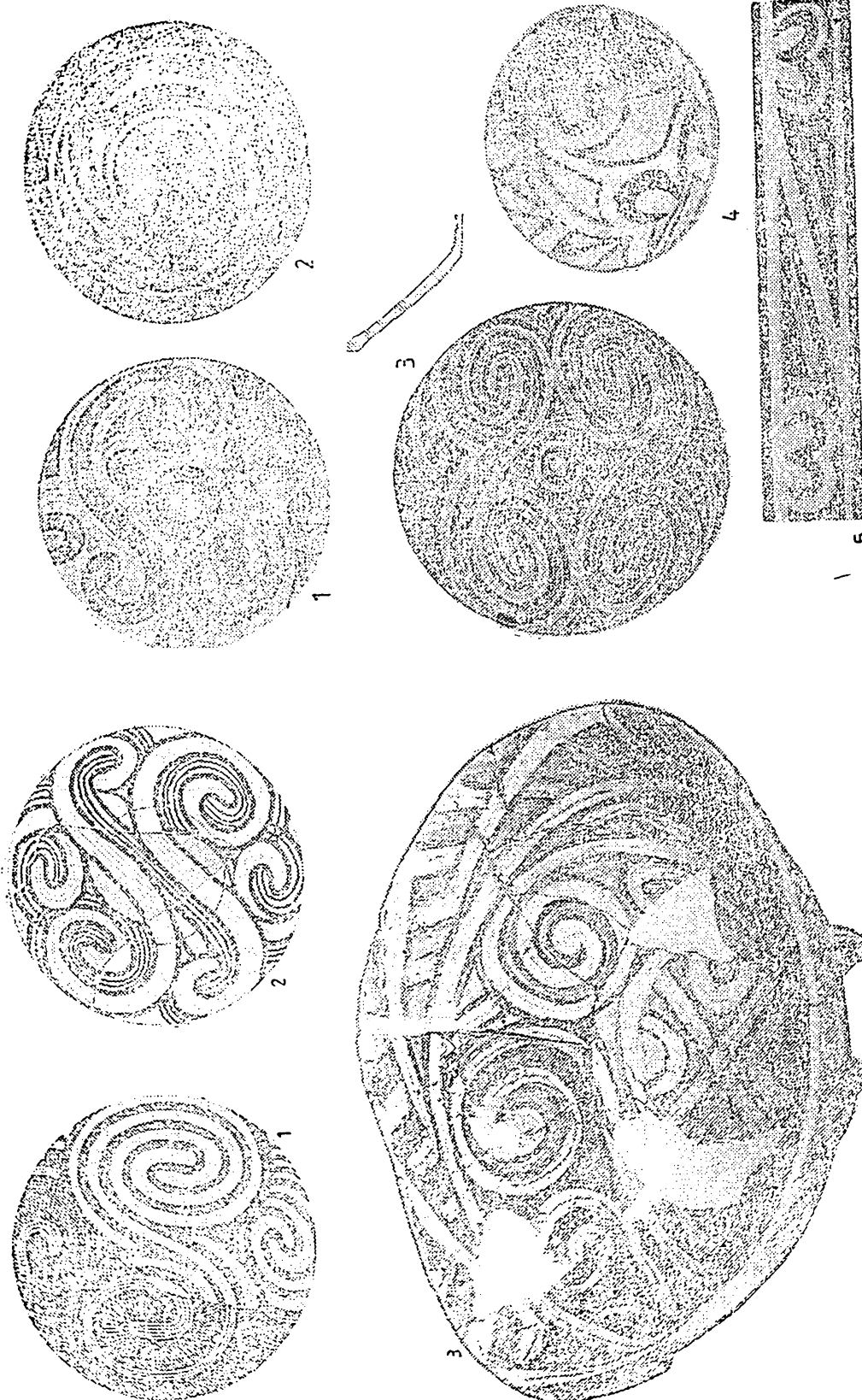

Fig. 11. Projection graduée de la Forme originelle: 1—2, „compositions tétrapartites à spirales en S” de style AB, sous-groupe $\delta 2$, sur l'écuille et le couvercle de Traian — Dealul Fântânilor (Piatra Neamț), phase AB2; 3, la „composition cruciforme” à spirales fibres de style A sur l'écuille de Drăgășeni-Săveni, phase A3 précoc.

Fig. 12. Projection graduée de la Forme originelle sur les écuilles: 1, 3: „compositions tétrapartites à spirales en S” de style A de Frumuseța, phase A2 tardive, et de style AB, sous-groupe $\delta 2$, de Traian-Dealul Fântânilor, phase AB2; 4, la „composition tétrapartite à spirales et tangentes” de style B, sous-groupe $\epsilon 2$, de Podol, phase B2 tardive; 5, la forme dérivée à „motifs en ω et tangentes” du décor à spirales et tangentes du sous-groupe $\epsilon 1$ sur les cratères de Podol; 2, la „composition cruciforme” à spirales conjuguées de style AB, sous-groupe $\delta 2$, de Ghelăiești (Piatra Neamț), phase B1 précoc.

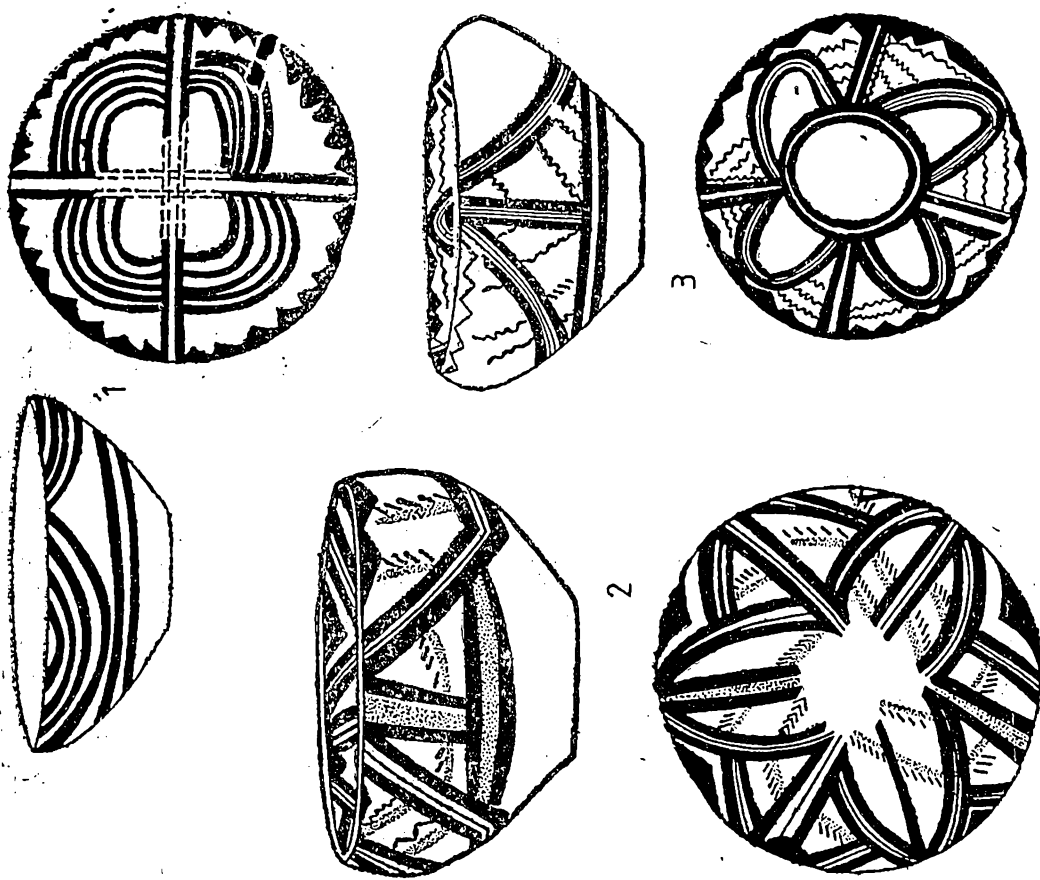

Fig. 14. Projection d. La Forme originale sur les écuilles de la céramique de style Gorodisk-Usatovo du bassin de Dniester: 1, „composition cruciforme tétralobée”, groupe 2, de Krasnogorka; 2-3, „composition cruciforme synthétique” à décor elliptique, groupe 5 de Vychvatincey.

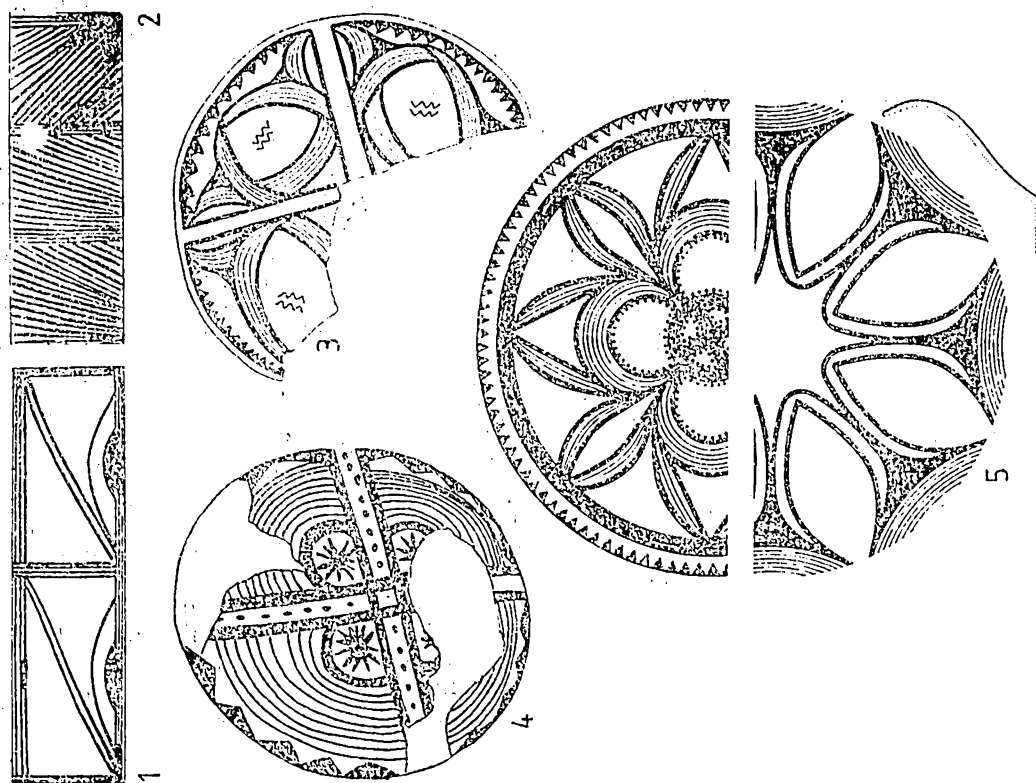

Fig. 13. 1-2, décor elliptique à mètres de style B, sous-groupe $\epsilon 1$, sur les verres de Șipeniți, phase B1 tardive; 3, 5, „composition cruciformes synthétiques” à décor elliptique de style B, groupe 5, de Ștefănești-Stircea et de Cîrănești (fași), phase B2 tardive; 4, la „composition cruciforme tétralobée” de style B, sous-groupe $\epsilon 1$, de Cucuteni-Cetățuie, phase B2 tardive.

ment, l'objet est doué de temporalité et devient une existence animée ; la durée indique le mouvement de l'objet vers l'accomplissement de son sens. La mesure est le déploiement des formes de l'objet dans l'espace, dont le nombre constitue son unité et fournit au rythme l'élément indispensable de répétition et de variation. Les formes rythmiques participent à un mouvement, qu'elles accomplissent dans l'immobilité, mais restent animées par leurs impulsions agogiques. L'immobilité apparaît comme des étapes dans un mouvement. Ce qui se répète, c'est la forme fondamentale de l'objet par ses subdivisions. Le mouvement de l'objet est le déploiement d'une existence égale à soi le long de ses métamorphoses, comme le thème le long des variations en musique. Le mouvement rythmique des formes vers le sens pour le parachèvement de l'objet est leur mouvement vers l'accord, qui le compose et qui préside son unité. Le sens n'est pas seulement le „sens formel” d'un objectif spatial, mais aussi le „sens objectif” comme réalité totale de l'objet et de son expression, sa mélodie.

On peut appliquer les termes de l'analyse du rythme au mouvement de l'objet décoratifs de la céramique cucuténienne, par leur concordance avec les *séries des formes dérivées* des trois motifs principaux, qui sont ses thèmes à tour de rôle dans les trois styles A, AB et B, le zigzag (à motifs annexes divers), la spirale (libres ou accrochées de manières diverses) et les ellipses (différenciées par leurs tangentes). Les formes rythmiques du mouvement sont les *formes dérivées* comme des *phases* dans les séries dérivatives. Ce qui se répète par ces séries, c'est la forme fondamentale des motifs principaux. Leur *forme initiale* est explicitée par les variations des formes dérivées, dont le déroulement constitue l'*unité* de la série et sa durée équivalente à une *période*. Les séries dérivatives accomplissent ce mouvement dans les zones décoratives à l'extérieur des formes céramiques, jamais sur un seul vase, mais toujours sur une même forme céramique ou passant d'une forme céramique à l'autre, enveloppant dans la temporalité et la durée du décor la croissance et la succession des formes organiques de la céramique, issues les unes des autres. Chaque série est continuée de règle par une seule forme dérivée d'un vase à l'autre, mais parfois la série est résumée par deux formes, initiale et l'une des dérivées, sur le même vase, comme dans la série de ellipses à tangentes obliques sur les amphores de style B à Șipeniți.

Tout à fait caractéristiques au style A sont les séries dérivatives du zigzag, les „rhombes à motifs angulaires” (fig. 1/1–2 ; 2/8), les „rhombes à oves” (fig. 2/1–3, 6) ou „les rhombes à ligatures” (fig. 2/4–5, 7)¹⁸, et des spirales, les „cercles à oves” (fig. 3/1–6)¹⁹ ou les „files à volutes sectionnées” surtout angulaires, aussi fréquentes que les files des spirales libres ou accrochées, dont elles dérivent. Dans les séries des rhombes et des cercles, la dérivation des formes les unes des autres à partir du zigzag (fig. 1/1 ; 2/1, 4) ou des oves sectionnées des spirales (fig. 3/1, 4) est réalisée par des procédés propres, qu'on a définis dans les études respectives et qui sont régis par des règles générales et permanentes des trois décors, en zigzag spiral et elliptique, dont les formulations se trouvent aussi dans les études indiquées. Considérée ici par rapport au schème rythmique, la dérivation des formes comme séquences formelles d'une première phase du mouvement rythmique, soit du décor en zigzag (fig. 1/1 zone infér. ; 2/5), soit du décor à oves (fig. 3/1, 4), entraîne aussi des lois propres aux espaces intérieurs et extérieurs, qui sont les espaces pleins ou vides des formes et des intervalles. Cette tendance des formes à dépasser l'espace où elles sont incluses et leur interaction dans cet espace doué de plasticité servent à déterminer dans les deux décors la juxtaposition de deux zones et puis l'unification de la zone décorative et des motifs. La juxtaposition des deux zones décorées d'un zigzag (fig. 1/1) ou de deux files d'oves alternantes (fig. 3/5) marque la *césure* de deux phases. L'unification des zones et des motifs marque les séquences de la deuxième phase, le raccordement des motifs (fig. 1/1 ; 3/2), la disparition de la limite interzonale (fig. 2/2), la réintégration des motifs principaux ou annexes, les rhombes (fig. 1/2 ; 2/3, 6–8) et les cercles (fig. 3/3, 6) comme *séquence finale* du mouvement rythmique. Ces processus nécessités par la dérivation de formes rythmiques définissent à la fois les règles stylistiques de leur dérivation.

Le mouvement des formes rythmiques aboutit à une forme finie et fermée, qui soit leur *sens formel*, avant tout sens objectif. La *perception* est sollicitée par le mouvement des formes dérivées et appelle à sa capacité de se remémorer une forme immédiatement passée et d'anticiper une forme immédiatement suivante et devient cette „mémoire qui survole les formes en devenir” et qui est l'entendement de leur sens formel et son enchantement. Elle devient à la fois, d'après une citation soulignée par N. Mouloud, cette „conscience qui survole les moments de la durée”, exactement celle nécessaire à la compréhension du sens et au sentiment de l'expression, parce qu'elle s'intègre dans notre propre durée. C'est la perception elle-même qui nous impose une conception intégrale sur le décor de la *céramique cucuténienne*. Le mouvement rythmique des formes dérivées vers le sens formel s'accomplit à délais, par leur accord avec la *forme finale*, qui révèle la forme totale du décor. Les formes du rhombe et du cercle comme séquence finale et sens formel du mouvement du décor en zigzag ou spiral ne sont point la forme finale de leur mouvement, mais restent encore une *forme dérivée à sens formel intermédiaire*, qui garde le sens formel du zigzag ou de la spirale et à la-

¹⁸ A. Nițu, dans *ArhMold*, VI, 1969, p. 25 ss., fig. 8–9.

¹⁹ *Ibidem*, p. 32, ss., fig. 10–11.

quelle aboutit le mouvement de ces décors comme leur forme dérivée finale dans les zones extérieures sur les formes céramiques. Car le mouvement du décor spiral continué, mais seulement sur les formes hémisphériques, à l'extérieur des couvercles (fig. 11/2) ou à l'intérieur des écuelles (fig. 10/2). Tout aspect du décor spiral, initial ou dérivé, à l'extérieur des autres formes céramiques est disposé par des procédés différents de *projection* à l'intérieur des écuelles et termine le mouvement par la vraie forme finale (fig. 10/1, 3, 5-6), qui révèle la *forme originelle* du décor cucutenien (fig. 9/2; 11/3).

Quoique le styles AB voit la naissance du décor elliptique, c'est le décor spiral qui domine le mouvement rythmique. Avant de continuer le mouvement du „décor spiral libre” à l'intérieur des écuelles ou sur les couvercles du style A, on doit le suivre encore à l'extérieur des formes céramiques pour les autres styles. À la phase B1, c'est le décor elliptique qui atteint l'amplitude maxima du mouvement rythmique du décor cucutenien, par le déploiement des séries dérivatives d'aspect libre ou métopique des „ellipses à tangentes normales”²⁰. Mais, à la phase B2 précoce le décor de style libre à „spirales accrochées” reprend son mouvement (fig. 8/3-5),²¹ innové comme procédés de la dérivation des formes rythmiques en accord avec l'expression baroque du style B. Il suffit ici de l'expliciter par les séries dérivatives si caractéristiques du „décor spiral métopique” sur les cratères de Podei (Tg. Ocna) à la phase B2 tardive (fig. 7/1-6, 8)²².

L'aspect libre de ce décor à „spirales et tangentes” a une forme dérivée à „motifs en ω à tangentes” comme décor typique de la zone inférieure sur le corps des amphores et des cratères (formée par les boucles sectionnées et soudées des spirales, gardant les perles à leurs aisselles), qui connaît aussi sa projection comme forme finale à l'intérieur des écuelles (fig. 12/4). Dans le cadre à deux métopes, ce décor déploie une série courte de formes dérivées et variées, répétées toujours par symétrie dans les métopes. Les impulsions agogiques de la forme des motifs du décor spiral dans les trois styles accompagnent toujours leur mouvement rythmique, qui les sollicite à tout pas. Mais, dans la série dérivative du décor spiral métopique, le *tempo* contribue à l'articulation même du rythme. La dérivation des formes rythmiques entraîne les éléments structuraux des motifs du décor en jeux précis d'alternances combinées avec des variations de tempo. La forme initiale du décor (fig. 7/1-2, 8) ne présente pas d'habitude tous ces éléments structuraux, les „perles” à l'aisselle des boucles et les „bandes extérieures” des boucles et de la tangente, mais les alterne comme dans les formes dérivées, de sorte qu'on doit les compléter d'un aspect à l'autre pour reconstituer le modèle initial virtuel introduit dans les métopes. Le caractère virtuel du modèle lui permet aussi la variation du nombre des motifs comme dans le décor spiral libre (fig. 7/1), d'habitude „deux spirales à une tangente” (fig. 7/3-5), parfois „trois spirales à deux tangentes” (fig. 7/6). La perception saisit l'indentité des éléments composants par rapport à leur disposition étagée dans les modèles initiaux, quoi qu'ils soient projetés toujours à la base des métopes et même inversés. La combinaison des éléments dans leurs jeux d'alternance ou d'association est si variée, que leur définition doit être par nécessité aussi serrée que possible. Dès lors, l'analyse des aspects peut suivre l'ordre des procédés de la dérivation (la disparition graduelle et partielle des spirales et des tangentes, comme règle générale dans les séries dérivatives des trois décors), ou l'ordre des deux modalités de leur combinaison (l'association des perles avec les bandes extérieures des tangentes ou des boucles), ou l'ordre de la variation de leur alternance à tour de rôle (les perles ou les bandes extérieures des boucles avec les tangentes ou leur bandes extérieures). La série dérivative des formes rythmiques s'amplifie, quand on la suit dans les deux aspects, libre ou métopique, du décor à spirales et tangentes, malgré le nombre si réduit des stations où il a été découvert.

Il faut préciser la position et l'identité des motifs annexes et des éléments structuraux des spirales pour comprendre leur dérivation comme formes de leur mouvement rythmique et comme variation de son tempo dans les aspects du décor spiral métopique illustrés ici. Les spirales portent à l'aisselle de leurs „boucles antérieure et postérieure” comme annexes les „perles supérieure et inférieure” et sont munies des „bandes extérieures des boucles”; elles se répètent comme „bandes extérieures supérieure et inférieure des tangentes”. L'analyse descriptive peut les désigner en abrégé. Ces aspects comportent donc : „Deux perles associées avec les bandes extérieures des boucles” dérivées de „deux spirales à une tangente” et alternées en deux groupes (fig. 7/3) : la „perle inférieure avec la bande extérieure de la boucle postérieure” de la première spirale et la „perle supérieure inversée avec la bande extérieure de la boucle antérieure” de la deuxième spirale ; „Deux perles associées avec les bandes extérieures de la tangente” dérivées de „deux spirales à une tangente” et alternées en deux groupes (fig. 7/5) : la „perle inférieure de la première spirale avec la bande extérieure supérieure de la tangente” et la „perle supérieure inversée de la deuxième spirale avec la bande extérieure inférieure de la tangente”; „Deux bandes extérieures des boucles alternées avec la bande extérieure de la tangente” dérivées de „deux spirales à une tangente” (fig. 7/4) ; les „bandes extérieures des boucles extrêmes”, la boucle antérieure de la première spirale et la boucle postérieure

²⁰ Idem, dans *ArchMold*, VIII, 1975, p. 21-22, 24-26, fig. 11/1-5; 12/9-14; 13-14.

²¹ *Ibidem*, p. 29, fig. 26/1-3.

²² *Ibidem*, p. 39-40, fig. 31/9; 32/4-5; C. Matasă, *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei*, dans *ArchMold*, II-III, 1964, p. 45, fig. 17; 21/5; 26/5.

de la deuxième spirale, flanquent la „bande extérieure supérieure ou inférieure de la tangente” ; „Trois perles inférieures alternées avec deux tangentes” dérivées de „trois spirales à deux tangentes” (fig. 7/6).

Les bandes extérieures des boucles postérieures ou la bande extérieure supérieure des tangentes sont toujours projetées au même niveau à la base des métopes et les perles supérieures des spirales sont de plus inversées pour la symétrie de la composition et la variation du mouvement de leur forme. Si faibles que fussent les pulsations agogiques par ces changements de position ou de forme, ils n'en sont moins rien d'autre que l'articulation de leur mouvement rythmique et de son tempo. Le mouvement des formes rythmiques combine les facteurs de la structure et les facteurs du tempo, comme dit N. Mouloud. Les alternances rigoureuses des éléments structuraux déterminent à la fois les variations du tempo, plus rapide ou plus lent d'après le nombre des éléments qu'il entraîne. Ce tempo de l'articulation rythmique par les nombres est diversifié et amplifié dans les deux modalités de l'alternance successive des éléments structuraux isolés : 1 avec 2 (fig. 7/4) et 2 avec 3 (fig. 7/6), ou des éléments groupés : 2 avec 2 (fig. 7/3, 5). La vitesse du tempo supplée les impulsions agogiques des formes rythmiques. La temporalité comme sentiment cinétique du temps par le „retour du même” s'accomplit par le rythme de la *symétrie* comme répétition des métopes.

On doit retourner au mouvement rythmique et agogique du décor spiral à l'intérieur des écuelles, ou il accomplit son sens formel par sa forme finale. Mais, le mouvement des formes rythmiques, dérivées à l'extérieur des vases continue dans le cadre d'une composition projetée pour reconstituer la *forme originelle* du décor cucutéenien. La création du décor part, comme toute création d'art d'après l'explication de P. Francastel, d'un *modèle figuratif* comme *Forme* originelle et complète, qui engendre une série de *formes* dérivées et partielles pour la suppléer, l'explicitier et la réintégrer perpétuellement²³. Les aspects décoratifs qui leur correspondent, déployés par le mouvement rythmique des séries dérivatives et par leur projection, manifestent des situations d'ensemble ou partielles comme totalisation, détotalisation et retotalisation de la composition complète de la *Forme* originelle.

Le modèle figuratif originel est lui-même déduit par la récurrence du mouvement rythmique des formes dérivées d'abord dans les zones horizontales à l'extérieur des vases, où on surprend le procédé de leur dérivation (fig. 2/2, 6 ; 3/2—3), et de leur projection dans les zones concentriques à l'intérieur des écuelles, où elles ne sont point intelligibles que par rapport à leur dérivation extérieure (fig. 3/3 ; 10/2 ; 12/4). Le modèle figuratif construit de préférence comme *Forme* originelle du décor cucutéenien la *composition cruciforme*, par la disposition des séries dérivatives autour du „motif cruciforme” central (fig. 10/4 ; 11/3 ; 12/2) ou du motif „en damier” à sa place (fig. 9/2). De la sorte, la restitution du modèle originel par le mouvement des séries dérivatives aboutit à une *Forme* originelle créée pour chacune des séries dérivatives du décor spiral ou elliptique dans les trois styles A, AB et B, projetées directement autour du „motif cruciforme” ou du „damier”. Le motif cruciforme, simple ou avec les quatre secteurs décorés, peut constituer seul l'aspect *élémentaire* de la composition de la *Forme* originelle, par sa disposition sur toute la surface intérieure (fig. 10/4 ; 13/4), ou constituer l'aspect *complet* de la composition par sa réduction comme motif central dans la zone du fond (fig. 11/3 ; 12/2).

La „composition cruciforme” comme *Forme* originelle du décor peut être révélée à échéances, par les *compositions tétrapartites*, dont la disposition cruciforme est déterminée par les quatre éléments offerts par les motifs principaux et annexes des aspects initiaux ou dérivés du décor spiral ou elliptique (fig. 10/1—3, 5—6 ; 11/1—2 ; 12/1, 3—4). Ces modèle intermédiaire de la *Forme* originelle résulte du mouvement des éléments formels par leur projection en croix dans les aspects décoratifs disposés en zones concentriques à l'intérieur des écuelles. La contamination des deux modèles montre leur participation et leur dérivation successive pour réaliser la composition complète de la *Forme* originelle (fig. 9/2 ; 13/5).

Par la combinaison des deux modalités, élémentaires et complète, de la composition cruciforme dans les étapes tardives du style B sur la céramique cucutéenienne ou de Gorodsk-Horodiștea, on détermine la modèle d'une *composition synthétique*, dont les deux modalités (fig. 13/3, 5) constituent de fait des modalités nouvelles et successives de la „composition cruciforme complète”. Elles s'expliquent de même par le procédé de l'intégration de la composition cruciforme élémentaire comme zone centrale de la composition complète (fig. 10/4 ; 12/2), mais par l'inversion du procédé. Par le prolongement des bras de la croix, d'après l'exemple de la composition cruciforme élémentaire (fig. 13/4 ; 14/1), la première modalité (fig. 13/3 ; 14/3) comporte „subdivision de la zone pariétale et de son décor en secteurs” décorés d'ellipses flanquées ou non de perles. La deuxième modalité combine les aspects de la „composition cruciforme tetralobée” et de la „composition synthétique” précédente (fig. 13/3—4) par la réduction du motif cruciforme à la zone centrale et „l'étagement de leur aspects dans la zone pariétale” (fig. 13/5).

²³ P. Francastel, *La réalité figurative. Éléments structuraux de sociologie de l'art*, Paris, 1965, *passim*.

Les deux modalités, cruciforme et tétrapartite (fig. 10/11), de la composition de la Forme originelle projetées graduellement ont seulement l'apparence de l'achèvement du mouvement du décor par la Forme originelle. Le dernier modèle d'une composition projetée, qui soit vraiment l'achèvement du mouvement de la forme initiale et dérivée du décor spiral, est celui des *compositions en S*. Leurs deux modalités comportent soit la projection de la file des spirales libres ou accrochées (fig. 1/4 en haut, 5), comme forme initiale du décor, pour constituer des „compositions tétrapartites à spirales en S” (fig. 10/1 ; 11/1—2 ; 12/1, 3), soit la projection de la spirale en serpentine (fig. 1/4 en bas), comme forme dérivée de la file à accrochées, pour déterminer une „composition en forme d'un S”, enfermant au centre une spirale en *S* annexe (fig. 9/1). Elles constituent une forme finie du mouvement du décor spiral, pour la glorification de la spirale en *S* comme motif fondamental et symbolique du décor géométrique. Les compositions en *S* tétrapartites présentent aussi les deux aspects, *élémentaire* ou *complet*, des composition cruciformes, à une seule zone sur la face intérieure des écuelles ou extérieure des couvercles (fig. 11/1—2), ou à deux zones, centrale et marginale (fig. 10/1). Elles secondent les compositions tétrapartites du décor spiral ou elliptique comme modèle intermédiaire de la Forme originelle.

Toutefois, la Forme originelle ne constitue jamais la forme initiale du mouvement des formes rythmiques dans les zones extérieures, que par sa *projection horizontale comme zone décorative extérieure* sur les formes céramiques à profil haut (fig. 8/3). La Forme originelle est réintégrée par sa *projection comme zones concentriques intérieures* autour du „motif cruciforme central” sur les formes céramiques hémisphériques (fig. 11/3). Comme élément formel, qui donne à la forme initiale l'aspect de la „composition cruciforme” de la Forme originelle, il n'est besoin que du „motif cruciforme” introduit dans „l'oeil” ou les perles annexes du décor spiral (fig. 8/3) et répété dans les „ellipses” ou les perles du décor elliptique. Le motif cruciforme peut être entraîné sur les formes dérivées dans les zones extérieures, pour les rapporter directement à la composition originelle. Ainsi, la Forme originelle accompagne en sourdine les séries dérivatives, de sorte que leurs formes initiales, intermédiaires et finales peuvent la réintégrer directement, non pas dans les zones extérieures, mais par leur projection comme aspects décoratifs dans les zones concentriques de la composition de la Forme originelle à l'intérieur des écuelles ou à l'extérieur des couvercles.

La forme initiale du décor spiral dans la zone horizontale extérieure annonce aussi la projection des „compositions tétrapartites” dans les zones concentriques intérieures (fig. 9/2 ; 10/3), par la „file à quatre spirales” (fig. 8/3—4). Les formes dérivées du décor spiral dans les zones extérieures conditionnent de même les „compositions tétrapartites” par la disposition „en croix” des éléments composants (fig. 10/2 ; 12/4—5). Ces compositions intermédiaires de la projection de la Forme originelle sont de même conditionnées à la fois par les formes initiales et dérivées des séries du décor spiral ou elliptique, rapportées chaque fois à la composition cruciforme originelle par le groupement des quatre éléments composants. Ainsi, les liaisons formelles et de sens de la configuration de la Forme originelle sont défaits par les formes initiales et dérivées dans les zones horizontales comme „séquences enchaînées” du mouvement des formes rythmiques et puis refaites par leur projection dans les zones circulaires comme éléments intégrants dans la composition cruciforme. Le mouvement des formes comme séries dérivatives déployées dans les zones horizontales extérieures continue à l'intérieur des compositions tétrapartites et cruciforme, en les intégrant dans la durée du mouvement du décor, car la composition de la Forme originelle précède et conclue le mouvement du décor.

En égard aux aspects décoratifs qui revêtent les compositions tétrapartites et cruciforme et au mouvement de leurs formes, il suffit ici de considérer sommairement les procédés différents de leur *projection* et les variations du *tempo* de leur mouvement agogique ou rythmique. Ces formes finales du décor sont douées d'un mouvement propre, comme dernier effort pour la sûreté de leur perception comme formes nouvelles, par les dernières impulsions agogiques du mouvement des formes et par la variation du nombre de leur groupements comme variation du *tempo* de l'articulation de leur mouvement rythmique.

Les „compositions cruciformes complètes” sont une *projection circulaire en plan* à zones concentriques autour du motif cruciforme de la zone du fond (fig. 11/3 ; 12/2). La projection des zones concentriques a été faite par le *fléchissement circulaire* des zones horizontales extérieures, décorées des aspects initiaux du décor spiral, diversifiés par la forme des spirales (fig. 1/4—5 ; 3/7), ou associés aux aspects du décor elliptique (fig. 12/2), qui intègrent directement la configuration de la Forme originelle. Dans ces compositions à décor spiral, les mouvements agogiques de la forme sont ceux de l'alternance de leur *tempo* par „l'accélération et le ralentissement” ou „l'arrêt et le recommencement”, manifestes dans le mouvement des spirales enfilées, comme dans les aspects des zones horizontales. Ces impulsions agogiques peuvent être combinées avec le *tempo* par les nombres, plus rapide ou plus lent, qui prolongent la durée du mouvement des formes rythmiques pour la projection de la composition cruciforme, en alternant 3 ou 4 „spirales conjuguées” (fig. 12/2). De

même, la projection des „compositions cruciforme synthétiques” à décor elliptique est rythmée par l'alternance des aspects à 3 ou 4 ellipses (fig. 14/2—3).

Les „composition tétrapartites” dans la zone pariétale sont projetées aussi par le *fléchissement circulaire* autour de la zone libre du fond des aspects du décor spiral des zones extérieures. Le décor à „cercles et oves” (fig. 3/3, 6) est projeté par „quatre cercles alternés avec quatre oves” (fig. 10/2); le groupement des quatre éléments est déterminé même dans la zone horizontale extérieure par le mouvement des formes rythmiques au cours de leur dérivation. La „spirale continue à volutes conjuguées” varie le tempo „de l'arrêt et du recommencement” de son mouvement agogique par „l'inversion de la soudure des volutes” même dans la forme initiale des zones horizontales (fig. 3/7; 7/7), de sorte que sa projection concentrique est faite par le *fléchissement dans les deux sens*, avec les volutes à l'extérieur ou l'intérieur (fig. 10/3, 6). Au dernier cas, son sectionnement par la zone du fond la transforme en quatre volutes disposées „en vrille”, qui font l'impression d'un *tétraskelion*, mais qui n'est que le sens vectoriel du mouvement d'un motif nouveau, dérivé comme dernière forme du mouvement rythmique; de ce moment, son mouvement peut avoir un tempo à 3 ou 4 volutes „en vrille”, alternées comme les motifs du *triskelion* et du *tétraskelion* dans l'art classique. La projection circulaire du décor à „deux motifs cordiformes à tangentes” (fig. 12/5), dérivé comme forme du mouvement rythmique des „spirales à tangentes” dans les zones extérieures (fig. 7/1), offre directement par les motifs en ω et les tangentes en raccourci les quatre éléments de la composition tétrapartite (fig. 12/4). Son mouvement rythmique continue par l'intégration de cette composition pariétale à une composition complète à deux zones, sous la forme d'une „composition synthétique” par contamination avec les „compositions cruciformes”: la zone marginale est décorée de „huit métopes à tangentes”, comme forme dérivée par le mouvement rythmique du décor elliptique et dont les limites verticales déterminent une „rose des vents à huit bras”, comme directions spatiales cardinales et intermédiaires du motif cruciforme; mais la composition cruciforme marginale n'est réalisée que par les formes rythmiques d'une composition tétrapartite, dont le tempo peut alterner 4 ou 8 métopes comme articulation de son mouvement rythmique.

La forme initiale de la „spirale serpentiforme” (fig. 1/4 en bas) projetée comme une composition tétrapartite autour du motif „en damier” de la zone du fond (fig. 9/2) intègre de même une composition complète, rapportée à la composition cruciforme de la Forme originelle par le tempo du mouvement agogique de la serpentine à 3 ou 4 boucles. La composition complète à „damier” n'est que la variante de la „composition cruciforme” de la Forme originelle du décor.

La projection des „compositions tétrapartites en S” des styles A et AB comporte d'habitude le même procédé, mais introduit aussi un procédé nouveau. Dans les compositions élémentaires, à une seule zone sur tout la face du couvercle ou de l'écuelle (fig. 11/1—2), et dans celles complètes avec la composition en S dans la zone pariétale autour de la zone libre du fond (fig. 10/5; 12/1, 3), ou avec une zone marginale autour de la composition en S de la zone centrale (fig. 10/1), la *projection circulaire* de la „file à spirales libres ou accrochées” à volutes ou oves annexes (fig. 1/4—5) est faite par le *fléchissement* d'une file à deux spirales (fig. 10/5; 12/1) ou par son brisement, avec les spirales disposées sur la direction du diamètre (fig. 11/2; 12/3). Dans les deux cas, les spirales gardent leur ordre ascendant ou descendant, mais apparaissent inversées comme forme et comme sens de la courbure des volutes.

La composition en S élémentaire ou complète peut être une *projection horizontale par le sectionnement circulaire de la file à spirales libres ou accrochées*: „une spirale en S aux boucles accrochées et à deux oves annexes” est sectionnée de la file horizontale à spirales accrochées et oves annexes (fig. 1/5; 10/1); une „spirale en S à deux volutes annexes” est de même sectionnée de la file à spirales libres et volutes annexes (fig. 1/4 en haut; 11/1).

Pour devenir une composition tétrapartite, la composition à une seule spirale doit être complétée par deux volutes ou deux oves annexes (fig. 10/1; 11/1). Les compositions à deux spirales fournissent seules les quatre éléments composants (fig. 10/5; 12/3). Toutefois, elles sont complétées de même par des volutes annexes (fig. 10/5; 11/2). Elles doublent aussi la composition tétrapartite par les motifs annexes, quatre perles ou oves (fig. 11/2; 12/1), ou deux volutes et deux motifs angulaires (fig. 12/3).

Ces procédés de la projection et du groupement des éléments formels amplifient les mouvements agogiques des compositions tétrapartites en S. Ils sont impulsés par l'accentuation du tempo du mouvement de la forme des motifs ou du tempo des nombres du groupement des motifs et par leur combinaison entre les motifs principaux et annexes, dont les exemples offerts en disent assez. L'alternance du tempo de „l'accélération et le ralentissement” et de „l'arrêt et le recommencement” est accentuée par la „disymétrie des volutes” et „l'inversion de leur courbure” (fig. 10/5; 11/2; 12/1). Le tempo du mouvement des volutes plus petites est soutenu ou complété par les volutes annexes (fig. 11/2) ou par les volutes annexes conjuguées en leur prolongement (fig. 10/5), comme dans la file horizontale à volutes annexes conjuguées avec les boucles des spirales principales (fig. 9/3), donnant aux deux spirales libres l'apparence des spirales conjuguées. Les volutes asymétriques des

spiraies en bandes linéaires noires (fig. 12/3) deviennent symétriques par l'addition d'une spire autour de la volute plus petite, attachée au corps de la spirale et terminée avec un motif angulaire diamétralement opposé : le tempo de l'accélération du mouvement des volutes est amplifié par les „bandes extérieures au blanc secondaire” des spirales ; les motifs angulaires, associés à deux boucles annexes disposées en croix, doublent la composition tétrapartite ; les boucles annexes inversées introduisent dans la composition un mouvement „en vrille”.

Dans les compositions à deux spirales en S (fig. 11/2), les deux volutes annexes sont associées aux quatre perles annexes disposées en croix par leur alternance asymétrique près de l'aisselle des volutes grandes ou petites des spirales ; la composition tétrapartite des éléments formels est réalisée alternativement par les motifs principaux, les quatre volutes des spirales, ou par la combinaison des motifs principaux et annexes, deux spirales et deux volutes annexes ; le doublement de la composition tétrapartite est déterminé par les motifs annexes, les quatre perles des spirales. Le groupement des éléments formels participe comme tempo par les nombres, 2 et 4, du mouvement agogique de la composition, mais combinés entre les motifs principaux et annexes : les deux volutes annexes soutiennent le mouvement des volutes plus petites des spirales ; le mouvement des quatre volutes entraîne les perles de l'aisselle des spirales. On peut conclure, avec N. Mouloud : le rythme est la synthèse de l'espace avec le temps, il inscrit dans l'espace la durée ; le rythme est à la fois la loi, ordonne le plan total du mouvement du décor.

Le sens formel du déploiement du décor est la réintégration de la *Forme originelle* par le mouvement des „séries dérivatives” dans les zones extérieures sur les formes céramiques à profil haut et par leur projection comme „compositions tétrapartites”, rapportées en permanence à la „composition cruciforme” de la *Forme originelle*, sur les formes céramiques hémisphériques. Le sens formel des séries dérivatives est d'abord le sens formel particulier et spécial des trois décors principaux, en zigzag, spiral et elliptique, et puis leur sens formel général, comme parties constitutives et comme perspectives de compréhension de la totalité de la configuration de la *Forme originelle*. Le sens formel des séries des formes dérivées et de la composition de la *Forme originelle* implique le sens objectif de la configuration intégrale du décor, en conformité avec la *représentation conceptuelle et figurée* de l'ordre spatial et temporel du Cosmos. La variation et le développement des aspects décoratifs sont réalisées par les séries dérivatives du décor et comportent des aspects *initiaux, intermédiaires et finals*. La constance et l'insistance des séries dérivatives montrent l'*intentionnalité de leur représentation*, par l'accord de leur sens formel avec le sens objectifs de la représentation de la composition complète de la *Forme originelle*. Le sens formel des aspects du décor n'est pas seulement le sens formel du *sensible*, qui n'est que leur vêtement par le changement de la forme des mêmes motifs et le traitement de la couleur, nécessités comme leur propre vie le long des phases stylistiques. La forme sensible n'est que l'*expressivité* des formes représentées et dirigées par le mouvement rythmique du décor dans les trois styles. La forme sensible revête la vraie forme des motifs, cette forme initiale, permanente et conventionnelle, géométrique et abstraite, comme signe et symbole, qui sont son sens formel et objectif rapporté au sens formel et objectif de la configuration de la *Forme originelle*. Cette forme est à la fois la forme qui „signifie comme signe” et la forme qui „se signifie comme expression”, comme dit H. Focillon et interprète M. Dufrenne²⁴. Elle doit être représentée pour elle-même, mais par les moyens de l'art, comme décor de la céramique et comme représentation du décor.

Ce sont les sens formels et objectifs du mouvement rythmique du décor qui expliquent la variation infinie et la beauté des aspects décoratifs, qu'on peut dénommer *decora cucutenica ingenia*, d'après l'expression raffinée de Tacite. Mais, leur dérivation est toujours régie par l'ampleur des *règles stylistiques*, sans pareil par rapport à tout groupe de la céramique peinte orientale. La rigueur des règles et de la dérivation confère à tout aspect le caractère d'un *théorème décoratif*, de sorte que dans toute définition des aspects doit consonner l'énoncé des théorèmes de la géométrie. Par cette rigueur des règles, elles doivent être dénommées *regulae ad directionem decorum ingeniorum*, pour leur garder ce sens cartésien. La rigueur géométrique des règles de la dérivation des aspects n'empêche point leur beauté, à cause de la variation continue des éléments structuraux du décor et de l'expressivité des aspects, qui confère au sensible, comme expliquerait M. Dufrenne, son sens formel et objectif, qui soit la forme la plus haute de leur représentation, celle de leur *expression*. Si on peut les distinguer, le déploiement des formes du décor comme espace et expressivité est leur *ligne mélodique* ; l'expression, la *mélodie* même. Elles constituent l'*apparaître* de l'„objet décoratif” des vases de la céramique cucuténienne le long des phases stylistiques, comme *objets d'art*.

Un tel effort aurait été pour les céramistes cucuténiens un non-sens et serait pour nous un malentendu. Le but du décor était sa représentation comme „modèle figuratif” propre à la céramique cucuténienne, d'après l'exemple de toutes les cultures néo-énéolithiques carpato-balkaniques et danubiennes, créé sur la céramique peinte des cultures pré- et protohistoriques orientales. Partout, il constitue cette *image du monde* décrite par Léo Frobenius²⁵ et interprétée par lui comme

²⁴ H. Focillon, *Vie des formes*, Paris, 1943, chap. I ; M. Dufrenne, *op. cit.*, IIe partie, chap. VI, 2.

²⁵ L. Frobenius, *Kulturgeschichte Afrikas*, Zürich, 1933, p. 169, fig. 114—115.

la „scène” sur laquelle l’homme joue les actes de sa vie, comme „sentiment de vie” ou comme „état de mentalité” des sociétés primitives et archaïques. Le décor est représenté pour son *sens symbolique*, en liaison avec la „représentation conceptuelle” concernant l’ordre spatial et temporel de la nature dans ces sociétés agricoles. Les moyens de l’art ne signifient pas seulement la beauté de la „représentation figurée” du décor, mais aussi la fonction de l’art comme *action magique*, pour entretenir et rendre permanent l’ordre cosmologique. Le mouvement du décor représenté sur les vases de la vie domestique scande en sourdine, comme une méditation permanente, le mouvement immuable de l’espace et du temps cosmologiques, dans lequel est intégrée la vie de l’homme.

Les termes simples et commodes de „représentation conceptuelle” et „figurée” sont préférés et adoptés ici dans le sens de l’École sociologique française, mais au-delà d’eux se trouve toute la problématique du rapport entre „signification et figuration” dans la théorie actuelle de l’art et dans la recherche sociologique de l’histoire de l’art d’après la conception de P. Francastel²⁶. Ainsi, les vases peints cucuténiens, comme dans tous les groupes de la céramique néo-énéolithique, ne sont pas seulement des „objets d’art”, ils deviennent des *objets figuratifs* d’un modèle cosmologique et par là des *objets de civilisation* — cet objet qui est la synthèse d’une civilisation — dans l’acceptation de P. Francastel²⁷. Le modèle de la représentation de la structure et du fonctionnement du Cosmos en repères abstraits et symboliques par les moyens de l’art dans la pensée et l’art des sociétés agricoles orientales et européennes a recouru au décor géométrique de la céramique. C’est la céramique qui offrait un support nouveau et impérissable pour l’art abstrait d’une époque nouvelle de la civilisation et pour nous transmettre un reflet lointain d’une image de l’homme de soi-même pour lui-même et pour nous.

²⁶ P. Francastel, *op. cit.*, I^o partie, chap. IV.

²⁷ *Ibidem*, *passim*.

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DIN NECROPOLA HALLSTATTIANĂ TIMPURIE DE LA COTU MORII—IAȘI

DE

CONSTANTIN ICONOMU și MARCEL TANASACHI

În urma cercetărilor arheologice din ultimele două decenii, prima epocă a fierului a ajuns să fie mult mai bine cunoscută în Moldova atât prin săpături sistematice cât și prin descoperiri ocazionale, punându-se astfel în evidență așezări, necropole sau morminte izolate și depozite de bronzuri. În privința necropolelor și a mormintelor, se cunosc până acum, între Carpați și Prut, descoperirile de la Trifești, Valea Lupului, Vaslui, Cucorâni și Volovăț, cu materiale care aparțin primelor două faze ale Hallstattului. În cele ce urmează ne propunem să completăm lista descoperirilor de morminte din prima epocă a fierului prin prezentarea materialelor din necropola atestată în satul Cotu Morii, comuna Popricani, jud. Iași.

Necropola plană de incineratie este amplasată pe pantele de nord-est ale dealului Stinca Roznovanu (fig. 7/1—3) în locul numit „Toloacă” sau „Lutărie”, în dreapta Jijiei, la aproximativ 100 m vest de podul rutier al șoselei Iași—Sculeni. Descoperirile din acest punct au fost inițial cunoscute prin periegeze și salvări efectuate de Marcel Tanasachi care în anii 1964, 1973, 1978 și 1980 a reușit să recupereze în condiții bune inventarul a trei morminte și o ceașcă provenind dintr-un mormint distrus. În 1973 A. László a efectuat o cercetare de teren în urma căreia a recoltat o ceașcă cu toarta suprainălțată, fragmente de străchini și alte vase și obiecte aparținând culturii Noua, primei și celei de a doua epoci a fierului, aceste materiale fiind deja publicate¹. În 1978 C. Iconomu a recuperat, în urma unor alte cercetări de teren, două cești cu toarta suprainălțată, dintre care una fragmentară, și o strachină cu buza aplecată spre interior, toate provenind din același mormint.

Avându-se în vedere importanța necropolei, în anii 1982 și 1985 au fost inițiate săpături de salvare care, deși nu au produs rezultate spectaculoase au permis totuși precizarea și rezolvarea citorva probleme. Astfel, s-a constatat că la punctul „Toloacă” se află o așezare de tip Noua, cu gropi de bordei suprapuse și deranjate de morminte hallstattiene timpurii; necropola din prima epocă a fierului a fost afectată de o așezare din Latène-ul timpuriu. Atât distrugerile antice, cât și cele moderne explică de ce în cursul săpăturilor încă nu au apărut morminte nederanjate. Altă problemă pe care a rezolvat-o săpătura din 1982 este precizarea formei gropilor de morminte hallstattiene ce prezintă aspect de clopot mai înguste la gură și late la bază.

În cursul săpăturilor arheologice, atât pe traseul șanțurilor cât și prin golirea unei gropi de bordoi, parțial distrusă de lutărie, au apărut fragmente ceramice cu decor adincit, format din benzi horizontale sau triunghiuri ce aparțin culturii Noua I² (fig. 1/1, 3—4; 8/2, 4, 7) și de la un vas sac decorat cu briu continuu (fig. 1/9; 8/1). Aceleiași culturii îi pot fi atribuiți cîțiva omoplați crestați (fig. 9/1—3), un împungător și un ac de os (fig. 8/5—6). Dintre fragmentele ceramice ale culturii Noua se distinge și o toartă de vas, din pastă gălbuie lustruită, cu motiv zoomorf, la care detaliile anatomice ale animalului sînt mult mai bogat redată față de alte torți mult stilizate (fig. 1/7; 8/3).

Din necropola hallstattiană de la Cotu Morii fac parte mormintele al căror inventar a fost recuperat prin cercetările de suprafață amintite și cele descoperite în urma săpăturilor arheologice,

¹ A. László, *Descoperiri din epoca bronzului și din prima epocă a fierului la Cotu Morii (com. Popricani, jud. Iași)*, în SAA, I, 1983, p. 52—58; cf. și Vasile Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. II, Iași, 1985, p. 323, LVIII. 3, D (24) și fig. 41/5—6, unde sînt publicate două cești din cercetarea de teren din 1978. Desenul 41/5 este eronat.

² A. László, *Un grup hallstattian timpuriu în podișul Sucevei*, în *Cercetări*, XIV—XV, 1983—1984, p. 76—77, fig. 7/7. Este posibil ca la Cotu Morii să se înregistreze și etapa a doua a culturii Noua, datorită analogiilor existente între toarta zoomorfă descoperită aici (fig. 3/4; 4/5) cu un exemplar similar descoperit la Piatra Neamț—Steagul roșu, ce aparține etapei Noua II. Cf. A. C. Florescu, *Așezarea Noua II de la Piatra Neamț—„Steagul roșu” (Cîrilei)*, în *MemAntiq* I, 1969, p. 89, fig. 4/6.

mai ales în porțiunea de ripă formată de excavațiile moderne, caracterizate prin gropi în formă de clopot, cu fragmente ceramice (care nu au permis, datorită caracterului lor fragmentar, întregiri de vase), oase umane arse, cenușă și cărbuni. Astfel se explică de ce, în privința inventarului mormintelor de la Cotu Morii, cel mai semnificativ material rămâne totuși cel obținut prin cercetările de teren, dispunând actualmente de inventarul complet a trei morminte și de piese ceramice din unul sau două morminte deranjate.

Mormîntul nr. 1 de la Cotu Morii (fig. 1/5, 6, 8; 10/1, 3, 5), descoperit în 1964, este compus din trei vase, așezate în șir unul lângă altul. În centru se afla urna cu oase umane incinerate. Vasul urnă de formă bitronconic-globulară (fig. 1/8; 10/1) prezintă jumătatea superioară bombată, gura lată în formă de pilnie, fațetată orizontal pe muchie. Baza este mică, rotundă, ușor conturată. Pasta este de culoare negru intens; suprafața este lustruită la exterior și cărămizie deschisă cu pete brun-roșcate în interior. Dimensiuni: înălțimea 26,4 cm; diametrul maxim 26,8 cm; diametrul bazei 8,5 cm. Urna era flancată de o strachină așezată cu gura în sus, de formă conică (fig. 1/5; 10/5), cu buza aplecată ușor spre interior, avind dimensiunile: diametrul maxim 27 cm; înălțimea 9,4 cm și diametrul bazei 8,8 cm. Ca ornament, strachina prezintă un decor de caneluri superficiale sub buză și fațetări pe diametrul maxim. Sub ornamentul de caneluri apar dispuse la capetele a două diametre perpendiculare câte patru proeminente mici, ascuțite. Atât la exterior, cât și în interior suprafața este lustruită. Culoarea la exterior este cărămiziu-gălbuie cu pete negre cenușii, iar în interior este neagră-cenușie cu pete cărămizii spre centru. Un vas-sac care flanchează urna, găsit cu gura în sus, de mici dimensiuni, avind înălțimea de 15,9 cm și diametrul maxim de 15,8 cm (fig. 1/6; 10/3), este decorat cu briu alveolat întrerupt de patru apucători ascuțite dispuse simetric. Suprafața de culoare cărămiziu-roșcat a fost acoperită de o angobă gălbuie cu pete roșcate și apoi netezită cu o spatulă în porțiunea de la briul alveolat pînă la muchia buzei.

Mormîntul nr. 2, de incineratie, a fost găsit în urna unor cercetări de suprafață, în anul 1978, și cuprinde șase vase (fig. 1/2, 10; 2/1—3; 10/2, 4, 6; 11/1, 3). Primul vas este o urnă bitronconică, fragmentară, avind în interior oase umane arse (fig. 1/10; 11/1). Urna bitronconică are jumătatea superioară mai înaltă și mult bombată ceea ce îi conferă forma aproape globulară. Buza este lată, în formă de pilnie, cu muchia tăiată orizontal. Ca elemente de decor se observă în jumătatea superioară a urnei, sub buza evazată, o bandă de caneluri superficiale care ocupă aproximativ o treime din înălțimea jumătății superioare. Pe marginea curburii se află patru apucători triunghiulare, cu virful în jos, dispuse simetric. Suprafața este de culoare neagră-cenușie, mată la exterior și cărămiziu-roșcat în interior. Dimensiuni: diametrul maxim 21 cm; diametrul fundului 9 cm; înălțimea 22 cm; diametrul maxim al gurii 22,5 cm. A doua piesă este o strachină mică pusă cu gura în jos în urnă (fig. 2/4; 10/6) prezentind pereții arcuiți, buza ușor înclinată spre interior și muchia buzei plană. Pe partea exterioară a fundului vasului, se găsește o adincitură circulară care a creat în interiorul strachinii un umbo. Suprafața este netedă, fără luciu, de culoare cenușie cu pete negre la exterior și neagră, mată, în interior. Dimensiuni: diametrul maxim 7 cm; înălțimea 7 cm. A treia piesă este o strachină mare (fig. 1/2; 11/3), fragmentară, așezată cu gura în jos și servind drept capac urnei bitronconice. Strachina, de formă conică, cu buza întoarsă ușor spre interior, are muchia buzei plană; sub buză, apare o bandă de caneluri bine conturate, dar nu prea adinci. Sub banda de caneluri se găseau 2 sau poate 4 proeminente cu șea la mijloc. Suprafața este netezită, fără luciu, cenușie, cu pete negre la exterior și neagră în interior. Dimensiuni: înălțimea 14,2 cm; diametrul maxim 35 cm; diametrul bazei 10 cm.

În jurul urnei de incineratie au fost așezate alte două mici strachini cu umbo și o ceașcă cu toarta suprainălțată. Prima este de mici dimensiuni (înălțimea 6,2 cm; diametrul 14,5 cm) cu pereții arcuiți și buza întoarsă ușor spre interior (fig. 2/2; 10/4 a-b). Pe partea exterioară a fundului vasului se găsește o adincitură circulară profundă care creează un umbo proeminent în interior. Suprafața, fără luciu, este neagră în interior și neagră cu pete cenușii la exterior. A doua strachină, similară cu precedenta, a fost pierdută după descoperire. Ultima piesă a acestui mormint este o ceașcă cu toarta suprainălțată cu pereții arcuiți și buza verticală (fig. 2/1; 10/2). Pe fund, la exterior, există o adincitură circulară care a creat un umbo în interiorul ceștii. În plan, ceașca este de formă ovală, turtită în dreptul torții, spre interior. Toarta suprainălțată, ovală în secțiune, prezintă pe înălțimea maximă o muchie ascuțită care, coborind spre buză, creează un decor în bandă de linii orizontale, incizate. Suprafața, ușor netezită, atât în interior, cât și la exterior, este de culoare neagră-cenușie cu pete brun-cenușii. Dimensiuni: diametrul maxim 13,3 cm; diametrul minim 11,4 cm; înălțimea 4,2 cm.

Al treilea mormint de la Cotu Morii a fost descoperit în cursul unei cercetări de teren în 1980 și este alcătuit din patru piese (fig. 2/4—6; 3/2; 11/2, 4—6). Prima, este un vas-sac asimetric, îngustat la bază, cu briu alveolat sub buză, întrerupt de patru apucători în formă de limbă dispuse simetric (fig. 2/5; 11/6). Baza este reliefată astfel încît se detașează net de corpul vasului. Suprafața este de culoare cărămizie, gălbuie pe o porțiune îngustă, pe buză, iar în interior cenușie. Dimen-

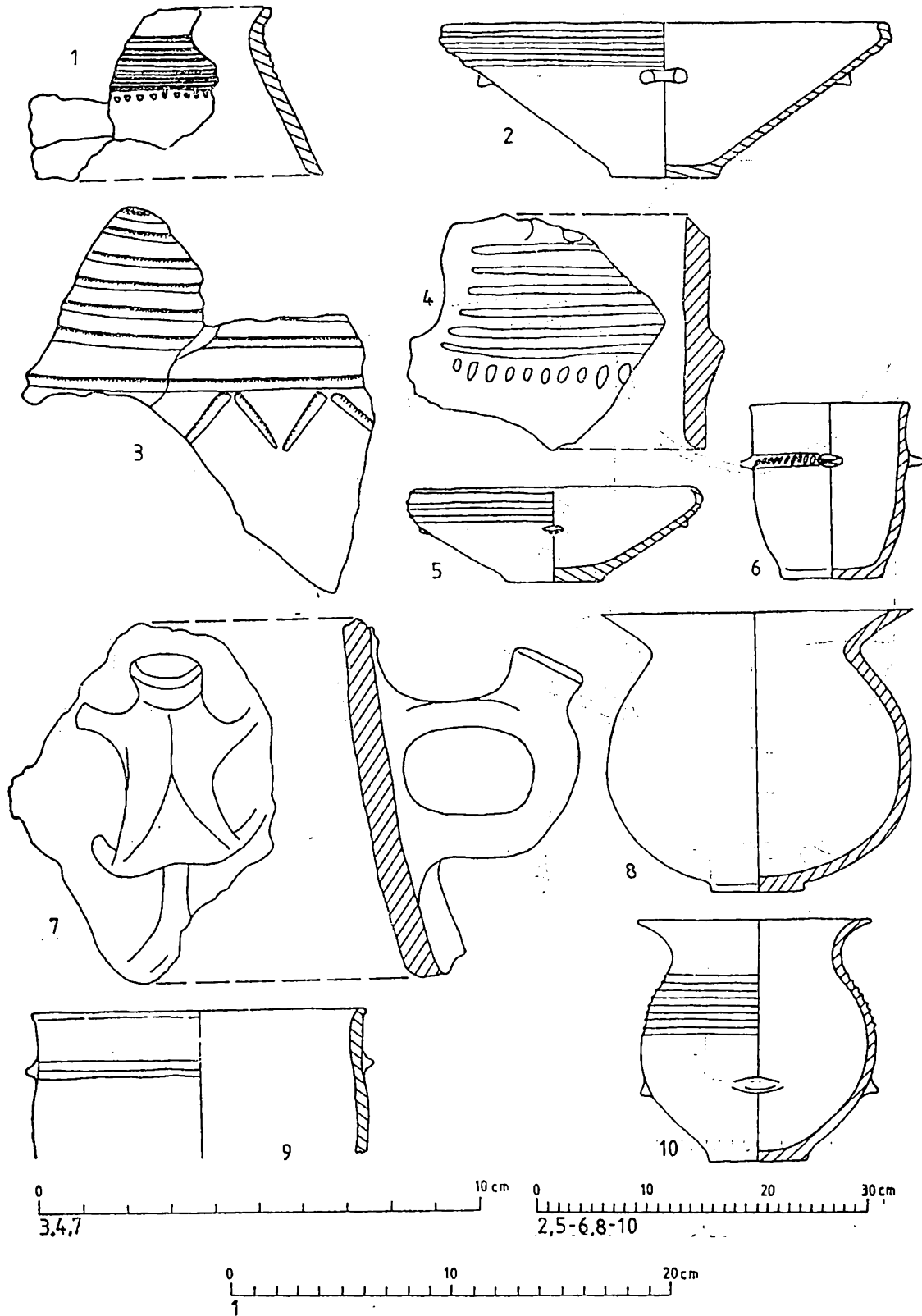

Fig. 1. Fragmente ceramice (1, 3, 4), toartă de vas (7), vas-sac ornamentat cu briu continuu (9), aparținind culturii Noua. Material Ha B: mormintul nr. 1: urnă (8), vas-sac (6), strachină (5); mormintul nr. 2: strachină mare (2), urnă de formă bitronconică (10).

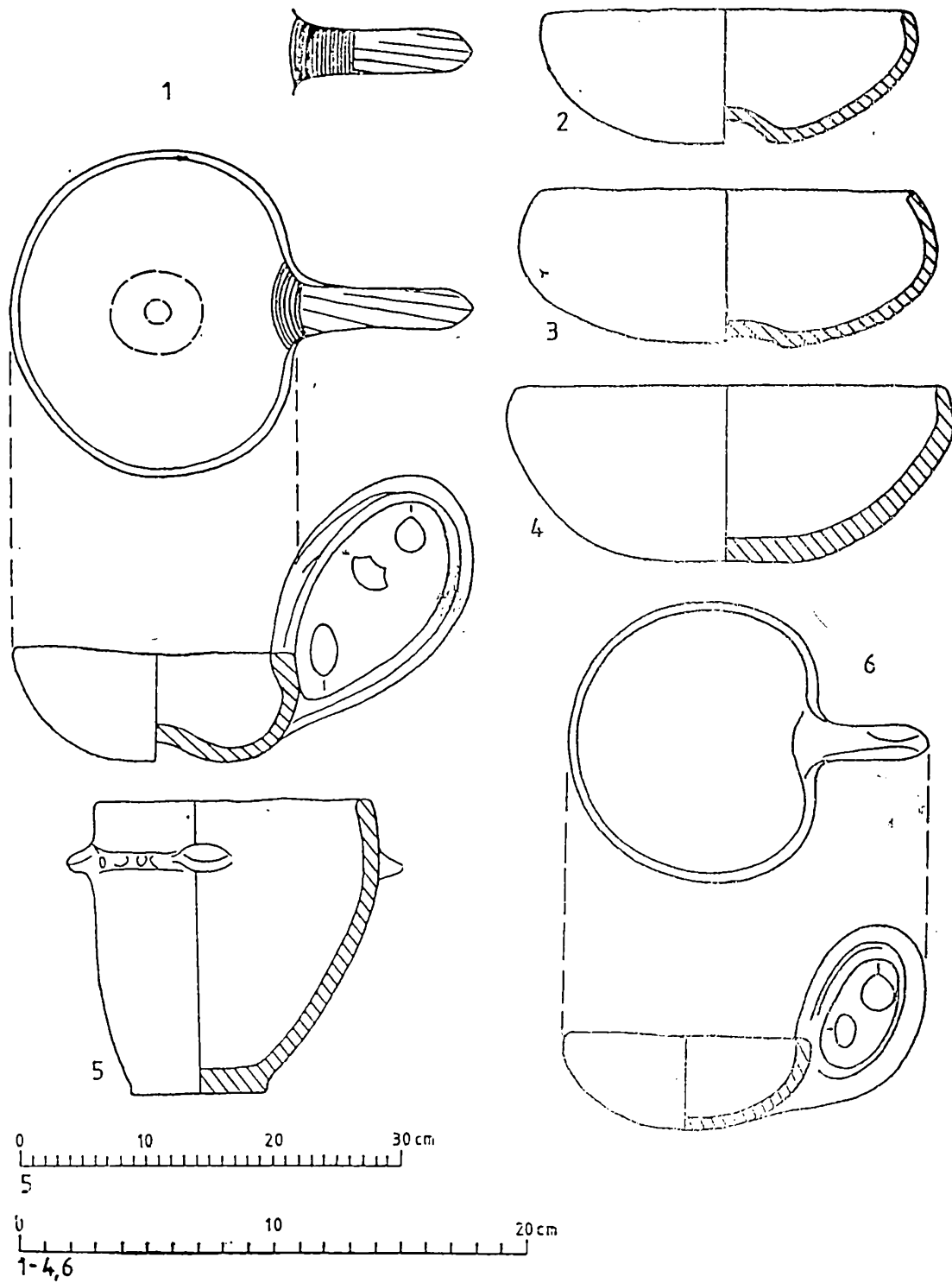

Fig. 2. Mormintul nr. 2: ceașcă cu toarta suprainălțată (1), strachină hemisferică cu *umbo* (2-3). Mormintul nr. 3: strachină hemisferică (4), vas-sac utilizat ca urnă (5), ceașcă cu toarta suprainălțată (6).

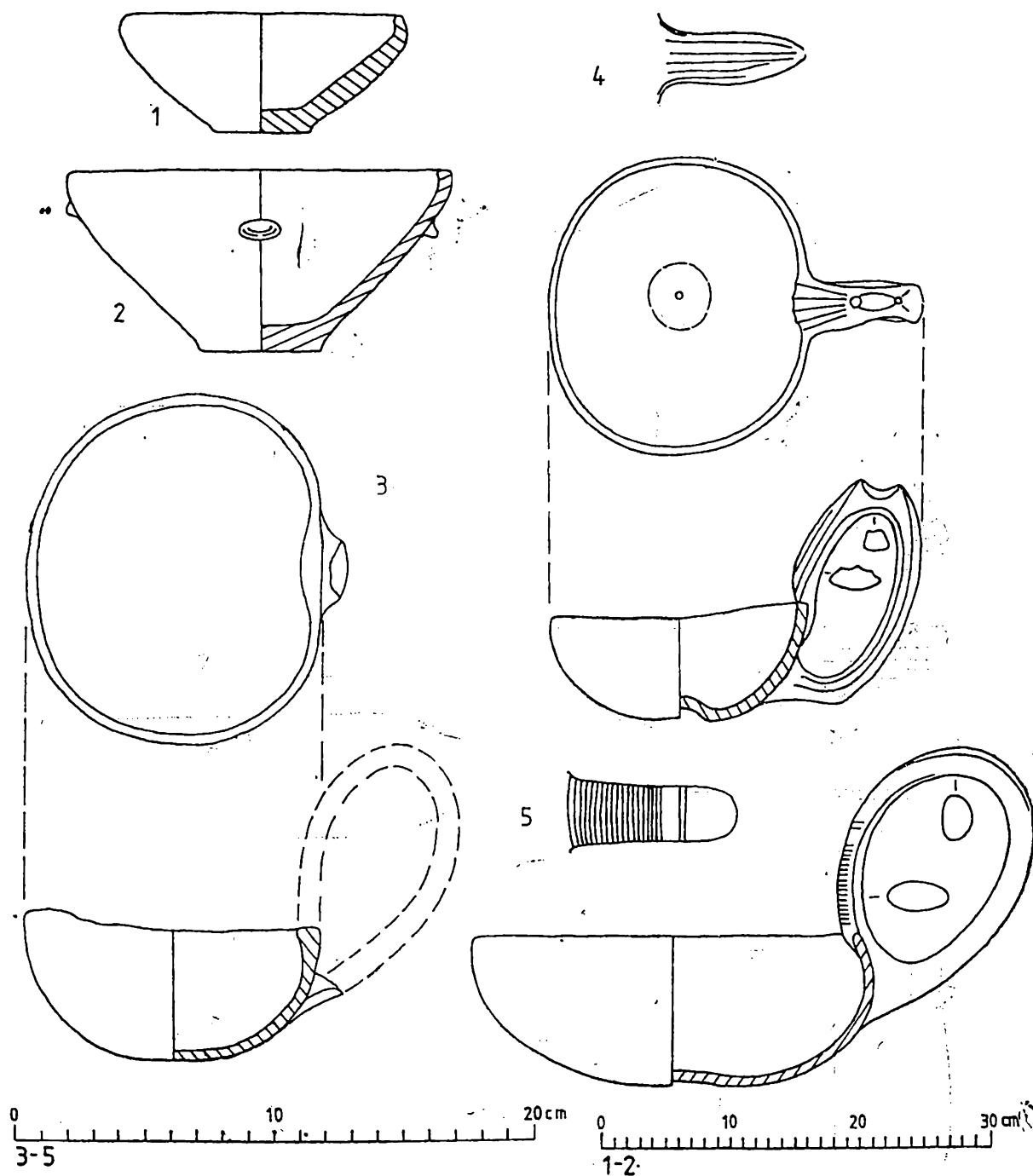

Fig. 3. Mormintul nr. 3: strachină-capac (2); ceașcă cu toarta supraînălțată descoperită în 1964 (5); cești cu toarta supraînălțată (3—4), descoperite în 1978; strachină provenind din mormintul nr. 4 (1).

siuni : înălțimea 23,3 cm ; diametrul maxim 22 cm ; diametrul bazei 12,1 cm. În interiorul acestui vas se aflau resturi de oase umane arse. Al doilea vas, o strachină mare (fig. 3/2 ; 11/2), a fost găsit așezat cu gura în jos, drept capac, peste vasul-sac. Această piesă, de formă conică, prezintă pereții ușor bombați și buza aplecată spre interior. Aproximativ la jumătatea distanței din înălțime se găsesc patru apucători în formă de limbă, de mici dimensiuni, dispuse simetric, cu virful ușor lăsat în jos. Baza este puțin reliefată. Suprafața este neagră, cenușie la exterior și neagră în interior, fără luciu. Dimensiuni : diametrul maxim 28 cm ; diametrul bazei 9 cm ; înălțimea 13,2 cm. Lângă vasul-sac s-a găsit, rezemată oblic cu gura către urnă, o strachină mică, fragmentară, de formă aproximativ

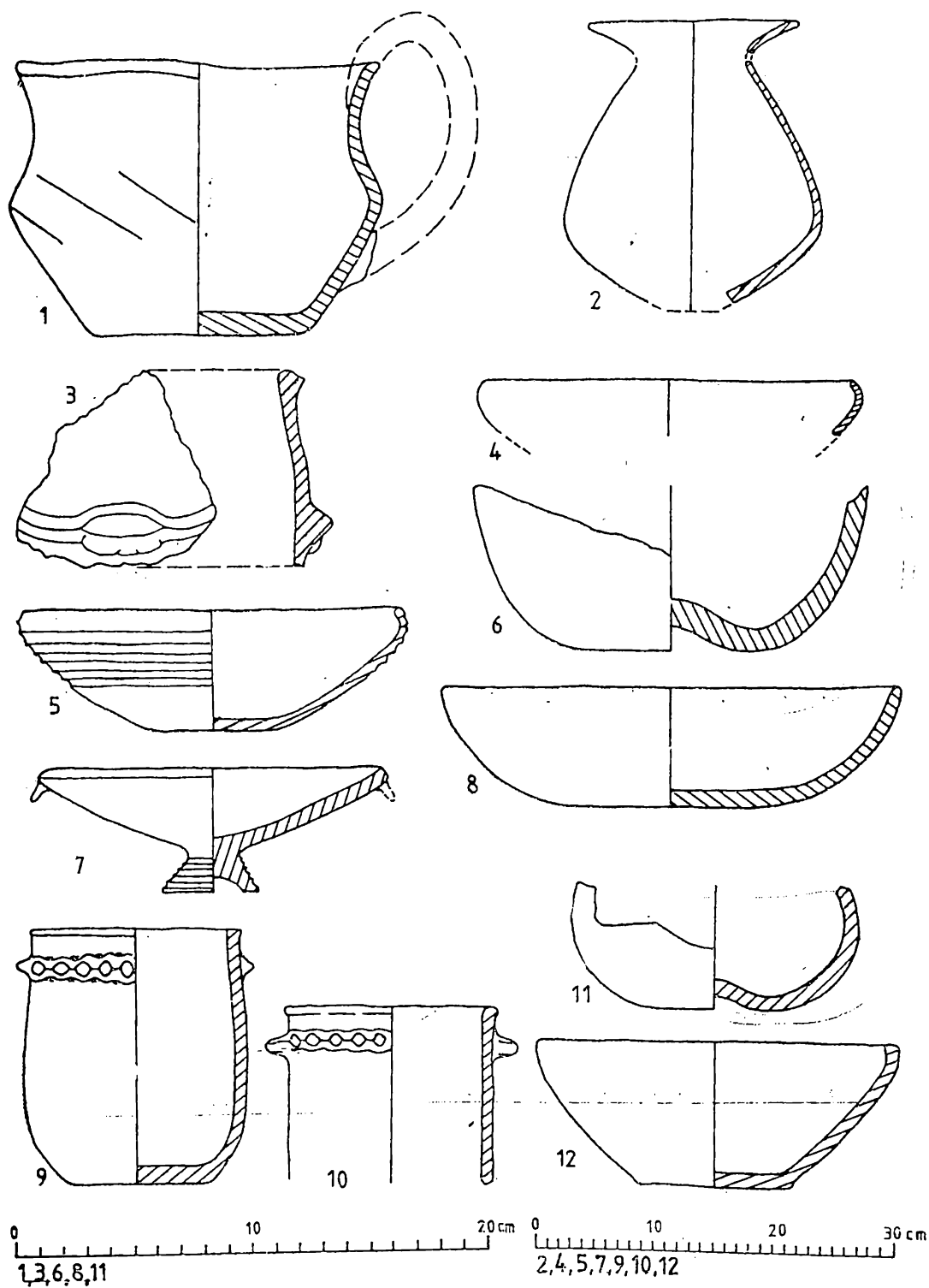

Fig. 4. Strachină din mormintul nr. 4 (5). Piese descoperite accidental aparținând Hallstattului B. Cană (1), urnă bitronconică (2), fragment ceramic dintr-o urnă bitronconică (3), strachină hemisferică fragmentară cu *umbo* (6), fructieră (7), ceașcă fragmentară cu *umbo* (11). Material La Tène: strachină (4, 8, 12), vase-sac (9, 10).

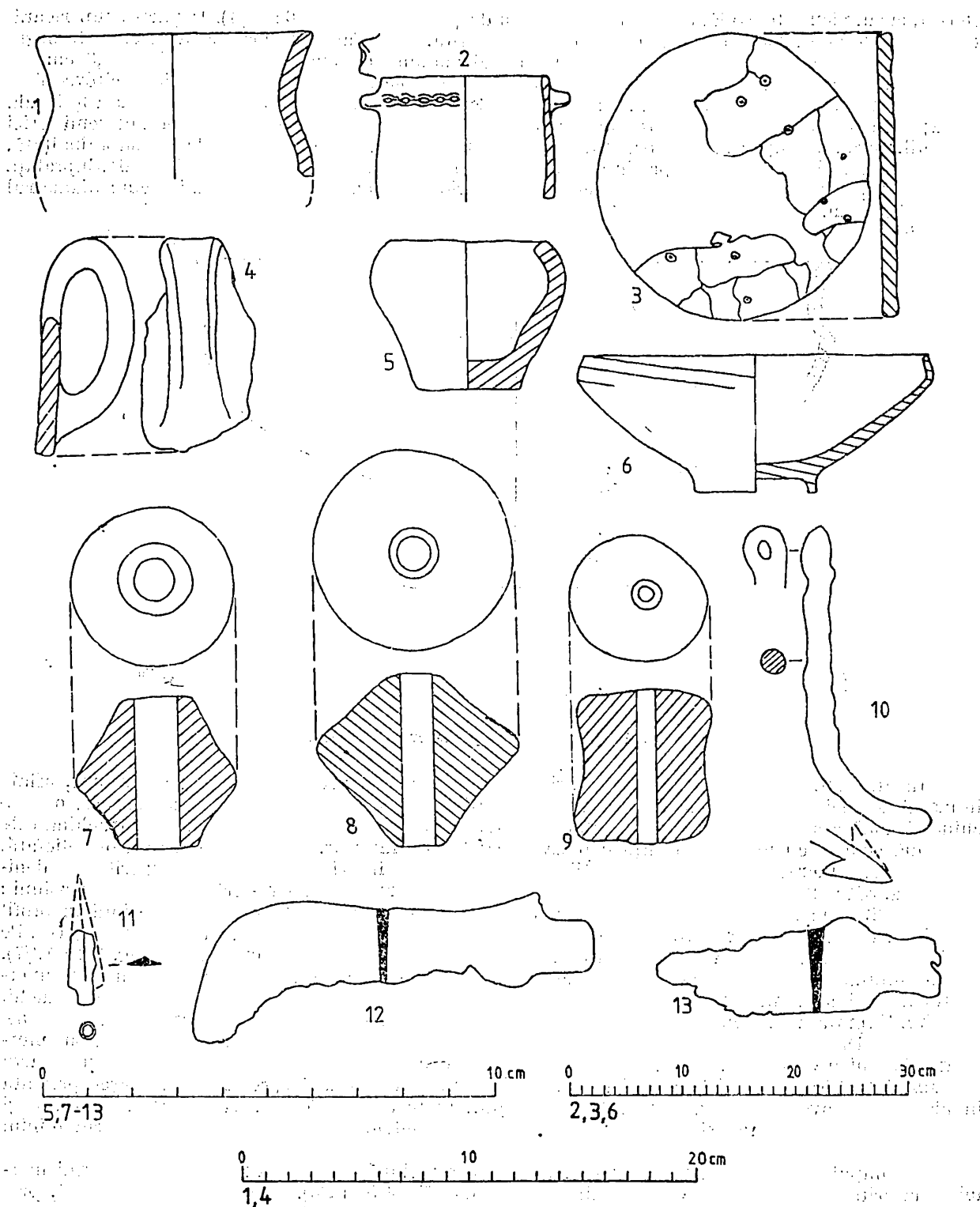

Fig. 5. Material Lu. Tène : câni (1, 4), vas-sac fragmentar (2), tipsic (3), vas miniatural (5), strachină (6), fusale (7-9), vîrf de undiță de fier (10), vîrf de săgeată de bronz (11), cosor (12), cușit (13).

hemisferică, fără decor și fără umbo (fig. 2/4; 11/5). Dimensiuni: înălțimea maximă 7,8 cm; diametrul maxim 16,3 cm. Buza, ușor înclinată spre interior, prezintă o muchie ascuțită. Lângă urnă a fost depusă și o ceașcă cu toarta supraînălțată. Aceasta are în profil pereții rotunjiți, de formă hemi-

sferică, iar în plan este ovală, turtită în interior, în dreptul torții (fig. 2/6 ; 11/4). În partea superioară, toarta este fațetată astfel încât rezultă o muchie ascuțită. Suprafața este brun-cenușie cu pete negre la exterior. Dimensiuni : înălțimea 4 cm ; diametrul maxim 11,8 cm ; diametrul minim 9,3 cm.

În afară de aceste trei morminte cu inventarul complet, au fost recuperate încă câteva piese provenite din morminte deranjate sau distruse de săpături moderne. În 1964, a fost scoasă la iveală o ceașcă cu toarta suprainălțată, fragmentară (fig. 3/5 ; 12/4) cu pereții arcuiți, aproape semisferici în profil. Buza, aproape ascuțită, prezintă marginile ușor arcuite spre interior. Toarta suprainălțată, mult curbată la bază, prezintă spre interiorul ceștii un decor în bandă de incizii orizontale. Suprafața este neagră, lustruită atât la exterior cât și în interior. Dimensiuni : înălțimea 5,9 cm ; diametrul maxim 15,5 cm.

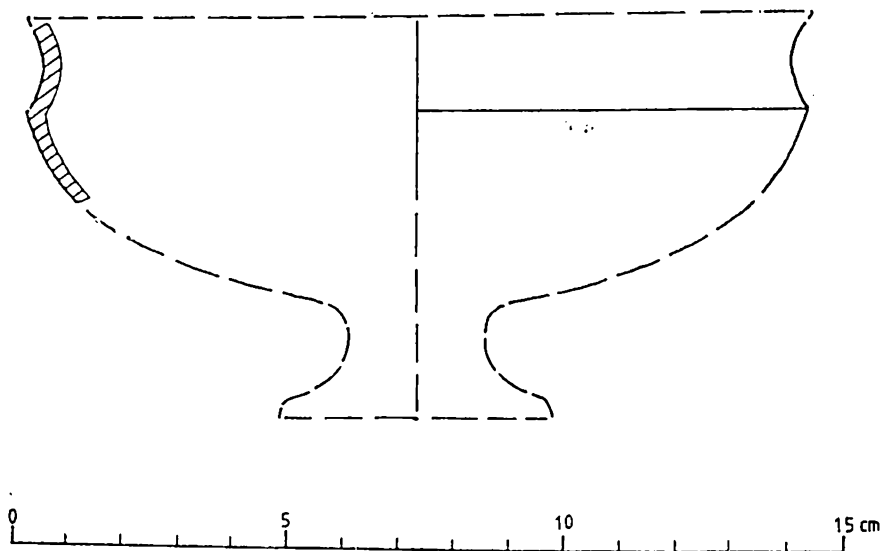

Fig. 6. Fragment de cupă greacă cu firnis negru.

În anul 1978, în cursul unei cercetări de teren, din cuprinsul unei gropi de mormint, aflată în malul lutăriei, au fost scoase mai multe fragmente ceramice și resturi de oase umane arse, o strachină și două cești dintre care una fragmentară (mormint notat convențional nr. 4). Strachina este de formă conică, cu umărul rotunjit și buza întoarsă spre interior. Baza este foarte ușor reliefată. Strachina este lucrată grosolan, cu pereții groși, suprafețele interioare prezentând asperități și denivelări (fig. 3/1 ; 12/8). La exterior, este cărămiziu-gălbuie, iar în interior neagră-cenușie. Dimensiuni : diametrul 22 cm ; înălțimea 9,6 cm ; diametrul fundului 7,8 cm. Ceașca întreagă prezintă în profil pereții arcuiți, cu buza ușor aplecată spre interior. În plan, are forma ovală, turtită spre toartă. Pe fund, la exterior, se află o adâncitură circulară care în interior dă naștere unui umbo (fig. 3/4 ; 12/7). Toarta suprainălțată are ca element de decor, în partea din spre interior a ceștii, caneluri superficiale în lungime. În porțiunea cea mai înaltă a torții se află o șea care la capete a creat două muchii ascuțite. Suprafața este netedă, aproape lucioasă, brun-cenușie la exterior și neagră, cu pete brune, în interior. Dimensiuni : înălțimea 4 cm ; diametrul maxim 11,2 cm. Ultima piesă a acestui mormint, al cărui inventar a fost recuperat parțial, este o ceașcă fragmentară căreia îi lipsește toarta suprainălțată (fig. 3/3 ; 12/1). Pereții sînt arcuiți, buza ușor înclinată spre interior. Ceașca prezintă în plan forma ovală, aplatizată spre toartă. Suprafața lustruită este neagră-cenușie la exterior și neagră în interior. Dimensiuni : înălțimea 5,5 cm ; diametrul maxim 13,3 cm ; diametrul minim 11,1 cm.

În timpul săpăturilor din 1982 s-a descoperit o strachină care ar putea aparține acestui mormint datorită vecinătății cu vasele amintite anterior (fig. 4/5 ; 12/6). Piesa, de formă conică, prezintă umărul rotunjit și buza întoarsă spre interior. Strachina este lucrată din pastă fină și a fost lustruită în afară. La exterior pasta este cărămizie, cu pete brune și negre iar în interior neagră-cenușie. Sub diametrul maxim apare un decor în bandă de caneluri orizontale. Dimensiuni : diametrul maxim 32,6 cm ; diametrul bazei 10,6 cm ; înălțimea 11,1 cm.

În cursul săpăturilor din anii 1982 și 1985, deși nu au fost descoperite noi morminte intacte, s-au putut totuși surprinde, în rîpa artificială, creată de excavațiile șantierului IMT Brăila, profilurile a șase gropi de morminte. Prin golirea lor au apărut fragmente ceramice, oase umane arse

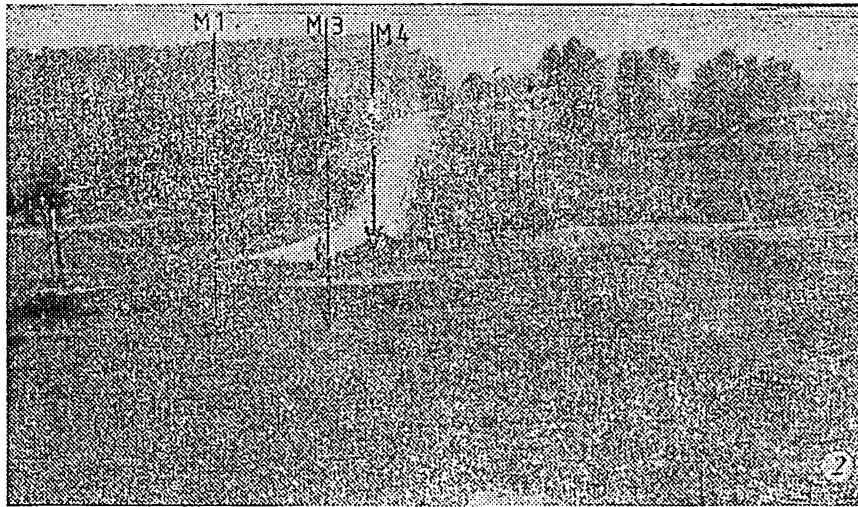
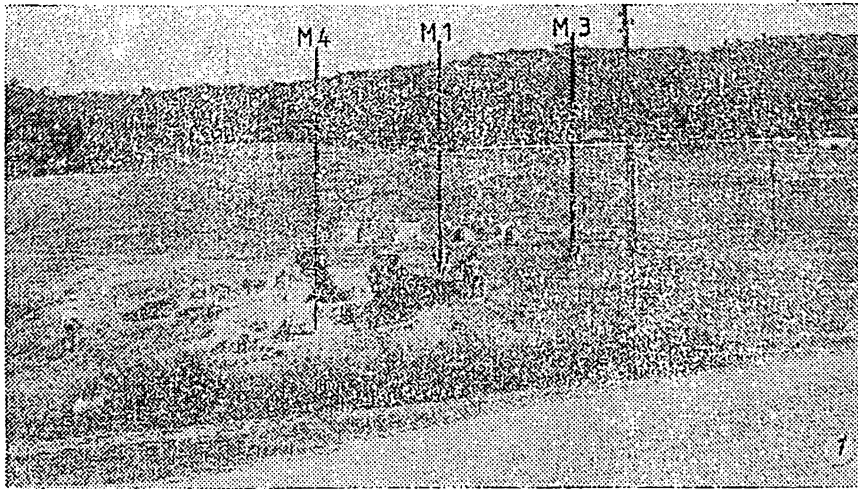

Fig. 7. Locul „Toloacă” sau „Lutărie”, văzut dinspre vest. Săgețile indică amplasamentul mormintelor (1). Același loc văzut dinspre est (2). Locul „Toloacă” sau „Lutărie”, marginea de sud : se observă în profil conturul gropii bordeiului La Tène (3).

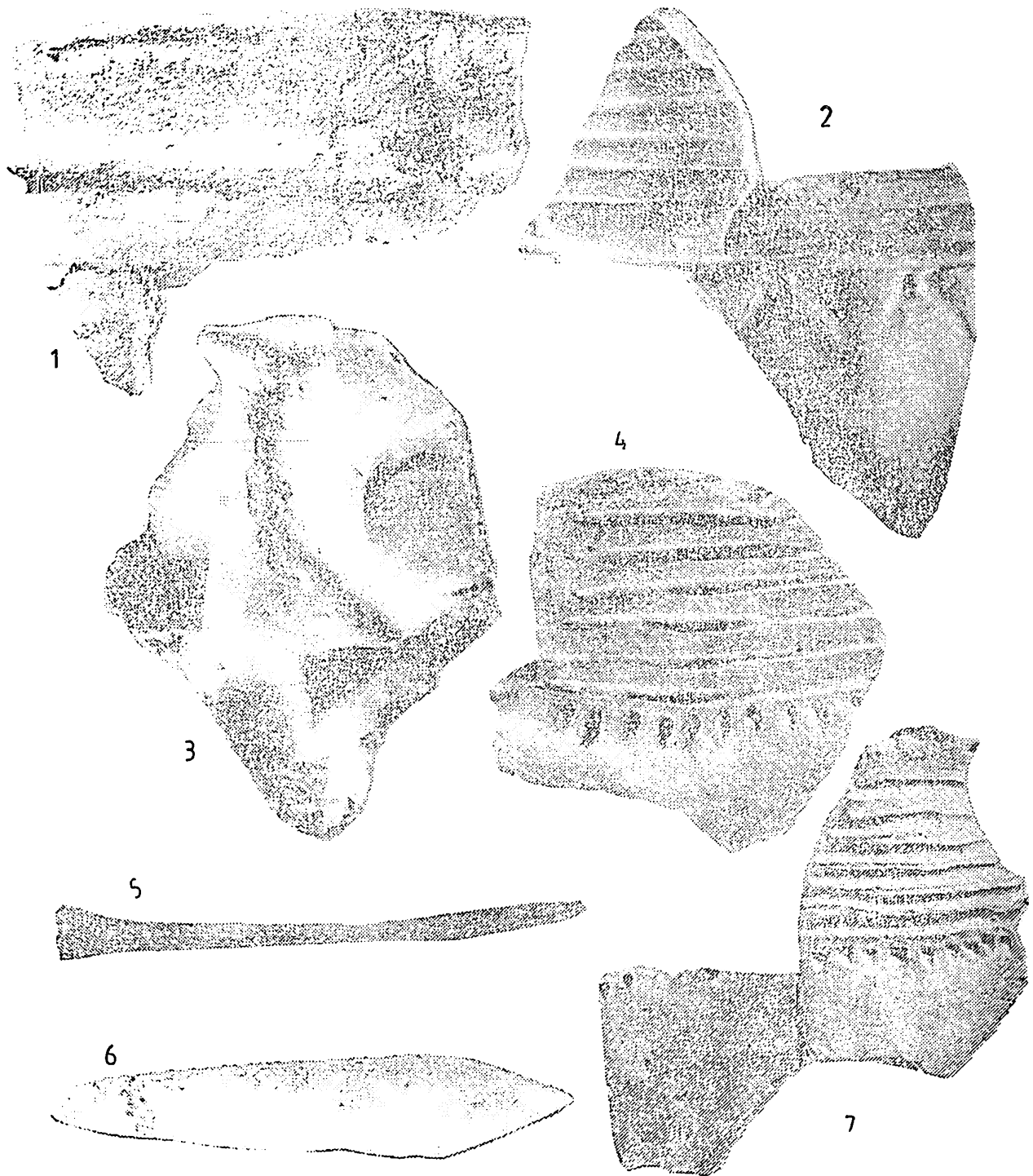

Fig. 8. Fragmente ceramice (1, 2, 4, 7), toartă de vas (3), ac de os (5), împungător (6), aparținând culturii Noua.

și cenușă. Cu prilejul aceleiași săpături a fost curățat și restul gropii de mormint, atît cît s-a păstrat (notat convențional M 4), din care s-au recoltat în cercetarea de teren din 1978 strachina și ceștile cu toarta suprainălțată. Gropile de mormint, a căror gură poate fi sesizată de la baza solului vegetal, au forma de clopot cu diametrul la bază variind între 1 și 1,5 m, la gură de 0,60—0,80 m și înălțimea de 0,60—1,30 m.

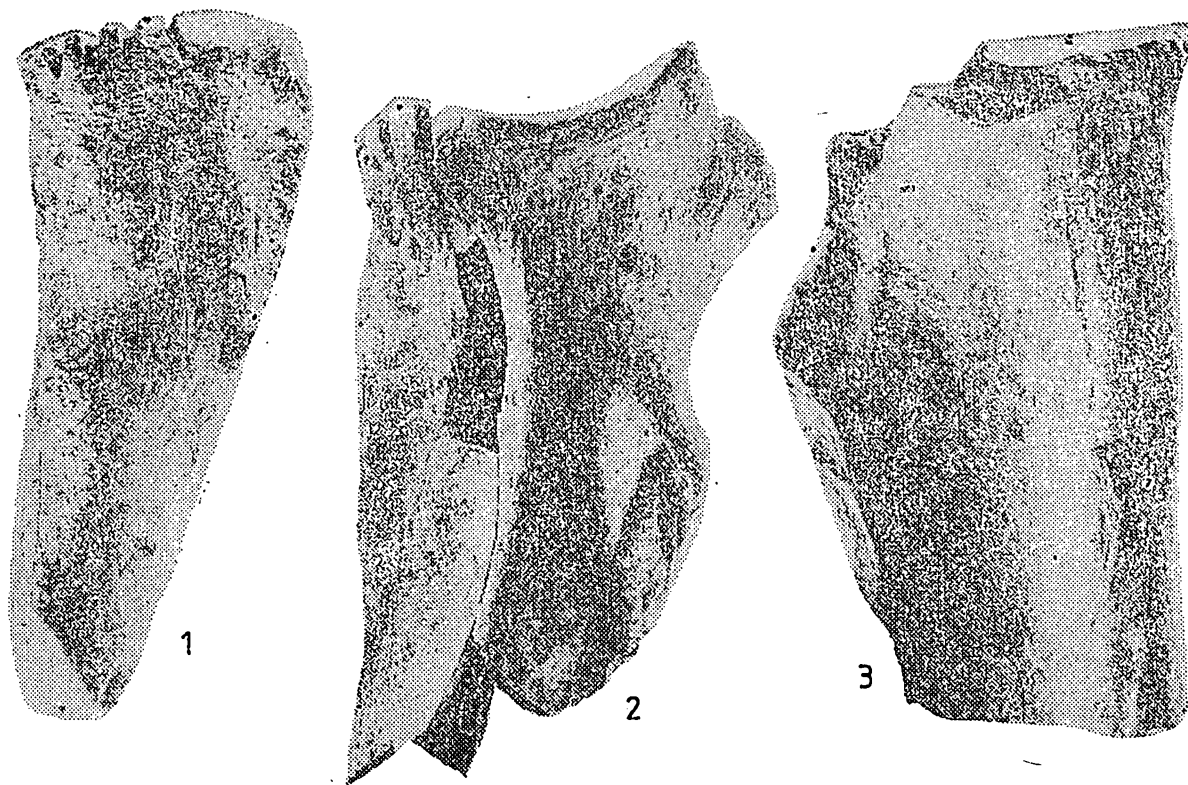

Fig. 9. Omoplași crestați (1—3), aparținînd culturii Noua.

În afară de descoperirile amintite, în cursul săpăturilor din anii 1982 și 1985 au apărut în mod izolat o serie de piese întregi sau fragmentare. Dintre acestea se numără o cană, o urnă bitronconică și un fragment de urnă. Cana, de mari dimensiuni (fig. 4/1; 12/9), are forma bitronconică, buza ușor conturată și toarta rotundă în secțiune, spartă din vechime. Deși pasta este grosieră, pereții vasului, de culoare cărămizie, atît la exterior cît și în interior, au fost lustruiți. Decorul constă din căneluri superficiale, oblice, amplasate pe diametrul maxim și în jumătatea superioară a vasului. Piesa de la Cotu Morii, cu bune analogii la Cucorani, dovedește că această formă este comună ambelor grupuri hallstattiene timpurii Grănicești și Corlăteni³.

Al doilea vas descoperit izolat în 1982 este o urnă bitronconică, fragmentară (fig. 4/2; 12/3). Descoperit în preajma vaselor găsite anterior în cursul cercetării de suprafață din anul 1978 (lingă M 4), poate fi legat de mormintul sau mormintele aflate în lutărie distruse de lucrările gospodărești de scoatere a lutului. Se păstrează o parte din corpul bitronconic al vasului, fără decor, din pastă neagră la exterior și cărămizie în interior, fără lustru și cîteva bucăți din buza lată, evazată a urnei. Față de alte urne asemănătoare descoperite în mormintele hallstattiene timpurii de la Cotu Morii, această piesă este de dimensiuni mult mai reduse (înălțimea aproximativ 24 cm și diametrul maxim aproximativ 22 cm).

În sfîrșit, un fragment ceramic de la o urnă bitronconică, cu suprafața neagră la exterior și cărămizie în interior, fără lustru, păstrează o apucătoare alcătuită din două proeminente dispuse opozant (fig. 4/3; 12/5). Ambele proeminente, de mici dimensiuni, abia schițate, reprezintă forma atrofiată a acestui tip de apucători întîlnite la urnele din Ha A.

Printre vasele întîlnite în necropola de la Cotu Morii se pot recunoaște tipurile caracteristice primei epoci a fierului precum urna bitronconică cu buza lată (fig. 1/8; 10; 4/2; 10/1; 11/1; 12/3).

³ S. Teodor, *Săpăturile de la Cucorani*, în *ArchMold*, VIII, 1975, p. 122, 124, fig. 3/4.

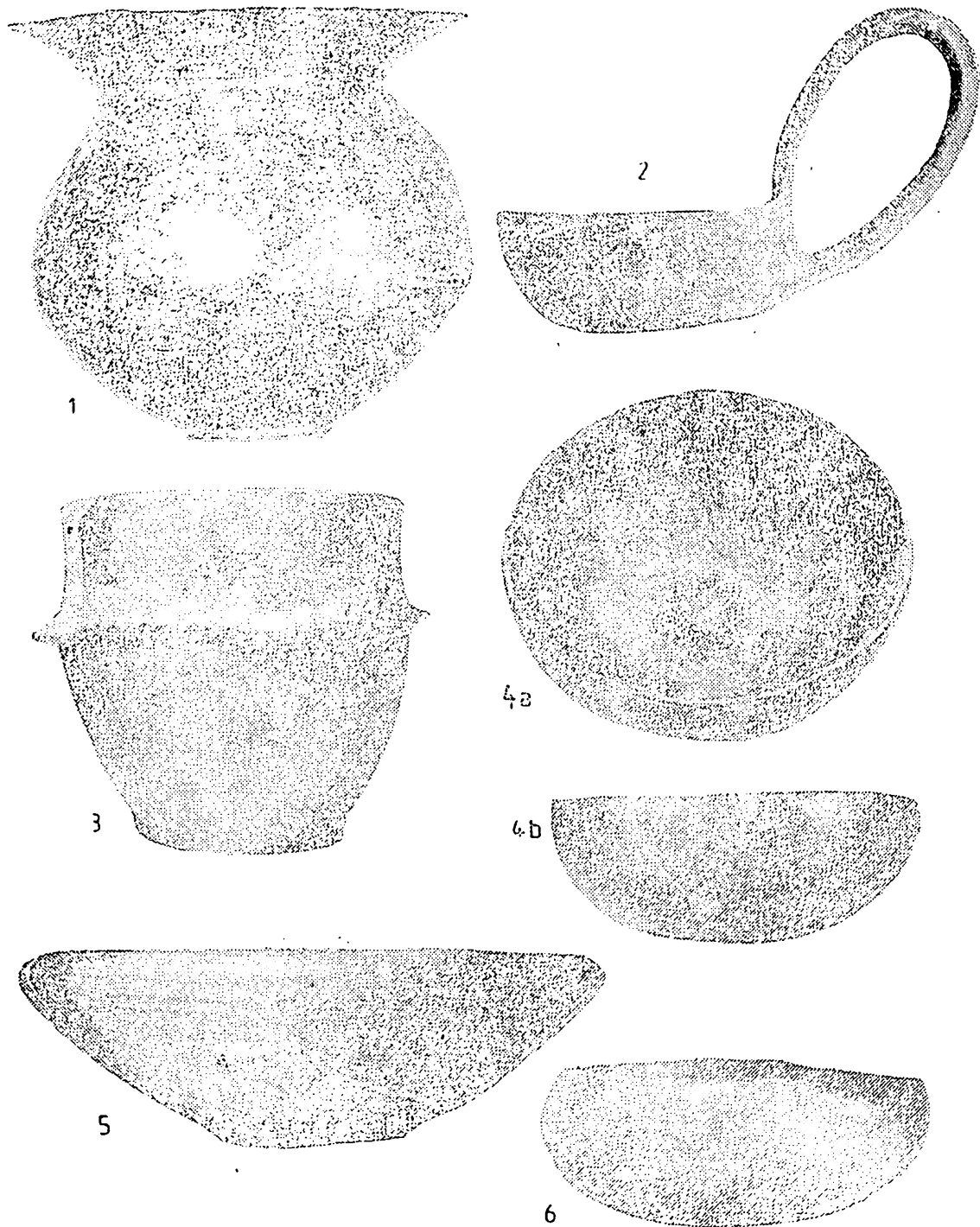

Fig. 10. Mormintul nr. 1: urnă (1), vas-sec (3), strachină (5); mormintul nr. 2: ceașcă cu toarta suprainălțată (2), strachină hemisferică cu un-gho (4a-b, 6).

și strachina-castron cu apucători în formă de limbă dispuse simetric (fig. 1/2; 11/2-3), toate lucrate cu mina. Decorul caracteristic este alcătuit, în principal, din caneluri superficiale dispuse în bandă și mai rar, incizii, întâlnite numai la ceștile cu toarta suprainălțată. Străchinile prezintă ca ornament, în afară de caneluri, și fațetări oblice amplasate pe margini. În privința aspectului

argilei, a modului de preparare și a arderii, se remarcă cele două vase-sac, arse oxidant, din pastă grosieră (fig. 1/6; 2/5; 10/3; 11/6), apoi ceștile și străchinile din pastă mai fină, arse reducător ori semireducător, de culoare neagră la exterior și cenușie ori cărămidie în interior (fig. 2/4, 6; 3/1, 3—5; 10/2; 11/4; 13/1; 12/4, 7). Suprafețele sînt în general lustruite, ca la unele urne și ceștile cu toarta supraînălțată și străchini, sau netezite, ca la vasele-sac ori străchinile cu umbo. Se întilnesc însă și suprafețe foarte grosiere ca la o străchină cu buza înclinată spre interior (fig. 3/1; 12/8) și un vas-sac (fig. 2/5; 11/6).

Din punct de vedere tipologic, urnele bitroneconice de la Cotu Morii își găsesc analogii în mormintele și așezările hallstattiene timpurii din Moldova și din toată aria cu ceramică canelată. Cu toate acestea, diferențele de detaliu în privința formei și decorului nu permit încadrarea lor în tipologia vaselor bitroneconice ale grupului Corlăteni, așa cum a fost stabilită de A. László⁴. Astfel, urna bitroneconic-globulară din mormîntul nr. 1 de la Cotu Morii (fig. 1/8; 10/1), fără nici-un decor și fără proeminențe, nu poate fi apropiată de nici-o descoperire similară. Urna din mormîntul nr. 2 (fig. 1/10; 11/1), poate fi legată doar în mare de piesele de la Trifești⁵, Zăpodeni⁶ și Andrieșeni⁷ prin decorul de caneluri orizontale amplasat în jumătatea superioară a vasului. De asemenea, urna mică (fig. 4/2; 12/3) nu poate fi strîns apropiată de nici-o descoperire similară. Cele trei urne de la Cotu Morii pot alcătui așadar tipuri sau variante, acestea îmbogățind repertoriul de forme a ceramicii grupului Corlăteni.

O categorie de vase tipică și larg răspîndită la Cotu Morii o constituie ceștile cu toarta supraînălțată, din pastă fină, cu suprafața lustruită sau mată, decorate cu caneluri și incizii pe toartă sau lipsite complet de ornamentații (fig. 2/1, 6; 3/3—5; 10/2; 11/4; 12/1, 4, 7). Cele 5 exemplare atestate aici pot fi atribuite tipului 4 A al ceștilor și cănilor grupului Corlăteni, în clasificarea lui A. László⁸, avînd numeroase analogii în așezările și mormintele hallstattiene timpurii ale grupului Corlăteni de la Tîrpești⁹, Andrieșeni¹⁰, Corlăteni¹¹, Dănești¹², Iacobeni¹³, Prăjești¹⁴, Bălțați¹⁵, Valea Lupului¹⁶ și Cotu Morii¹⁷.

Un alt tip de vas, înrudit cu ceașca cu toarta supraînălțată, îl constituie străchinile hemisferice (fig. 2/2—4; 10/4, 6; 11/5). Întilnite în 4 exemplare, dintre care 3 în mormîntul nr. 2, acestea au buza ușor înclinată spre interior și într-un singur caz verticală și, ca element caracteristic, pasta cenușie, cu suprafața mată și umbo pe fund. Dată fiind lipsa de analogii, această formă de vas constituie un unicat în aria grupului Corlăteni.

Din categoria străchinilor cu buza aplecată spre interior se numără 4 exemplare (fig. 1/2, 5; 3/1; 4/5; 10/5; 11/3; 12/6, 8). Trei dintre acestea prezintă obișnuitul decor în bandă de caneluri orizontale și uneori apucători plate, mici, iar una este complet neornamentată. Străchinile de la Cotu Morii, după decor și mai ales după profil, se încadrează în tipurile B și C ale clasificării lui A. László pentru acest tip de vas¹⁸, avînd numeroase analogii în necropole și așezările hallstattiene timpurii de la Andrieșeni¹⁹, Tîrpești²⁰, Slobozia Hănești²¹, Iași—Crucea lui Ferentz²², Trușești²³. Asemănător străchinilor, la Cotu Morii, apare și un castren (fig. 3/2; 11/2), cu apucători plate, din tipul AB, în clasificarea lui A. László²⁴, acesta prezentînd analogii cu un exemplar hallstattian timpuriu de la Tîrpești²⁵.

Ultima categorie ceramică, întilnită în mormintele de incinerare de la Cotu Morii, o constituie vasul-sac, cu briu alveolat și apucători, atestat în mormintele nr. 1 și 3 (fig. 1/6; 2/5; 10/3; 11/6). Unul dintre acestea (M 3) a fost utilizat ca urnă (fig. 2/5; 11/6). Vasele-sac din mormintele 1 și 3 pot fi atribuite tipului Bb al clasificării lui A. László²⁶, cu analogii la Iași²⁷.

Prin numeroasele analogii enumerate anterior, necropola plană de incinerare de la Cotu Morii poate fi atribuită grupului Corlăteni, răspîndit în partea centrală și de nord-est a Moldovei, strîns legat genetic și cronologic de grupul tracic Chișinău-Lukașeva, atestat între Prut și Nistru. Grupul

⁴ A. László, *Hallstattul timpuriu și mijlociu pe teritoriul Moldovei*, teză de doctorat la Facultatea de istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, 1985, manuscris, p. 63—67. În continuare se va cita *Teză de doctorat*.

⁵ I. Ioniță, în *Materiale*, VIII, 1162, p. 734—735, fig. 3/4.

⁶ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 335, pl. CCXLV 111/6 (în continuare se va cita *Așezări*).

⁷ A. C. Florescu, în *Materiale*, V, 1959, p. 332, fig. 6/1.

⁸ A. László, *Teză de doctorat*, p. 67a—68, pl. X/8.

⁹ S. Marinescu-Bîlcu, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 156, fig. 4/6, 9.

¹⁰ A. C. Florescu, în *Materiale*, V, 1959, p. 332—333, fig. 6/11.

¹¹ I. Nestor și colab., în *SCIV*, 3, 1952, p. 92, fig. 6.

¹² M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 50—51, fig. 4/1.

¹³ *Așezări*, p. 248, nr. 143 d („Pe Grind”), pl. CXXXI/12.

¹⁴ C. Buzdugan, în *Carpica*, 2, 1969, p. 84, fig. 2/3.

¹⁵ *Așezări*, p. 168—169, „Livada gospodăriei de stat”, pl. V/10.

¹⁶ M. Dinu, în *AȘUI*, I, 1955, 1—2, p. 77.

¹⁷ A. László, în *SAA*, I, 1983, p. 53—54, fig. 2/2.

¹⁸ *Idem*, *Teză de doctorat*, p. 60—61.

¹⁹ A. C. Florescu, în *Materiale*, V, 1959, fig. 6/7; *idem*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 123, fig. 6/2, 4, 5, 10.

²⁰ S. Marinescu-Bîlcu, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 56, fig. 5/10.

²¹ *Așezări*, p. 262, nr. 180 d, pl. CXI/23.

²² *Ibidem*, p. 202, nr. 49 d, pl. LXXXIII/3.

²³ A. C. Florescu, în *Materiale*, IV, 1957, p. 210, fig. 11/16—7; 12/2.

²⁴ A. László, *Teză de doctorat*, p. 59, fig. IX/13.

²⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 156, fig. 4/13.

²⁶ A. László, *op. cit.*, p. 57—58, pl. IX/6.

²⁷ *Așezări*, p. 204, nr. 491, pl. LXXVIII/17.

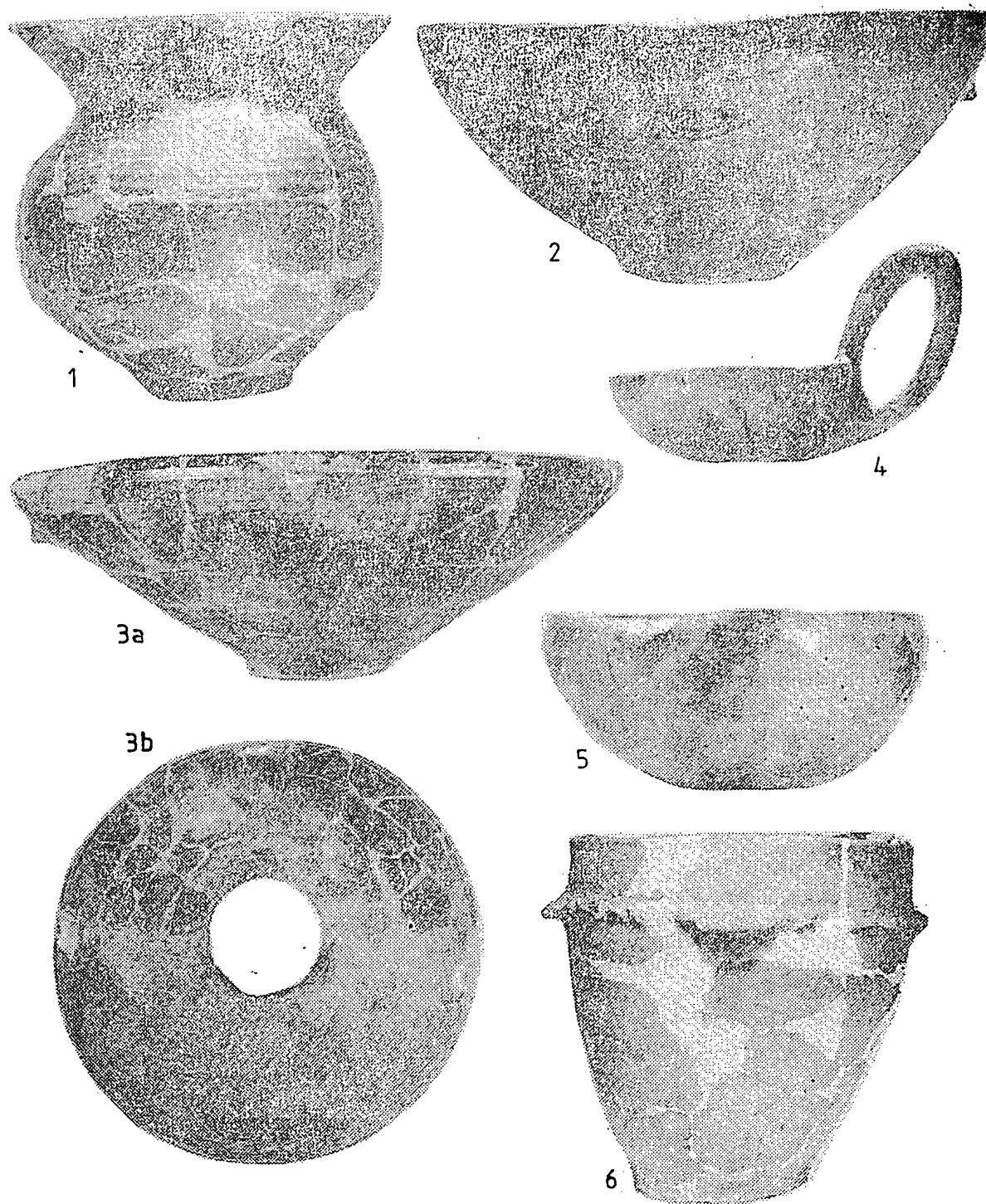

Fig. 11. Mormintul nr. 2 : urnă de formă bitronconică (1), strachină mare (3a—b); mormintul nr. 3 : strachină-capac (2), ceașcă cu toarta suprainălțată (4), strachină hemisferică (5), vas-sac întrebuințat ca urnă (6).

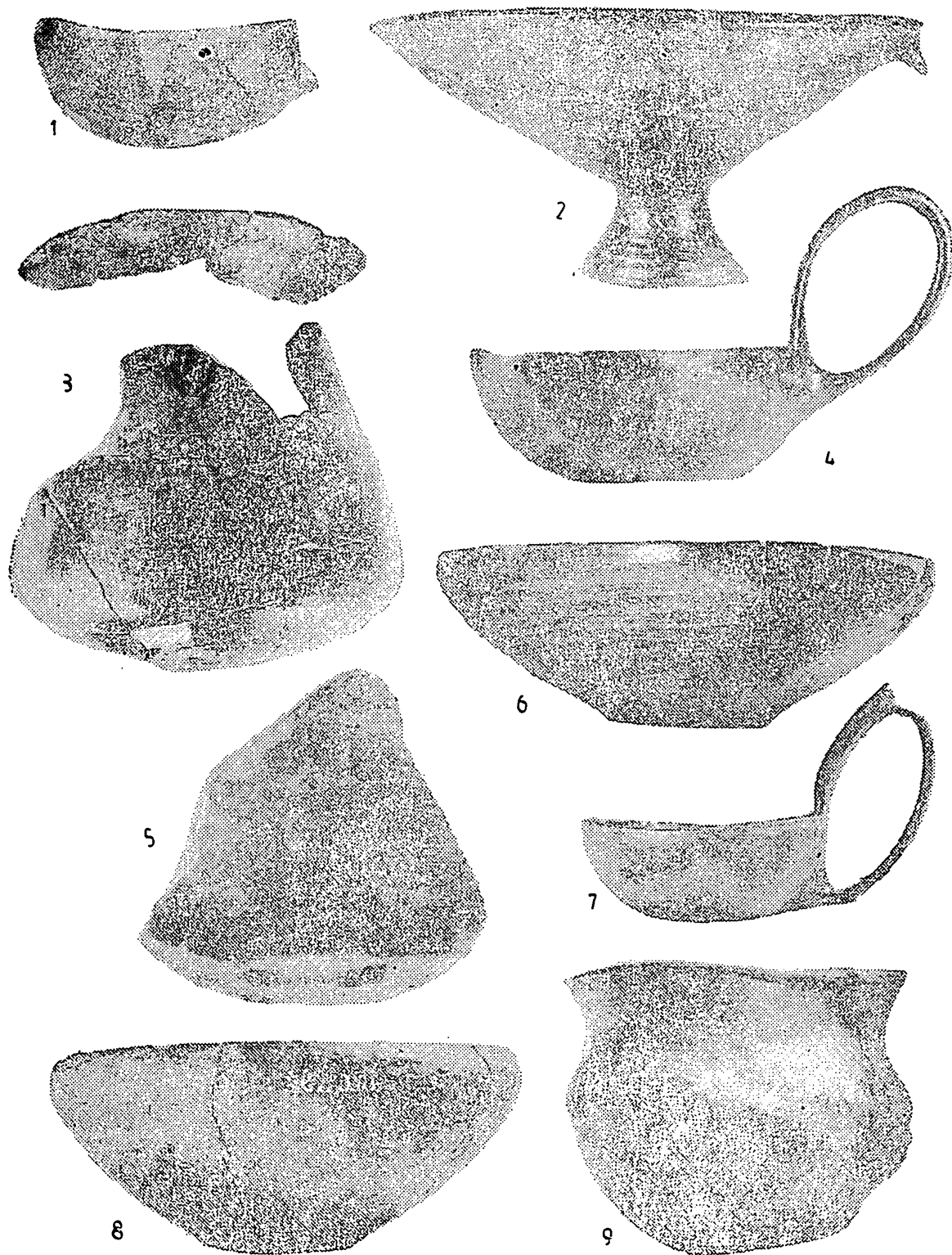

Fig. 12. Cească cu toarta suprainălțată descoperită în 1978 (7), ceașcă cu toarta suprainălțată descoperită în 1964 (4), ceașcă cu toarta suprainălțată fragmentară (1). Strachină din mormintul nr. 4 (8), strachină provenind probabil din mormintul nr. 4 (6). Piese descoperite accidental aparținând Ha B : fructieră (2), urnă bitronconică fragmentară (3), fragment ceramic de la o urnă bitronconică (5), cană (9).

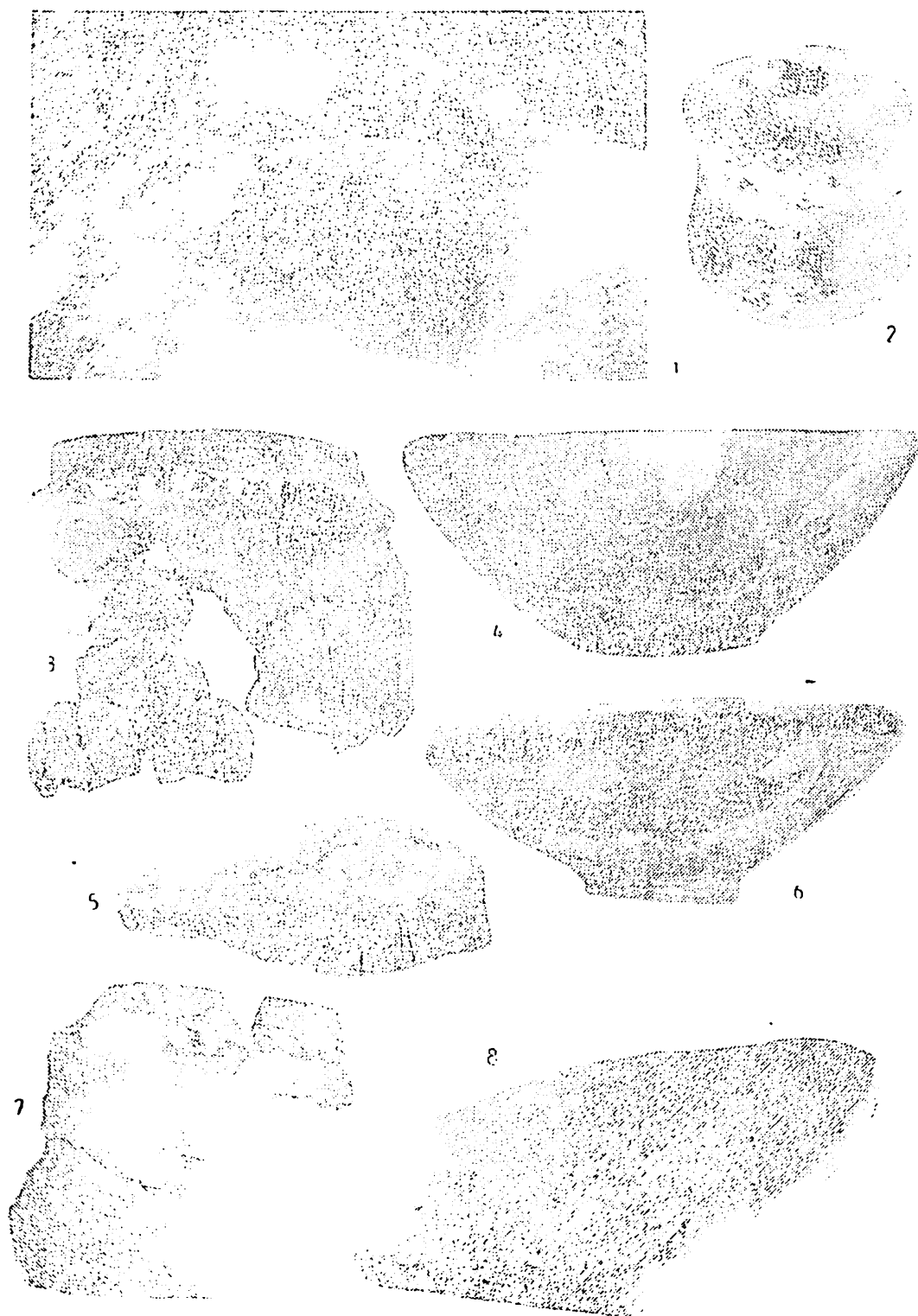

Fig. 13. Cuptor La Tène (1). Strachină (4) și rîșniță (2) descoperită în umplutura bordicului La Tène. Material La Tène: fragmente de vas-șec (3, 7), strachină (6), fusaiolă sau mosor (2), obiect de utilizare și datare incertă (5).

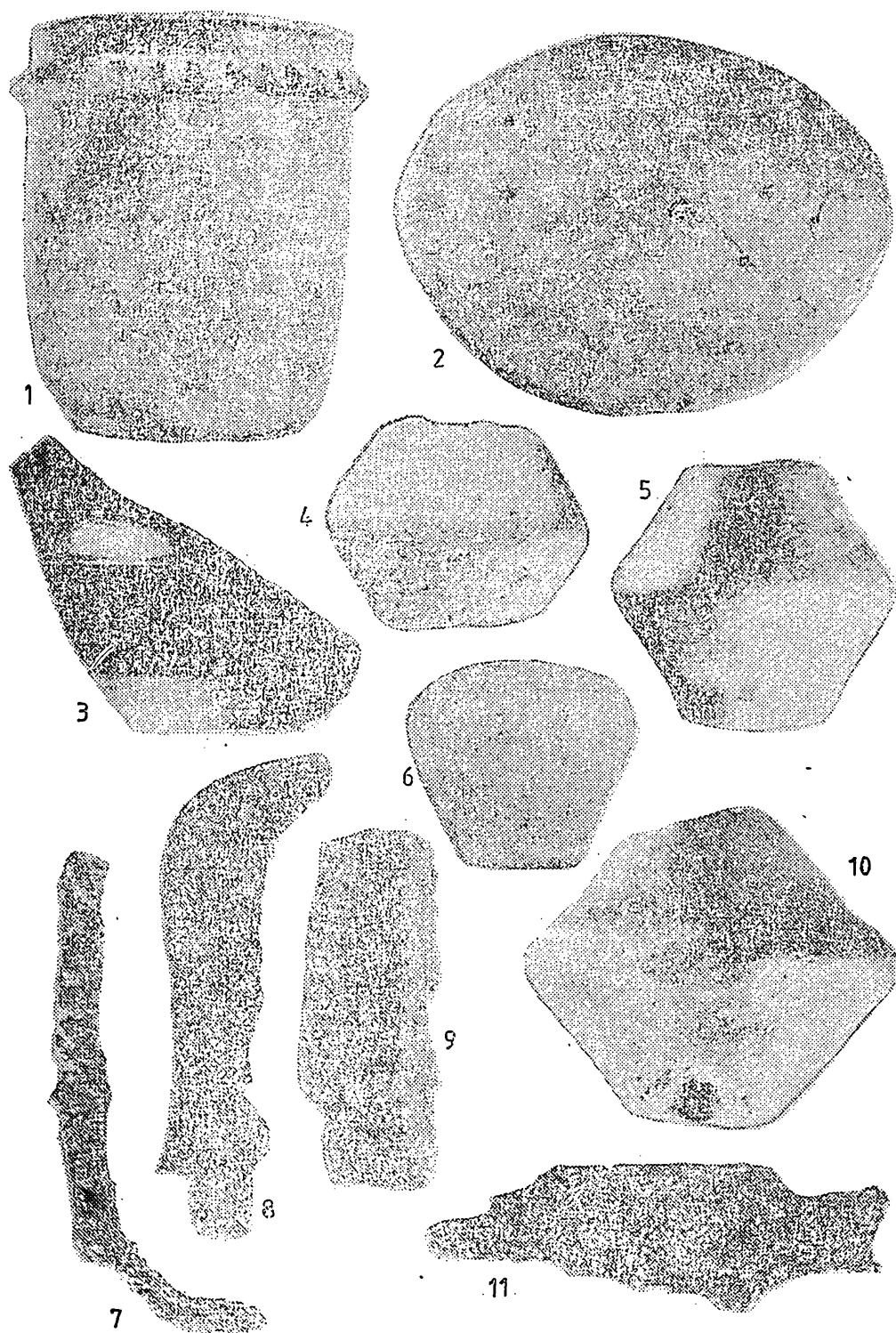

Fig. 14. Piese La Tène : vas-sac (1), lipsic (2), fragment de cupă grecească cu firnis negru (3), fusiiole (4, 5, 10), vas miniatural (6), vîrf de undiță din fier (7), cosor de fier (8), vîrf de săgeată de bronz (9), cuțit (11).

Corlăteni își începe evoluția încă în Ha A (sec. XI—X î.e.n.) și va continua și în Ha B²⁸ (secolele IX—VIII î.e.n.).

A. László atribuie unei etape mai vechi descoperirile de la Vaslui²⁹, Ilișeni³⁰, Cindești³¹ și probabil Trifești³² și unei etape mai noi materialele hallstattiene de la Andrieșeni³³, Corlăteni³⁴, ca și primul nivel hallstattiene de la Trușești³⁵, acestea aparținând fazei mai târzii a grupului Corlăteni³⁶. De fapt grupului Corlăteni îi mai poate fi adăugată cel puțin încă o etapă, deoarece în așezarea eponimă au fost înregistrate două nivele hallstattiene timpurii: primul, cu ceramică canelată în care apar urne bitronconice cu decor de caneluri orizontale și oblice, ca și proeminențe, cești cu toarta supraînălțată, străchini cu marginea canelată, toate având pasta lustruită, neagră la exterior și galbuie în interior; al doilea, caracterizat prin urne bitronconice cu buza îngustă răsfrintă în afară, cu ornament de caneluri superficiale³⁷.

Rezultă de aici că în periodizarea grupului Corlăteni pot fi stabilite decamdată cel puțin trei etape: prima care corespunde cu Ha A (descoperirile de la Vaslui, Cindești, Ilișeni, Trifești) și alte două etape documentate la Corlăteni ce pot fi atribuite perioadei Ha B. Analogiile citate anterior pentru vasele din inventarul mormintelor de la Cotu Morii sugerează atribuirea lor primei etape de la Corlăteni. În afară de acestea, față de urnele din Ha A, mult mai bogat ornamentate, atestate la Vaslui³⁸ și Trifești³⁹, se observă la Cotu Morii existența unui decor mai sumar, ca la urna din mormântul nr. 2 (fig. 1/10; 11/1); pe urna din mormântul nr. 1 și la cea descoperită izolat, ornamentația lipsește complet (fig. 1/8; 10/1).

Ceștile cu toarta supraînălțată se întâlnesc încă din epoca bronzului pentru ca în prima epocă a fierului să reprezinte o formă comună cu o largă răspândire⁴⁰. Ceștile cu toarta supraînălțată de la Cotu Morii prezintă unele asemănări cu cele de la Chitila, atribuite unui aspect cultural nou atestat în Cimpia Munteniei, datat în Ha A, unde aceste piese au toarta supraînălțată și umbo pe fund⁴¹. Prin străchinile hemisferice, dar mai ales prin ceștile cu toarta supraînălțată și gura ovală, mormintele de la Cotu Morii pot fi apropiate și de descoperirile din Transilvania ale aspectului Medias, datat în Ha B, unde apar o categorie similară de vase cu corpul înalt și gura ovală dar fără toartă supraînălțată⁴². Aceeași apariție, cu o etapă mai târzie decât Ha A, a ceștilor cu gura ovală, dar fără toartă supraînălțată, se înregistrează în orizontul Mahala IV, căruia îi corespund descoperirile unor piese similare de la Somotor, în Slovacia⁴³. În cadrul grupului Corlăteni ceștile cu toarta supraînălțată nu au apărut în inventarul mormintelor de la Trifești și Vaslui atribuite Ha A.

Asemănările vaselor de la Cotu Morii cu fragmentele ceramice descoperite în primul strat hallstattiene timpurii de la Corlăteni impun mai degrabă atribuirea necropolei de la Cotu Morii etapei a II-a a grupului Corlăteni (Ha B). Astfel, atât la Corlăteni, nivelul I, cât și la Cotu Morii, apar deopotrivă urne bitronconice cu caneluri orizontale și proeminențe pe corpul vasului, cești cu toarta supraînălțată și străchini cu decor de caneluri în benzi, la exterior și vase-sac cu briu în relief⁴⁴. Totodată, dacă analizăm cu atenție inventarul ceramic de la Cotu Morii, constatăm că din cele 3 morminte intacte, cărora li se adaugă celelalte piese descoperite ocazional ori în săpături, mormântul nr. 3 se detașează net prin unele particularități ale materialului. Astfel, în loc de urna bitronconic-globulară cu gura în formă de pîlnie este utilizată ca urnă un vas-sac. Mai există apoi un castron cu

²⁸ A. László, *Începuturile primei virste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate și probleme*, în *Cercet. Ist.*, VII, 1976, p. 69—70; idem, *Über dem Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kultur in der Moldau*, în *Thraco-Dacia*, I, 1976, p. 96; idem, *La région extracarpatiche orientale à la fin du IIe millénaire et dans la première moitié du Ier millénaire avant notre ère*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, Bucarest, 4—10 sept., 1976, I, București, 1980, p. 182—183, 186—187; idem, *Teză de doctorat*, p. 71—73; idem, *Rezumatul tezei de doctorat*, text la rotaprint, Iași, 1983, p. 9—11; idem, *Asupra legăturilor dintre spațiul est-carpatic și zonele de stepă și silvostepă nord-vest pontice la începutul epocii fierului (sec. XII—VII î.e.n.)*, în *AȘUI*, s. III, istoric, XXXII, 1986, p. 2—4; idem, *Les groupes régionaux du Hallstatt à l'est des Carpates*, în vol. *La civilisation de Hallstatt. Bilan d'une rencontre*, Liege, 1987, p. 114—122.

²⁹ Al. Andronic, *Descoperirile traco-gelo-dacice de la Vaslui*, în *Cercet. Ist.*, XII—XIII, 1981—1982, p. 117—126.

³⁰ M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 119—120; cf. și Gr. Foit în *Arh. Mold.*, II—III, 1964, p. 461—474; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 133, 176, nr. 79—80.

³¹ A. C. Florescu, M. Florescu, *Aspecte ale civilizației traco-gelece în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni*, în *S.A.A.*, I, Iași, 1983, p. 74—75.

³² I. Ioniță, *op. cit.*, p. 733—734, fig. 2—3; 7/1; A. László, *Teză de doctorat*, p. 76—77.

³³ A. C. Florescu, în *Materiale*, V, 1959, p. 332—333; idem, în *Materiale*, VI, 1959, p. 123.

³⁴ I. Nestor și colab., în *SCIV*, III, 1952, p. 91, 93.

³⁵ A. C. Florescu, în *Materiale*, III, 1957, p. 210—211.

³⁶ A. László, *op. cit.*, p. 76—77; idem, *Rezumatul tezei de doctorat*, p. 11.

³⁷ I. Nestor și colab., *op. cit.*, p. 91—93.

³⁸ Al. Andronic, *op. cit.*, p. 123, fig. 6/4.

³⁹ I. Ioniță, *op. cit.*, p. 733—734, fig. 3/4—5.

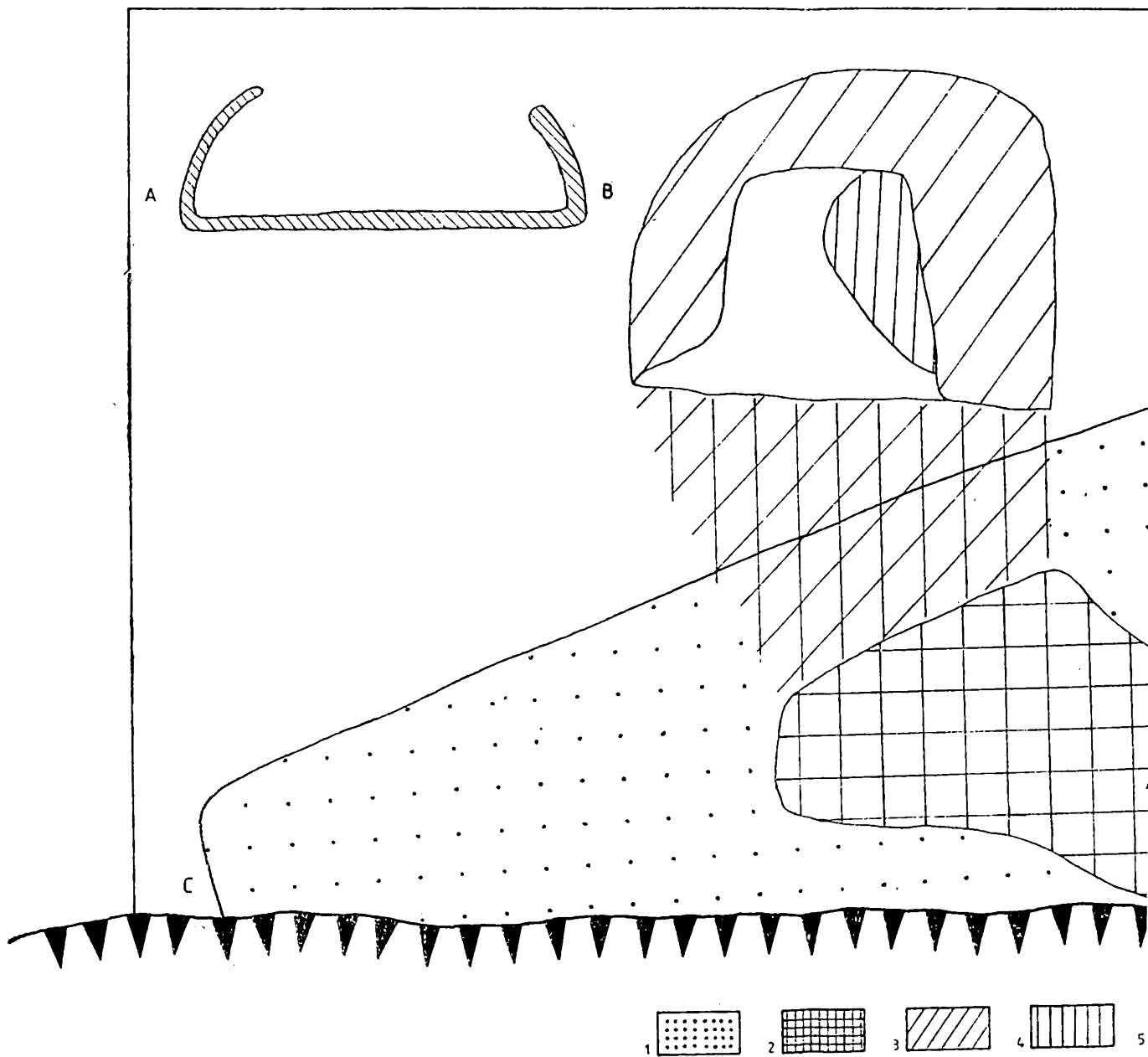
⁴⁰ I. Nestor, *Der Stand der vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1933, p. 116—117; I. H. Crișan, *Ceramica daco-gelece. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 43—44; Em. Moscalu, *Ceramica traco-gelece*, Muzeul național de istorie, București, 1983, p. 85.

⁴¹ V. Boroneanț, *Chitila-ferma. Un aspect cultural al începutului primei epoci a fierului, date preliminare*, în *Thraco-Dacia*, V, 1984, 1—2, p. 156—160.

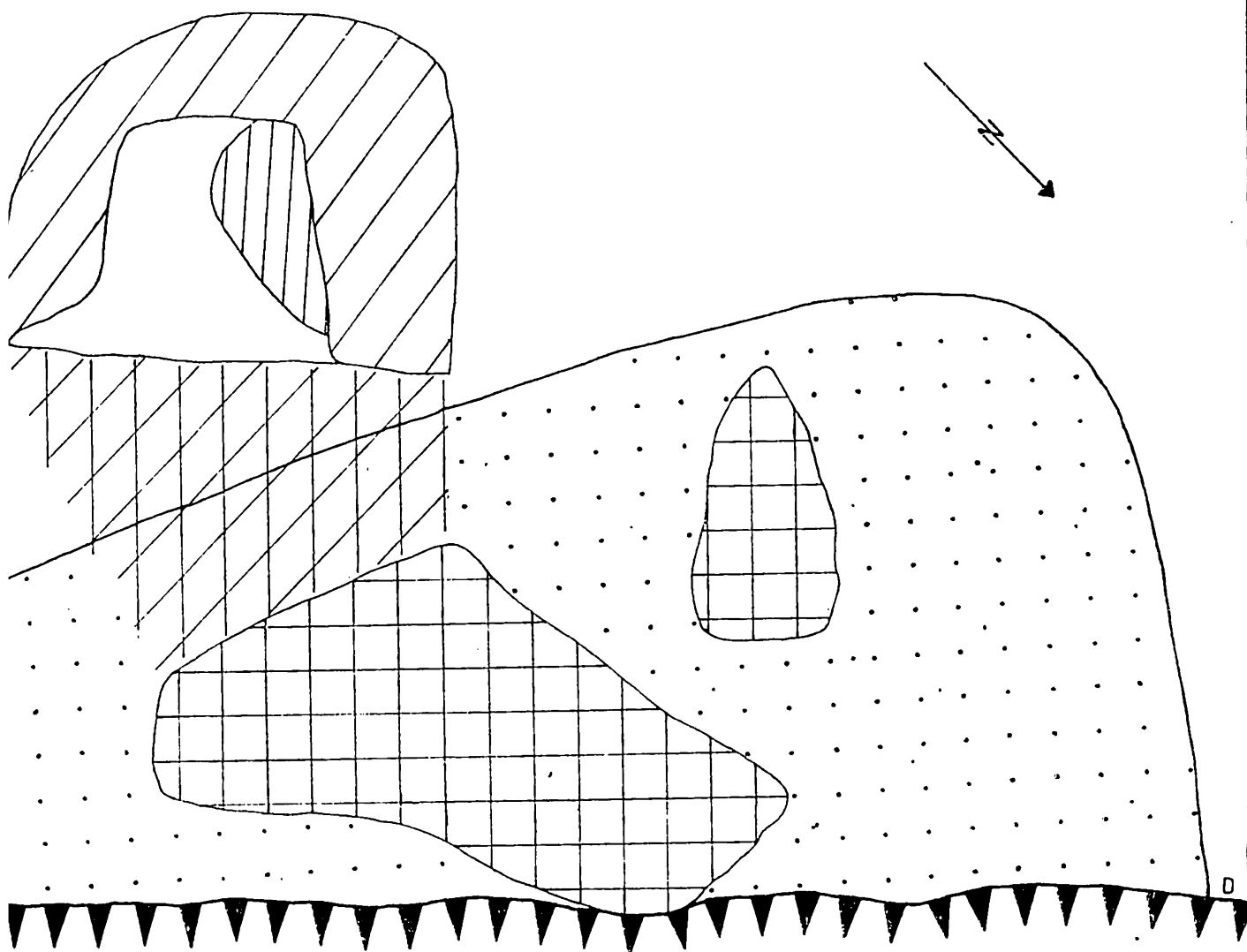
⁴² E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, cești, p. 89, fig. 6; cești avind cu probabilitate toarta supraînălțată, fig. 4/9, 10; străchini, p. 87, fig. 3/1, 3, 15, 17; 4/8; încadrarea cronologică, p. 102—103; S. Morintz, în *Atuta*, I, 1970, p. 95—96; A. I. Meljukova, în *SA*, 1972, p. 62; G. I. Smirnova, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 367, fig. 3/28; A. László, *Teză de doctorat*, p. 71—73.

⁴³ G. I. Smirnova, *op. cit.*, p. 367, fig. 3.

⁴⁴ I. Nestor și colab., *op. cit.*, p. 91—92.

Pl. 1. Planul bordeiului La Tène : 1, umplutura bordeiului ; 2, porțiune de argilă ; 3, bolta c

0 1m

te: 1, umplutura bordeiului; 2, porțiune de argilă; 3, bolta cuptorului; 4, vatra cuptorului; 5, strat de argilă sfărâmat.

apucători și fără ornament de caneluri, o strachină hemisferică fără umbo și o ceașcă din pastă cenușie, cu toarta supraînălțată, fără lustru și fără decor. Ca atare acest mormint ar putea reprezenta o etapă mai târzie în evoluția necropolei de la Cotu Morii și ar putea fi sincronizată, în mod ipotetic, cu cel de al doilea nivel de la Corlăteni.

Necropola de la Cotu Morii a adus o serie de date noi privind cunșterea etapei timpurii a primei epoci a fierului din Moldova, mai întâi prin precizarea ritualului de înmormintare, în care se utilizează pentru depunerea inventarului funerar gropi în formă de clepot, înguste la gură și largi la bază⁴⁵. În al doilea rând, cele trei morminte cu inventarul complet de la Cotu Morii permit constatarea că, în cadrul ritualului funerar, în mod obișnuit, alături de urna acoperită cu o strachină așezată cu gura în jos, apare ceașca cu toarta supraînălțată depusă ca ciandră. De asemenea, sînt atestate pentru întâia oară două noi forme de vase — strachina hemisferică cu umbo și fructiera (cf. infra p. 41), tipuri încă neîntîlnite în alte stațiuni ale grupului Corlăteni. Ca atare, descoperirile de la Cotu Morii oferă un număr mai mare de morminte hallstattiene timpurii, egale ca număr cu cele de la Vaslui, avînd un inventar bogat și variat ce permite mai buna clasificare și cunșterea a grupului Corlăteni.

În afară de descoperirile care aparțin hallstattului timpuriu, în aceeași zonă a „Lutăriei” a fost golită prin săpături arheologice umplutura unei gropi de bordei pusă în evidență în taluzul lutăriei de excavațiile moderne, care au secționat și distrus în diagonală jumătate din acest complex arheologic (pl. 1—2). În plan, groapa de bordei avea forma rectangulară, cu colțurile rotunjite, lungimea fiind de 3,80 m și lățimea de aproximativ 2 m (pl. 1). În profil (pl. 2) groapa se prezenta cu laturile oblice și fundul drept, peste care s-a aplicat o lutuială de 5 cm. După utilizare, prin aglomerarea de resturi menajere care nu au mai fost evacuate, s-a aplicat a doua lutuială cu aceeași grosime. În rest, umplutura gropii de bordei era alcătuită din pămînt negru amestecat cu fragmente ceramice și de o porțiune cu pămînt galben purtat. În partea superioară a gropii, în malul de nord-vest, a fost amenajat un cuptor cu vatra și bolta lutuită avînd grosimea de 3 cm (fig. 13/1). Deși bolta nu s-a păstrat în întregime, înălțimea maximă reconstituită era de aproximativ 30 cm. În plan, cuptorul prezenta forma alungită cu dimensiunile de 1/0,80 m. La gura cuptorului a ieșit la iveală o porțiune lutuită, de formă neregulată datorită stării preaste de conservare, și care, deși păstrată parțial a putut acoperi cea mai mare parte a umpluturii gropii de bordei. Această situație, înregistrată stratigrafic, ne determină să apreciem că în momentul amenajării acestei instalații, bordeiul, cu cele două etape ale sale, ieșise din uz. Resturile arheologice care au ieșit la iveală în umplutură sînt alcătuite din fragmente ceramice, care aparțin celei de a doua epoci a fierului și din cioburi hallstattiene timpurii provenite din inventarul unui mormint distrus cu ocazia săpării acestei gropi de bordei.

Din mormintul hallstattian deranjat (1982) a fost recuperată o fructieră găsită spartă, dar parțial întregită, o strachină și o ceașcă fragmentară. Vasul-fructieră (fig. 4/7 ; 12/2) prezintă o cupă conică prevăzută cu apucători în formă de limbă din care se păstrează una singură (probabil că a avut două dispuse simetric), din pastă lustruită, de culoare neagră la exterior și cărămizie în interior. Cupa se sprijină pe un picior conic, cu adîncitură în interior. Decorul constă din caneluri oblice pe muchia buzei și caneluri orizontale, superficiale, dispuse în bandă, amplasate pe piciorul conic. Piesa, un unicat în repertoriul de forme de vase hallstattiene timpurii, prin lipsa buzei evazate și apucătorile dispuse simetric, constituie prototipurile fructierelor din a doua epocă a fierului, acest tip de vas nedepășind ca vechime Hallstattul B⁴⁶. Un exemplar asemănător, de mici dimensiuni, a apărut în necropolele hallstattiană de la Stoicani⁴⁷, altele, întrucîtva diferite, datate de asemenea în Ha B sînt atestate în insula Banului⁴⁸, la Vîrtop—Ploșor⁴⁹, Mediaș, Reci⁵⁰ și Susani⁵¹. Strachina (fig. 4/6), păstrată foarte fragmentar, cuprinde o porțiune din buza, prevăzută cu umbo, și din peretele oblic al vasului. Pasta grosieră, poroasă, fără luciu, prezintă culoare cărămizie cu pete roșcate, atât la exterior cît și în interior, datorită arderii oxidante. Dimensiunile relativ mari ale acestei piese și grosimea accentuată a pereților ne-au determinat să o considerăm mai degrabă strachină decît ceașcă.

A treia piesă a grupului vaselor hallstattiene din umplutura gropii de bordei este reprezentată de un fragment de ceașcă (fig. 4/11) din care se mai păstrează baza cu umbo și porțiuni din pereții arcuți. Pasta este relativ fină, de culoare cenușie, fără lustru, iar dimensiunile sînt apropiate de cele ale ceștilor găsite anterior la Cotu Morii. În afară de aceste trei piese, întregite total sau numai parțial au apărut și alte cîteva fragmente ale unor vase hallstattiene timpurii dintre care se distinge un fragment ce aparține unei baze de străchini ori castron din pastă neagră cenușie.

⁴⁵ Pentru mormintele hallstattiene timpurii de la Vaslui și Trifești nu s-a putut stabili forma gropii.

⁴⁶ Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 89—90.

⁴⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, în *Materiale*, I, 1953, p. 189 și fig. 10/3; pl. IX/6 d.

⁴⁸ S. Morintz, P. Roman, în *SCIV*, 20, 1969, 3, fig. 14/7.

⁴⁹ D. Berciu, *Zorile istoriei la Carpați și la Dunăre*, București, 1936, p. 232, fig. NVII/5.

⁵⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 83, 126—128.

⁵¹ I. Stratan, Al. Vulpe, în *Le monde thrace, Actes du 11e Congrès international de thracologie, Bucarest, 1976*, Ed. Nagard, 1982, p. 228—229, fig. 7. dreapta sus, trei fructiere ce aparțin grupului cultural Susani, secolele XIII—X î.e.n.

Pe lângă materialul hallstattian din umplutura gropii de bordei, au ieșit la iveală următoarele obiecte din a doua epocă a fierului: un castron lucrat cu mina din pastă cărămizie (fig. 4/12; 13/4) și numeroase fragmente ceramice care nu au putut fi întregite. Pot fi identificate cioburi de la străchini cu buza aplecată spre interior, de la vase bitronconice, oale, toate din pastă grosieră, lucrate cu mina, de culoare cărămizie (fig. 4/4; 5/1). Două fragmente ceramice atipice se deosebesc de celelalte; e vorba de un ciob din pastă gri cenușie, lucrat la roată, descoperit sub lutuiala din fața gurii cuptorului și de un fragment de amforă grecească din pastă cărămizie. În afară de ceramică, în groapa de bordei a ieșit la iveală o rîșniță de piatră (fig. 13/8) de formă alungită (lungimea 27,2 cm; lățimea maximă 15,4 cm; grosimea maximă 4 cm), analogă cu o piesă din bordeiul de la începutul celei de a doua epoci a fierului de la Curteni—Dealul Viei⁵².

Materialul arheologic descoperit este insuficient de caracteristic pentru a putea obține datarea satisfăcătoare a acestui complex și, ca atare, vom avea în vedere și celelalte descoperiri din a doua epocă a fierului de la Cotu Morii care ar putea să aducă o contribuție la stabilirea cronologiei așezării. Astfel, în cuprinsul unei gropi, probabil menajere, au fost descoperite mai multe fragmente ceramice ale unor vase-sac dintre care s-a întregit unul (fig. 4/9; 14/1), cu briu alveolat sub buză, pastă cărămizie (înălțimea 21 cm; diametrul gurii 17 cm) și alte două fragmente (fig. 4/10; 5/2; 13/3, 7) din același tip de vas⁵³. În cursul săpăturilor au ieșit la iveală mai multe fragmente de străchini (fig. 4/8) dintre care s-a întregit una singură (fig. 5/6; 13/6), lucrată cu mina, din pastă neagră-cenușie, lustruită, avînd fundul profilat și un decor de fațetări oblice pe buza aplecată spre interior (diametrul maxim 31,5 cm; diametrul bazei 10,7 cm; înălțimea 12,3 cm). Din categoria ceramicii lucrate cu mina au fost descoperite și fragmente de tîpsii, din care a fost întregit un exemplar de formă ovală (fig. 5/3; 14/2), din pastă cărămizie, poroasă (diametrele aproximative 29/28 cm; grosimea 1,6 cm), avînd pe una din fețe, probabil ca decor, adîncituri circulare⁵⁴ ca și fragmente de căni (fig. 5/4).

Din categoria pieselor ceramice lucrate cu mina aparținînd așezării La Tène, amintim un vas miniatural (fig. 5/5; 14/6), de formă conică, cu gura ușor înclinată spre interior, din pastă cărămizie (înălțimea 3,4 cm; diametrul maxim 4,4 cm; diametrul bazei 2,3 cm) cu bune analogii la Curteni—Valea Merilor⁵⁵. Din categoria ceramicii lucrate la roată, enumerăm un fragment de vas din pastă gri-cenușie, atipic, un rest al unei buze aparținînd unei amfore grecești și un fragment de cupă cu buza concavă din pastă roz, acoperit în interior și exterior cu firnis negu-lucios, reprezentînd o porțiune din jumătatea superioară a vasului (fig. 6; 14/3). Din toate aceste materiale, cupa poate fi datată între anii 520—480 î.e.n. aceasta reprezentînd un rest de cupă attică cu piciorul, probabil, scund⁵⁶. În afară de aceasta, întîmplător, în perimetrul stațiunii, au apărut un fragment al unei piese de lut (fig. 13/5) de întrebuintare și datare incertă (lungimea 8,7 cm; grosimea maximă 3,6 cm) și cinci fusaiole de formă bitronconică și una cilindrică (fig. 5/7—8; 14/4—5,10), subțiată la mijloc (probabil utilizată și ca mosor) (fig. 5/9; 13/2).

Din categoria uneltelor de metal, apărute în așezare, enumerăm o lamă de cuțit de fier fragmentară (fig. 5/13; 14/11), un cosor de fier (fig. 5/12; 14/8) cu analogii la Huși—Corni⁵⁷, un virf de undiță de fier (fig. 5/10; 14/7) și o săgeată de bronz fragmentară, prevăzută cu două aripioare, dulie, virf ascuțit și fără spin (fig. 5/11; 14/9). Piesa, reprezintă o variantă a tipului A 1b, în clasificarea lui V. Vasiliev și se datează în intervalul din a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. pînă la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea î.e.n.⁵⁸. Al doilea virf de săgeată descoperit anterior la Cotu Morii, cu trei aripioare, dulie și fără spin aparține tipului A2 al clasificării lui V. Vasiliev, datat în perioada de la mijlocul secolului al VII-lea î.e.n. și începutul celei de a doua jumătăți a secolului al VI-lea î.e.n.⁵⁹.

Așadar, din materialul arheologic descoperit, care poate fi ceva mai bine încadrat cronologic, fac parte și cele două virfuri de săgeți și fragmentul de cupă grecească; ca atare așezarea poate fi datată la sfîrșitul secolului al VI-lea — secolul al V-lea î.e.n.

Groapa de bordei de la Cotu Morii, deși singulară ca descoperire în această așezare și păstrată numai fragmentar, prezintă importanță deoarece s-a putut cunoaște mai bine forma în plan și

⁵² C. Iconomu, *Cercet Ist.*, XII—XIII, 1981—1982, p. 129, fig. 6/5; 7/7.

⁵³ Pentru acest tip de vas, cf. I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 56—57; 72—77, denumit vas cu profilul aproape drept; Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 45—46, pl. XV, vas tip clopot, III, varianta III/b.

⁵⁴ Em. Moscalu, *op. cit.*, tip XXIII/b, p. 87—88.

⁵⁵ C. Iconomu, în *Cercet Ist.*, IX—X, 1978—1979, p. 102, pl. XVII/4; XIX/8.

⁵⁶ Cupă attică tip C cu buza concavă. Fragmentul de la Cotu Morii reprezintă un fragment de buză (fără muchie) și de vască, cu diametrul de 14 cm. Cf. E. A. Sparkes și Lucy Talcott, *Black and Plain Pottery. The Athenian Agora*, XII, Princeton, 1970, p. 91—92, cat. 398—407, fig. 4, pl. 19; S. R. Roberts, în *Hesperia*, 53, 1986, p. 3 și urm. Determinarea

acestei piese a fost făcută de P. Alexandrescu căruia îi exprimăm și aici gratitudinea noastră.

⁵⁷ S. Teodor, V. Bazarciuc, în *ActaMM*, I, 1979, p. 59, fig. 1/3—4; S. Teodor, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 186—187, fig. 31/2. Cf. M. Comșa, *Date privind cultivarea viței de vie la traco-daci (sec. VI î.e.n. — sec. I e.n.) în lumina cercetărilor arheologice*, în *Pontica*, XV, 1982, p. 67—73. Pentru exemplarele mai tirzii cf. I. Glodariu, Eug. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 75, fig. 66/2, 5, 9, 19.

⁵⁸ V. Vasiliev, *Sciții agalrși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 74.

⁵⁹ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 74; A. László, în *SAA*, I, 1983, p. 54.

profilul unui atare tip de locuință, în condițiile în care săpăturile arheologice pentru această epocă au permis stabilirea cu exactitate a formei gropii de bordei numai la Cuteni—Vaslui⁶⁰ și, într-o etapă ceva mai târzie, la Budeni—Dolhasca⁶¹. În afară de aceasta, cuptorul de la Cotu Morii probabil utilizat pentru coacerea pîinii, deși ulterior gropii de bordei, poate fi atribuit așezării din a doua epocă a fierului, o instalație similară fiind atestată la Borneș—Neamț⁶².

În sfîrșit, atît în umplutura gropii de bordei, cit și în restul așezării, au fost descoperite fragmente ceramice din pastă gri-cenușie, lucrate la roată, cîteva bucăți de amforă și un ciob de cupă care atestă, alături de celelalte descoperiri de vase grecești, prezența și vechimea impacturilor grecești în așezările geto-dacice din Moldova⁶³.

DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA NÉCROPOLE HALLSTATTIENNE DE COTU MORII—IAȘI

RÉSUMÉ

À l'occasion des recherches de surface et des fouilles archéologiques on a mis en évidence une nécropole plane, d'incinération dans le village Cotu Morii, la commune de Popricani, le département de Iași. On a constaté que dans la localité citée, dans l'endroit „Toloaca” ou „Lutârie”, il y avait une agglomération qui appartenait à la culture Noua, avec des fosses superposées et dérangées des tombes appartenant au début de l'âge de fer. À son tour, la nécropole de l'époque du fer ancien a été affectée par une agglomération dace de La Tène du début.

De la nécropole d'incinération on a récupéré quatre tombes ayant l'inventaire suivant : La tombe n° 1 contient une urne avec des débris calcinés ; à côté, une terrine et un vase-sac. La tombe n° 2 contient une urne bitronconique ayant à l'intérieur des débris calcinés ; à côté de l'urne, on a trouvé quatre terrines et une tasse à anse surélevé. La tombe n° 3 contient un vase-sac ayant eu le rôle d'urne, une écuelle utilisée comme couvercle de l'urne. Tout près, on a trouvé aussi une jatte hémisphérique et une tasse à anse surélevé. La tombe n° 4 a été dérangée et on a pu récupérer une écuelle et deux tasses à anse surélevée.

Excepté ces tombes, on a trouvé encore d'autres vases en céramique du début de l'âge de fer : une écuelle, une tasse à anse surélevée, un pot, une urne bitronconique fragmentaire. Les fouilles archéologique ont permis de constater que les sépulcres étaient en forme de cloche.

La nécropole plane d'incinération de Cotu Morii peut être placée dans le groupe de Hallstatt thrace de Corlăteni (début de l'âge de fer), répandu dans la partie centrale et de nord-est de la Moldavie, fort lié du point de vue génétique et chronologique du groupe thrace Chișinău-Lukașevka, attesté entre Prut et Dniestr. Le groupe de Corlăteni peut être partagé en trois étapes : le premier qui correspond au début de l'âge de fer (Hallstatt A) (les découvertes de Vaslui, Cîndești, Ilișeni, Trifești) et les deux autres étapes à Corlăteni qui puissent appartenir au Hallstatt B. Les tombes de Cotu Morii peuvent être datées à la deuxième étape du groupe de Corlăteni qui appartient au Hallstatt B.

Dans le même endroit où se trouvait la nécropole thrace d'incinération il y avait les matériaux composants d'une hutte mise en évidence par le talus de la carrière d'argile pendant l'excavation du terrain, quant on a fait une section en diagonale et on a détruit la moitié de ce complexe archéologique. Dans le plan, la fosse de hutte avait la forme rectangulaire au x coins arrondis, en longueur de 3,80 m et en largeur d'environ 2 m. Au bord du nord-ouest de la fosse de hutte, on avait aménagé un four à âtre et voûte glaisés. L'inventaire céramique de la fosse de hutte se compose des fragments d'une tombe du début de l'âge de fer détruit : un vase à fruits, une jatte et une tasse, tous fragmentaires et des objets appartenant au deuxième âge du fer : une soupière modelée à la main, des fragments de vases bitronconiques, des pots, un fragment de vase fait à la roue, un fragment d'amphore et une meule à bras en pierre.

Excepté ces objets, pendant les fouilles, on a trouvé d'autres pièces qui peuvent être placées au début du deuxième âge du fer (les VIes. — V^{es}. av. n. è.), des vases-sac, des jattes, des plateaux, un fragment de coupe grecque à vernis noir, des fusaioles, une lame de couteau en fer, une serpe en fer, une pointe de flèche en bronze etc.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Fragments de céramique (1, 3, 4), anse de vase (7), vase-sac décoré d'une bande continue (9) appartenant à la culture Noua. Pièces appartenant au Hallstatt B. La tombe n° 1 : urne (8), vase-sac (6), écuelle (5). La tombe n° 2 : grande écuelle (2), urne en forme bitronconique (10).

Fig. 2. La tombe n° 2 : tasse à anse surélevé (1), écuelle hémisphérique avec *umbo* (2—3). La tombe n° 3 : écuelle hémisphérique (4), vase-sac utilisé comme urne (5), tasse à anse surélevé (6).

Fig. 3. La tombe n° 3 : écuelle couvercle (2). Tasse à anse surélevé découvertes en 1964 (5). Tasses à anse surélevé (3—4), découvertes en 1978, écuelle provenant de la tombe 4 (1).

Fig. 4. Écuelle provenant probablement de la tombe 4 (5). Pièces découvertes accidentellement appartenant au Hallstatt B : pot (1), urne bitronconique (2), fragment céramique d'une urne bitronconique (3), écuelle hémisphérique fragmentaire avec *umbo* (6), vase à fruits (7), tasse fragmentaire avec *umbo* (11). Matériel La Tène : écuelles (4, 8, 12), vases-sac (9, 10).

Fig. 5. Matériel La Tène : pots (1, 4), vase-sac fragmentaire (2), plateau (3), vase en miniature (5), écuelle (6), fusaioles (7—9), lameçon en fer (10), pointe de flèche en bronze (11), serpe (12), couteau (13).

⁶⁰ C. Ionomu, in *Cercetări*, XII—XIII, 1981—1982, p. 127—128, fig. 3, p. 130 ; p. 136—137, fig. 10.

⁶¹ S. Teodor, *Succava*, V, 1978, p. 143, bordeiele nr. 2—3 de la Budeni—Dolhasca din secolele IV—III î.e.n. ; bordeiele rectangulare apar și în sudul Basarabiei la Beliaevka I (Cf. S.B. Ochotnikov, *Nișnee podnestrov'e v VI—V vv. do n.e.*, Kiev, 1990, p. 11 și p. 13, fig. 5/3—4).

⁶² S. Teodor, in *Thraco-Dacica*, V, 1984, 1—2, p. 126—127, fig. 2.

⁶³ Pentru importurile grecești în Moldova, cf. S. Teodor, *Cu privire la relațiile dintre geții est-carpatici și lumea greco-macedoneană*, in *ActaMIM*, V—VI, 1983—1984, p. 155—168.

Fig. 6. Fragment de coupe grecques à vernis noire.

Fig. 7. L'endroit „Toloaca” ou „Carrière d'argile”, vu vers l'ouest. Les flèches indiquent l'emplacement de la fosse de hutte La Tène (3). L'endroit vu vers l'est (2). L'endroit „Toloaca” ou „Carrière d'argile”, la limite du sud : or

Fig. 8. Fragments de céramique (1, 2, 4, 7), anse de vase (3), aiguille en os (5), poinçon (6) Noua.

Fig. 9. Omoplates creusés (1–3) appartenant à la culture Noua.

Fig. 10. La tombe n° 1 : urne (1), vase-sac (3), écuelle (5). La tombe n° 2 : tasse à anse sphérique avec *umbo* (4a – b, 6).

Fig. 11. La tombe n° 2 : urne en forme bitronconique (1), grande écuelle (3a – b). La tombe n° 1 : tasse à anse surélevé (4), écuelle hémisphérique (5), vase-sac utilisé comme urne (6).

Fig. 12. Tasse à anse surélevé découvertes en 1978 (7), tasse à anse surélevé découverte en 1978 fragmentaire (1). Écuelle provenant de la tombe 4 (3), écuelle provenant probablement de la tombe 1 accidentellement appartenant au Hallstatt B : vase à fruits (2), urne bitronconique fragmentaire d'une urne en forme bitronconique (5), pot (9).

Fig. 13. Four La Tène (1). Écuelle (4) et meule à bras découvertes dans le remplissage de la fosse de La Tène : fragments de vases-sac (3, 7), écuelle (6), fusaïole ou bobine (2), objet d'utilité courante (5).

Fig. 14. Pièces La Tène : vase-sac (1), plateau (2), fragment de coupe grecque à vernis noir (3), vase en miniature (6), hameçon en fer (7), serpe en fer (8), pointe de flèche en bronze (9), cout

Pl. 1. Le plan de la hutte La Tène : 1, le remplissage de la hutte ; 2, fragment glaisé ; 3, voûte ; 4, couche d'argile écrasée.

Pl. 2. Le profil de la fosse de hutte : 1, sol végétal ; 2, sol jaune ; 3, sol noir du remplissage ; 4, la bouche du four ; 5, couche d'argile.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA LOZNA-HLIBICIOC, JUDEȚUL BOTOȘANI

DE

SILVIA TEODOR

În urma descoperirii unor importante vestigii arheologice în zona în care se află depozitul de turbă din apropierea satului Lozna, comuna Dersca, descoperiri în cea mai mare parte întâmplătoare apărute în timpul exploatării acestui zăcămint, s-au adunat numeroase informații privind existența în întreaga zonă a mai multor așezări omenești, datînd din cele mai vechi timpuri și pînă în vremurile noastre¹. Începînd din anul 1976 s-au organizat săpături arheologice sistematice în mai multe obiective depistate în acest mod. Astfel, în locul numit „La Ocoale” aflat la nord-vest de turbărie s-a cercetat o așezare din secolele VII—IX d.H., cu două nivele de locuire², iar la „Dealul Morii” o așezare de la începutul primei epoci a fierului³. În paralel s-au efectuat cercetări în diferite locuri chiar în stratul de turbă, de unde, în anul 1975, s-a recuperat un mare depozit de unelte, arme și alte obiecte din fier din epoca geto-dacică⁴. De asemenea, s-au putut degaja porțiuni din două poduri flotante din lemn, construcții care au fost folosite în secolele III—IV d.H. de cînd datează și o întinsă așezare, cercetată parțial, din apropiere⁵. În mod sporadic au mai apărut și alte numeroase vestigii datînd din epoca bronzului — cultura Noua —, din secolele II—III d.H. și de asemenea, oase de animale, zgură de fier și resturi de vetre. Pe malul sud-vestic al mlaștinii s-a cercetat parțial și o așezare neolitică din care câteva platforme de chirpic erau alunecate sub turbă⁶.

La circa 2 km spre sud de acest loc, în apropierea unei văi adînci numită de localnici „Hlibicioc”⁷, s-a cercetat o întinsă așezare de epocă Latene care face obiectul articolului de față⁸. Terenul pe care s-au desfășurat săpăturile arheologice se compune dintr-un platcu aflat în ușoară pantă spre sud-vest de dealul Pietriș mărginit de o mare ripă spre est și de două pante linie spre pîriul Bahna pe valea căruia, între satele Dersca și drumul ce duce de la Lozna la Călinești, s-a format zăcămintul de turbă⁹. Prin cercetarea efectuată s-au delimitat clar 19 locuințe, alte numeroase complexe fiind distruse de lucrările agricole, resturile lor fiind răspîndite atît în stratul de cultură antic, cît și în stratul arabil actual.

În primele campanii s-a urmărit delimitarea uneia din laturile așezării și s-a început cu o zonă unde s-au găsit la suprafață mai multe fragmente ceramice. Secțiunile practicate într-o zonă situată la circa 50 m spre vest de ripa Hlibicioc n-au dat un material suficient de concludent. Un alt grup

¹ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic și pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1971, p. 290—291; A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, București, 1976, p. 109—110.

² D. Teodor, I. Mîtreă, *Cercetări arheologice în așezarea preșcolară de la Lozna—Dorohoi*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 279—290; D. Teodor, *Cercetări în așezarea din secolele VII—VIII de la Lozna—Străteni, jud. Botoșani*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 455—461.

³ S. Teodor, P. Șadurschi, *Descoperirile arheologice de la Lozna, com. Dersca, jud. Botoșani*, în *Hierasus*, 1, 1979, p. 121—140; idem, *Așezarea din prima epocă a fierului de la Lozna „Dealul Morii”*, în *Hierasus*, III, 1983, p. 13—44.

⁴ S. Teodor, P. Șadurschi, *Inventaria Archaeologica*, XI; 1979; S. Teodor, *Das Werkzeug depot von Lozna*, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 133—150.

⁵ S. Teodor, P. Șadurschi, *loc. cit.*, în *Hierasus*, 1979; S. Teodor, *Construcțiile de lemn din turbăria de la Lozna, jud. Botoșani*, în *Thraco-Dacia*, IV, 1983, 1—2, p. 114—120.

⁶ P. Șadurschi, *Așezarea neolitică din turbăria de la Lozna*, comunicare la a XV-a Sesiune anuală de rapoarte arheologice, Brașov, 1981. La săpături a participat și Dan Drăguș de la Muzeul Național.

⁷ Locul numit „Hlibicioc” (nume provenit din limba slavă, glubocoi=adîncime) se întinde între satele Lozna și Călinești ce aparțin de comuni diferite, Dersca și respectiv Mîhăileni, hotarul dintre acestea trecînd prin mijlocul stațiunii arheologice. Întrucît cea mai mare parte a suprafeței cercetată se află pe teritoriul satului Lozna, nume adesea apărut în legătură cu alte cercetări amintite, deja publicate, am indicat și în cazul de față satul Lozna.

⁸ La săpături au participat P. Șadurschi în anul 1979 și studentul T. Cristea în 1980. S. Teodor, P. Șadurschi, *Așezarea din a doua epocă a fierului de la Lozna, jud. Botoșani*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 225—237.

⁹ N. Macarovici, *Considérations sur la formation des gisements de tourbe du district de Dorohoi*, în *Comptes Rendus des Séances*, T. XL—XLI (1952—1954), 1961, p. 143—144; D. Olaru, în *AȘUI*, XIV 1968, s. IIb, p. 93—99.

de secțiuni s-au efectuat la 40 m spre nord-est, prin care s-au dezvelit câteva complexe, dintre care o locuință de suprafață din epoca geto-dacică, un complex format din resturile unei locuințe din perioada de sfârșit a epocii bronzului și mai multe resturi sporadice din epoca neolitică. Cu totul izolat a apărut și o groapă de dimensiuni mari, conținând ceramică dacică și fragmente de amfore romane din secolele II—III d.H. Un alt grup de secțiuni a cuprins o suprafață mai mare aflată la 135 m spre nord de grupul precedent prin care s-au dezvelit șapte locuințe de suprafață din cea de a doua epocă a fierului, un mormint de incinerare din aceeași epocă și parțial o locuință neolitică. Prin acest grup de secțiuni ne-am aflat în zona centrală a așezării, astfel că în anii următori cercetările s-au concentrat în acest sector. În anul 1980 s-a cercetat o zonă întinsă spre nord-est prin care s-au delimitat latura nord-estică a așezării și numai cinci locuințe, deși la suprafață se aflau numeroase fragmente care indicau o locuire intensă. În anii 1981—1982 s-a continuat cercetarea zonei de vest și nord-vest prin care s-au mai depistat încă șase locuințe și limita din această zonă a așezării (fig. 1). Prin cele patru campanii de săpături arheologice efectuate în punctul Hlibicioc s-au făcut observații referitoare la stratigrafie, densitatea locuirii, modul de construcție al locuințelor și asupra materialului arheologic recoltat.

Din punct de vedere stratigrafic, vestigiile arheologice suprapuse peste solul viu, apar uniform pe întreaga suprafață cercetată, materialele recoltate din cele 40 de secțiuni documentând existența pe acest loc și a unor locuiri mai vechi, complet distruse. Faptul că aceste locuiri n-au putut fi surprinse stratigrafic deși vestigiile sporadice apar pe toată suprafața așezării, presupune că s-a procedat la o amenajare a terenului respectiv înainte de a se construi noile locuințe astfel că stratul de cultură din epoca Latène se află imediat sub solul arabil și suprapune solul viu, având o grosime medie de circa 40 cm. După cum a reieșit din descrierea săpăturii, locuințele delimitate, uneori cu oarecare aproximație, sînt grupate în câteva sectoare între care se află mari suprafețe cu numeroase materiale antrenate în timpul lucrărilor agricole. Locuințele cercetate au forme diferite în plan, resturile mai compacte ocupînd o suprafață aproximativ rectangulară orientată nord-sud est-vest.

Locuința 1 se caracterizează printr-o aglomerare de chirpici mărunți răspîndiți pe o suprafață de formă neregulată, cu o grosime de circa 20 de cm, printre care se observă și unele fragmente cu urme de niеле și resturi de tencuială. Unele bucăți par a proveni de la o vatră construită din lut și pietre, fiind amestecate și cu resturi de cenușă și mici particule de cărbuni (fig. 2/1). Pe întreaga suprafață se aflau fragmente de vase lucrate cu mîna de aspect grosier de dimensiuni mari și altele mai fine din pastă densă (fig. 7/1 ; 13/10). În acest context se mai aflau fragmente de amfore și o fusaiolă (fig. 16/3).

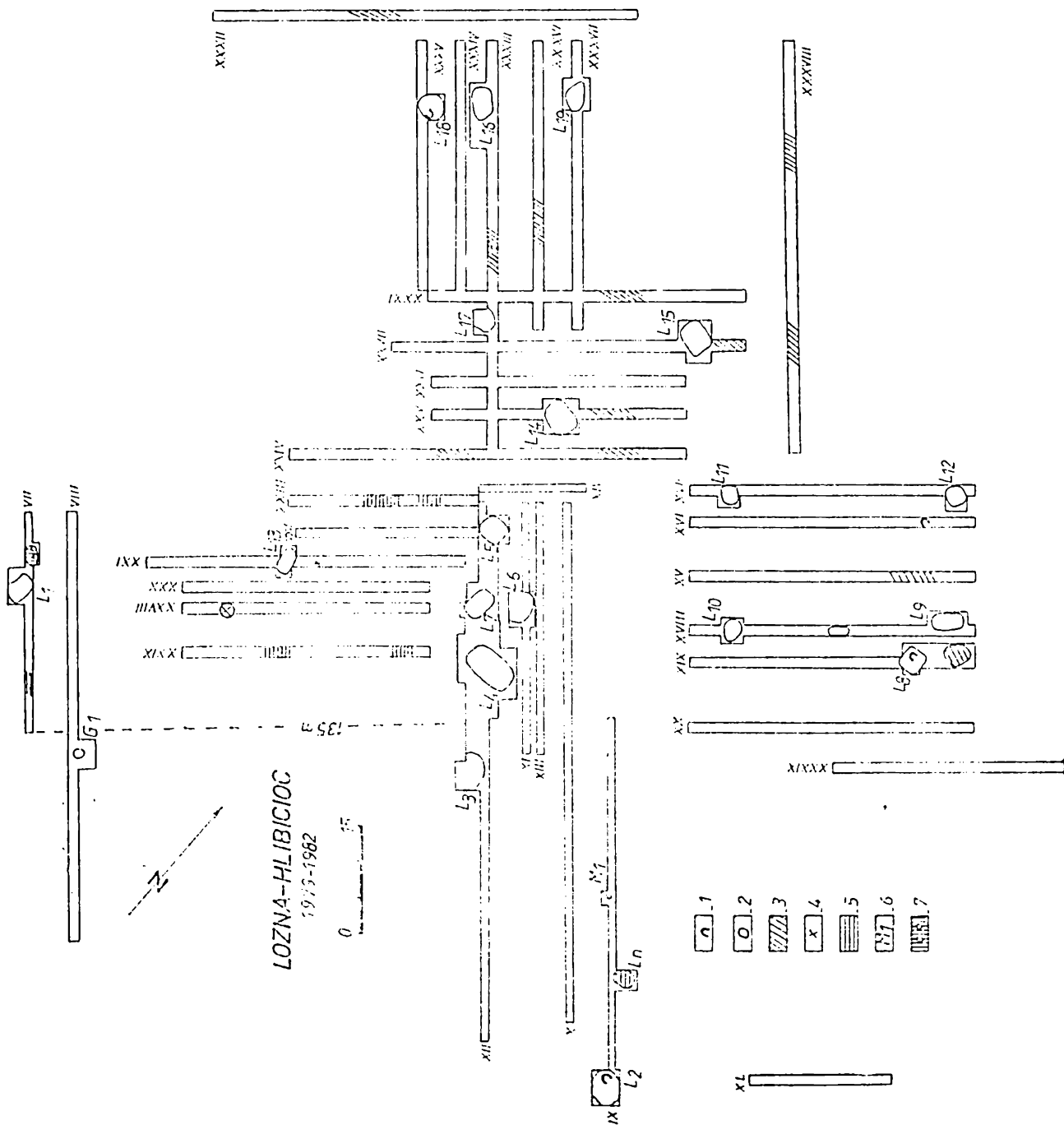
Locuința 2 a fost delimitată în marginea de est a așezării, în apropierea pantei în care se pare că s-au prăbușit mai multe locuințe din această zonă. Conturul acestei locuințe s-a delimitat clar în solul galben din acest sector, avînd laturile aproximativ egale de 4×4 m, la adîncimea de 0,20 m față de solul de călcare antic (fig. 2/2). În acest perimetru se afla o mare cantitate de ceramică, pietre, oase de animale și resturi foarte inice de chirpici. Un grup de pietre din pătrimea de sud-vest provine probabil de la vatra locuinței. Din ceramica recoltată s-a putut întregi un castron din pastă densă de culoare neagră cu suprafața lustruită și alte forme de străchini (fig. 12/1, 4 ; 13/1, 5, 12). Alte fragmente provin de la vase mari din pastă poroasă, unele decorate (fig. 9/10).

Locuința 3 s-a deșugat în capătul estic al secțiunii XII, sub aspectul unei mari aglomerări de fragmente ceramice provenite de la vase de forme și aspecte diferite și resturi de chirpici foarte mărunți. Întregul complex a apărut la adîncimea de 0,45 m și acoperă o suprafață de aproximativ 16 m^2 (fig. 2/3). Din fragmentele respective s-a întregit un vas din pastă poroasă, înalt, cu profil oval, fără decor (fig. 10). S-au mai putut reconstitui unele străchini și căni. În același context se mai aflau două fusaiole (fig. 20/2, 9, 12).

Locuința 4 s-a delimitat în aceeași secțiune, aflîndu-se la 10 m distanță de locuința 3, și se întinde pe o suprafață de aproximativ 30 m^2 la adîncimea de 0,55 m (fig. 2/4). În afară de numeroase fragmente de vase lucrate cu mîna din pastă poroasă sau fină se mai aflau pietre de rîu și oase. Cea mai mare parte a fragmentelor provin de la vase de pivizii de dimensiuni mari, decorate la partea superioară cu briu alveolat sau cu barbotină. În această locuință se mai aflau un fragment dintr-o fibulă de bronz (fig. 17/4), două fusaiole bitronecnice (fig. 16/1 ; 20/5) și un fragment dintr-o rotiță din lut ars (fig. 16/2).

Locuința 5 se afla în același șir cu locuințele precedente avînd o suprafață de aproximativ 12 m^2 și adîncimea de 0,60 m de la solul actual de călcare (fig. 2/5). În cadrul inventarului, printre chirpicii foarte sfărîmați se aflau multe pietre de rîu, oase de animale și ceramică fragmentară. Se remarcă un fragment dintr-un frumos vas bastarnic din pastă neagră, foarte fină (fig. 13/7), câteva fragmente de amforă și multă ceramică grosieră provenită de la oale și străchini de dimensiuni mari, decorate cu proeminențe și briu alveolat (fig. 11/1—4, 11—16).

Fig. 1. Planul săpăturilor de la Lozna-Hlibicioc: 1, resturi de vase; 2, groapă din secolul II-III d.H.; 3, aglomerări de ceramică Latène; 4, brazdar de fier; 5, vestigiul neolitic; 6, mormânt getic din secolul II d.H.; 7, vestigiul din epoca bronzului.

de secțiuni s-au efectuat la 40 m spre nord-est, prin care s-au dezvelit câteva complexe, dintre care o locuință de suprafață din epoca geto-dacică, un complex format din resturile unei locuințe din perioada de sfârșit a epocii bronzului și mai multe resturi sporadice din epoca neolitică. Cu totul izolat a apărut și o groapă de dimensiuni mari, conținând ceramică dacică și fragmente de amfore romane din secolele II—III d.H. Un alt grup de secțiuni a cuprins o suprafață mai mare aflată la 135 m spre nord de grupul precedent prin care s-au dezvelit șapte locuințe de suprafață din cea de a doua epocă a fierului, un mormint de incinerare din aceeași epocă și parțial o locuință neolitică. Prin acest grup de secțiuni ne-am aflat în zona centrală a așezării, astfel că în anii următori cercetările s-au concentrat în acest sector. În anul 1980 s-a cercetat o zonă întinsă spre nord-est prin care s-au delimitat latura nord-estică a așezării și numai cinci locuințe, deși la suprafață se aflau numeroase fragmente care indicau o locuire intensă. În anii 1981—1982 s-a continuat cercetarea zonei de vest și nord-vest prin care s-au mai depistat încă șase locuințe și limita din această zonă a așezării (fig. 1). Prin cele patru campanii de săpături arheologice efectuate în punctul Hlibicioc s-au făcut observații referitoare la stratigrafie, densitatea locuirii, modul de construcție al locuințelor și asupra materialului arheologic recoltat.

Din punct de vedere stratigrafic, vestigiile arheologice suprapuse peste solul viu, apar uniform pe întreaga suprafață cercetată, materialele recoltate din cele 40 de secțiuni documentând existența pe acest loc și a unor locuiri mai vechi, complet distruse. Faptul că aceste locuiri n-au putut fi surprinse stratigrafic deși vestigiile sporadice apar pe toată suprafața așezării, presupune că s-a procedat la o amenajare a terenului respectiv înainte de a se construi noile locuințe astfel că stratul de cultură din epoca Latène se află imediat sub solul arabil și suprapune solul viu, având o grosime medie de circa 40 cm. După cum a reieșit din descrierea săpăturii, locuințele delimitate, uneori cu carecare aproximativ, sînt grupate în câteva sectoare între care se află mari suprafețe cu numeroase materiale antrenate în timpul lucrărilor agricole. Locuințele cercetate au forme diferite în plan, resturile mai compacte ocupînd o suprafață aproximativ rectangulară orientată nord-sud est-vest.

Locuința 1 se caracterizează printr-o aglomerare de chirpici mărunți răspîndiți pe o suprafață de formă neregulată, cu o grosime de circa 20 de cm, printre care se observă și unele fragmente cu urme de nuiele și resturi de tencuială. Unele bucăți par a proveni de la o vatră construită din lut și pietre, fiind amestecate și cu resturi de cenușă și mici particule de cărbuni (fig. 2/1). Pe întreaga suprafață se aflau fragmente de vase lucrate cu mîna de aspect grosier de dimensiuni mari și altele mai fine din pastă densă (fig. 7/1 ; 13/10). În acest context se mai aflau fragmente de amfore și o fusaiolă (fig. 16/3).

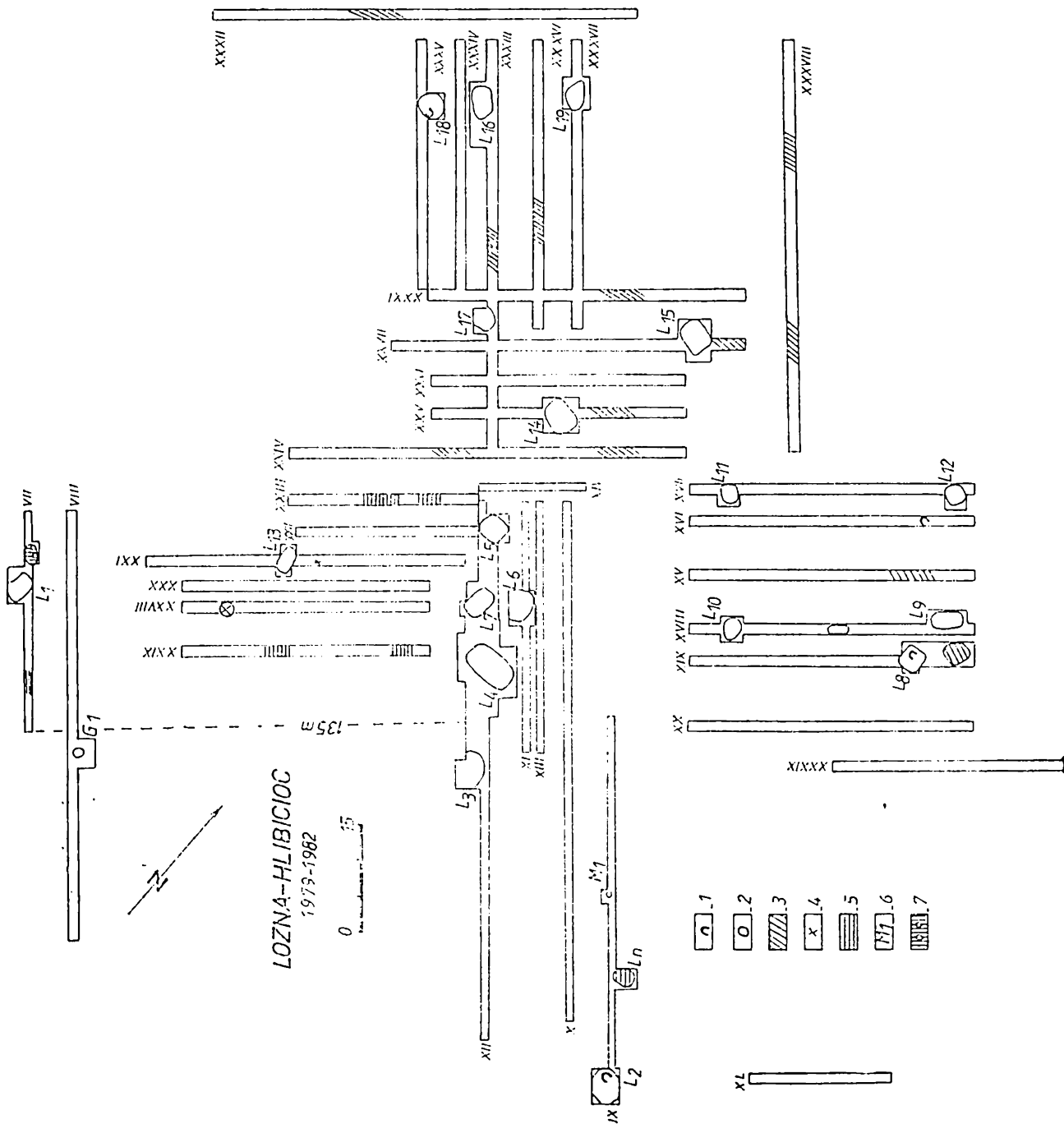
Locuința 2 a fost delimitată în marginea de est a așezării, în apropierea pantei în care se pare că s-au prăbușit mai multe locuințe din această zonă. Conturul acestei locuințe s-a delimitat clar în solul galben din acest sector, avînd laturile aproximativ egale de 4×4 m, la adîncimea de 0,20 m față de solul de călcare antic (fig. 2/2). În acest perimetru se afla o mare cantitate de ceramică, pietre, oase de animale și resturi foarte mici de chirpici. Un grup de pietre din pătrimea de sud-vest provine probabil de la vatra locuinței. Din ceramica recoltată s-a putut întregi un castron din pastă densă de culoare neagră cu suprafața lustruită și alte forme de străchini (fig. 12/1, 4 ; 13/1, 5, 12). Alte fragmente provin de la vase mari din pastă poroasă, unele decorate (fig. 9/10).

Locuința 3 s-a dezagat în capătul estic al secțiunii XII, sub aspectul unei mari aglomerări de fragmente ceramice provenite de la vase de forme și aspecte diferite și resturi de chirpici foarte mărunți. Întregul complex a apărut la adîncimea de 0,45 m și acoperă o suprafață de aproximativ 16 m^2 (fig. 2/3). Din fragmentele respective s-a întregit un vas din pastă poroasă, înalt, cu profil oval, fără decor (fig. 10). S-au mai putut reconstitui unele străchini și căni. În același context se mai aflau două fusaiole (fig. 20/2, 9, 12).

Locuința 4 s-a delimitat în aceeași secțiune, aflîndu-se la 10 m distanță de locuința 3, și se întinde pe o suprafață de aproximativ 30 m^2 la adîncimea de 0,55 m (fig. 2/4). În afară de numeroase fragmente de vase lucrate cu mîna din pastă poroasă sau fină se mai aflau pietre de rîu și oase. Cea mai mare parte a fragmentelor provin de la vase de provizii de dimensiuni mari, decorate la partea superioară cu briu alveolat sau cu barbotină. În această locuință se mai aflau un fragment dintr-o fibulă de bronz (fig. 17/4), două fusaiole bitronecnice (fig. 16/1 ; 20/5) și un fragment dintr-o roțiță din lut ars (fig. 16/2).

Locuința 5 se afla în același șir cu locuințele precedente avînd o suprafață de aproximativ 12 m^2 și adîncimea de 0,60 m de la solul actual de călcare (fig. 2/5). În cadrul inventarului, printre chirpicii foarte sfărîmați se aflau multe pietre de rîu, oase de animale și ceramică fragmentară. Se remarcă un fragment dintr-un frumos vas bastarnic din pastă neagră, foarte fină (fig. 13/7), câteva fragmente de amforă și multă ceramică grosieră provenită de la oale și străchini de dimensiuni mari, decorate cu proeminențe și briu alveolat (fig. 11/1—4, 11—16).

Fig. 1. Planul săpăturilor de la Lozna-Hlibicioe; 1, resturi de vâtre; 2, gropă din secolele II--III d.n.e.; 3, aglomerări de ceramică Latene; 4, brazădar de fier; 5, vestigiul neolitic; 6, mortar getic din secolul II d. de H.; 7, vestigiul din epoca bronzului.

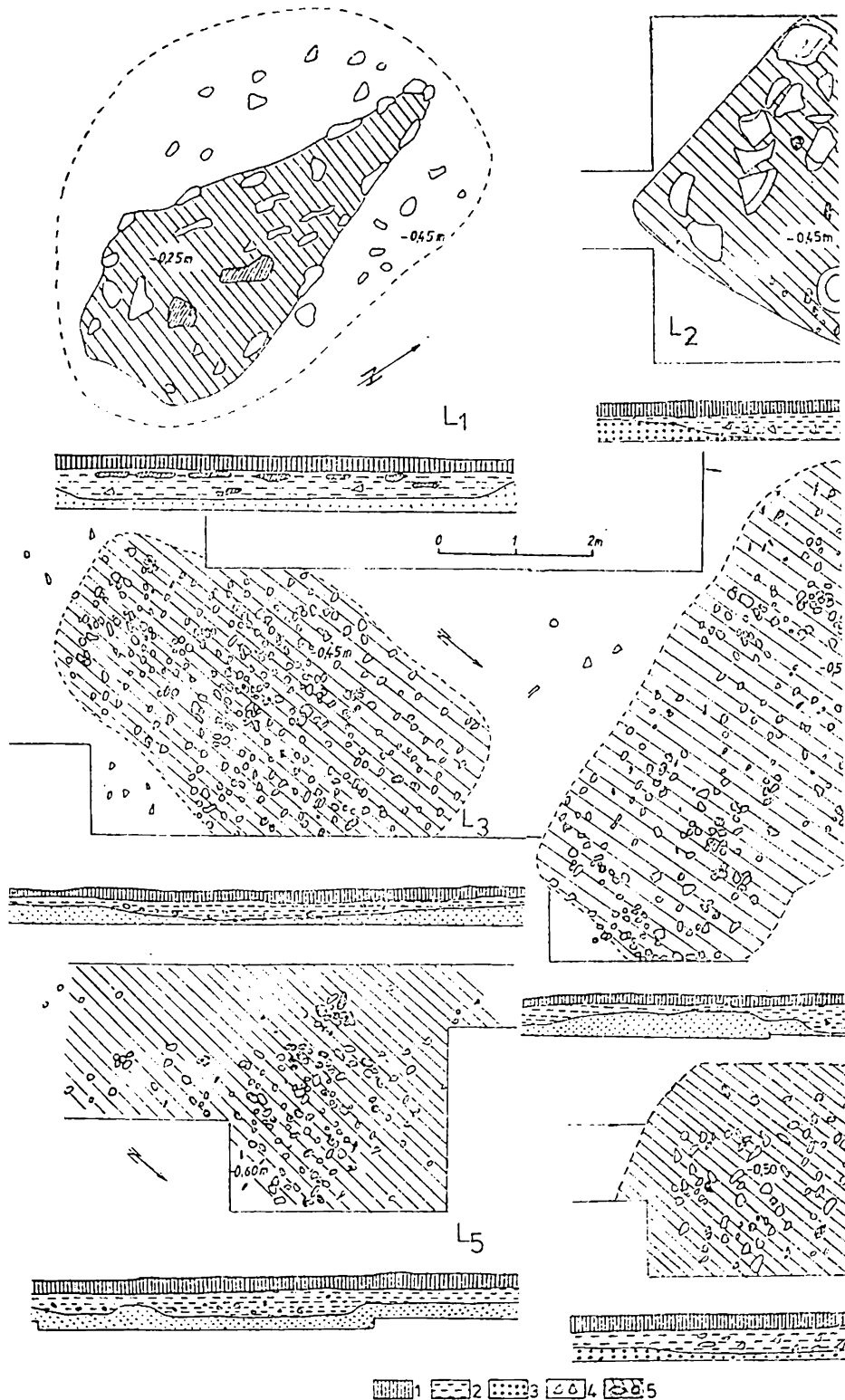

Fig. 2. Planul și profilul locuințelor 1—6: 1. sol arabil; 2. strat de cultură de epocă Latène; 3 mică; 5. suprafață cu chirpici, ceramică și piatră.

Locuința 6 s-a delimitat în secțiunea XI la numai 0,35 m adâncime și se caracterizează printr-un amestec de pământ ars și fragmente ceramice de la vase de dimensiuni mari răspindite pe o suprafață de aproximativ 16 m² pe o grosime de 15 cm (fig. 2/6; 9/7, 9). Din motive obiective acest complex n-a putut fi cercetat în întregime.

Locuința 7 s-a delimitat tot pe traseul secțiunii XII aflându-se pe același șir cu locuințele 4 și 5. Ea are formă aproximativ rectangulară cu laturile de 5 și 3,50 m, orientată nord-sud, est-vest și adâncimea de 0,35 m, față de solul antic (fig. 3/1). În inventarul acestei locuințe se afla ceramică fragmentară, pietre de dimensiuni mari, fragmente dintr-o rîșniță primitivă, fusaiole plate și bitronconice și o lingură din lut ars (fig. 16/5). În cadrul ceramicii predomină fragmentele de la vase mari din pastă poroasă, în general grosieră ornamentate cu brîu alveolat și proeminente buton (fig. 11/5—10, 17—22).

Locuința 8 se afla într-o zonă în ușoară pantă orientată nord-sud avînd formă aproximativ rectangulară după cum o indică o suprafață cu grosimea de 0,20 m formată din chirpici sfărîmați, fragmente de vase și pietre (fig. 3/2). Printre fragmentele ceramice se disting bucăți de pereți cu resturi de decor format din ghirlande și apucători (fig. 5/2, 4—5, 7—8, 10, 12; 12/6; 13/8). S-au mai recuperat o psalie din fier (fig. 18/1), fragmente de fusaiole și de la o vatră cu decor (fig. 15/3) și un obiect atipic din fier (fig. 15/3).

Locuința 9 se prezintă sub forma unei aglomerări de fragmente ceramice amestecate cu resturi de vatră și pietre de rîu. Alveolarea fundului locuinței cu încă 0,45 m s-a surprins pe un profil de 4 m care este și lungimea aproximativă a unui perete (fig. 3/3). Ca și în alte locuințe, în umplutura acestei alveolări se afla ceramică grosieră de la vase de dimensiuni mari cu suprafață aspră, unele acoperite cu barbotină. În număr relativ mai mic se află fragmentele din pastă fină de culoare neagră (fig. 5/9, 11; 7/2; 13/2, 9, 11); a apărut și o fusaiolă plată cu decor incizat (fig. 19/9).

Locuința 10 se afla în capătul sud-vestic al secțiunii XVIII unde s-a delimitat o suprafață cu o grosime mai mare de chirpici mărunți și fragmente ceramice. Grosimea acestui amestec era de 0,40 m (fig. 3/4). Ceramica din acest complex este asemănătoare cu aceea din alte locuințe, atît cantitativ, cît și în ceea ce privește proporția dintre ceramica grosieră și aceea fină provenită de la străchinile cu marginea fațetată (fig. 12/2, 7, 10—11). Printre fragmente se aflau și cîteva provenite de la amfore grecești atipice.

Locuința 11. În secțiunea XVII s-a identificat o locuință datorită cantității mari de ceramică și o puternică pigmentare cu resturi de arsură și chirpici a pămîntului (fig. 3/5). Ca și în alte complexe cu acest aspect abundă fragmentele de vase ce cuprind aceleași categorii: grosieră-poroasă, parțial acoperită cu barbotină și ceramică fină, cenușie sau neagră cu marginea rotunjită sau fațetată (fig. 6/1, 3—7).

Locuința 12 se afla în capătul sud-estic al aceleiași secțiuni sub forma unei aglomerări de ceramică, chirpici și pietre de rîu, pe o suprafață de circa 16 m² și o grosime de 0,25 m (fig. 3/6). În cadrul inventarului în afară de fragmentele ceramice s-au adunat și mai multe bucăți de zgură de fier (fig. 12/3, 8—9).

Locuința 13 s-a degajat în secțiunea XXI fiind orientată nord-sud (fig. 3/7). Începînd de la 0,30 m, în această zonă, se afla multă ceramică predominînd fragmentele de castroane din pastă brun-gălbuie, unele avînd marginea fațetată și decor incizat (fig. 14/1—2) iar altele, de dimensiuni mai mari, au partea inferioară masivă, uneori cu suport înalt (fig. 5/1, 6).

Locuința 14 este formată și ea din aceeași aglomerare de resturi ceramice la adâncimea de 0,50 m pe o suprafață cu laturile de 4,50 și respectiv 4 m, orientate nord-sud, est-vest (fig. 4/1). Inventarul acestui complex cuprinde ceramică fină și grosieră, cu marginile fațetate sau rotunjite, de culoare neagră și cenușie (fig. 5/3; 8/1—2, 10, 12—13; 9/4; 14/3—5, 8). Cîteva fragmente de lipitură de vatră împreună cu chirpici sfărîmați și pietre de rîu erau grupate spre latura de vest. În acest context se mai afla o fusaiolă plată de culoare roșie (fig. 20/10).

Locuința 15. S-a putut contura în secțiunea XXVII la adâncimea de 0,40 m pe o suprafață de formă aproximativ rectangulară (fig. 4/2). În acest spațiu se afla o mare cantitate de ceramică, în special grosieră, cu corpul foarte arcuit acoperit cu barbotină, uneori prevăzută cu apucători cilindrice sau cu brîu alveolat (fig. 8/4—5, 7, 11). Din inventar mai amintim un fragment de vas din grafit (fig. 15/6), un cuțit din fier (fig. 18/10), un ac de fibulă (fig. 17/2) și două fusaiole bitronconice (fig. 20/3, 6). La mică distanță de această aglomerare se mai afla un grup de fragmente ceramice și un fragment de vatră decorată cu incizii (fig. 15/1).

Locuința 16 s-a conturat pe o suprafață de circa 17,5 m², în capătul nord-vestic al secțiunii XXXIII, cu multă ceramică lucrată cu mina de aspect grosier și grăunțioare de chirpic (fig. 4/3). La degajarea completă a acestui amestec, în afară de fragmentele ceramice provenite de la străchini

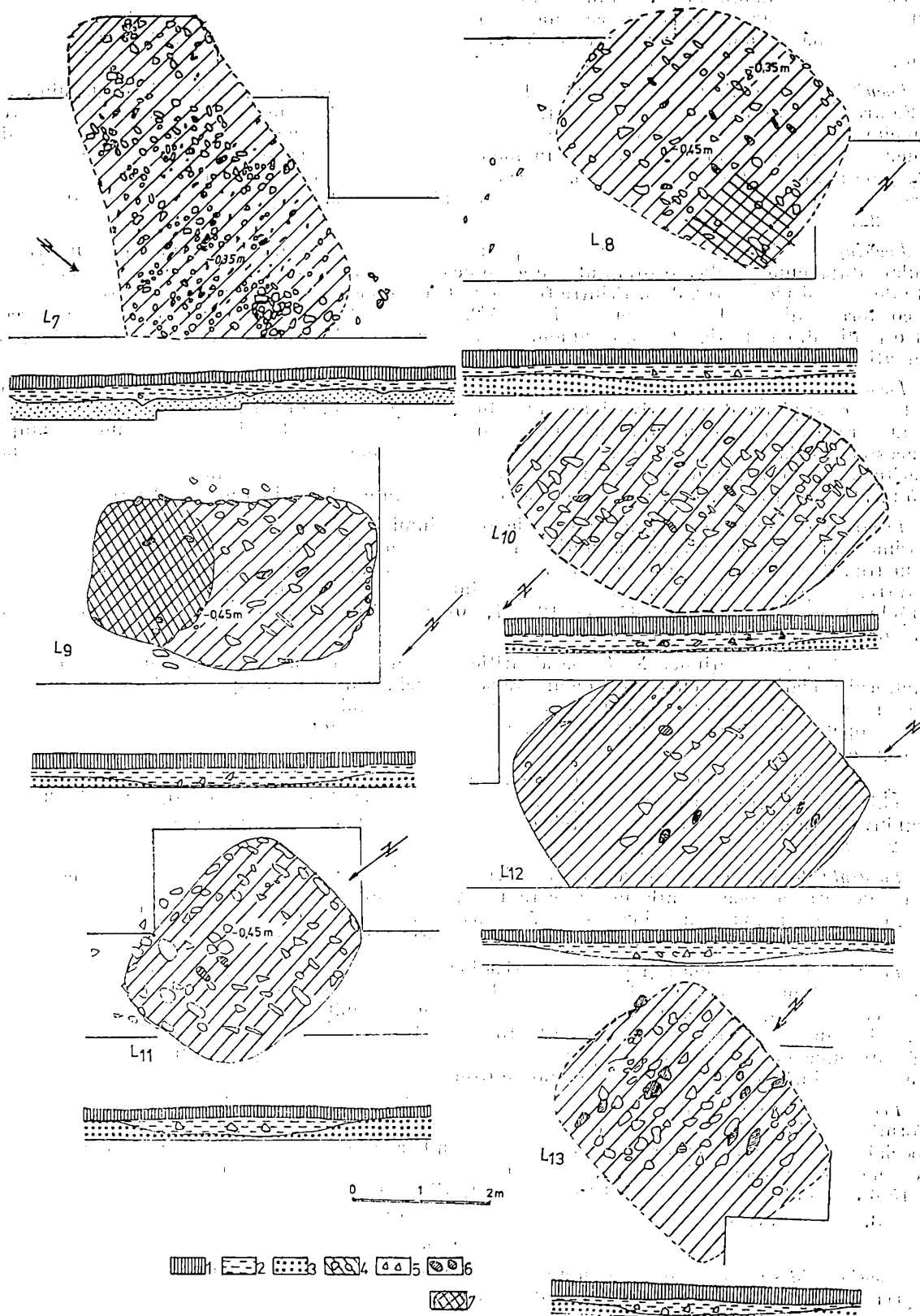

Fig. 3. Planul și profilul locuințelor 7—13; 1, strat arabil; 2, strat de cultură de epocă Latène; 3, sol viu; 4, suprafață cu chirpici și fragmente ceramice; 5, fragmente ceramice; 6, pietre; 7, resturi de vatră.

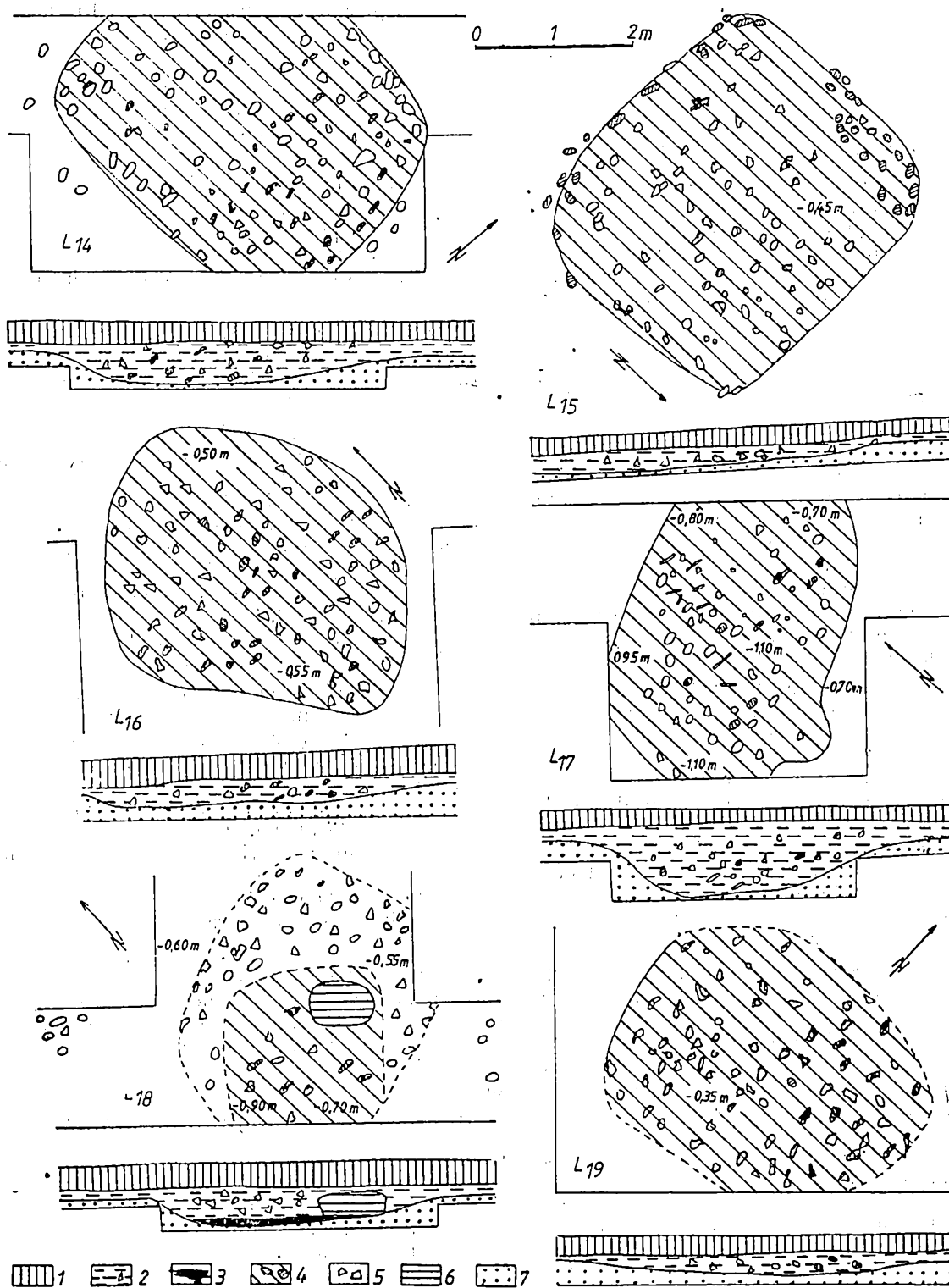

Fig. 4. Planul și profilul locuințelor 14—19; 1, sol arabil; 2, strat de cultură de epocă Latène; 3, resturi de arsură; 4, suprafață de chirpici, ceramică și pietre; 5, fragmente ceramice; 6, resturi de vatră; 7, sol viu.

cenușii cu marginea evazată și oale cu butoni mici pe corp se mai aflau pietre arse, lipitură provenită de la o vatră distrusă și două fusaiole, una bitronconică și alta plată (fig. 12/5; 19/2; 20/11).

Locuința 17 s-a surprins tot în secțiunea XXXIII. Ea se adâncește pînă la 0,90 m în genul unui semibordei, cu un contur rectangular de $4 \times 4,25$ m (fig. 4/4). În zona centrală se aflau grupate oase de animal arse, zgură și ceramică, mai numeroasă cea grosieră care provine de la aceleași forme ca în complexe din apropiere. În context se mai afla o verigă din fier (fig. 18/15) și o fusaioală mare de formă rotundă (fig. 19/5).

Locuința 18 s-a putut contura în secțiunea XXXV la adîncimea de 0,45 m pe o suprafață arsă și întărită aflată la baza stratului de cultură, mai gros decît în restul așezării. În jumătatea estică a acestei suprafețe se aflau resturi de lutuală și chirpici care proveneau de la o vatră distrusă (fig. 4/5). Ceramică din acest complex este în cantitate relativ mare și constă din fragmente de oale mari din pastă grosieră și de la străchini (fig. 8/6; 9/1, 5—6). În inventar se mai afla o fusaioală modelată dintr-un fragment ceramic și un disc de dimensiuni mari cu gaură la mijloc (fig. 20/8, 13).

Locuința 19 are același aspect cu locuințele precedente (fig. 4/6) și conținea mai multe fragmente de străchini negre și cenușii și de oale mari acoperite cu barbotină prevăzute cu briu alveolat și marginea fațetată. Unele fragmente provin de la vase cu picor (fig. 14/6—7, 9—10). Pe întreaga suprafață se aflau fragmente mărunte de chirpici, arsură, pietre și oase.

În afară de materialele menționate aflate în complexe relativ închise sau în aglomerări mai mari și mai consistente cu resturi de pereți, vetre și multă ceramică (fig. 8/3, 8—9; 12/3; 13/3—4, 8), în stratul de cultură corespunzător s-au mai descoperit și alte diferite obiecte provenite din locuințele distruse care nu s-au mai putut delimita nici chiar aproximativ. Astfel în secțiunea XV, la 0,50 m adîncime se afla un fragment de vatră decorată (fig. 15/2), un cosor fragmentar din fier (fig. 18/9), un creuzet și bulgărași de zgură; în secțiunea XVI se aflau resturi de vatră răspîndite pe o suprafață mai mare; în secțiunea XX s-a găsit o fusaioală mare, circulară iar în secțiunea XXI o fibulă din fier (fig. 17/3). În alte zone se aflau grupuri de pietre mari împreună cu cărbuni și arsură și fragmente de cuie, cuțitașe și alte piese atipice din fier (fig. 18/2—9, 11—14). De asemenea, fortuit s-au mai adunat fusaiole, fragmente de amfore și de vase din grafit (fig. 16/4, 6; 19/1, 4, 6—8; 20/1, 4, 7), iar în secțiunea XXVIII un brăzdar de fier de tip Negri—Oniceni (fig. 17/9).

După cum s-a observat locuințele delimitate în așezarea din punctul Hlibicioc fac parte din categoria aceloră construite la suprafața solului, resturile lor fiind acum acoperite doar de solul arabil, arăturile repetate la diferite adîncimi antrenînd pe suprafețe mari atît ceramică, cît și resturi mai consistente de pereți rămase în urma dezafectării așezării. Locuințele au fost construite destul de primitiv, dacă luăm în considerație resturile rămase, în care piatra nu se folosea îndeajuns, deși în întreaga zonă se afla acest material din abundență. Micile fragmente de chirpici, chiar dacă unele mai păstrează resturi de fețuală sau amprente mai groase de nuiete, indică niște pereți nu prea groși și nici destul de înalți astfel că incendiul care a mistuit acoperișul a reușit să descompună și pereții. Cantitatea de cărbuni din locuințe și cenușa este destul de puțin semnificativă pentru definirea altui inventar interior. Resturile menționate indică o locuire de scurtă durată în care timp nu s-au acumulat prea multe piese de inventar, acesta fiind destul de sărac în comparație cu alte așezări contemporane.

Inventarul complexelor de locuire. Materialul care predomină atît în locuințele descrise cît și în stratul de cultură este *ceramica* pe care o vom analiza în funcție de tehnica de lucru și a formelor. În ceea ce privește primul aspect, ceramică de la Hlibicioc este în întregime lucrată cu mîna cu excepția celor citorva fragmente din grafit și acelea provenite de la amforele grecești. În cadrul acesteia se pot distinge cu ușurință două grupe și anume: ceramică grosieră, poroasă cu suprafața aspră și ceramică fină. În cadrul acestor două categorii se include atît ceramică locală, considerată ca atare pe baza a numeroase analogii cu inventarul ceramic al așezărilor dacice contemporane¹⁰, cît și ceramică de factură străină ale cărei analogii se află în special în cadrul grupului cultural Poienești—Lukašovka¹¹. Ceramică poroasă, în general sfărîmicioasă, de factură locală este în cantitate mare la Hlibicioc. Ea are în compoziție cioburi pisate și uneori micropundșuri, vasele fiind arse slab și neuniform avînd o mare varietate de culori atît la suprafață cît și în miezul fragmentelor. Ceramică fină geto-dacică este modelată din pastă densă cu nisip în compoziție, cu suprafața netedă, uneori acoperită cu angobă cenușie-albicioasă. În olăria locală această ceramică are o veche tradiție fiind frecventă în toate tipurile de așezări începînd din secolele IV.—III î. de H. și pînă în perioada clasică¹².

¹⁰ S. Teodor, *Contribuții la cunoașterea ceramicii geto-dacice din Moldova în secolele III—II î.e.n.*, în *SCIV*, 18, 1967, 1—2; p. 25—45.

¹¹ R. Vulpe, *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în *NÉH*, I, 1955, p.

103—119; G. B. Fedorov, *Naselenie prutsko-dnestrovskogo meždurečja v I tysjačeljetij n.e.*, în *MIA*, 89, Moscova, 1960, p. 15—16.

¹² I. H. Crișan, *Ceramica geto-dacică*, București, 1969, p. 100—150.

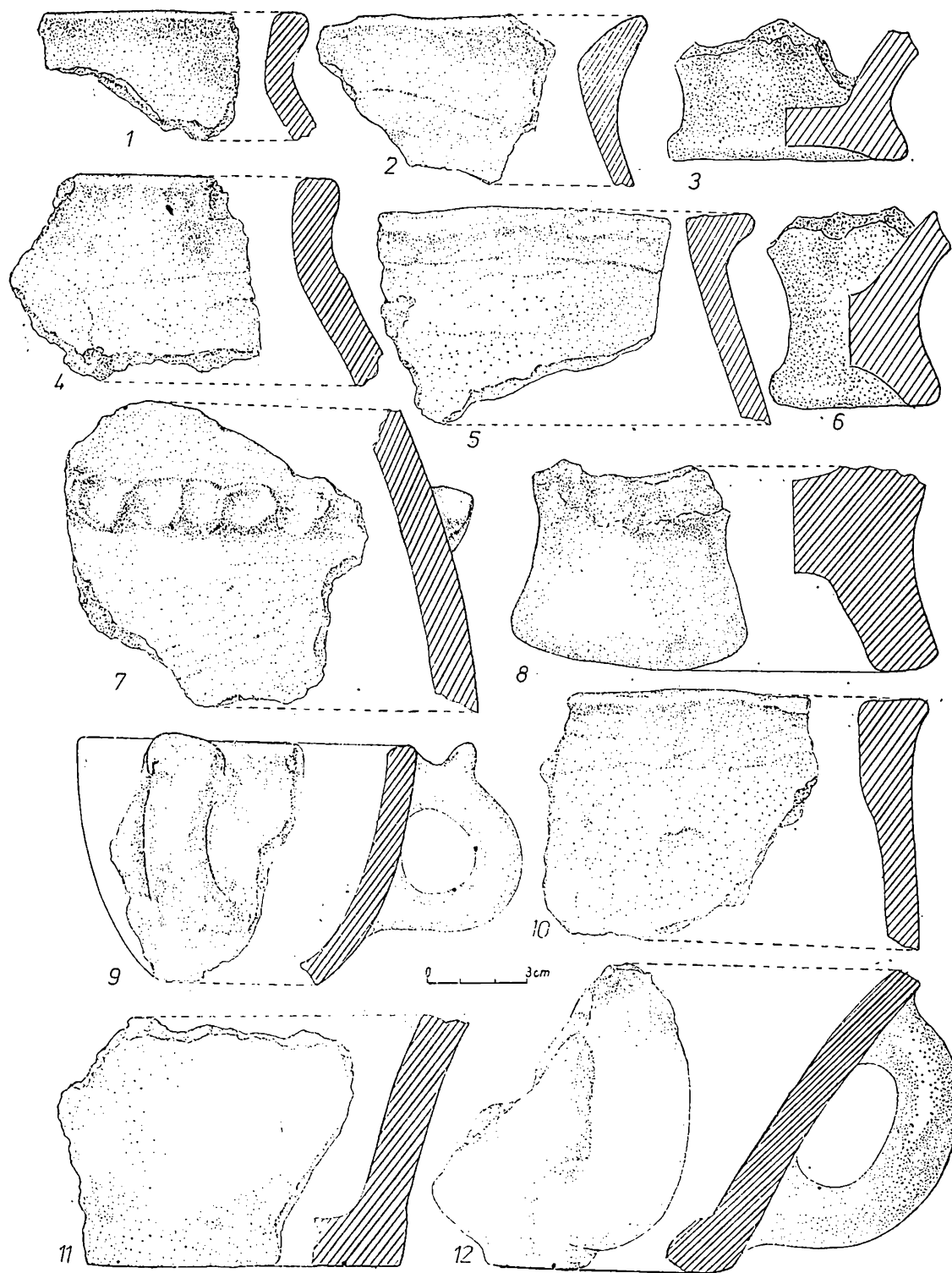

Fig. 5. Ceramică din locuințele 8 (2, 4-5, 7-8, 10, 12); 9 (9,11); 13 (6); 14 (3) și din stratul de cultură (1).

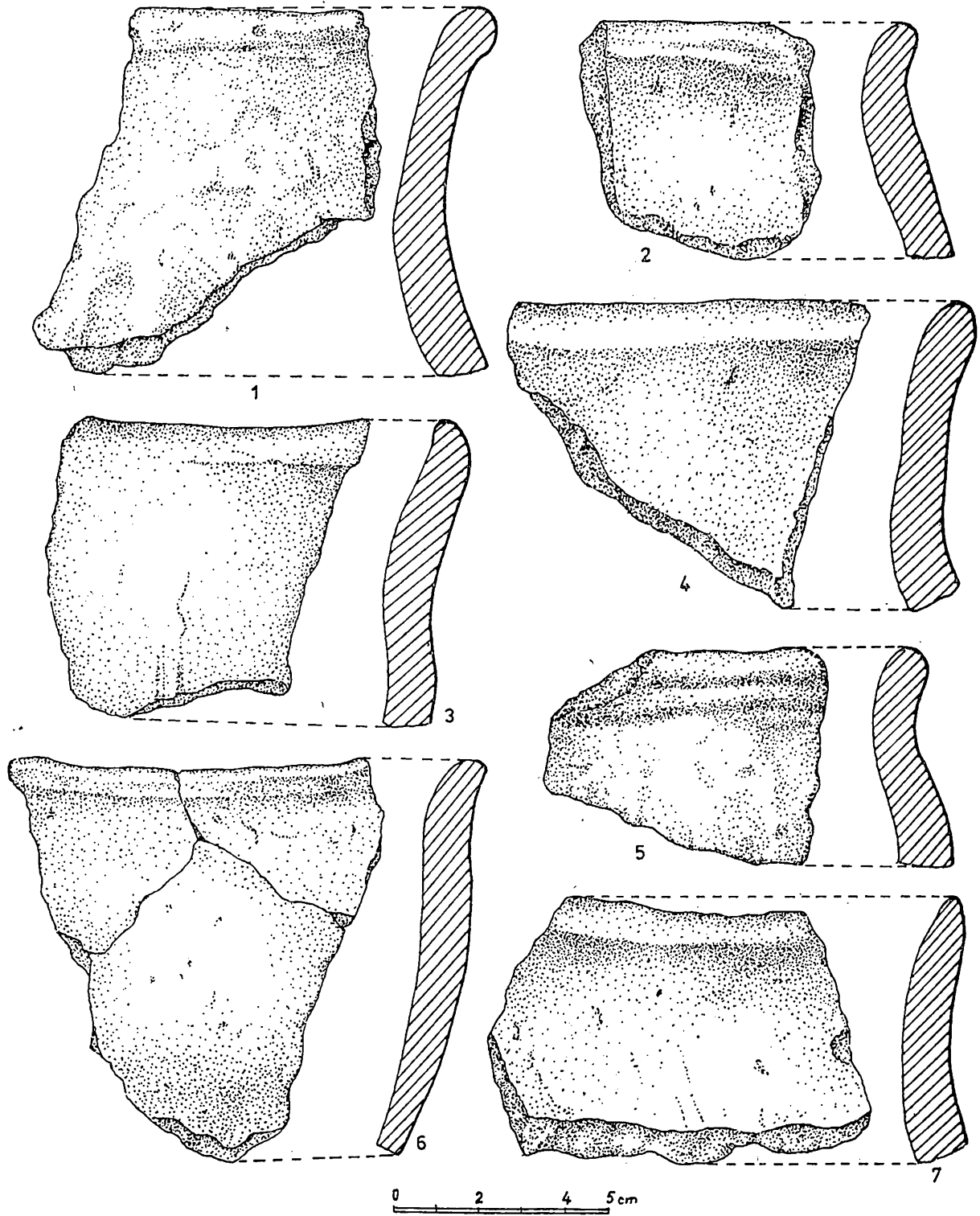

Fig. 6. Ceramică din locuința 11 (1-7).

Ceramica bastarnică prezintă de asemenea, două aspecte în funcție de calitatea materialului din care a fost confecționată. Prima grupă, grosieră la prima vedere, în care pasta conține cioburi pisate, este densă, bine arsă, având culoare brun deschisă sau cenușie. Suprafața exterioară este netedă la partea superioară în special pe gît și aspră pe restul corpului care este acoperit cu un strat, nu întotdeauna uniform, de barbotină. Analogiile acestei categorii ceramice se află în mai multe așezări din centrul și nordul spațiului dintre Carpați și Nistru¹³ și în unele culturi germanice din nordul Europei¹⁴. În așezarea de la Hlibicioc această categorie ceramică nu este prea numeroasă în comparație cu ceramica poroasă caracteristică populației geto-dacice cu care se află amestecată

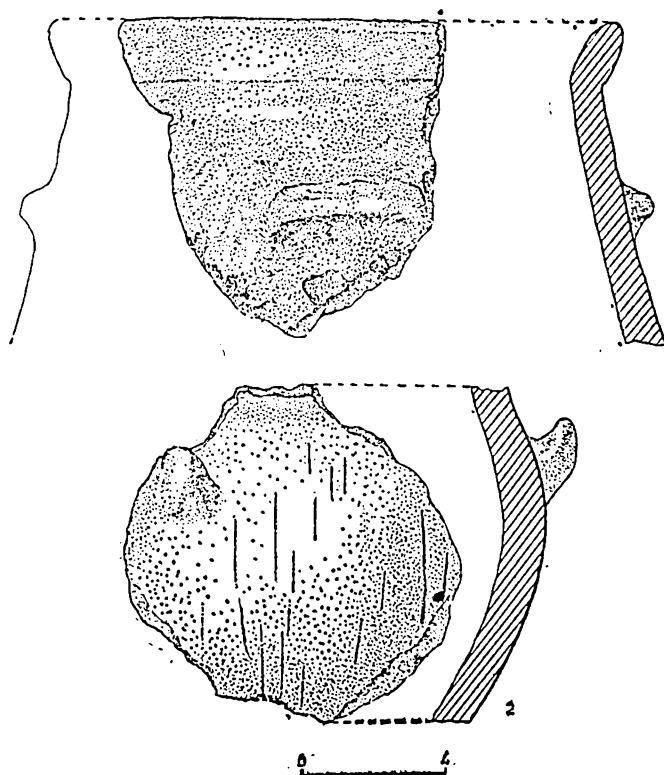

Fig. 7. Fragmente de vase din locuințele 1 (1) și 9 (2).

în aceleași complexe de locuire. Ceramica fină de factură bastarnică este modelată din pastă densă avînd ca degresant cioburi pisate mărunt și mult nisip cu paiete de mică. Suprafețele sînt netede și lustruite, de culoare roșie, gri-albicioasă sau neagră. Arderea oxidantă sau reducătoare este uniformă și de bună calitate. Din punct de vedere cantitativ vasele din aceste două categorii reprezintă circa 60% din întreaga ceramică, aproximativ aceeași proporție ca în alte așezări din cadrul culturii Poienestî—Lukašovka¹⁵.

Din marea cantitate de fragmente descoperite nu s-a întregit decît un singur vas-borcan. La ceramica geto-dacică se pot identifica trei forme de vase: borcanul, strachina și ceașca.

Borcanul are corpul bombat sau drept de dimensiuni mijlocii, cu diametrul gurii mai mare decît al fundului, cu marginea ușor întărită și lătită, prevăzută cu creștături sau alveole. Numărul acestor borcane nu este prea mare dar apare constant în majoritatea locuințelor. Există și o variantă de dimensiuni mai mari cu marginea rotunjită și ușor evazată prevăzută pe partea superioară a corpului cu proeminențe de diferite tipuri și briuri alveolate sau crestate. În afară de aceste două categorii de borcane mai apar fragmente de chiupuri de dimensiuni mari de culoare neagră sau cenușie cu suprafața lustruită (fig. 5/1—2, 4—5, 7, 10—11; 6/1—7; 7/2; 8/1—11, 13; 9/2, 6—10; 10; 11/7—9, 11—22). *Strachina* lucrată din pastă de factură locală prezintă două variante, una cu corpul puțin adîncit cu fundul îngust, partea superioară ușor cilindrică și marginea invazată și strachina cu marginea evazată cu corpul tronconic cu gîtul slab conturat și fundul gros (fig. 9/1, 3—5; 11/1—3, 6). Ambele forme de strachini au multiple analogii în teritoriul est-carpatic în așezări și necropole dintr-o

¹³ S. P. Pnčkova, *Poselenija poblizu s. Kruglik na Bukovini*, în *Arheologija*, 23, Kiev, 1977, p. 24—35.

¹⁴ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienestî din 1949*, în *Materiala*, 1, 1953, p. 310—474; 486; 497; M. Babeș, *Dacii și bas-*

larnii, în *Mem.Antiq*, II, 1970, p. 231.

¹⁵ S. Teodor, *Așezarea de epocă Latène de la Botoșana, jud. Suceava*, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 181—227.

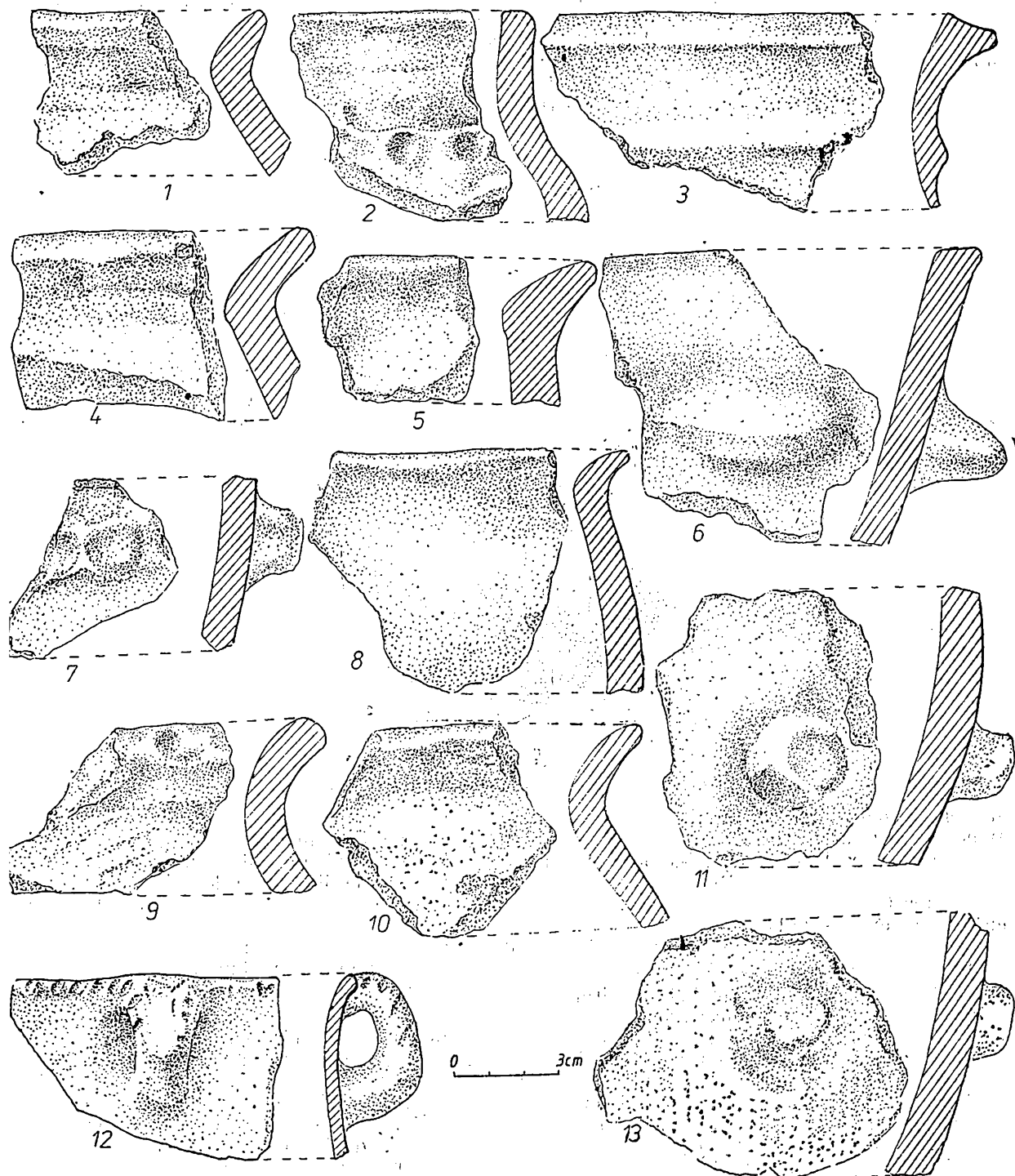

Fig. 8. C ceramică din ieurițele 14 (1-2, 10, 12-13); 15 (4-5, 7, 11); 18 (6) și din stratul de cultură (3, 8-9).

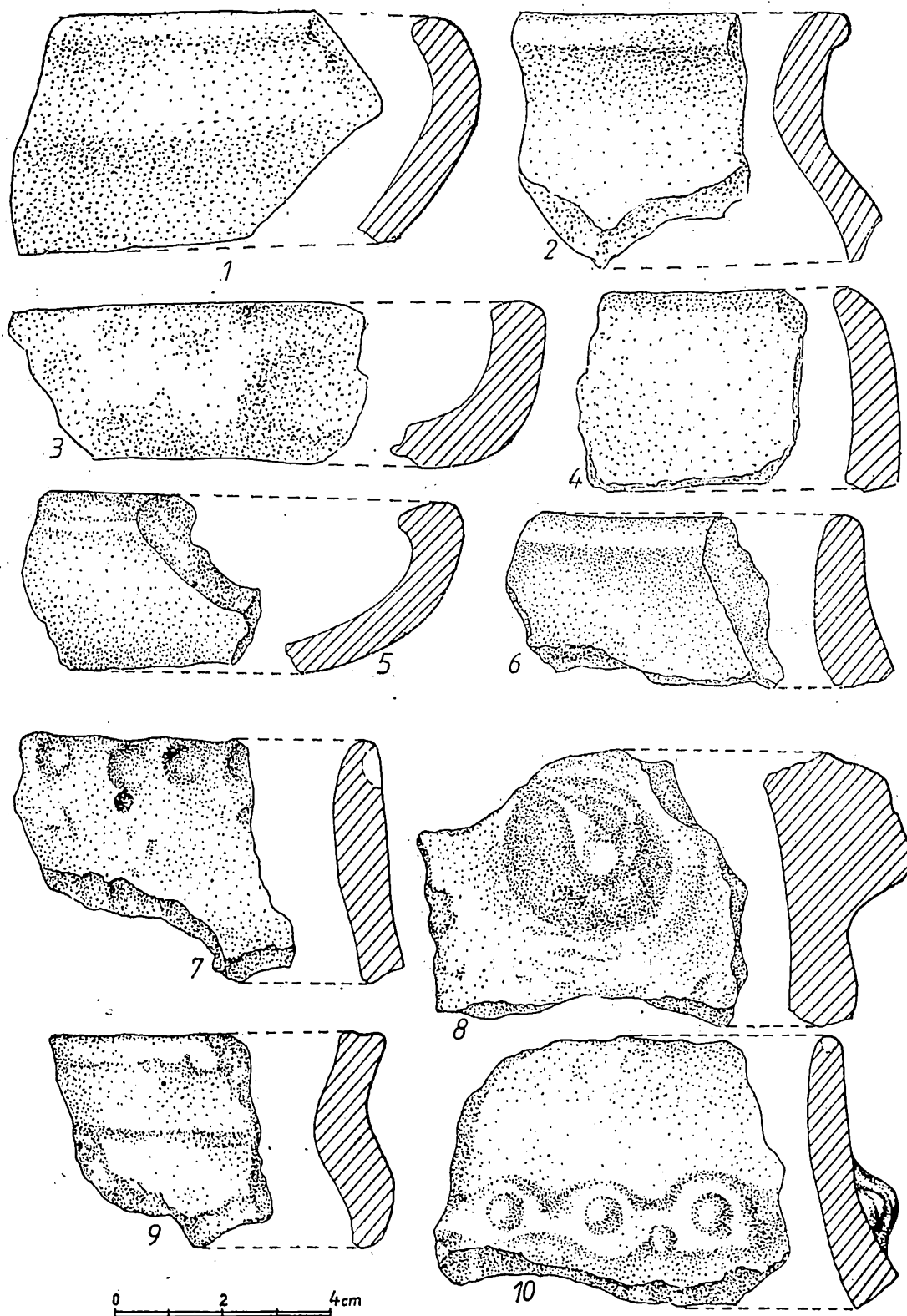

Fig. 9. Ceramică din locuințele 2 (10); 6 (7, 9); 14 (4); 15 (3); 17 (8); 18 (1,5-6) și din stratul de cultură (2).

perioadă cuprinsă între sfârșitul secolului IV și secolul I î. de H.¹⁶ În ceea ce privește ceașca, din fragmentele descoperite se remarcă ceașca cu corpul tronconic și marginea ușor arcuită spre interior și ceașca dacică sau cătuia, ambele cu forme masive (fig. 5/9, 12; 8/12). Prezența cătuții la Hlibicioc apropie această așezare de cele mai caracteristice așezări dacice din sudul Moldovei din secolele II—I î. de H.¹⁷ În afară de formele descrise, din pastă poroasă s-au mai realizat cupe cu picior din

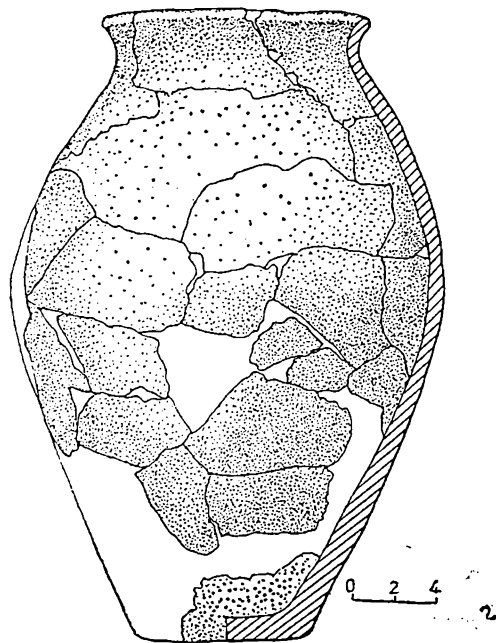

Fig. 10. Vas din locuința 3.

care se păstrează numai partea inferioară (fig. 5/3, 6, 8; 14/9—10), strecurători și lipsii de grosimi diferite cu marginea rotunjită. În ceea ce privește sistemul de ornamentare a acestei categorii ceramice se poate remarca o anumită preferință pentru decorul plastic. Briul alveolat sau proemințele sînt aplicate pe partea superioară a borcanelor, atît la acelea grosiere de dimensiuni mari cît și a acelor de calitate mai bună. Acest mod de a-și ornamenta ceramica a fost folosit de ceramicii geto-daci cu multe secole înainte și a continuat în toată perioada clasică.

Ceramica bastarnică fină este reprezentată prin castroane, străchini și mai puțin oale.

Castroanele au pereții relativ subțiri, corpul înalt, ușor bombat, gîtul strîmt și marginea evazată și fațetată. Unele au corpul acoperit cu angobă neagră lustruită dar cele mai multe sînt gri-albicioase sau roșii (fig. 13/11; 14/2, 4, 7). *Străchinile* au dimensiuni mici, puțin adînci, cu profilul în formă de S, fundul îngust și marginea evazată și fațetată (fig. 11/4—5, 9—10; 13/1—3, 8, 12; 14/1, 3, 5, 8). *Oalele*, reprezentate prin fragmente mici, au corpul bombat, marginea ușor evazată și slab fațetată. Nu s-a descoperit nici un fragment de toartă tipică acestei categorii de vase (fig. 13/6, 9—10).

Din ceramica grosieră de uz comun numeroase fragmente provin de la oale de dimensiuni mari cu corpul alungit, marginea evazată și fațetată, uneori decorate în afară de barbotină cu briuri, alveole sau butoni (fig. 7/1; 12/1—11). Vasele negre din pastă fină sînt rareori decorate, nota lor artistică rezultă din însăși forma zveltă și fațetele de pe marginea buzei. Totuși unele vase prezintă și un decor incizat. Astfel la Hlibicioc au apărut și patru fragmente de castroane de dimensiuni relativ mari, cu pereții groși de culoare brun-roșcată, care au pe umăr un desen geometric incizat format dintr-un fascicol de dreptunghiuri cu interiorul împărțit în patru și hașurat, intercalate cu pătrate goale. În aria culturii Poienesti—Lukašovka decorul pe vasele fine este destul de rar întîlnit și în general puțin variat. Pe teritoriul Moldovei se mai cunosc vase decorate la Poienesti¹⁸ și la Botoșana¹⁹. Atît formele cît și unele motive decorative se reintîlnesc în spațiul germanic și în culturile tîrzii nord-europene, în culturile Jastorf și Przeworsk²⁰.

După cum s-a remarcat, în afară de ceramică, atît în locuințele delimitate cît și în afara lor, se aflau diferite obiecte din metal și lut ars. Dintre obiectele din fier amintim *brăzdarul* din fier (fig. 17/9) destul de bine păstrat; cu analogii în depozitele de la Negri și Oniceni²¹. După cum se cunoaște, în apropierea așezării de la Hlibicioc s-au mai descoperit unelte agricole, constînd în special din eceri, coase și cosoare datate la sfîrșitul secolului II î. de H., ilustrînd atît ocupațiile de bază a populațiilor din zonă cît și un anumit nivel economic. Îngroparea în depozitul de turbă a unor astfel de unelte alături de arme și alte obiecte din fier, coincide cu momentul încetării locuirii în această zonă a populației alogene purtătoare a culturii Poienesti—Lukašovka²². Alte piese din fier aflate în

¹⁶ S. Teodor, *Așezarea geto-dacică de la Huși—Corni, în Thraco-dacica*, II, 1981, p. 169—195; idem, *Săpăturile arheologice de la Cucorăni, jud. Botoșani, în ArhMold*, VIII, 1975, p. 124—139.

¹⁷ Radu și Ecaterina Vulpe, *Fouilles de Poiana, în Dacia*, II—IV, 1927—1932, p. 277—296; R. Vulpe și colab., *Activitatea șantierului arheologic Poiana—Tecuci, 1950, în SCIV*, I, 1950, p. 177—216; idem, *Șantierul arheologic Poiana—Tecuci, în SCIV*, III, 1952, p. 191—220.

¹⁸ R. Vulpe, *op. cit.*, în *Materiale*, I, 1953, p. 411.

¹⁹ S. Teodor, *op. cit.*, în *SCIVA*, 2, 1980, p. 217, fig. 0/1—2).

²⁰ R. Hachmann, *Jastorf — Funde ausserhalb der Jastorf — Kultur, în Die Kunde*, N.F., 8, 1957, 1—2, p. 77—92; T. Dąbrowska, *Wschódni granica kultury przeworskiej w późnym okresie laténskim I wczesnym okresie rzymskim, în Materiały Starożytność*, II, 1973, p. 165—169, fig. VII/22.

²¹ I. Antonescu, *Depozitul carpic de la Negri și implicațiile sale istorice, în Carpica*, I, 1968, p. 189—197; M. Babeș, *Récents découvertes de lingots-en fer protohistoriques saites en Roumanie, ArchRoz*, XXII, 1970, 5, p. 608; S. Teodor, *Aspecte ale activității meșteșugărești în Dacia est-carpatică pînă la Burebista (Depozitul de la Oniceni)*, în *Studia antiqua et archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 94—102.

²² S. Teodor, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 133—150.

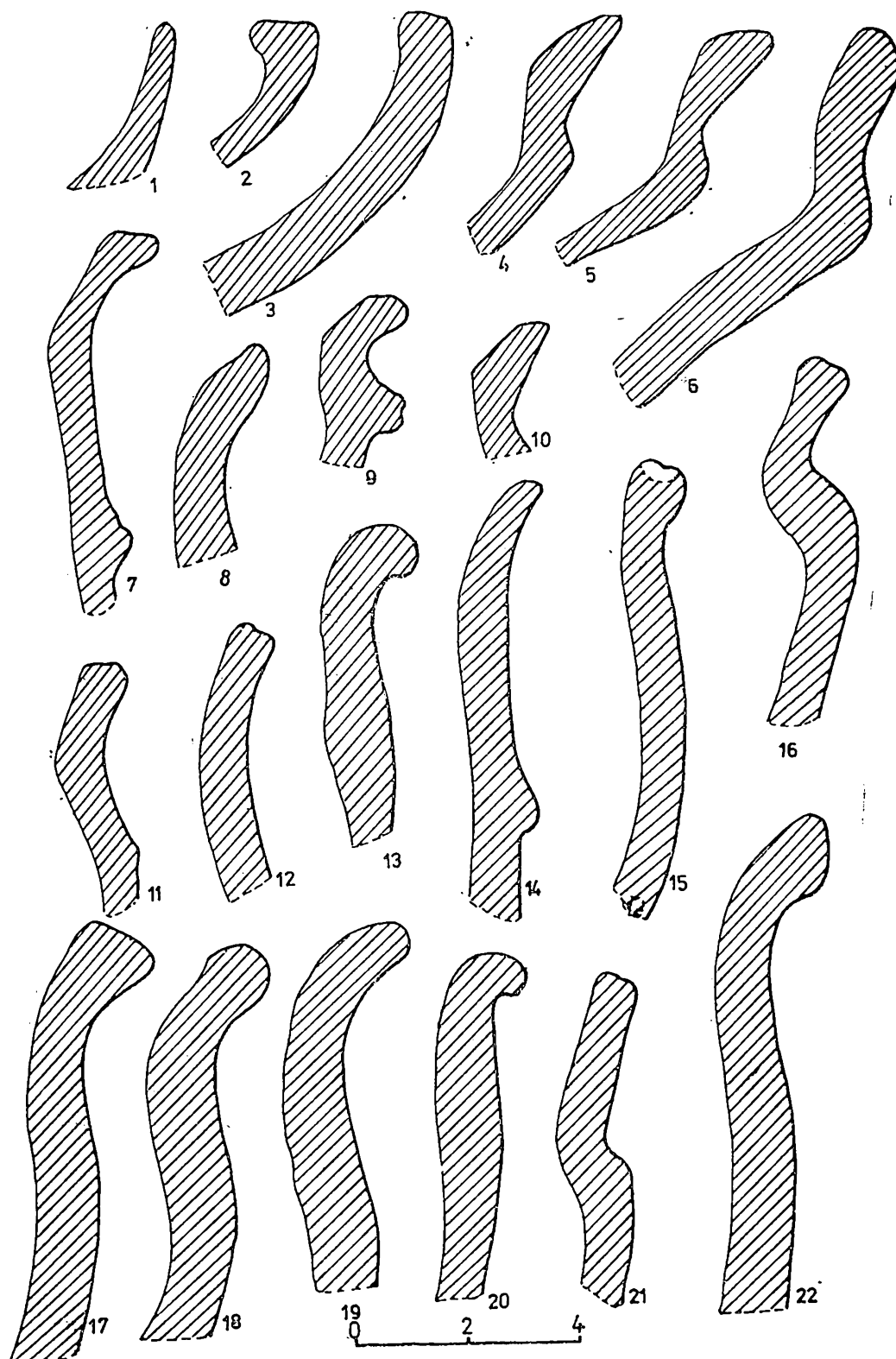

Fig. 11. Profile de vase din locuințele 5 (1-4, 11-16) și 7 (5-10, 17-22).

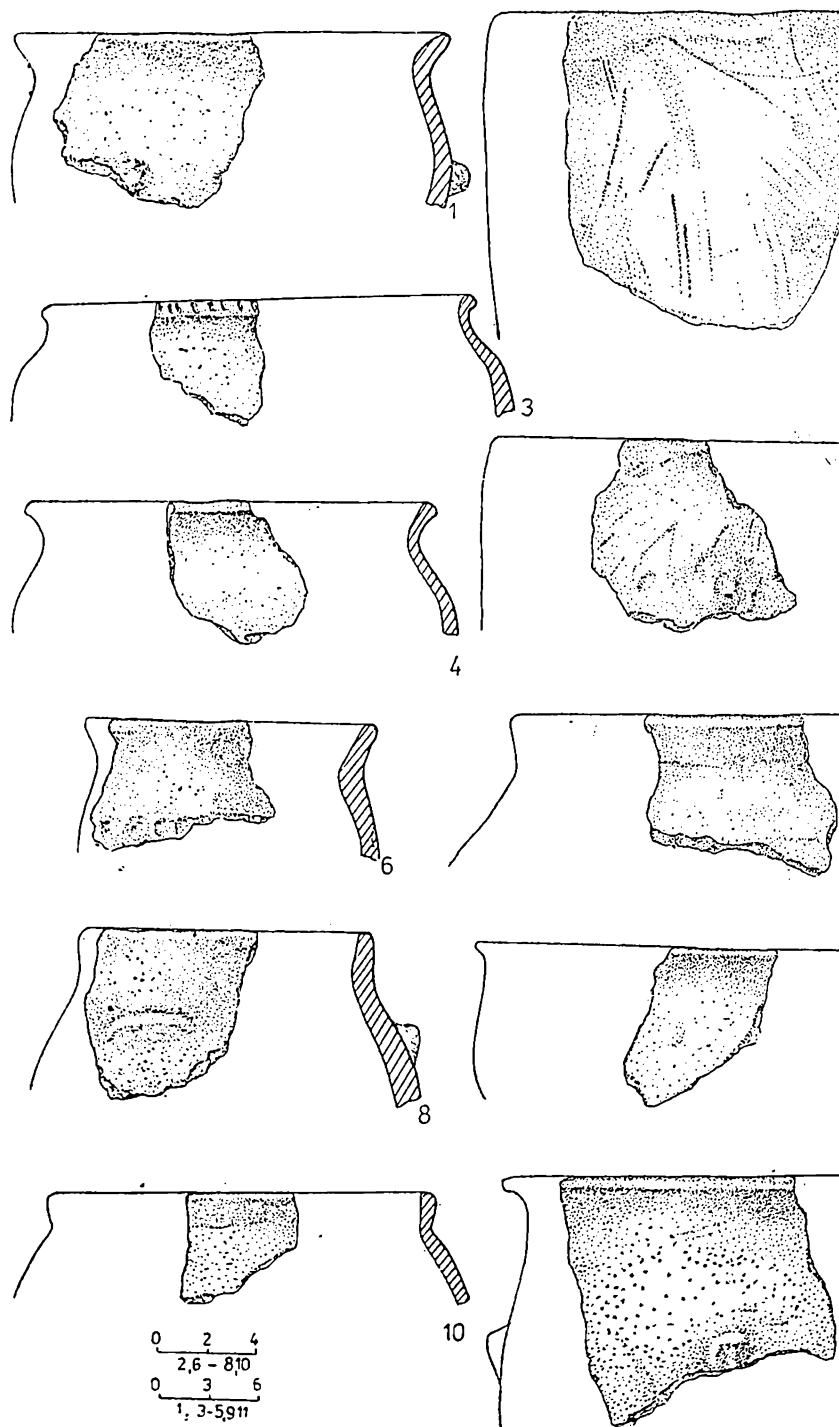

Fig. 12. Ceramică din locuințele 2 (1, 4); 8 (6); 10 (2, 7, 10, 11); 12 (3,8-9)

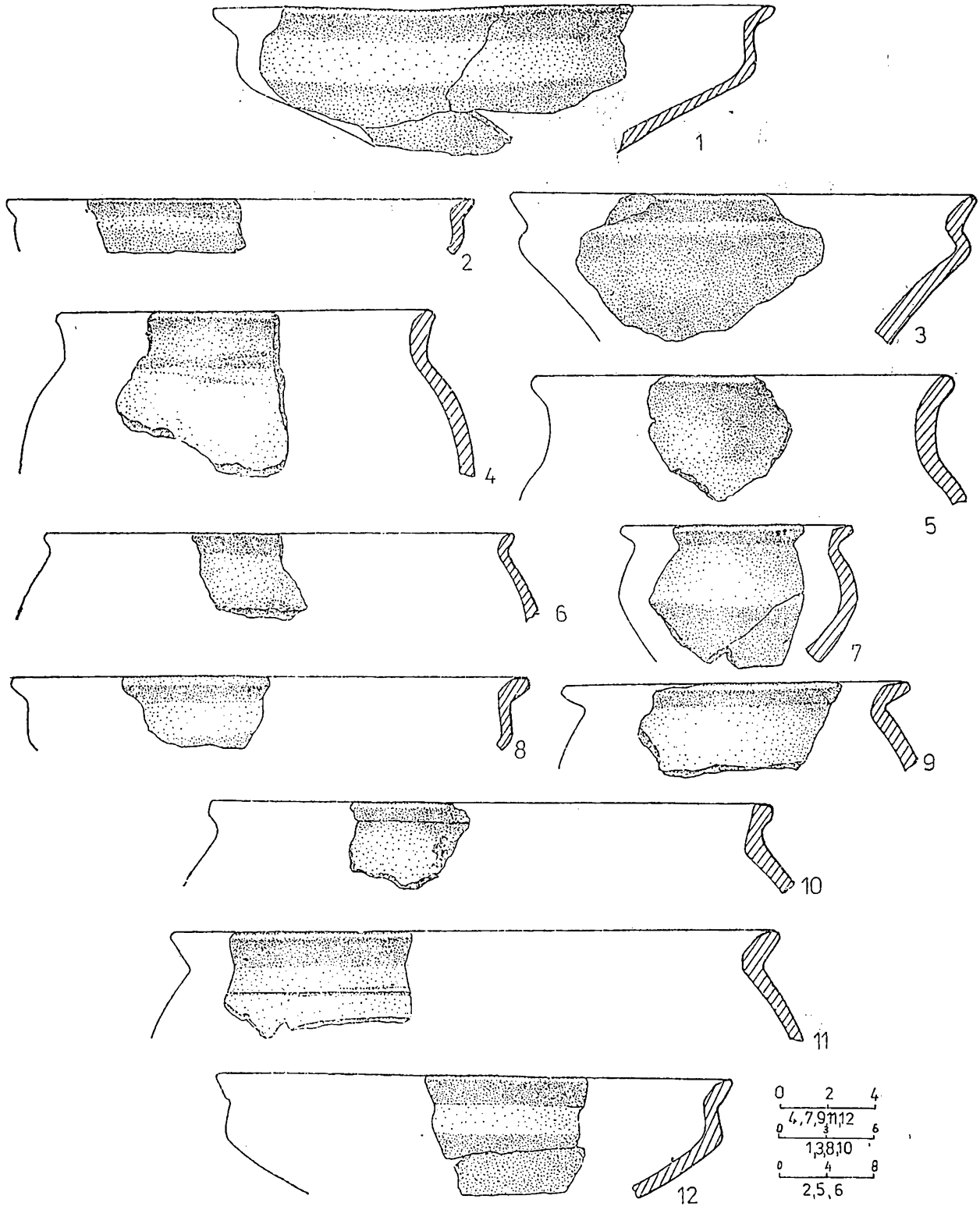

Fig. 13. Ceramică din locuințele 1 (10); 2 (1,5 12); 5 (7); 8 (6); 9 (2, 9, 11) și din stratul de cultură (3-4,8).

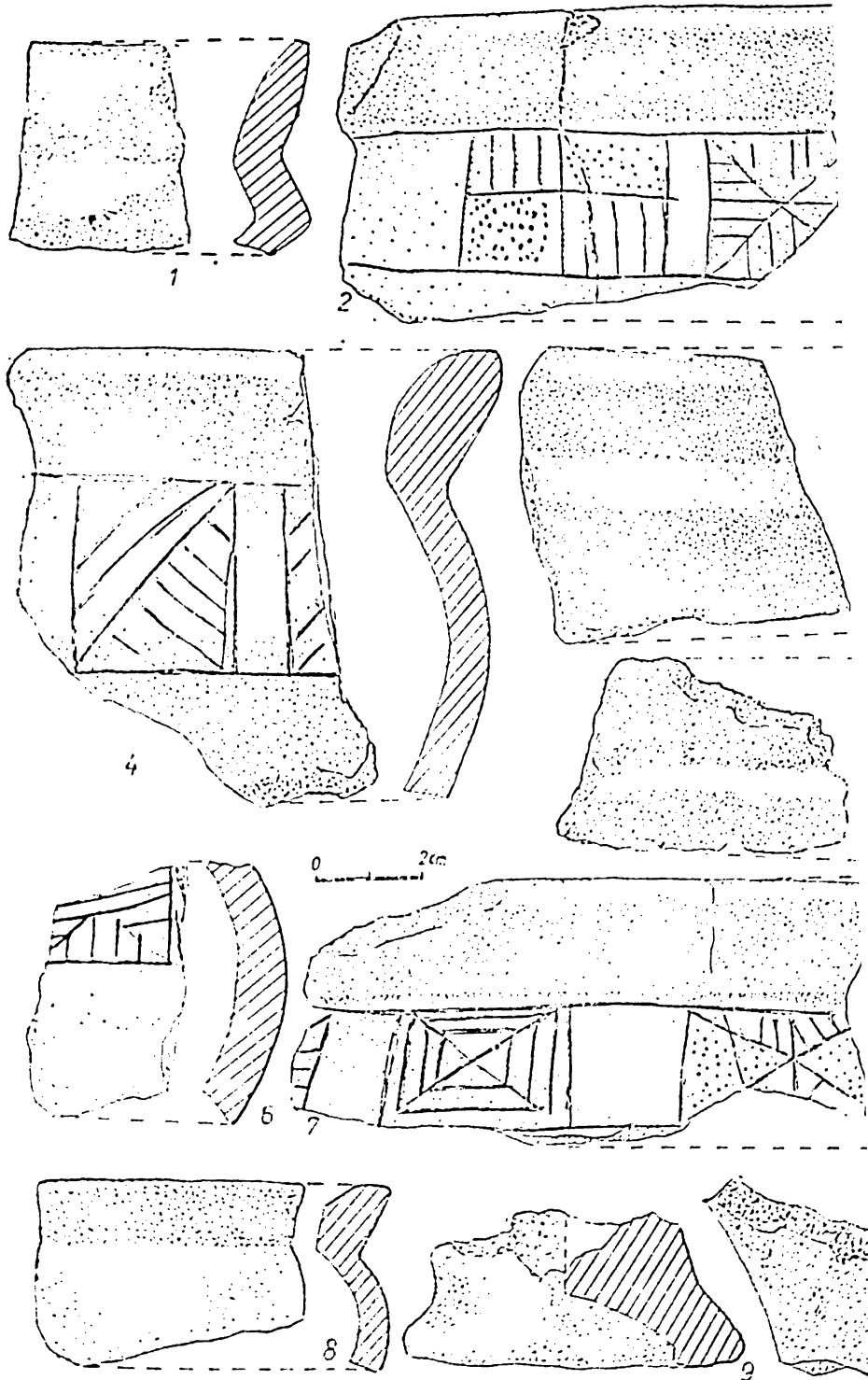

Fig. 14. Ceramică din locuințele 13 (1-2); 14 (3-5, 8); 19 (6-7, 9-10)

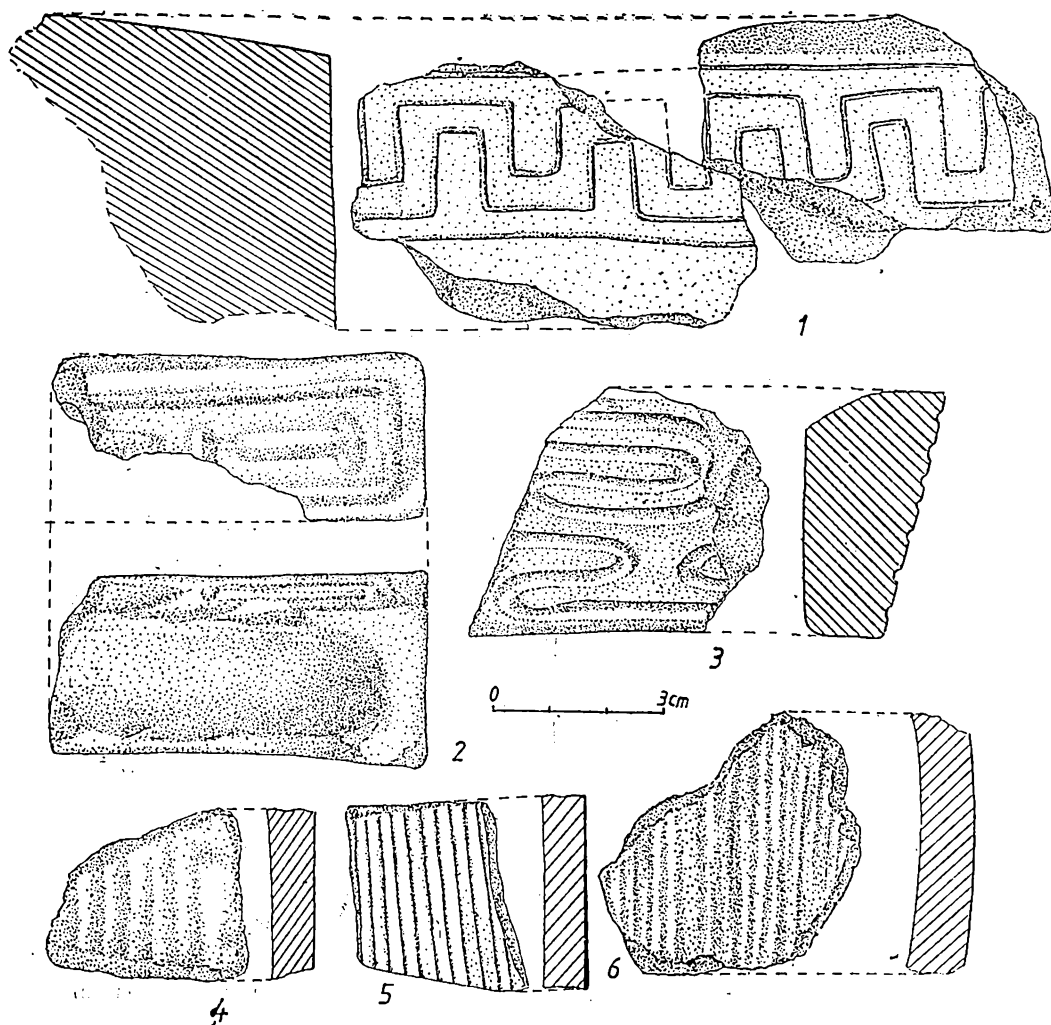

Fig. 15. Fragmente de vetre, decorate (1-3) și de vase din grafit (4-6) din locuințele 8 (3); 15 (6) și din stratul de cultură (1-2, 4-5).

același context sînt diferite *cuiștile*, de dimensiuni mici, în cea mai mare parte fragmentare. Ele au lama îngustă și tăiș curb sau icetiliu uneori cu muchia cui bată, unele păstrînd și un mic peduncul de fixare în miner (fig. 18/4, 6-7, 10). Astfel de piese se găsesc frecvent în toate așezările de epocă Latene atît geto-dacice cît și alogene. *Împungătoare*, întregi sau fragmentare, sînt deosebi în număr mic, exemplarele în stare bună fiind desigur recuperate (fig. 18/8-9, 11). În momentul părăsirii așezării au fost abandonate exemplarele uzate, fără valoare, cum sînt și fragmentele de tuburi de la virfurile de lance din care un exemplar este prevăzut în capăt cu nituri și o sîrmă înfășurată pentru o mai bună fixare pe miner (fig. 17/6), o psalie de secțiune rotundă ușor curbată, cu două ochiuri în partea centrală și capetele îngroșate (fig. 18/4), un cîrlig de ivăr (fig. 17/7), o verigă, un fragment de manșon și altele (fig. 17/8; 18/2-3, 5, 12-16). Dintre obiectele de podoabă s-a păstrat un fragment de brățară din bronz cu un capăt liber și rotunjit decorat cu două incizii circulare (fig. 17/5), o fibulă de fier de dimensiuni mici cu resortul din cîte trei spire pe fiecare parte și arcu ușor bombat (fig. 17/3), care ar putea aparține tipului II/4 a schemei propusă de M. Babeș²³ și un alt fragment cu caracteristici asemănătoare (fig. 17/2). De asemenea, în locuința 4 se afla un fragment de fibulă de bronz care avea resortul din șase spire, cu coarda ruptă. Aceste fibule, în care resortul este format din patru sau șase spire, cu coarda exterioară și corpul mai mult sau mai puțin arcuit sînt tipice pentru perioada tîrzie a culturii Poienești-Lukašovka, mai frecvent în necropole

²³ M. Babeș, *Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înainte de era noastră*,

în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 195, fig. 7.

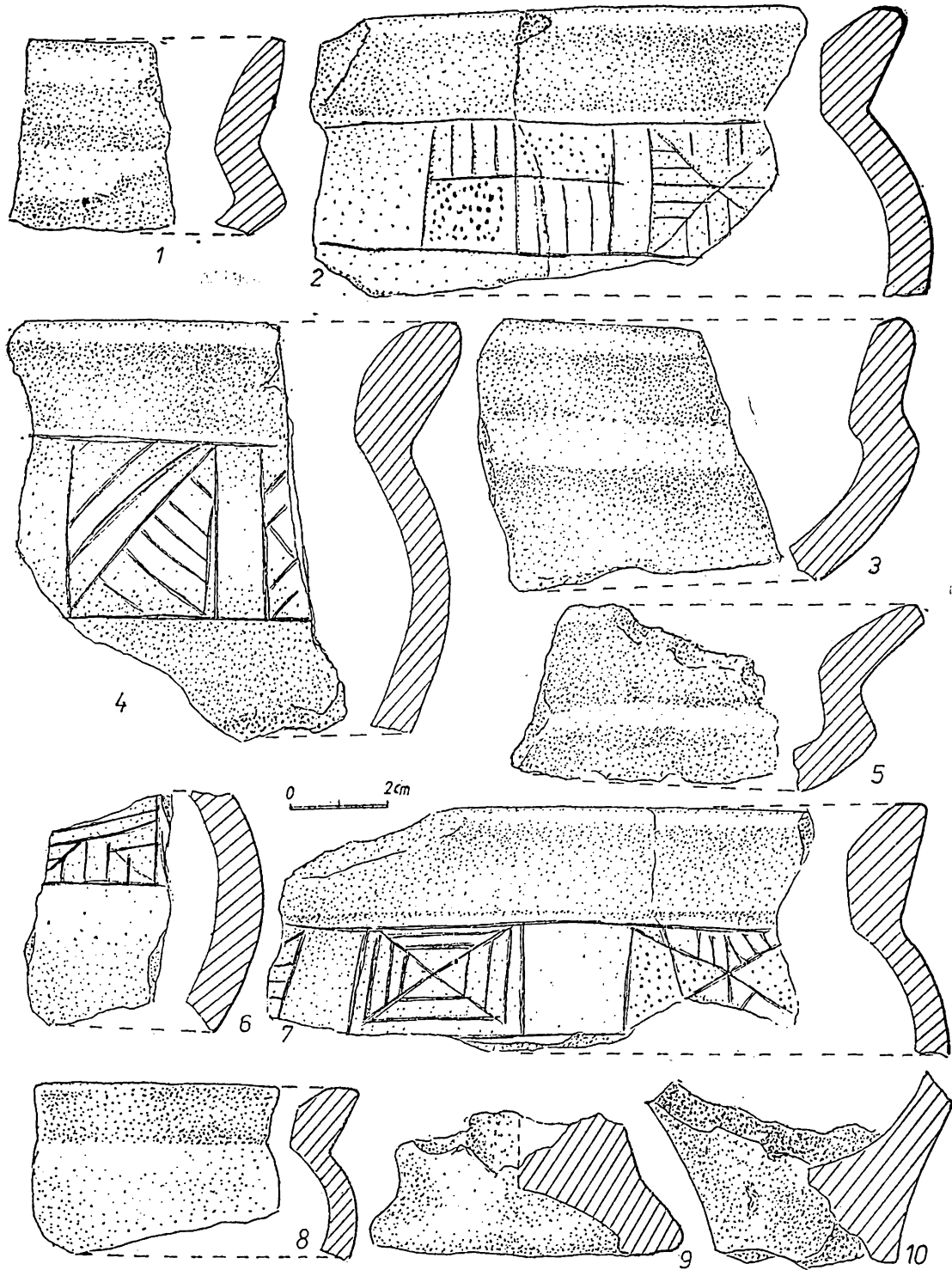

Fig. 14. Ceramică din locuințele 13 (1–2); 14 (3–5, 8); 19 (6–7, 9–10).

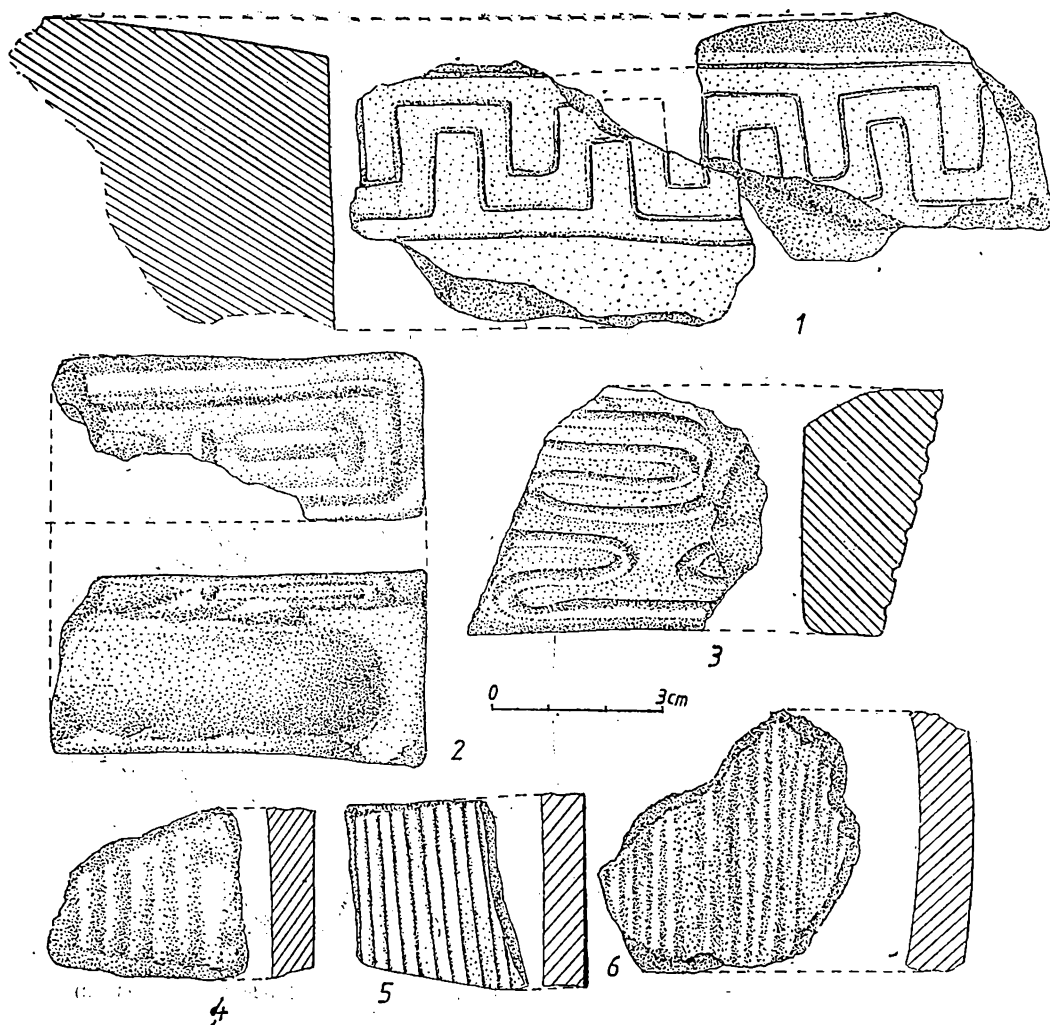

Fig. 15. Fragmente de vetre, decorate (1-3) și de vase din grafit (4-6) din locuințele 8 (3); 15 (6) și din stratul de cultură (1-2, 4-5).

același context sînt diferite *cufite*, de dimensiuni mici, în cea mai mare parte fragmentare. Ele au lama îngustă și tăiș curb sau rectiliniu uneori cu muchia curbată, unele păstrînd și un mic peduncul de fixare în miner (fig. 18/4, 6-7, 10). Astfel de piese se găsesc frecvent în toate așezările de epocă Latene atît geto-dacice cît și alogene. *Impungătoare*, întregi sau fragmentare, sînt deasemenea în număr mic, exemplarele în stare bună fiind desigur recuperate (fig. 18/8-9, 11). În momentul părăsirii așezării au fost abandonate exemplarele uzate, fără valoare, cum sînt și fragmentele de tuburi de la virfurile de lance din care un exemplar este prevăzut în capăt cu nituri și o sîmă înfășurată pentru o mai bună fixare pe miner (fig. 17/6), o psalie de secțiune rotundă ușor curbată, cu două ochiuri în partea centrală și capetele îngroșate (fig. 18/4), un cîrlig de ivăr (fig. 17/7), o verigă, un fragment de manșon și altele (fig. 17/8; 18/2-3, 5, 12-16). Dintre obiectele de podobă s-a păstrat un fragment de brățară din bronz cu un capăt liber și rotunjit decorat cu două incizii circulare (fig. 17/5), o fibulă de fier de dimensiuni mici cu resortul din cîte trei spire pe fiecare parte și arcu ușor bombat (fig. 17/3), care ar putea aparține tipului II/4 a schemei propusă de M. Babeș²³ și un alt fragment cu caracteristici asemănătoare (fig. 17/2). De asemenea, în locuința 4 se afla un fragment de fibulă de bronz care avea resortul din șase spire, cu coarda ruptă. Aceste fibule, în care resortul este format din patru sau șase spire, cu coarda exterioară și corpul mai mult sau mai puțin arcuit sînt tipice pentru perioadă tîrzie a culturii Poienești-Lukašovka, mai frecvent în necropole

²³ M. Babeș, *Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 195, fig. 7.

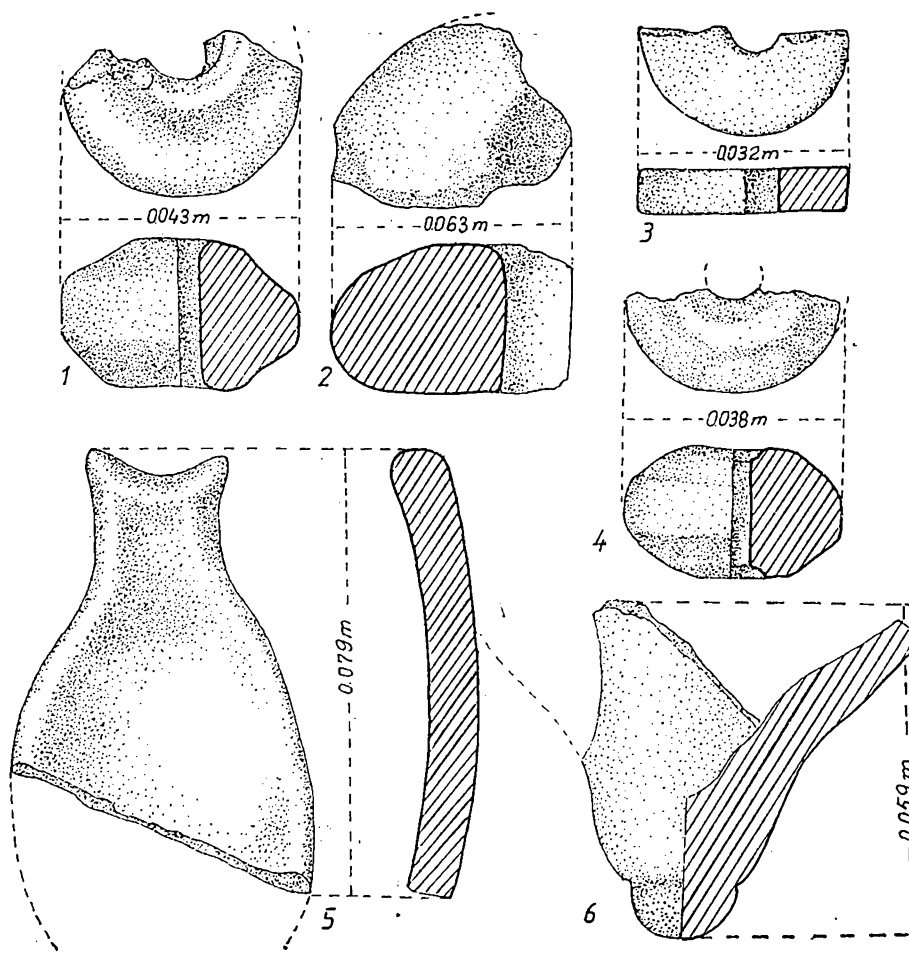

Fig. 16. Obiecte din lut ars (1-5) și fragment de amforă din locuințele 1 (3); 4 (1-2); 7 (5) și din stratul de cultură (4, 6).

și mai puțin în așezări, alături de piese ce prezintă trăsături caracteristice fazei târzii a orizontului Dux, cum sint și unele descoperiri de la Botoșana, Cucorăni și altele ²⁴.

Obiectele din lut ars sint mai numeroase. Predomină fusaiiolele de forme diferite — bitronconice, cilindrice, conice sau discoidale, acestea din urmă modelate și din fragmente de vase bastarnice (fig. 16/1, 3-4; 19/2, 5-8; 20/1-13). Aceste piese ilustrează ocupația de bază a populației din această așezare, aceea a prelucrării fibrelor textile sau a lînii. În acest scop trebuie să fi folosit și două mosorele din lut ars, unul fragmentar, cel întreg fiind decorat cu incizii circulare la cele două capete (fig. 19/1, 4). Cu un decor format din cercuri sau spirale din puncte incizate este prevăzută și o piesă de forma unui disc perforat confecționat din pastă fină (fig. 19/3). În rîndul obiectelor din lut mai menționăm o lingură cu coadă scurtă (fig. 16/5) și un fragment provenit de la un disc de dimensiuni mari, mult mai gros decît cele precedente, modelat ca o roată (fig. 16/2).

Vetre decorate sau „căteli de vatră”. Fragmente din astfel de piese s-au găsit atît în locuințe cît și în stratul de cultură, bucățile respective aparținînd la trei piese diferite una de alta, atît în ceea ce privește materialul din care sint confecționate cît și decorul ce se păstrează parțial. Primul fragment provine de la o piesă realizată din lut ars cu compoziție pură, de culoare roz-gălbuie cu pete cenușii. Decorul realizat cu un obiect avînd un capăt plat reprezintă un meandru, care înglobează în compoziția sa niște T-uri culcate (fig. 15/2). Șanțuirea realizată cu virful respectiv nu este întotdeauna perfectă și nici liniile nu sint realizate cu destulă atenție. Piesa care inițial trebuie să fi avut dimensiuni mijlocii are decorul strîns și limitat la un fascicol de numai 4 cm lățime. Al doilea fragment provine dintr-o piesă asemănătoare, dar cu un decor meandric mai bine executat cu un virf rotunjit. Pasta este de asemenea, de bună calitate, de culoare roz-gălbuie, fără pete de flambare.

²⁴ S. Teodor, *op. cit.*, în *Arch.Mold.*, XII, 1988, p. 43, fig. 4, 5.

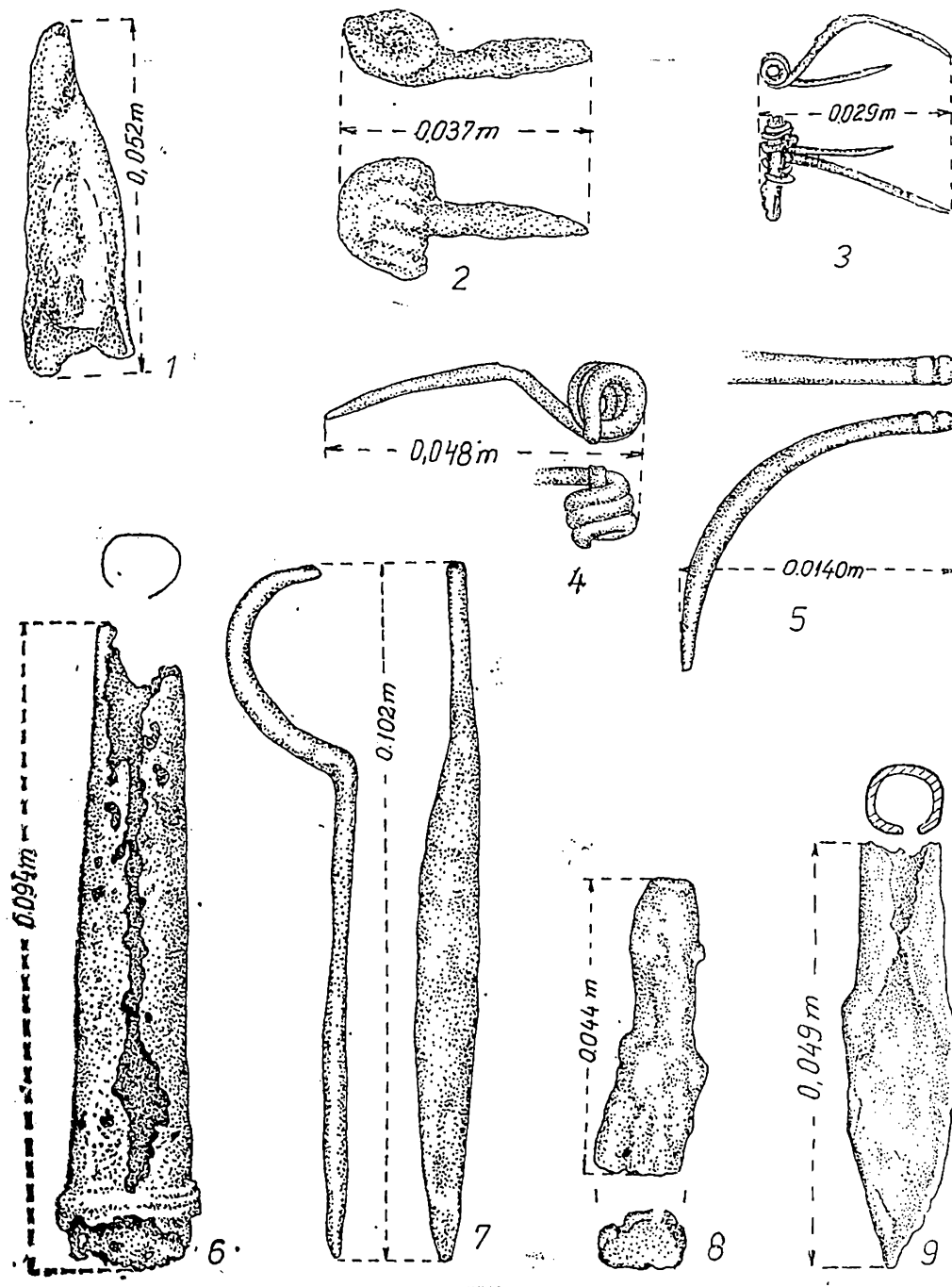

Fig. 17. Obiecte din bronz (4-5) și fier (1-3, 6-9) din locuințele 4 (4); 15 (2) și din stratul de cultură (1, 3, 5-9).

Fragmentul provine de la o piesă de dimensiuni mici, decorată numai pe una din fețe întrucît una din părțile laterale ale acestui fragment este netedă și ușor lustruită (fig. 15/3). Al treilea fragment de formă alungită, reprezintă o porțiune mai mare dintr-un suport de dimensiuni mijlocii întrucît desenul este de dimensiuni mici și peretele respectiv nu prea gros. Și această piesă este lucrată din lut de calitate bună, de culoare gălbuie, iar decorul este zgariat cu un vîrf ce a realizat șanțuri foarte subțiri în raport cu celelalte piese. Modelul pornește tot de la un meandru în cadrul căruia apar mici dreptunghiuri (fig. 15/1). La nici una din piese nu se distinge detaliul formeii inițiale, ele asemănîndu-se între ele doar prin calitatea bună a materialului și prin decorul geometric realizat în

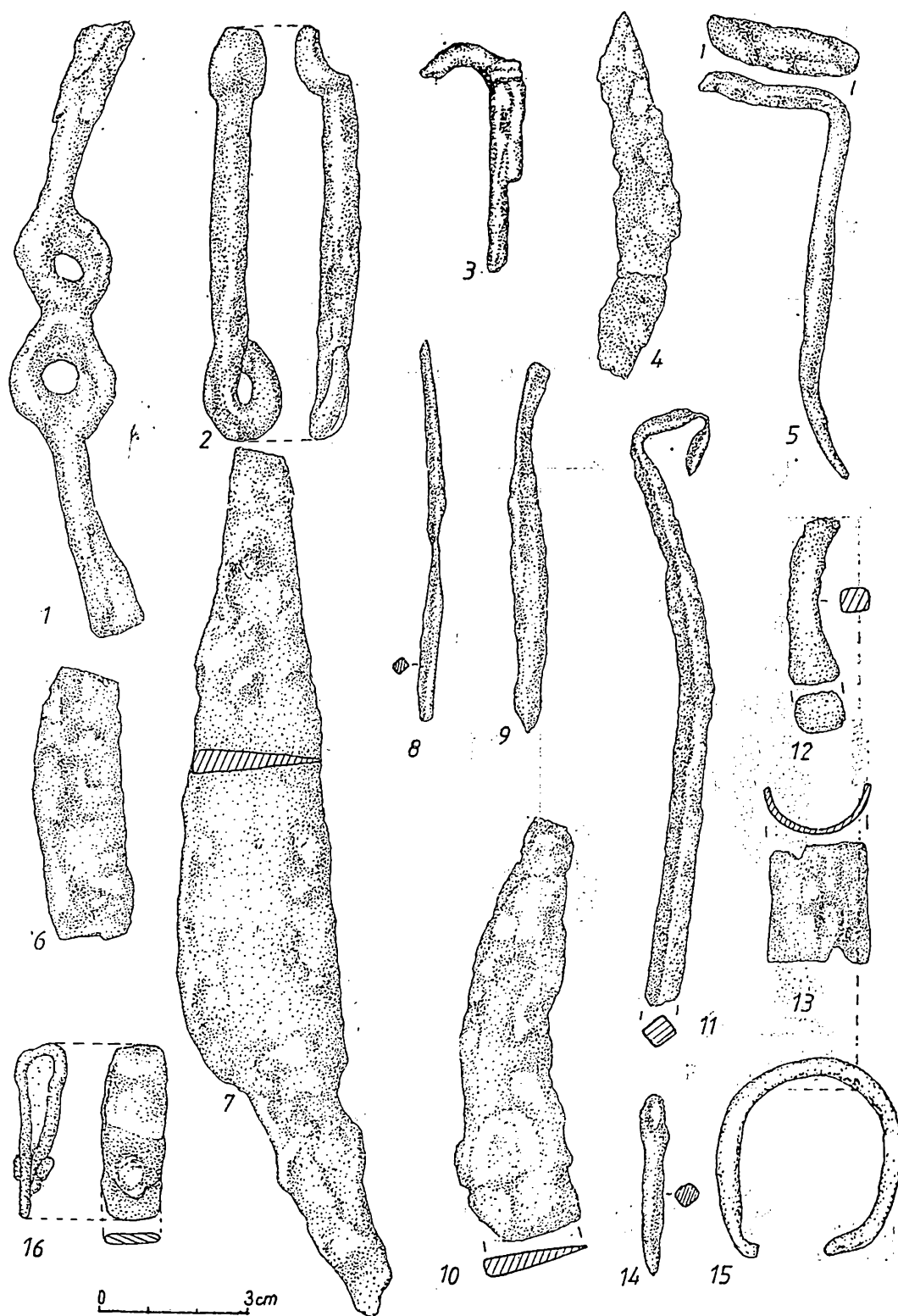

Fig. 18. Obiecte din fier din locuințele 8 (1); 15 (10); 17 (15) și din stratul de cultură (2-9, 11-14, 16)...

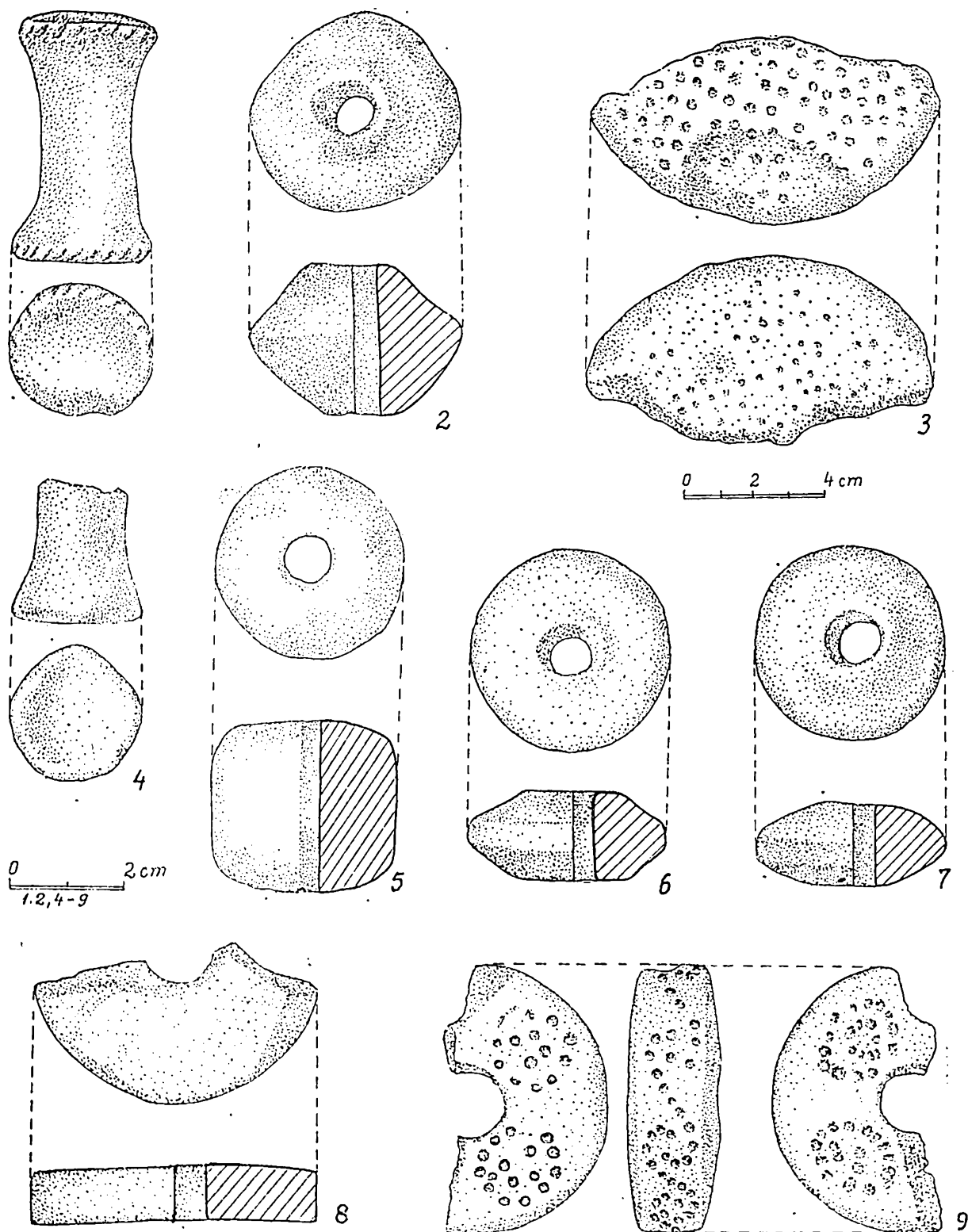

Fig. 19. Diferite obiecte din lut ars din locuințele 8 (3); 9 (9); 16 (2); 17 (5) și din stratul de cultură (1,4, 6-8).

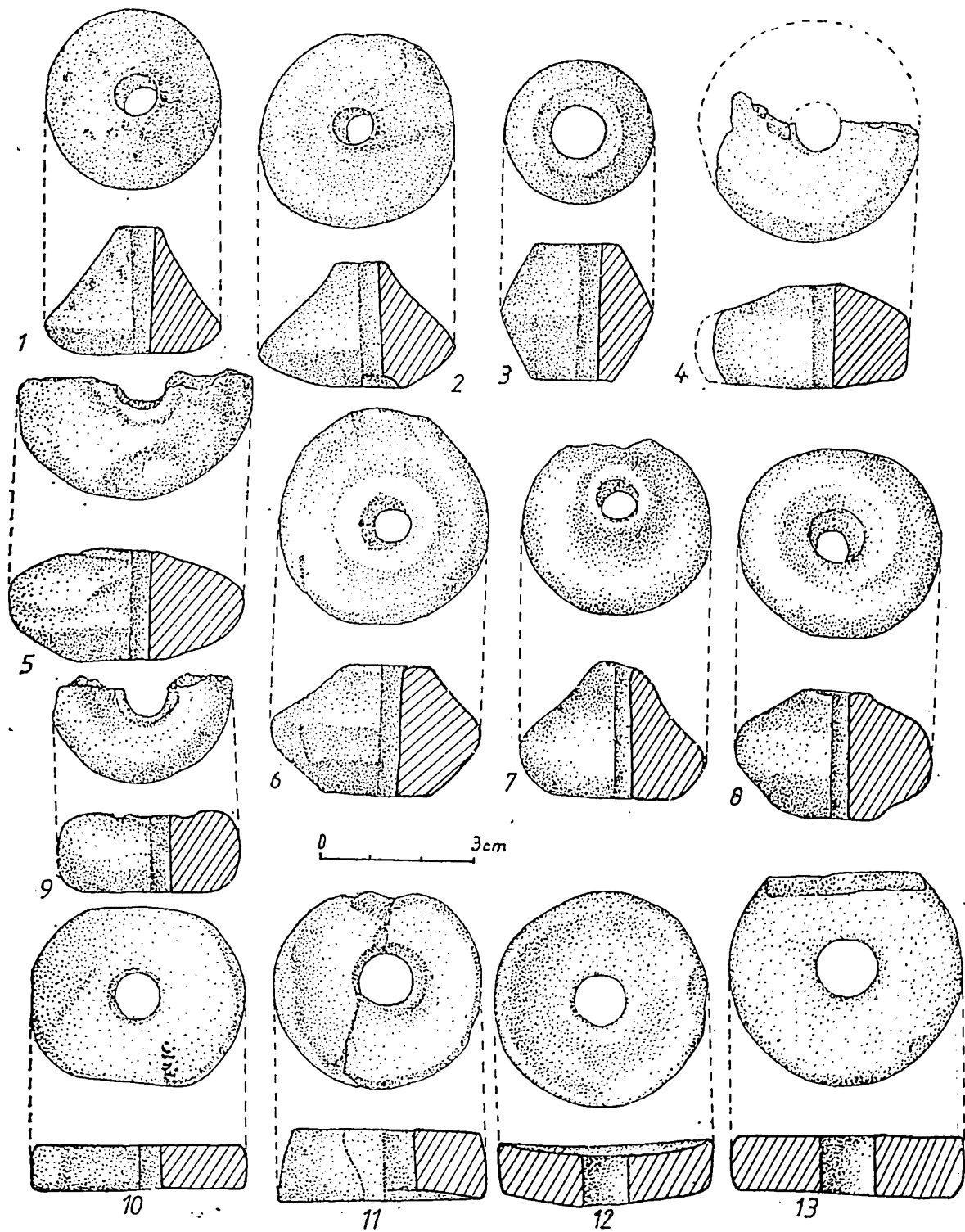

Fig. 20. Diferite forme de fusi din locuințele 3 (2, 9, 12); 4 (5); 14 (10); 15 (3, 6); 16 (11); 18 (8, 13) și din stratul de cultură (1, 4, 7).

tehnică diferite. Cele trei fragmente de vetre decorate descoperite la Hlibicioș fac parte din aceeași grupă cu piesa descoperită în așezarea de epocă Latene de la Botoșana, jud. Suceava²⁵, care provenea de la un „cățel de vatră” modelat din pastă de calitate bună, arsă puternic, de culoare roz-gălbui cu pete cenușii provenite de la flambări sau arderi secundare. Forma inițială era probabil paralelipipedică alungită asemeni fragmentului al doilea de la Hlibicioș. Ornamentarea s-a făcut tot cu un obiect ascuțit rezultând un decor incizat care s-a umplut apoi cu o pastă albă. Motivul ornamental reprezenta un meandru închis în cadrul unui spațiu dreptunghiular, pornind de la un motiv geometric în formă de H cu capetele întoarse. În alte așezări din cadrul culturii Poienești—Lukašovka fragmente din astfel de piese s-au mai descoperit la Lunca Ciurei, jud. Iași dar unde nici unul nu era decorat²⁶. În alte așezări, ca cele de la Ghelăiești—Neamț și Borosești—Iași, resturile unor astfel de piese s-au descoperit în gropi cu un caracter special împreună cu fragmente de pereți de locuințe, oase de animale și ceramică²⁷. Piesele întregite din aceste fragmente prezentau un decor realizat din caneluri de dimensiuni relativ mari cu un desen deosebit în raport cu piesele de la Botoșana și Hlibicioș. Analogiile pentru ele sînt în afara spațiului dacic în zone de unde mai provin și alte piese descoperite în zona est-centrală a Moldovei. În tipologia propusă de Mircea Babeș pentru cățele de vatră descoperite în această zonă, piesele de la Lozna—Hlibicioș se pot încadra în grupa a II-a, cu mici rezerve ce se referă la dimensiuni²⁸.

Concluzii. Prin cercetarea efectuată în așezarea de la Lozna—Hlibicioș, situată în extremitatea nordică a ariei în care s-a identificat cultura Poienești—Lukašovka, s-a urmărit cunoașterea mai aprofundată a unui aspect specific mai ales acestei regiuni. Deși cele mai multe din elementele analizate își găsesc analogii și în alte obiective din această cultură, în special în așezări, unde ceramica neagră lustruită sau vasele groșiere, acoperite cu barbotină sînt cele mai elocvente, se pot observa și unele aspecte deosebitoare. Prin unele caracteristici ale modului de construire a locuințelor la suprafața solului, cu vetre simple din lipitură cu foarte puține pietre, fără gropi de provizii sau alte amenajări, așezarea de la Hlibicioș se aseamănă cu aceea de la Botoșana, care este amplasată într-o zonă de dealuri înalte dintre Carpați și afluenții din nord ai Siretului. În raport cu alte așezări din același grup cultural, ca acelea de la Lunca Ciurei, Borosești, Borniș, Ghelăiești și altele din centrul Moldovei există unele neconcordanțe atît în ceea ce privește descoperirile propriu-zise cît și coordonatele cronologice. În acest sens se remarcă lipsa amforelor elenistice a căror prezență în alte așezări a contribuit la datarea întregului grup cultural Poienești—Lukašovka, a obiectelor de podobă de import și a unor forme ceramice. De aceea, la încadrarea cronologică a așezării de la Lozna—Hlibicioș trebuie să ținem seama de acele elemente care pot să o apropie de unul sau altul dintre obiectivele cu o datare cît mai corectă. Ceea ce apare mai frecvent în această așezare în raport cu altele este ceramica decorată și „cățele de vatră” de asemenea prevăzuți cu ornamente incizate, pentru care analogiile sînt rare în aria Poienești—Lukašovka. Unele apropieri, în ceea ce privește ceramica pot fi găsite în perioada timpurie a culturii Przeworsk din sud-estul Poloniei, unde o anumită categorie ceramică este decorată în același mod cu motive geometrice, hașuri și spații punctate. Această ceramică și complexe în care s-a descoperit, atît așezări, cît și necropole, este caracteristică fazei A₃ a perioadei timpurii și se datează în prima jumătate a secolului I î. de H.²⁹ În această perioadă se datează și depozitul de obiecte din fier descoperit în turbăria din apropierea așezării de la Lozna—Hlibicioș, singura din întreaga zonă care poate fi pusă în relație cu îngroparea acelor unelte. În concluzie considerăm că încetarea locuirii în așezarea de la Lozna—Hlibicioș s-a petrecut în perioada finală a culturii Poienești—Lukašovka din întreg spațiul est-carpatic, perioadă ce coincide cu ridicarea puterii geto-dacice sub o conducere unitară.

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE LOZNA—HLIBICIOȘ, DÉP. DE BOTOȘANI

RÉSUMÉ

L'auteur présente les résultats des fouilles archéologiques effectuées durant la période 1979—1982 dans l'établissement d'époque Latène de Lozna, dép. de Botoșani, de l'endroit Hlibicioș. L'agglomération se trouve sur un haut plateau entouré de deux côtés par des pentes abruptes, située à environ 2 km du gisement de tourbe formé sur le ruisseau Bahna qui coule au sud-est de village Lozna.

Du point de vue stratigraphique on a constaté l'existence d'un seul niveau de culture quoique dans le terrain étudié on ait ramassé aussi des vestiges des époques néolithiques et de celle du bronze. Par les 40 fouilles réalisées on a distingué 19

²⁵ S. Teodor, *op. cit.* în SCIVA, 31, 1980, 1, fig. 16/14; 17/3.

²⁶ S. Teodor, *Cercetările arheologice de la Ciurșa, județul Iași*, în *ArhMold*, XI, 1987, p. 91—92, fig. 25/9, 13; 29/1—9, 11.

²⁷ M. Babeș, V. Mihăilescu-Brliba, *Germanische Latènezeitliche „Feuerböcke“ aus der Moldau*, 51.—52. *BerRGK*, 1972, p. 176—187, fig. 1—2.

²⁸ M. Babeș, *op. cit.* în SCIVA, 36, 1985, 3, p. 193, fig. 6.

²⁹ T. Dąbrowska, *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia—zasięg — powiązania*, Warszawa, 1988, p. 14—62.

habitations de surface (fig. 1), certaines légèrement creusées et l'on y a trouvé un riche inventaire archéologique composé de vases céramiques et différents objets en fer bronze ou argile brûlée. Les habitations sont groupées en quelques zones orientées de préférence du nord au sud, avec des formes approximativement rectangulaires (fig. 2-4). A l'intérieur de l'espace limité par les restes de brûlure et des torchis provenant de la destruction par incendie des habitations il y avait des restes d'âtre, des pierres, des os d'animaux et de la céramique en général fragmentaire.

Par l'analyse de la céramique on peut distinguer deux groupes, approximativement égaux du point de vue quantitatif, consistant en céramique autochtone gético-dace (fig. 5/1-12; 6/1-7; 7/2; 8/1-13; 9/1-10; 11/1-3; 6-9; 11-12; 14/9-10) et en céramique bastarnique (fig. 7/1; 12/1-11; 13; 14/1-8), caractéristique. Les deux catégories sont illustrées par des fragments de casseroles, terrines et cruches. Par rapport à d'autres établissements contemporains, à Lozna-Hlibicioc il y avait beaucoup de fragments bastarniques décorés (fig. 14/2, 4, 6-7). Dans le cadre de la céramique allogène il existait aussi des fragments de vases celtiques et helléniques (fig. 15/4-6; 16/6). Dans les agglomérations et dans la couche de culture on a découvert également trois fragments d'âtre rituels décorés avec des ornements incisés (fig. 15/1-3).

Parmi les objets en fer on peut remarquer un soc, plusieurs couteaux, pièces de harnachement, poinçons, une pointe de lance fragmentaire, des tubes et d'autres objets (fig. 17/1, 5-9; 18/1-15). Dans certaines habitations et dans la couche de culture il y avait aussi des fibules entières et fragmentaires caractéristiques pour la période Latène tardive (fig. 17/2-4) et plusieurs objets en terre cuite (fig. 16; 19; 20).

La présence de la céramique bastarnique, la typologie des fibules et des autres objets, ainsi que les analogies avec d'autres établissements de la zone de nord de l'espace est-carpathique, encadrent cette agglomération dans la phase tardive de la culture Poieniști-Lukašovka.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Lozna-Hlibicioc. Plan de fouilles; 1, restes d'âtre; 2, fosse du IIe-IIIe siècles ap. Chr.; 3, agglomérations de céramique latène; 4, soc en fer; 5, vestiges néolithiques; 6, tombe gétique du IIe-Ier siècle av. Ch.; 7, restes de l'époque du bronze.

Fig. 2. Plan et profil des habitations 1-6; 1, sol arable; 2, couche de culture; 3, sol vierge; 4, fragments céramiques; 5, restes de torchis, céramiques et pierres.

Fig. 3. Plan et profil des habitations 7-13; 1, sol arable; 2, couche de culture; 3, sol vierge; 4, surface avec torchis; 5, fragments céramiques; 6, pierres; 7, restes d'âtre.

Fig. 4. Plan et profil des habitations 14-19; 1, sol arable; 2, couche de l'époque latène; 3, restes de brûlure; 4, surface avec torchis céramiques et pierres; 5, fragments céramiques; 6, restes d'âtre; 7, sol vierge.

Fig. 5. Céramique de l'habitation 8 (2, 4-5, 7-8, 10, 12); habitation 9 (9, 11); habitation 13 (6); habitation 14 (3) et couche de culture (1).

Fig. 6. Céramique de l'habitation 11 (1-7).

Fig. 7. Céramique de l'habitation 1 (1) et 9 (2).

Fig. 8. Céramique de l'habitation 14 (1-2, 10, 12-13); habitation 15 (4-5, 7, 11); habitation 18 (6) et couche de culture (3, 8-9).

Fig. 9. Céramique de l'habitation 2 (10); habitation 6 (7, 9); habitation 14 (4); habitation 15 (3); habitation 17 (8); habitation 18 (1, 5-6) et couche de culture (2).

Fig. 10. Vase de l'habitation 3.

Fig. 11. Profils des vases de l'habitation 5 (1-4, 11-16) et l'habitation 7 (5-10, 17-22).

Fig. 12. Céramique de l'habitation 2 (1, 4); habitation 8 (6); habitation 10 (2, 7, 10, 11); habitation 12 (3, 8-9); habitation 16 (5).

Fig. 13. Céramique de l'habitation 1 (10); habitation 2 (1, 5, 12); habitation 5 (7); habitation 8 (6); habitation 9 (2, 9, 11) et couche de culture (3, 4, 8).

Fig. 14. Céramique de l'habitation 13 (1-2); habitation 14 (3-5, 8); habitation 19 (6-7, 9-10).

Fig. 15. Fragments de chenet en terre cuite (1-3) et de vase graphitée (4-6) de l'habitation 8 (3); habitation 15 (6) et couche de culture (1-2, 4-5).

Fig. 16. Objets en terre cuite (1-5) et fragment d'amphore (6) de l'habitation 1 (3); habitation 4 (1, 2); habitation 7 (5) et couche de culture (4, 6).

Fig. 17. Objets en bronze (4-5) et en fer (1-3, 6-9) de l'habitation 4 (4); habitation 15 (2) et couche de culture (1, 3, 5-9).

Fig. 18. Objets en fer de l'habitation 8 (1); habitation 15 (10); habitation 17 (15) et couche de culture (2-9, 11-14).

Fig. 19. Objets en terre cuite de l'habitation 8 (3); habitation 9 (9); habitation 16 (2); habitation 17 (5) et couche de culture (1, 4, 5-8).

Fig. 20. Fusaïoles de l'habitation 3 (2, 9, 12); habitation 4 (5); habitation 14 (10); habitation 15 (3, 6); habitation 16 (11); habitation 18 (8, 13) et couche de culture (1, 4, 7).

CETĂȚUIA GETO-DACICĂ DE LA BARBOȘI (IV)*

D. IMPORTURI ELENISTICE ȘI ROMANE. a) AMFORE — a₁) AMFORE ANEPIGRAFE, a₂) AMFORE CU INSCRIȚII; b) CERAMICĂ DE LUX; c) OPAIȚE; d) MĂRGELE ȘI VASE DE STICLĂ; e) OBIECTE DE METAL.

DE

SILVIU SANIE, ȘEIVA SANIE

D.a. Amfore anepigrafe. Între materialele care pot furniza elemente esențiale pentru estimarea relațiilor economice a geto-dacilor din cetățuia de la Barboși cu lumea elenistică și romană un loc deosebit îl ocupă amforele. Faptul că săpăturile arheologice nu au epuizat încă întreaga suprafață explorabilă, că un număr mare de fragmente de amforă au fost găsite în condiții stratigrafice nesigure ș.a., a determinat ca un important deziderat, cel al statisticii pe categorii să nu poată fi satisfăcut. În același timp, numărul amforelor întregi sau întregibile găsite în complexe nederanjate, a părților de amforă care permit stabilirea tipurilor uneori și a centrului de proveniență, cele câteva fragmente de amforă cu însemnări alăturate, sint elocvente pentru considerații fundamentale asupra ansamblului problemei. Dificultatea stabilirii locului de proveniență a amforelor, în condițiile în care amforele șampilate în secolele I î.e.n. — I e.n. sint extrem de rare, precum și necesitatea sistematizării materialelor descoperite au impus reutilizarea parțială a unei clasificări a amforelor în funcție de culoarea pastei cu menționarea caracteristicilor morfologice a principalelor lor părți (buză, git, corp și fund), într-o ordine a frecvenței și nu a succesiunii logice, întocmită în urmă cu aproape două decenii¹ cu adăugirile și rectificările care au fost necesare.

A. Amforele de culoare albicioasă și alb-gălbuie au în compoziția pastei cărbune și mică. Deși prezintă același aspect exterior, obișnuit pigmentat, unele amfore ale acestei categorii sint aspre la pipăit, deosebite de cele confecționate din pastă mai puțin compactă.

Torți. 1.a. Toartă ovală în secțiune cu o șanțuire longitudinală mediană adincă la partea superioară și două șanțuiri mai puțin pronunțate la partea inferioară; b. Toartă ovală în secțiune, cu o șanțuire longitudinală pronunțată, linia bazei aproape dreaptă și subțierea accentuată a părților laterale; c. Toartă ovală în secțiune, cu două șanțuiri longitudinale dispuse simetric în imediata apropiere față de linia mediană a torții; d. Toartă compusă din alăturarea a doi cilindri care au diametrul bazei de 2—2,5 cm. Aceste torți numite bitubulare sau bifide, formează frecvent în partea de prindere la gitul amforei un unghi drept, dar sint atestate și cazuri în care această dispunere dă naștere unui unghi ascuțit.

Buze. 2.a. Buză înaltă de 2,1 cm cu grosimea de 1,8 cm, incluzând și peretele amforei, puțin profilată și rotunjită; b. Buză profilată, semicirculară, cu raza maximă de 1,8 cm de la suprafața exterioară a gitului amforei și cu o mică șanțuire la bază.

Gituri. 3.a. Git cilindric, îngust cu diametrul interior de 2,6 cm și exterior de 5—5,3 cm. Amforele cu git îngust sint asociate de regulă cu torți de tipul *Ta*, *Tb* și *Tc* (Pl. I/4; II/2; IV/2, 5); b. Gitul cilindric larg (d. 11 cm), dar scurt (Pl. I/1; II/1, 3, 5, 6), asociat de obicei, nu exclusiv, cu torți tip *Td* și buze *Ba*; c. Git cilindric larg (d. 11,1 cm), relativ înalt (17,3 cm), adeseori ușor umflat la jumătatea distanței între buză și umărul amforei frecvent asociate cu torți tip *Td*.

Fund. 4.a. Fund cu suport inelar cu marginea dreaptă la interior și puțin arcuită la exterior; b. Fund cu suport inelar cu convexitate la interior și marginile ușor arcuite la exterior; c. Fund terminat cu un cilindru îngust și cu baza rotunjită „în ghindă”.

* Partea I-a în *ArhMold*, XI, 1987, p. 103—111; II — *ArhMold*, XII, 1988, p. 53—103; III — *ArhMold*, XIV, 1991, p. 43—53.

¹ S. Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 407—434.

Cele patru amfore confecționate din pastă albicioasă sau alb-gălbuie întregi (Pl. I/1, 3) sau cărora le lipsesc doar o parte a gîtului și torțile (Pl. I/5 ; II/4) aparțin unor tipuri diferite avînd însă și elemente asemănătoare. Cu toată imensa literatură acumulată² în cei aproape 100 de ani de la publicare tipologia amforelor schițată de H. Dressel (CIL, XV, tab. II) continuă să-și păstreze utilitatea. Între amforele întregi descoperite la Barboși pot fi remarcate cele asemănătoare sau identice tipului 3 (cf. I/1) și 5 (cf. Pl. I/3 și II/4) din tabelul lui Dressel. Nu mai menționăm amforele fragmentare.

Descoperirea depozitului de la Tulcea cu 119 amfore i-a prilejuit lui A. Opaif o cercetare sistematică în care a preluat și completat judicios tipologia existentă³. Lucrarea sa, la care ne vom raporta, se înscrie în eforturile către o clasificare tipologică acceptată de majoritatea cercetătorilor.

Amfore de acest tip au cunoscut o deosebită răspîndire și este dificilă stabilirea centrelor de producție din care provin. Numărul lor este mare atît în spațiul Greciei⁴, cît și în orașele micro-asiatice, în cele de pe litoralul Mării Negre etc.⁵ sau în cetățile geto-dacice est-carpătice (Poiana, Brad, Răcătău de pe firul Siretului)⁶. Amfore de acest tip au fost găsite în nivelurile arheologice care datează din ultima treime a secolului I î.e.n., continuă în întreg secolul I e.n. fiind mai numeroase în prima lui jumătate. Faptul că păstrează asemănări cu amforele cosiene din secolele anterioare, dar și cu cele sinopiene care imită tipul italic fac ca originea lor să rămînă ipotetică.

A. Opaif remarcă existența aceleiași inscripții la Tulcea (Aegyssus) pe amfora nr. 2085 OMA și pe gîtul fragmentar al unei amfore de tip apropiat de la Barboși—Galați. Fără a da o explicație celor trei litere consideră că această însemnare pare a proba că *graffiti* erau executați pe locul exportării și nu la destinație, ceea ce ar sublinia în plus originea comună a acestor două amfore. Fără a exclude această ultimă posibilitate menționăm că noi am explicat OMA — O(οίvoϛ)MA = 41 sextari adică 22,427 l, cifră indicînd o măsură de capacitate care normal poate avea o anumită, frecvență între *graffiti* și *tituli picti*. Sint destule argumente care nu le înfățișăm aici, că cei mai mulți *graffiti* sint însemnări de la locul desfacerii (vinderii) și nu al umplerii amforelor.

Două amfore aparțin unor descoperiri mai vechi⁷ și alte două, unora recente, inedite.

1. Amforă restaurată, căreia îi lipsesc gîtul și torțile. Amfora are umărul rotunjit, cu trecerea lină atît spre gît cît și spre corpul ovoidal terminat cu fund inelar tip *Tb*. Segmentul de toartă păstrat pe umărul amforei arată că torțile erau profilate tip *Tc*. Forma și dimensiunile (în. max. 43 cm și d. max. 34 cm) anunță deja tipuri de amfore frecvente în secolele următoare (Pl. I/5).

2. Amforă restaurată din care lipsesc buza, torțile și o parte din gît. Ultimele două elemente pot fi însă corect reconstituite (Pl. II/4). La gîtul cilindric cu diametrul probabil la gură de 12 cm se poate observa începutul unei lărgiri. Torțile din care se mai păstrează fragmente la baza umărului sint bifide (tip *Td*). Corpul cilindric la partea superioară se subțiază treptat terminîndu-se conic printr-un picior în formă de ghindă (tip *Tc*). Amfora întreagă era de dimensiuni destul de mari dacă avem în vedere că numai partea păstrată are înălțimea de 83 cm și d. max. 30 cm.

3. Amforă cu buza semirotondă (tip *Bb*), lărgimea la gură de 11 cm, gît relativ scurt cu o canelură pe direcția liniei de unire cu umărul tronconic al amforei (Pl. I/1). Torțile bifide (*Td*) sint prinse sub buză și pe mijlocul umărului amforei. Corpul cilindric în primele două treimi a lungimii sale se subțiază treptat terminîndu-se printr-un mic picior conic (în. 95 cm și d. max. 29 cm). Este un tip de amforă cu perioada de maximă răspîndire în secolele II—I î.e.n. care continuă cu minime modificări și la începutul secolului I e.n., bine cunoscut în lumea greco-italică, dar și în teritoriile apropiate⁸. Între amforele depozitului de la Aegyssus își găsește apropiate asemănări cu cele de Tip III, fig. 4/1⁹.

4. În sfîrșit din aceiași culoare de pastă este confecționată o altă amforă restaurată (Pl. I/3a și 3b ; Pl. III/1a și 1b) cu buza semirotondă (tip *Bb*), gîtul cilindric înalt, umflat la partea superioară. O canelură marchează trecerea la umărul îngust și scurt. Torțile bifide (*Td*) sint prinse sub buză și la baza umărului amforei. Corpul aproape fusiform, cilindric în prima parte se subțiază treptat terminîndu-se probabil—extremitatea inferioară a amforei lipsește—conic (în 94 cm și d. max. 23 cm). Este un tip de amforă cunoscut în orașele pontice¹⁰ bine atestat și în majoritatea cetăților și așezărilor geto-dacice est-carpătice¹¹. Între amforele depozitului de la Aegyssus ea

² J.-Y. Empereur și Y. Garlan, *Recherches sur les amphores grecques*, Atena—Paris, 1986, BCH, Supl. XIII, cf. ampla recenzie datorată lui A. Avram și A. Opaif, în *Dacia*, N.S., XXXI, 1987, 1—2, p. 135—144.

³ A. Opaif, *Un dépôt d'amphores découvert à Aegyssus*, în *Dacia*, N.S., XXXI, 1—2, 1987, p. 145—155.

⁴ H. S. Robinson, *The Athenian Agora*, V, *Pottery of the Roman Period*, Princeton, 1959, pl. 3.

⁵ Cf. I. B. Zeest, *Керамическая тара Боспора*, MIA, 83, Moscova, 1960, pl. XXVI/61 a lucrată în pastă de culoare deschisă sau 62b din pastă roșiată.

⁶ S. Sanie, *Civilizația geto-dacică la est de Carpați în secolele II î.e.n. — II e.n.*, ms., p. 197—200.

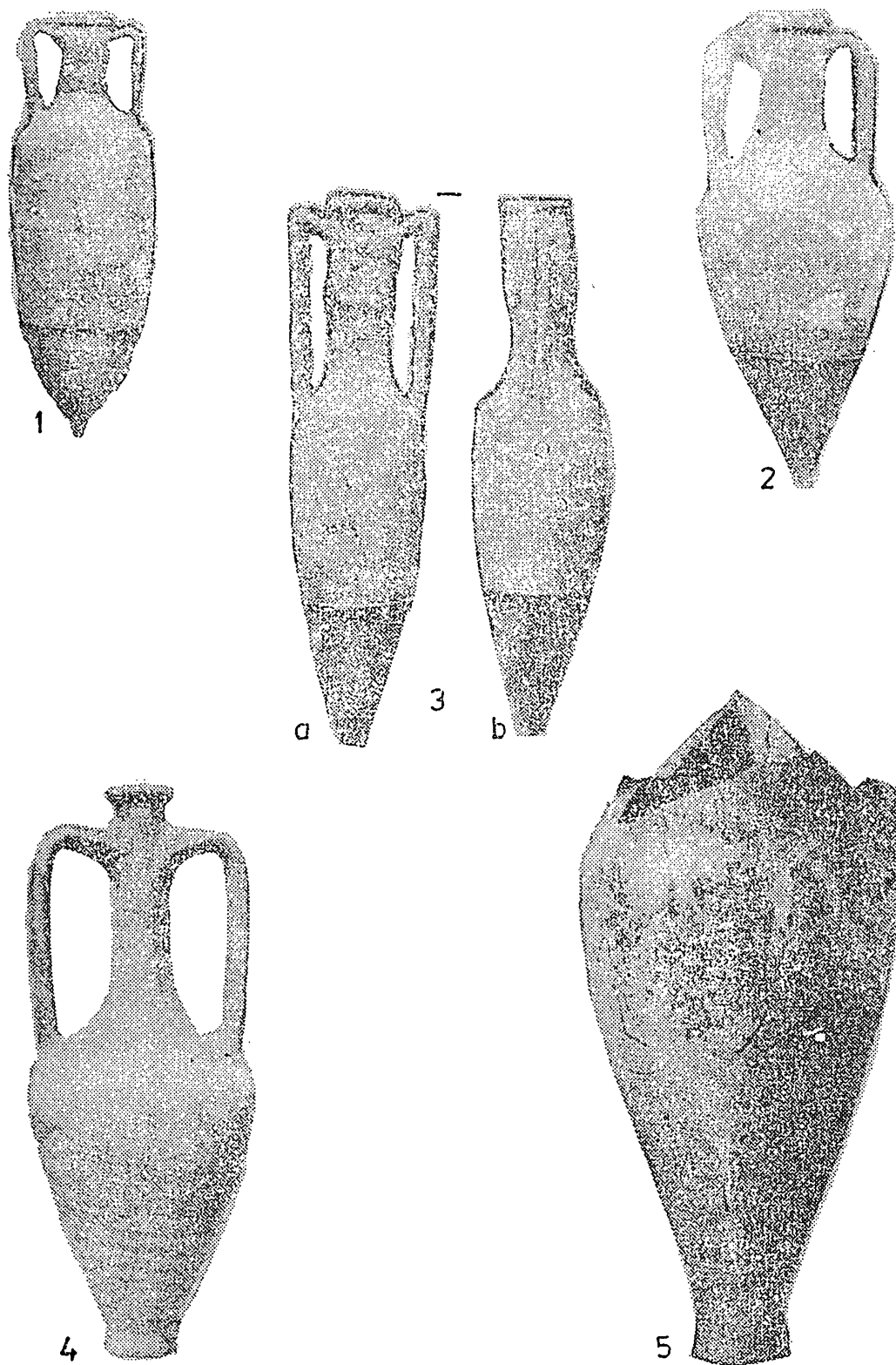
⁷ Idem, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — III e.n.)*, Iași, 1981, p. 130.

⁸ I. B. Zeest, *op. cit.*, pl. XXIV/52a.

⁹ A. Opaif, *op. cit.*, p. 149—151.

¹⁰ I. B. Zeest, *op. cit.*, pl. XXVI/61a.

¹¹ S. Sanie, *Civilizația geto-dacică*, ms. p. 199.

Pl. I. Amfore din pastă albicioasă (1, 3, 5), alb-gălbuie-róz (4) și roșcată (2).

Pl. II. Amfora întregită (4) și diferite tipuri de gîturi și torți din același nivel.

este asemănătoare cu cele clasificate la tip V¹² răspindite în secolul I î.e.n. și prima jumătate a secolului I e.n.

B. Pasta *roz* (*roz-gălbuie*), din care sînt confecționate un număr mai restrîns de amfore, are în compoziție bucățele de cărbune și mai puțin mică decît categoria A. La fel ca la amforele din pastă albicioasă și alb-gălbuie consistența pastei este variabilă, de la pastă dură, aspră la pipăit la cea mai puțin compactă întilnită îndeosebi la amforele de capacitate mai mică; 1. *Torțile* fragmentare sînt de tipul *Tb* și *Td*; 2. *Buzele* acestor amfore aparțin tipurilor *Ba* și *Bb*; 3. *Gitul* aproape întreg are diametrul interior de 2,7 cm și diametrul exterior de 5,7 cm; 4. În afara tipurilor de *funduri* cunoscute și la grupa anterioară tipurile *Fb* și *Fc* pot fi remarcate alte două tipuri: *Fd*, fund cilindric compact ce se subțiază în trepte, terminîndu-se cu un cilindru cu marginile bazei rotunjite și *Fe*, asemănător tipului *Fd*, dar penultimul cilindru este înlocuit cu un bulb.

Amfora întregă lucrată din pastă roz-gălbuie este de tipul cu buza profilată (*Bb*), gitul îngust (în 24,5 cm; d. int. 5 cm; d. ext. 0,3 cm) cu torți profilate (*Tc*), ușor arcuite pe direcția prinderii sub buze și pe umărul amforei. Corpul oviform cu suprafața ușor vălurită se termină cu fund inelar apropiat de tipul *Fb* (în 58 cm; d. gurii 7,8 cm; d. fund 4,8 cm). Este un tip de amforă cu o foarte mare răspindite în preajma Donului, a Mării de Azov, în spațiul nord-vest pontic, în așezările sarmatice din secolul I e.n. etc.¹³ Aceste amfore sînt cunoscute de la sfîrșitul secolului I î.e.n., dar cele mai numeroase aparțin secolului I e.n. și apar cu minime metamorfozări și în secolul următor. Amfora de la Barboși este foarte apropiată ca aspect de cea din mormîntul 79 de la Tanais găsită împreună cu monede din epoca lui Augustus¹⁴. Acest tip de amfore apare în toate așezările geto-dacice est-carpatice¹⁵ și în mici depozite de amfore între descoperirile sarmatice timpurii¹⁶.

C. Pasta de culoare *brun-roșcată cu nuanțe pînă la cărămiziu deschis* este densă cu multă mică și alte particule minerale în compoziție. În situația în care nu am efectuat nici o analiză chimică sau vreun studiu petrografic al vreunui fragment, cele consemnate se bazează pe observațiile asupra suprafețelor și îndeosebi în secțiunea torților. La această culoare de pastă în afara tipurilor descrise sînt frecvente și alte tipuri de torți.

1. *Tc*. Toartă ovală apropiată de o elipsă în secțiune, cu o înălțare centrală aproape triunghiulară. Torțile tip *Tc* au aparținut foarte probabil unor amfore de dimensiuni mari căci sînt mai groase decît cele de tip *Ta*, *Tb*, *Tc* și *Td* avînd d. mare de 4,7 cm, d. mic 3,3 cm și sînt acoperite cu angobă roșcată.

Tf. Toartă în secțiune apropiată de cerc, cu o șanțuire centrală adîncă. Un tip ce pare a fi intermediar către toarta bifidă. Are d. mare 3,3 cm și d. mic 2,2 cm. Aparține unei amfore ce a fost acoperită cu angobă roșcată.

Tg. Toartă cu o secțiune în formă de elipsă, cu cele două diametre apropiate ca valoare 4,2—5,5 cm. Aceste torți masive care aparțin unor amfore de mari dimensiuni se întilnesc și în secolele următoare.

Th. Toartă în formă de elipsă în secțiune, cu o adîncitură mediană longitudinală și diferența mare între cele două diametre: D. 5,1 cm; d. mic 2,1 cm. Și acest tip de toartă este reintilnit și în secolele următoare.

Ti. Toartă aproape dreptunghiulară în secțiune, cu colțurile bazei rotunjite și cele superioare ușor supraînălțate căpătînd astfel un contur asemănător unei corăbii.

2. În afara tipurilor *Ba* și *Bb* la amforele confecționate din această pastă pot fi remarcate următoarele forme de buze:

Bc, buză semicirculară, cu lățimea maximă de 3,1 cm și înălțimea 1,9 cm, cu șanțuire la partea inferioară lîngă gitul amforei. Astfel de buze au fost remarcate mai ales la amfore de dimensiuni mari, cu torți tip *Tg*.

Bd, buză fațetată cu șanțuire la bază puțin pronunțată. Apare la amfore cu torți tip *Tc*.

Be, buză asemănătoare cu *Ba*, dar cu șanțuire la bază.

Bf, buză profilată semicircular la exterior, formînd un unghi drept la partea inferioară. Apare la amfore cu torți tip *Ti*.

Bg, buză în formă de arc de cerc la partea superioară și dreaptă la bază, cu șanțuire lîngă gitul amforei. Apar la amfore cu torți *Te* și *Tf*.

3. *G*. Fără a avea vreun git de amforă întreg, în afara amforei a cărei descriere urmează, judecînd după fragmentele de git descoperite, cu buze *Be* și *Bg* de 13 și 17 cm, diametrul gurii la aceste exemplare a putut fi de aproximativ 20 cm.

4. *Ff*. Sînt atestate mai multe funduri terminate printr-un cilindru compact cu marginea bazei ușor rotunjită. Cilindrul masiv are în. de 5—8 cm, iar d. bazei 4—5 cm.

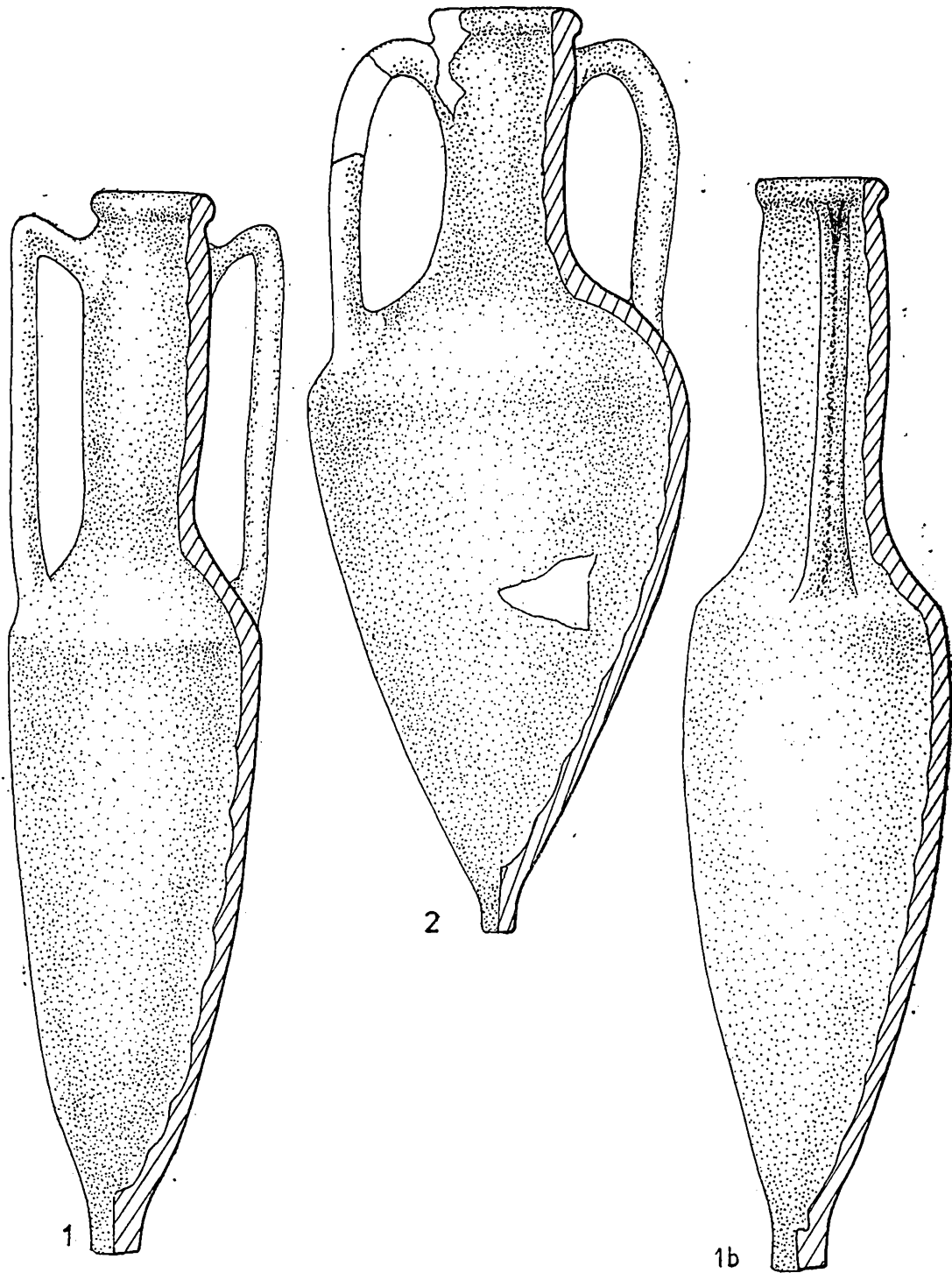
¹² A. Opaît, *op. cit.*, p. 151—152, p. 155, fig. 5/6—10.

¹³ I. B. Zcest, *op. cit.*, p. 110, 117—118, 121—122, Pl. XXVIII/64a, 64b; D. B. Šelov, *Узкогорлые светоглиняные амфоры первых веков нашей эры*, Классификация и Хронология, în *KS*, 156, 1978, p. 16.

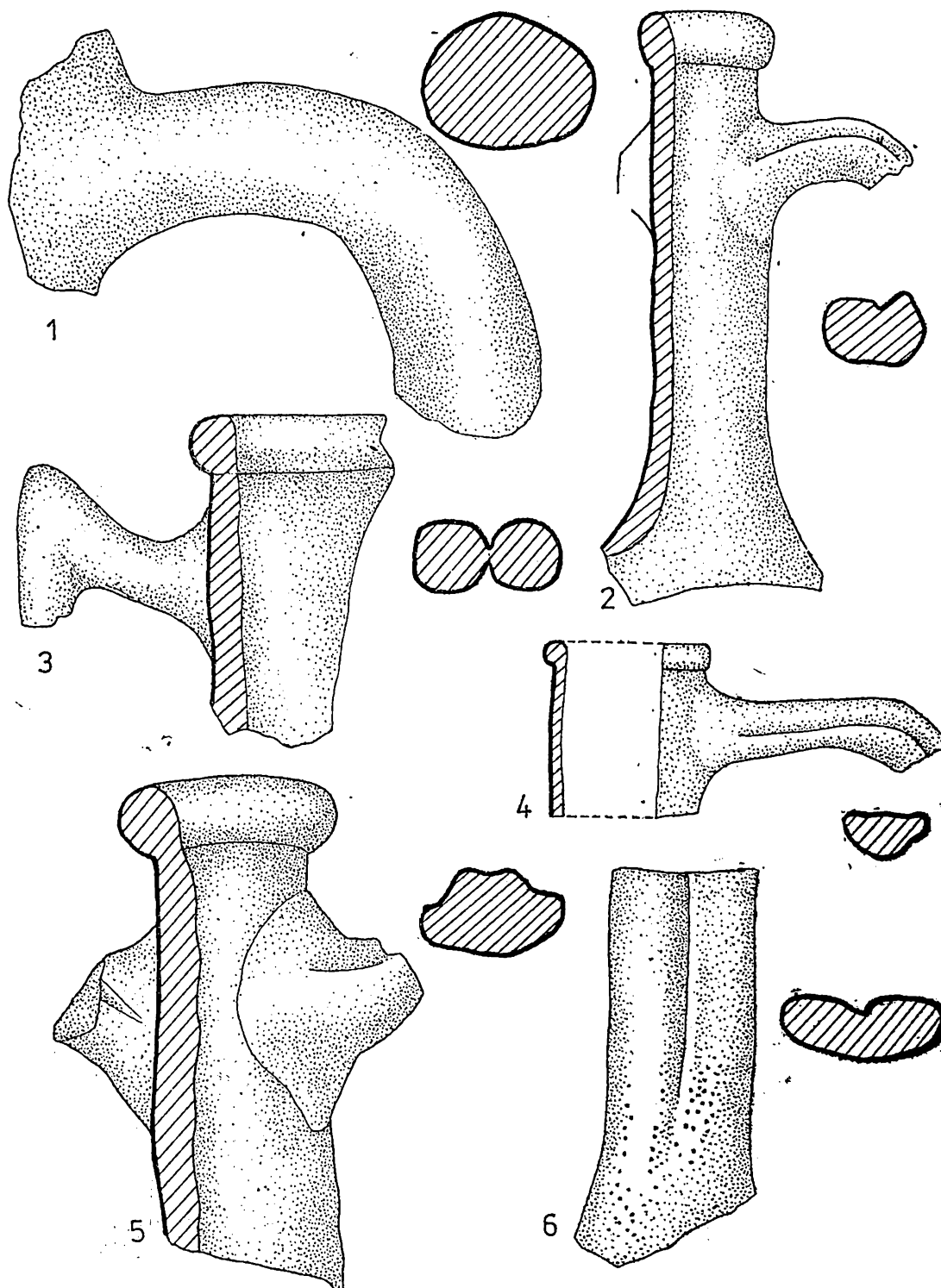
¹⁴ D. B. Šelov, *op. cit.*, fig. 1/1.

¹⁵ S. Sanic, *Civilizația geto-dacică*, (vezi nota 6).

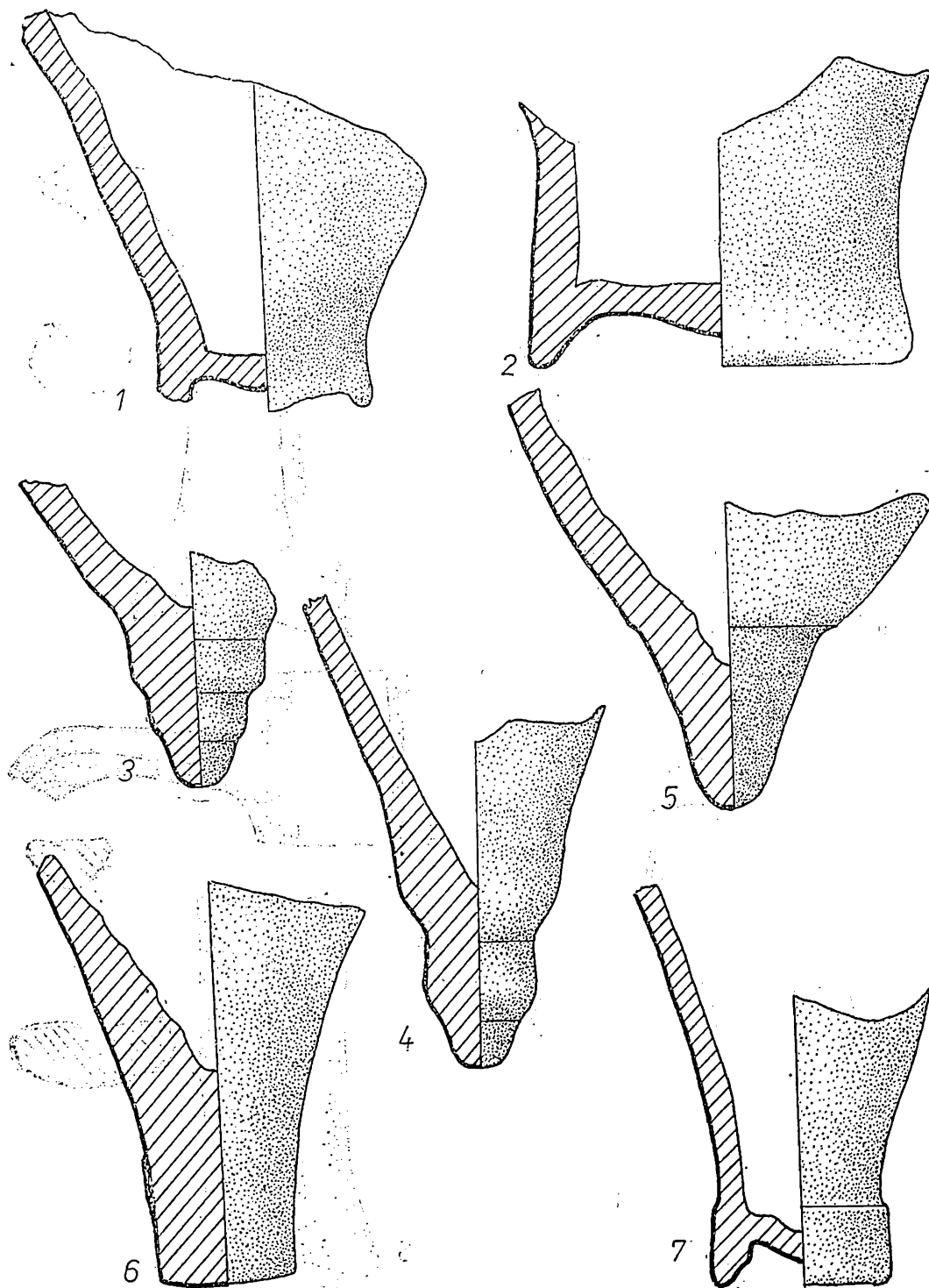
¹⁶ V. Grosu, *Хронология памятников сарматской культуры*. *Днестровско-Прутского междуречья*, Chișinău, 1990, p. 130.

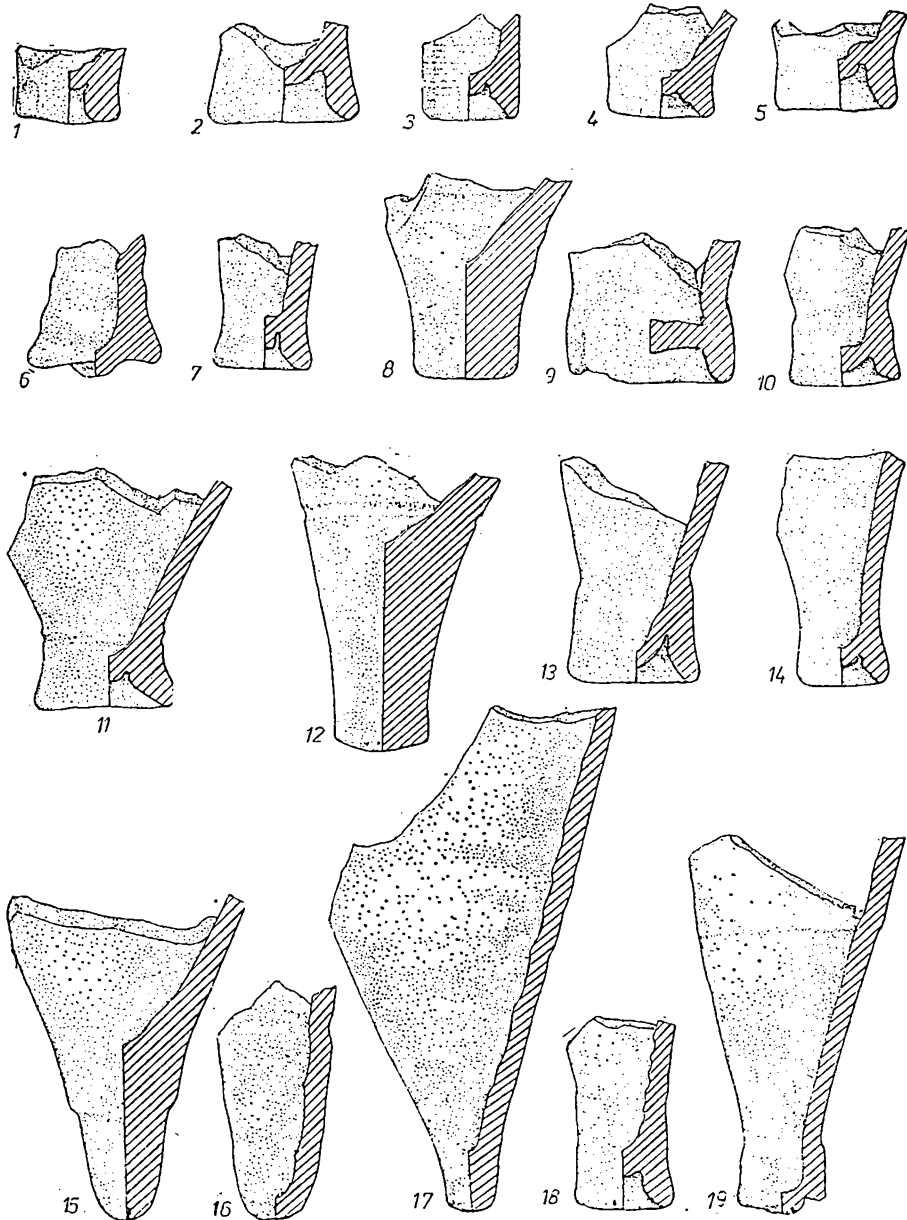
Pl. III. Amfore din pastă albicioasă (1) și roșietică (2).

Pl. IV. Fragmente de gituri și torți de amfore din pastă albicioasă și alb-gălbui-ros: *Tg* (1); *Tb* variantă *Td* (37); *Te* —, variantă (4); *Tc* variantă (5); *Th* (6).

Pl. V. Funduri de amfore: *Fa* cu variante (1, 2, 7); *Fd* (3); *Fe* (4); *Fg* (5).

Pl. VI. Funduri de amfore: *Fa* cu variante (1–5, 7, 9–11, 13–14, 18); *Fb* (6, 19) *Fc* (15); *Ff* (12); *Fg* cu variante (16, 17).

Fg. Picior conic format ca o continuare a liniei corpului amforei.

Amfora întreagă la acest tip de pastă are buza evazată triunghiulară în secțiune (*Bh*), gura largă, gîtul cilindric potrivit ca înălțime, umărul amforei tronconic, un pic convex, are o clară linie de separare de corpul aproape conic al amforei terminat cu fund cilindric masiv (*Ff*). Torțile profilate cu secțiune mediană (*Ta*) sînt prinse sub buză și pe mijlocul umărului. Amfora (în. 86 cm și d. max. 27 cm). Este apropiată ca formă și dimensiuni de varianta C a tipului III între cele descoperite la Aegyssus¹⁷. Fragmente din acest tip de amforă sînt numeroase în descoperirile de la Barboși (Pl. I/2 și III/2).

D.a₂. Amfore cu inscripții. Un fragment din gîtul unei amfore de mari dimensiuni, cu d. 12 cm și gr. 2,1 cm, lucrată din pastă densă, alb-gălbuie, găsit în S.I-1963, are la treimea inferioară a gîtului o inscripție englifă *CCF* (Pl. VII/5). Literele *C* au o formă circulară, punct la mijloc și d. 1,3—1,5 cm. *F* are hasta verticală de 1,8 cm și cele horizontale de 0,8—1,0 cm.

Între amforele ștampilate cu inițiale ce reprezintă *tria nomina* cele cu *CCF* nu sînt cunoscute decît prin două exemplare ce provin din Italia și Anglia¹⁸. Una din lecturile date inscripției este *C C(Alpurni) F(laci?)*¹⁹. Inițialele *CCF* mai pot fi abrevierea numelui C. Caristianus Fronto, senator în timpul lui Domitianus și printre cei interesați în producerea amforelor²⁰, cunoscut prin stampilele *C.CAR.FRONT.*

O însemnare puțin obișnuită apare pe un fragment (11,2 × 8,3 × 0,65 cm), din zona gîtului unei amfore lucrată din pastă gălbuie pigmentată, acoperit cu o angobă tot gălbuie o nuanță mai deschisă, găsit în locuința L₁N-S1 la adîncimea de 1,70—2,00 m din nivelul III al cetății geto-dacice. Inscripția cu litere cursive grecești de dimensiuni inegale (0,25—0,65 cm) și o monogramă (în. 1,35 cm) este pictată cu vopsea neagră (Pl. VII/1). Primul rînd începe cu *E*, a doua literă este *Π* asemănătoare cu *M*, iar a treia *I*, formînd așadar prepoziția *Ἐπι*. Următorul cuvînt are prima literă *D* cu ductul apropiat de un *A* culcat, formă frecventă în textele cursive atît în secolul II î.e.n., cît și în secolul I e.n.²¹, succedată de un grup de litere *ου*, un *o* de forma literei finale, *ι* și *ου* — *Διονυσίου*, antroponimul *Διονύσιος* la cazul genitiv. Deasupra acestui prim rînd, începînd din direcția literei *o*, puțin șterse, vopseaua avînd nuanță roșietică, scrise oblice și mai puțin clar la înălțimea literei *o*, pot fi observate literele *α**σ**τ**υ*. La capătul acestui rînd se mai disting cu dificultate, fiind în parte șterse, alte trei litere *Xωρ*²².

Monograma din r. 2 are o alăturare de litere neîntîlnită în textele inscripțiilor ceramice care ne-au fost accesibile. Pluralitatea semnificațiilor acestor monograme: numele abreviat al meșterului, o funcție în cadrul colectivității, conținutul recipientului etc.²³ amplifică numărul lecturilor verosimile. Posibil ca pe hasta literei *P* să fie doar *N* în ligatură cu *E* — deci *NEP*, dar nu pot fi excluse total variantele *AN*, *APV* sau *ΠN*. După *N*, posibil să fie *OE* sau *A* în ligatură cu *E*. În funcție de toate aceste lecturi verosimile șirul vocabulelor rezultate ar putea fi: *APVE*, *APVE ΠVE*, *NEP*, *AVEP* sau *ΠVEP*. Numele grecești care încep cu *NEP* sau *NEPI* sau care au în componență aceste silabe sînt destul de rare²⁴. Puțin probabilă dar necesar a fi menționată totuși este întregirea *Νεφ(τ)ε(ρος)* — „inferior”, „care este jos”, fie pentru a face cunoscută împărțirea conținutului recipientului, fie pentru indicarea unei ofrande pentru zeii infernului (οἱ νεφτεροι θεοί) sau pentru morți (οἱ νεφτεροι). În sfîrșit amintim că valoarea numerică a literelor *NPE* este *135* și posibilitatea despărțirii *NP* — *130* și *E* semn pentru *μετρηται*.

Dacă am admite că litera din vîrfurile hastei este *o*, atunci grupul *οινος* poate fi o abreviere a cuvîntului *οἴνοις* — *οῦς* — *οεσσα*, *οῦσσα*, *έινδον* — „de vin”, „făcut cu vin” (*οἶνος*). *Xωρ* are foarte multe posibilități de întregire. Însemnarea se încheie cu *Διόφιλω* — dativul antroponimului teoforic puțin frecvent *Διόφιλος*²⁵.

Menționăm că sînt atestate numeroase inscripții ceramice care conțin declarații de adorare a unor divinități precum *Zeῦ φίλε* — „Iubesc pe Zeus”²⁶, situație diferită de cazul de față.

Textul inscripției ar fi: *Ἐπι αστυ (νομου) Διονυσίου/Νερι* sive *οινε Διοφιλω*.

¹⁷ A. Opait, *op. cit.*, p. 151, fig. 4/4.

¹⁸ M. H. Callender, *Roman Amphorae with Index of Stamps*, Londra, 1965, p. 94.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*; W. Dressel, CIL, XV, 3427, cf. CIL, III, supl. 14192. Între contribuțiile ulterioare amintitei lucrări a lui M. H. Callender amfore cu ștampile cu litere latine: E. Rodriguez-Almeida, *Monte Testaccio: I Mercatores dell'olio della Betica*, în *MEFRA*, 91, 1979, 2, p. 883.

²¹ F. G. Kenyon, *The Palaeography of Greek Papyri*, Oxford, 1899, tabel după p. 128; E. M. Thompson, *Handbook of Greek and Latin Palaeography*, Londra, 1906, tabel după p. 148; V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, Leipzig, 1913, Taf. 1.

²² Ambele au interesante posibilități de întregire. Faptul că, obișnuit, la ștampile, numele precedat de *ἐπι* este al unui magistrat eponim menționăm doar completarea *αστυ(νομου)*.

²³ W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, Leipzig, 1914, p. 280—281; R. B. Ahmerov, *Ο κασιμακ κεραμικοετικη μαστερος ε λιμενικησολο Χερσονησ* în *VDI*, 3(37), 1951, p. 77—84.

²⁴ W. Pappé, *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, Dritte Auflage neu bearbeitet von G. E. Benseker, I, Braunschweig, 1911, p. 990, pentru *Νεφρα* și *Νεφρος*; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Stüde der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 345, & 815, între numele de persoană romane. Cel de față e echivalat cu lat. *Numerius*.

²⁵ W. Pappé, *op. cit.*, p. 313.

²⁶ CIG, IV, 8291.

Inscripția de pe amforă, poate conține și transcrierea parțială a unei inscripții cu mare probabilitate rhodiană sau cnidiană. Un preot al lui Helios cu numele Dionysos este atestat la Rhodos între anii 200—180 î.e.n.²⁷ dar nivelul D₃ în care a fost găsit fragmentul de amforă aparține secolului I e.n.²⁸ Pe o ștampilă cnidiană mai târzie reîntâlnim de asemeni textul din r. 1 al însemnării²⁹. Numele fiind de largă răspândire nu poate fi vorba de o unică opțiune. Cele câteva litere izolate dintr-o ștampilă, roase și acoperite de angobă nu pot ajuta la o rezolvare sigură. Transcrierea textului mai lung a unor ștampile nu doar a unor nume cunoaște puține analogii și ar fi o primă atestare între descoperirile de pe teritoriul actual al țării noastre.

Fragment de amforă confecționată din pastă cărămie, acoperită cu angobă gălbuie (lg. max. 4,15 cm; lț. max. 6,8 cm; gr. 1 cm), care păstrează cinci litere pictate cu vopsea neagră dispuse pe două rânduri. Fragmentul a fost găsit în cel de al III-lea nivel al cetății geto-dacice (Ba. 1982, L₁N, — 2,00 m). Semnificația numerică AY — 430; POY — 570. Sint și amfore pe care POY este abrevierea pentru Ρούφος³⁰, iar Av pentru Λύκιος sau Λυκίων (Pl. VII/3).

Fragment din gitul unei amfore (lg. 8 cm; lț. max. 10 cm; gr. 0,5 cm), care are pictate cu vopsea neagră litere cursive MO (în. 1,15 cm). Posibil indicarea lunii Μουναχίων — corespunzătoare lunii aprilie, sau *modius* (8,75 l) sau Μητροται — 70. Ba. 1983, Cas. I, L3N (Pl. VII/4).

Fragment din zona gitului unei amfore confecționată din pastă roșietică cu mică și bucățele de ceramică ca degresant (în. 12 cm; lț. 6,5 cm; gr. 0,9 cm), care are incizate literele K și un segment din hasta oblică a altei litere foarte probabil A (în. literei 3,3 cm). Valoarea numerică indicată de cele două litere este 21. Ba. 1981, L₁N.

Fragment de amforă, se pare din zona gitului, confecționat din pastă cărămie cu bucățele de calcar în compoziție, acoperit cu angobă gălbuie (4,9 × 4,55 × 1,1 cm). Fragmentul păstrează o însemnare pictată cu litere negre (Pl. VII/2). Dacă primele două litere Av sint clare prezența literei I în imediat apropiere a lui T ar putea crea impresia greșită că cea de a treia literă este Π. Mai poate fi observat și un fragment foarte probabil din γ. În această lectură r₁ ar conține un antropomim posibil în genitiv Αντιγ(ένες sau ους) și r₂, π numeralul 5 sau 80 (Pl. VII/2).

D.b). Ceramică de lux. Ceramică cu glazură. Din această categorie ceramică au fost găsite 4 fragmente de la 3 recipiente diferite, foarte probabil *skyphoi*. Fragmentul 1 din partea cilindrică a vasului (l. max. 7,9 cm; în. 5,35 cm; gr. 0,21—0,35 cm) este confecționat din pastă brună-cărămie, fină, compactă, acoperit cu glazură de culoare oliv-maronie atât la suprafața interioară, cât și cea exterioară, decorat cu ornamente de culoare galbenă obținute prin tehnica barbotinei. În două locuri ornamentele au culoare albă ca alabastru, dar având durezza smalțului alb (Pl. VIII/3a; IX/6a). Ba. 1963, Cas. A, Gr. C). Suprafața exterioară are următoarele ornamente: sub marginea vasului un șir orizontal de bobite întrerupt doar pe linia torșii, de o formă deosebită, păstrate pe fragment 9 în dreapta torșii și 6 în stînga ei. Sub acest decor punctiform pot fi văzute frunze de viță de vie stilizate, aproape cordiforme, asemănătoare însă și cu bucranii, pe fragment fiind vizibile 2 și 1/4 în dreapta torșii și 1 1/2 în stînga ei. În spațiul dintre aceste frunze apar grupuri de 7 puncte (bobite) dispuse circular, 6 pe circumferință și al 7-lea în centrul cercului. Din acest ornament s-au mai păstrat cîte un cerc și 5 puncte la dreapta și la stînga torșii. În sfîrșit, către baza zonei cilindrice, înainte de linia porțiunii bitronconice, apare un cunoscut decor de „spirale în formă de S agățate” din care se păstrează două și jumătate în dreapta torșii și jumătate în stînga ei. Toarta propriu zisă de formă inelară, ovală în secțiune, este suprapusă de o placă orizontală rectangulară fixată sub buza vasului³¹. Marginile ei au forma unor capete de pasăre foarte stilizate (1,5 cm). Pe mijloc o bară flancată de volute duble dau părții centrale aspectul asemănător unei coloane cu capitel ionic. La fragmentul 1 „capitelul” e rupt la aproximativ o treime de capăt. Toarta inelară este sprijinită pe un suport în formă de pînten (în. 2,15 cm; lț. 1,35 cm) ce formează un unghi drept cu pereții vasului și se subțiază pe măsura coborîrii către bază. Această toartă complexă se înscrie între elementele care contribuie substanțial la apropierea recipientelor ceramicii glazurate de aspectul vaselor de argint, în primul rînd, dar nu în exclusivitate, de origine pergamană, precum cele din componența vestitului tezaur descoperit în preajma Pompeiului, la Boscoreale³².

Fragmentul 2, oliv, o nuanță mai deschisă (l. max. 6,5 cm; în. 5,55 cm; gr. 0,25—0,35 cm) cu același decor din care s-a păstrat: șirul orizontal de puncte (bobite), 5 în dreapta torșii și 3 în stînga ei; două frunze în dreapta torșii și ceva mai mult de jumătate în stînga ei; două grupuri circulare de bobite în dreapta și unul în stînga torșii și în sfîrșit două și jumătate spirale în formă de S

²⁷ Hiller v. Gaertringen, art. *Rhodos*, RE, suppl. V, Stuttgart, 1931, col. 837.

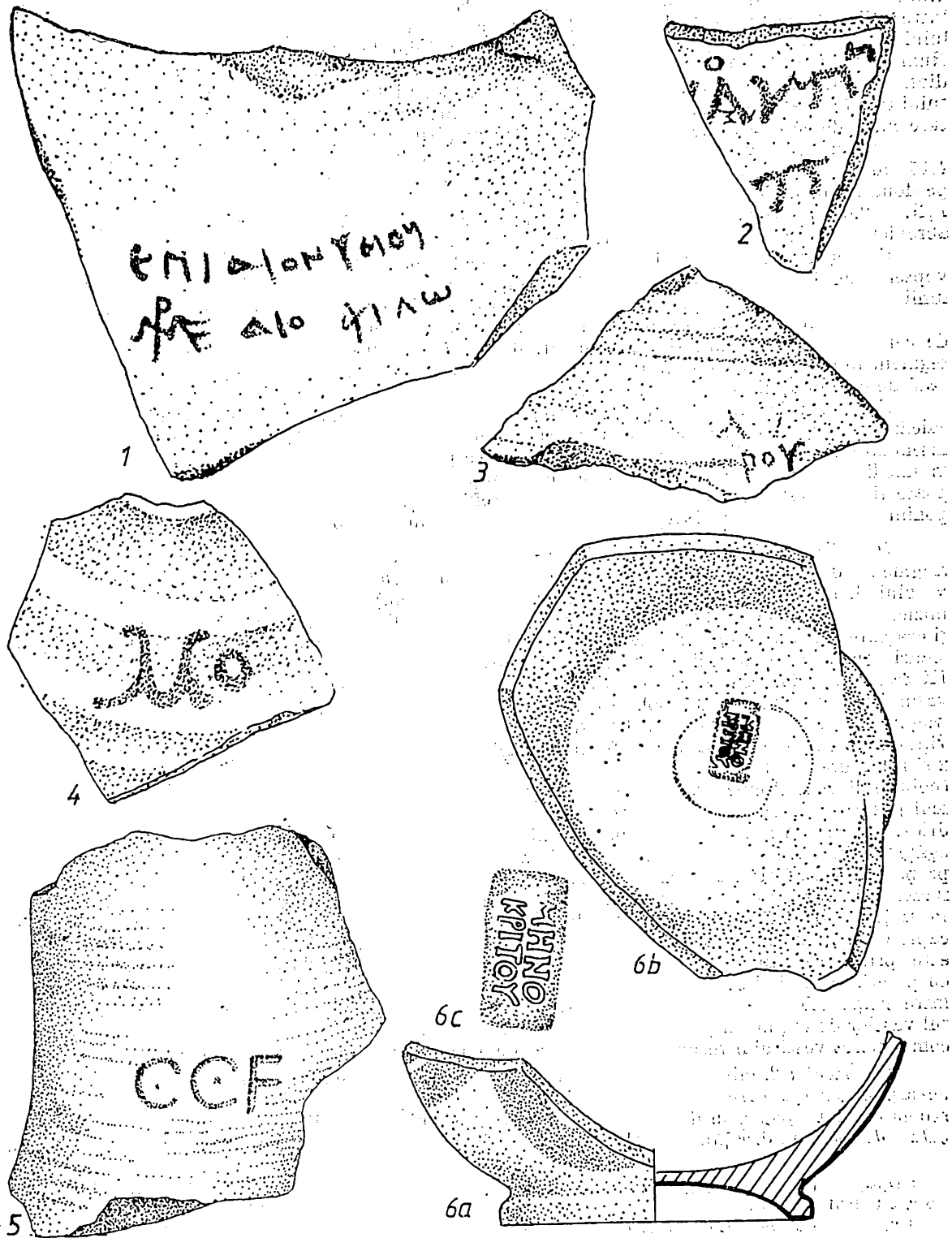
²⁸ S. Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (I)*, în *ArchMold*, XI, 1987, p. 100.

²⁹ Al. Avram și V. Sandu, *Toarte de amfore ștampilate din colecții particulare bucureștene*, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 56.

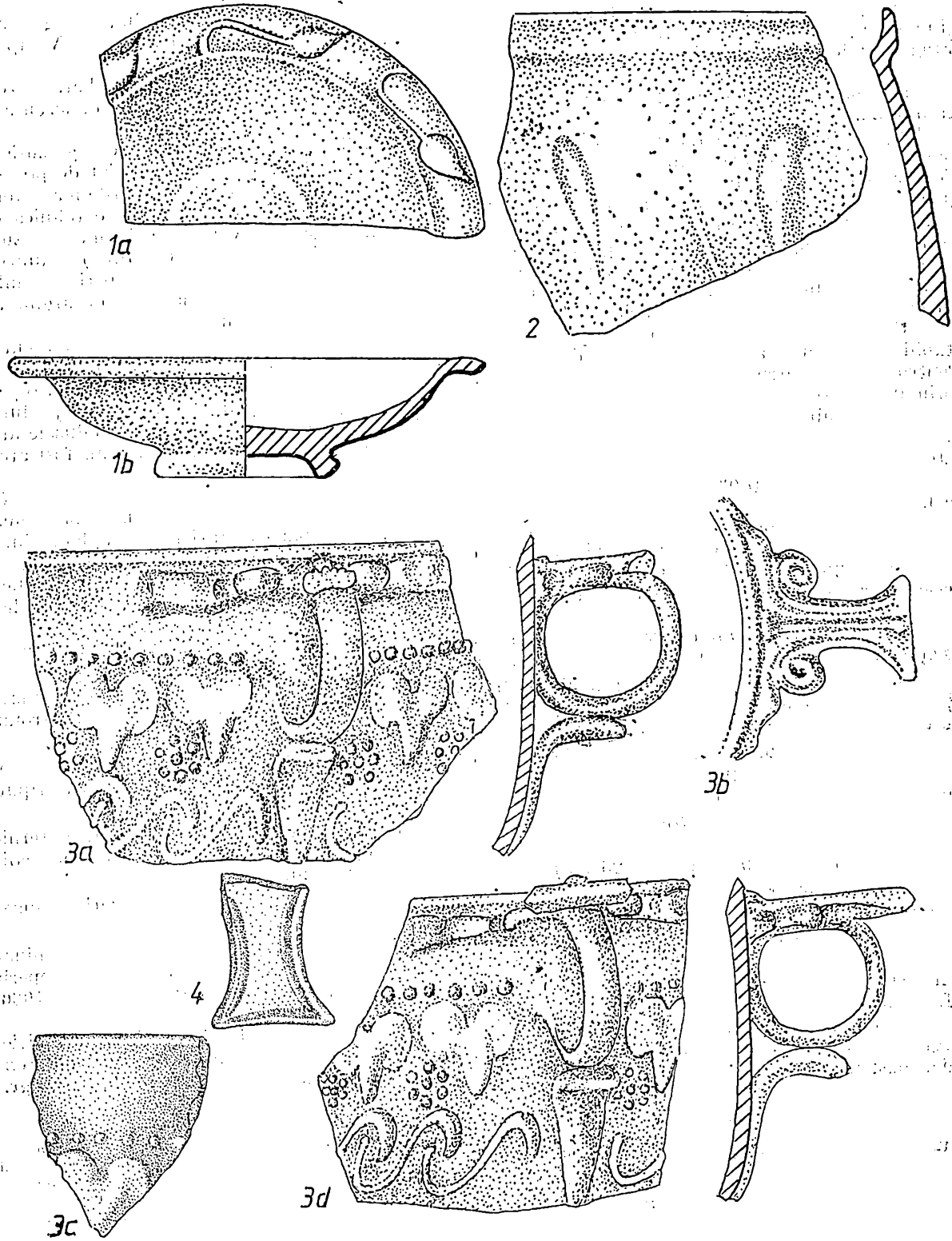
³⁰ M. Lang, *The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by The American School of Classical Studies at Athens*, XXI, New Jersey, 1976, p. 47.

³¹ Pentru sugestiva denumire germană *Daumenplatte* nu a fost găsit un corespondent convenabil în limba română.

³² F. Baratte, *Un trésor d'argenterie du début de l'Empire. La trouvaille de Boscoreale*, în *Archéologia*, 54, 1973, p. 45 și urm. cu o foarte bună ilustrație.

Pl. VII. Fragmente de amfore (1–3) și de ulcior (4) cu însemnări pictate — titluri pictate; gît de amforă cu ștampilă engleză (5) și cană (?) fragmentară cu ștampilă.

Pl. VIII. Ceramică decorată în tehnica barbotinei.

agățate în dreapta și jumătate în stînga torții. Toarta similară cu cea de la fragmentul 1 are placa orizontală întreagă cu lg. pe mijloc 3 cm de la pereții vasului. (Pl. VIII/3a și 3c; IX/6b și 6c).

Fragmentul 3 (l. 3 cm; în. 3,3 cm; gr. 0,3 cm) din partea-superioară a vasului, mai gros sus și mai subțire spre bază, păstrează 6 puncte din șirul orizontal și o jumătate de frunză (Pl. VIII/3c). *Fragmentele 2 și 3* aparțin aceluiaș vas.

Tot ceramicii cu glazură de culoare verde închis îi aparține un mic fragment (4) bara orizontală și o parte de toartă (lg. 2,6 cm; lț. max. 2,25 cm; gr. 0,45 cm) avînd o formă cunoscută la căni și *kantharoi* (Pl. VIII/4; IX/7).

Fragmentele descrise fac parte dintr-o specie a ceramicii de lux — ceramica cu glazură — semnalată într-un număr notabil de cetăți și așezări geto-dacice³³, care n-au beneficiat de prezențări mai ample foarte probabil și datorită stării fragmentare a recipientelor. Prin culorile lor — fond și ornamente — recipientele aparțin celor cu glazură din plumb (*Bleireliefkeramik*), o tehnică de confecționare cunoscută în Asia Mică la mijlocul secolului I î.e.n. Culorile verde și galben ale glazurii erau obținute dintr-un amestec de plumb topit (60—80% PbO) și siliciu (20—30% SiO) și dintr-o cantitate de oxid de fier și de cupru³⁴. Se consideră că însușirea unor tehnici din experiența milenară a Siriei în arta sticlăriei precum și confecționarea vaselor de metal, mai ales de argint au putut influența producerea, tipurile și decorul acestor vase a ceramicii cu glazură.

Cercetările de pînă acum la care o contribuție deosebită a avut A. Hochuli-Gysel³⁵ au putut stabili zonele microasiatice cu astfel de produse (*Tarsus, Antiochia, Labraunda, Pergamon* etc.). Pentru fiecare centru de producție au putut fi detectate elemente specifice în tehnică, forme, repertoriu de reliefuri, stil, calitate etc. Unele aspecte precum vopsirea repetată și aplicarea pe lutul crud al decorului în tehnica barbotinei ar apropia vasul — skyphos de la Barboși de produsele atelierelor din Smirna. Vasele cu două culori cu ornamente obținute în tehnica barbotinei au fost atestate numai în niveluri de locuire ulterioare anului 80 î.e.n.

Prin forma torțiilor, a marginii vasului, unghiulară la interior și decor fragmentele (1—3) de la Barboși aparțin cu mare probabilitate unui atelier din vestul Asiei Mici. Vase cu decor asemănător pot fi găsite pînă la mijlocul secolului I e.n. În lipsa principalei lucrări în acest domeniu, a faptului că nu există obiceiul aplicării ștampilei de meșter nu putem face atribuiri absolut sigure mai ales că au apărut destul de timpuriu imitații atât în ateliere italice cît și în cele sud-gallice. Aceste produse ceramice vor continua de altfel să fie produse tot în cantități reduse și în secolele următoare.

Ceramica *terra sigillata*, lisă sau cea ornamentată în tehnica barbotinei, va fi grupată în funcție de forma recipientelor determinată fără dubiu în cele mai multe cazuri.

Castron tronconic (Pl. X/3) lucrat din pastă cărămizie, compactă și bine arsă, cu ambele suprafețe acoperite cu un firnis de culoare roșietică (în. 6,5 cm; D.g. 11,8 cm; d. 5,6 cm). Castronul are umărul carenat și marginea verticală cu două șanțuiri. Ba. 1966, S. I, M17, — 2,35 cm.

Castron asemănător prin pastă și firnis cu castronul precedent (Pl. X/1), cu marginea ușor înclinată către interior (în. 5,5 cm; D.g. 10,5 cm; d. 4 cm). Restaurat circa 60%. Ambele tipuri sînt bine cunoscute în secolul I e.n. și în perioada ulterioară³⁶. Ba. 1964, S. I, — 1,80 m.

Fragment dintr-un *castron* cu marginea verticală dreaptă cu șanțuire sub buză, puternic carenat, o parte din corpul tronconic. Castronul a fost acoperit cu firnis de culoare portocalie (l.max. 9,9 cm; în. 3,9 cm; gr. 0,25 cm). Ba. 1964, S. I, — 2,10 m.

Fragment din partea superioară a unui *castron* asemănător cu primul dintre cele descrise (l.max. 5,3 cm; în. 3,5 cm; gr. 0,5 cm). Ba. 1966, C. I, — 1,80 m.

Fragment de *castronaș* din pastă cărămizie, tronconic, ușor rotunjit, foarte scund, terminat cu inel de susținere (l. max. 7,35 cm; lț. max. 3,9 cm; în. 2,4 cm; gr. 0,5 cm). Vasul era acoperit pe întreaga suprafață cu un firnis de culoare brună cu unele nuanțe maronii (Pl. X/8). Ba. 1966, C. I, — 1,90 m.

Fragment de *castronaș* asemănător cu exemplarul precedent, lucrat din pastă fină, cărămizie, marginea verticală evazată, avînd șanțuire la partea superioară, umărul carenat, corpul scund tronconic, păstrînd doar parțial inelul de susținere (l.max. 8 cm; lț.max. 3,9 cm; în. 2,8 cm; gr.

³³ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n. — sec. I e.n.)*, Cluj, 1974, p. 212 și urm.: Costești, jud. Hunedoara; Crășani, jud. Ialomița; Ipotești, jud. Olt; Piatra Șoimului, jud. Neamț; Poiana jud. Galați; Răcăițu, jud. Bacău. Colegul V. Ursachi ne-a informat că și la Brad, jud. Bacău a fost găsită ceramică cu glazură.

³⁴ A. Hochuli-Gysel, *Späthhellenistische und Frühkaiserzeitliche Reliefkeramik in der Prähistorischen Staatssammlung in München, Bayerische Vorgeschichte-Blätter*, 44, 1979, p. 53—54.

³⁵ A. Hochuli-Gysel, *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.) und ihre oberitalischen Nat chamungen*, in *Acta Bernensis*, VII, Berna, 1977. Cartea lui A. Hochuli-Gysel, fiindu-ne inaccesibilă, unele elemente particulare ne sînt cunoscute doar din recenzia amplă și sistematică scrisă de V. von Gonzenbach in *Germania*, 57, 1979, p. 235—242.

³⁶ J. H. Holwerda, *Tlet laat gricksche en romeynsche ge- buiksardewerk nit bet Middelanisch-zee-gebred in het Rijk- museum van Outheden te Leiden*, Leiden, 1936, pl. 7, nr. 368

0,3 cm). Vasul păstrează atât la interior cât și pe cea mai mare parte a suprafeței exterioare un firnis de culoare portocalie (Pl. X/9). Ba. 1966, C I, -1,90 m.

Fragment de *farfurie terra sigillata* (Pl. VIII/1a, b), lucrată din pastă cărămie densă și foarte bine arsă, acoperită cu o angobă de culoare roșiatică cu luciu specific. Farfuria are pe margine un decor în relief obținut în tehnica barbotinei format din frunze ascuțite. Codițele frunzelor sînt întoarse alternativ către interiorul și exteriorul farfuriei, care are un suport inelar³⁷. Tipul acesta de farfurii (Dragendorf 36) bine cunoscut de la mijlocul secolului I e.n.³⁸, foarte răspîdit în epoca Flaviilor este atestat și în secolul II e.n., mai ales prin exemplare de dimensiuni mai mari³⁹. Ba. 1964, S I, -2,00 m. În recenta lucrare sistematică asupra ceramicii *terra sigillata*⁴⁰ tipul acesta de farfurie este inclus la ceramica sud-galică, forma 39—A₂, cu datarea în limitele cronologice amintite.

Două fragmente din marginea verticală a unui vas, foarte probabil *platou*, lucrate din pastă fină cărămie, compactă și bine arsă, acoperite cu un firnis strălucitor de culoare brun roșcată (1 — lg. max. 7,9 cm; în. 1,7 cm; gr. 0,5 cm; 2 — lg. max. 5,15 cm; în. 1,7 cm; gr. 0,5 cm). Partea superioară a marginii semirotondă (d. 0,9 cm) este ornată cu incizii verticale. Mijlocul concav este separat de partea inferioară convexă (d. 0,3 cm) printr-o canelură. Pe direcția marginii, la partea exterioară a corpului platoului pot fi observate două incizii circulare. Margini asemănătoare ca formă și identice ornamentate au și unele tipuri de castroane dar fragmentul I păstrează și o parte din corpul orizontal tipic platourilor. Cu un d. de aproximativ 17 cm s-ar înscrie între exemplarele de mărime mijlocie. Platouri de acest tip sînt frecvente între produsele arretine din prima jumătate a secolului I e.n.⁴¹

Dintre cele 4 fragmente din corpul altor platouri, unul singur a aparținut foarte probabil din același platou cu marginile descrise mai sus fără a-l putea completa direct (lg. 7,8 cm; lț. max. 5,35 cm; gr. 0,5 și 0,35 cm spre mijloc). Inelul de susținere scund se păstrează pe o porțiune de 7,6 cm. Pe fundul platoului este vizibilă o parte dintr-o însemnare cu vopsea roșie din care mai pot fi recuperate cu oarecare certitudine: Βυδοι/πι/Φι.

Kantharos lucrat din pastă cenușie, compactă și bine arsă, acoperit cu slip care după ardere a căpătat o culoare galben-roșcată. *Kantharos*-ul are o șanțuire sub buză, corpul cilindric ușor reliefat în zona fixării torților, mijlocul subțiat, marcat printr-o linie în relief. Partea inferioară are o formă tronconică și se termină cu un inel de susținere. Vasului îi lipsesc ambele torți. (Pl. IX/1 și X/7) (în. 7,9 cm; d. gură 7,6 cm; d. fund 4,55 cm; gr. 0,35 cm). Ba. 1966, cas. I, M 4.

Kantharos din pastă de culoare cărămie, compactă și bine arsă, acoperit la jumătatea superioară, neglijent și neuniform, cu angobă de culoare roșiatică (Pl. IX/3). Vasul are buza profilată și torțile arcuite (în. 6,2 cm; D. gurii 7 cm; D. max. 7,6 cm; fund inelar cu d. 3,7 cm). Ba. 1963, S.I.

Fragmente dintr-un *skyphos* lucrat din pastă fină, compactă, foarte bine arsă, de culoare gălbuie, acoperit pe ambele suprafețe cu un firnis de culoare portocalie, o nuanță mai închisă. Pe unele porțiuni firnisul are și nuanțe brune maronii (lg. max. 9,5 cm; în. 5,1 cm; gr. 0,3 cm). Marginea rotunjită la exterior este teșită la interior. Din corpul recipientului se păstrează aproximativ o treime cu ambele părți de formă tronconică (Pl. IX/5 și XII/7). O bară orizontală de forma unui capitel de tipul celor cunoscute la cupele Boscureale, descris la ceramica cu glazură, suprapune o toartă foarte probabil inelară după capetele păstrate. Ba. 1963, S. I.

Cinci fragmente din corpul cilindric al unei *căni*, lucrată din pastă gălbuie acoperită pe întreaga suprafață cu firnis de culoare cafenie (lg. max. 6,2 cm; lț. max. 9,8 cm; gr. 0,35 cm). Cana are marginea dreaptă la exterior și teșită la partea interioară și canelură sub buză. Toarta arcuită, ovală în secțiune este suprapusă de o bară orizontală (Pl. IX/2b). Pe suprafața exterioară sînt graffitate mai multe însemnări. Pe o „*tabula ansata*” apare un șir de X-uri alcătuint un decor reticular terminat cu cele două litere Δ dispuse aplecat și intercalate de acea linie verticală I. Ipoteza consemnării unor numere o considerăm improbabilă. Sub această însemnare apar literele Θ fragmentară sau Θ și C și la 1 cm distanță litera B. Sub toartă literele ΠΓ, posibil numărul 13 (în. lit. 0,6 cm). În dreapta torții, sus, o însemnare cursivă, o scriere mai neglijentă posibil *Capizac CO* sau *Capizac co*⁴². În sfîrșit pe mijlocul peretelui un S dispus orizontal și mai jos părți din alte două litere. Ba. 1965, S. II, -1,80 m.

Fragmente dintr-o *cănișă* lucrată din pastă gălbuie, o nuanță mai închisă, compactă, foarte bine arsă, acoperite cu firnis de culoare roșiatică. Fragmentele (1 — în. 7,6 cm; lț. max. 6,75 cm; gr. 0,25 cm; 2 — în. 2,75 cm; lț. 4,9 cm; gr. 0,25 cm). Cănișă are corpul globular, toarta trapezoidală în secțiune este prinsă la buză și în zona diametrului maxim. În stînga și dreapta torțiței

³⁷ Cf. Gh., Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, pl. XIII/192, 193, pentru secolele II—III e.n.

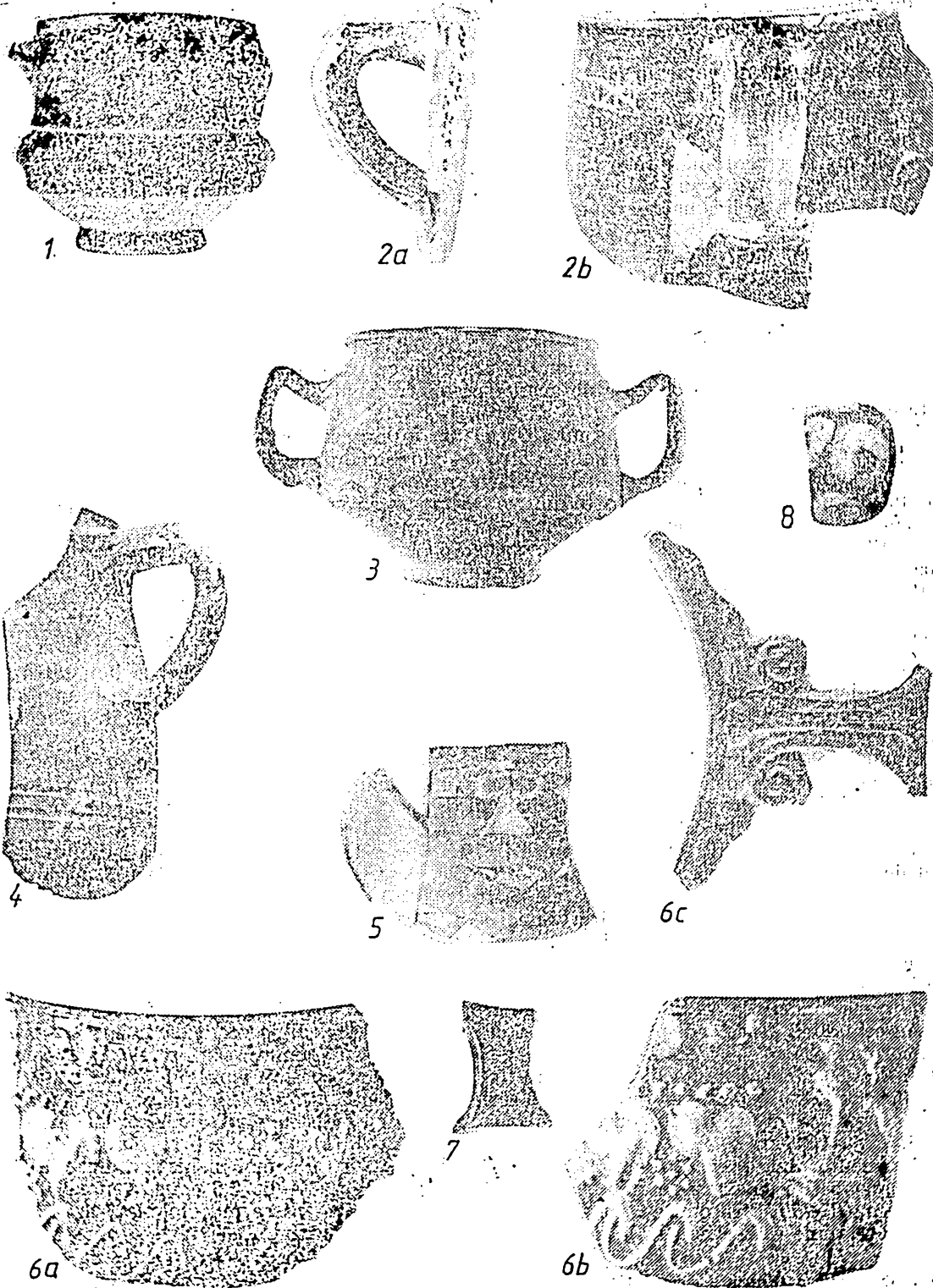
³⁸ J. H. Holwerda, *op. cit.*, p. 42, nr. 547.

³⁹ C. Gabet, *La céramique gallo-romaine recueillie à Pépi-ron (Charente-Maritime), Gallia*, XXVII, 1969, 1, fig. 20, p. 38, fig. 21/2—5.

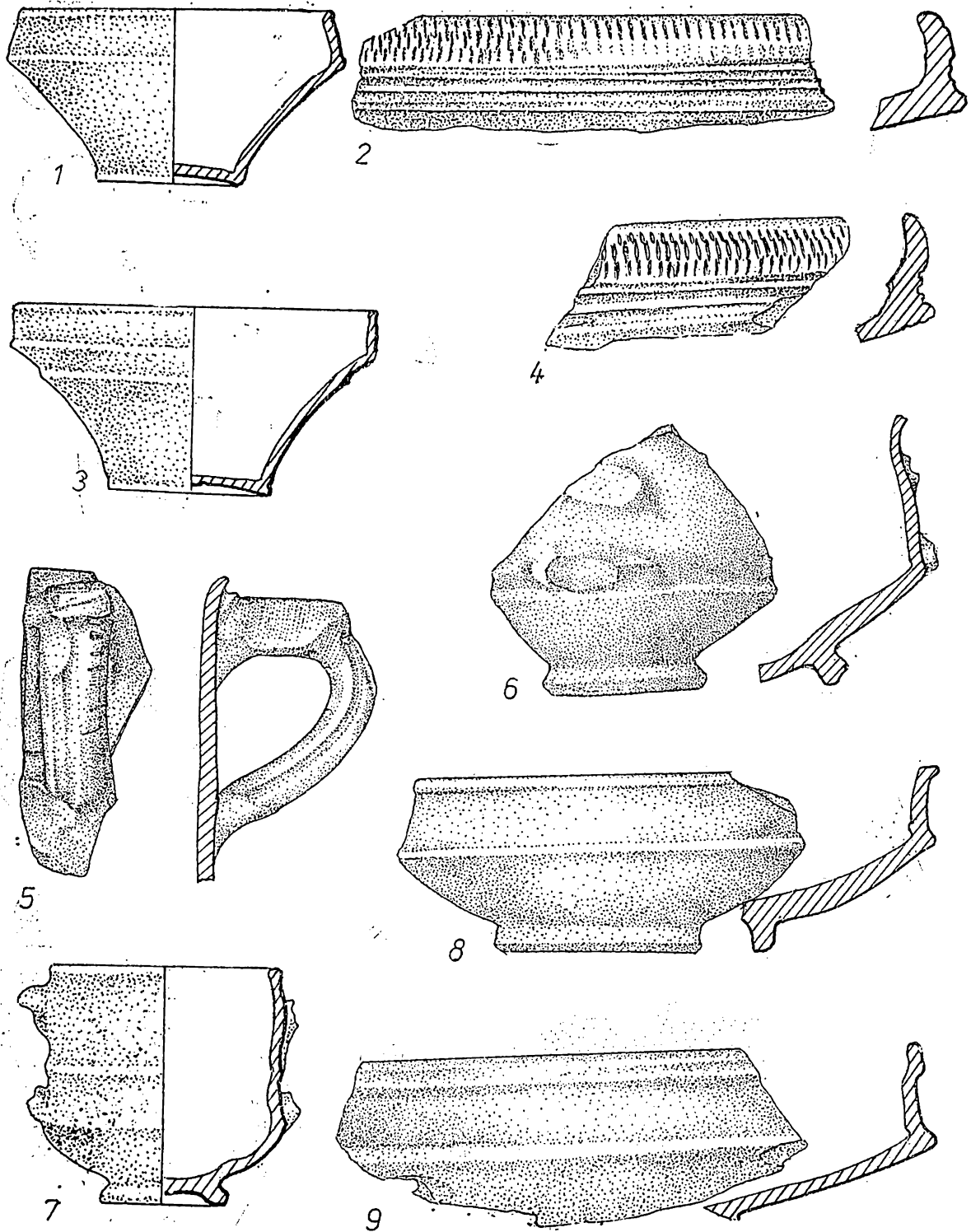
⁴⁰ S. Zabełlicky-Scheffenecker, in *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*, Bonn, 1990, p. 49.

⁴¹ *Ibidem*, p. 84.

⁴² L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p. 456, & 1376, n. 32 cuvintele cu Σροτ.

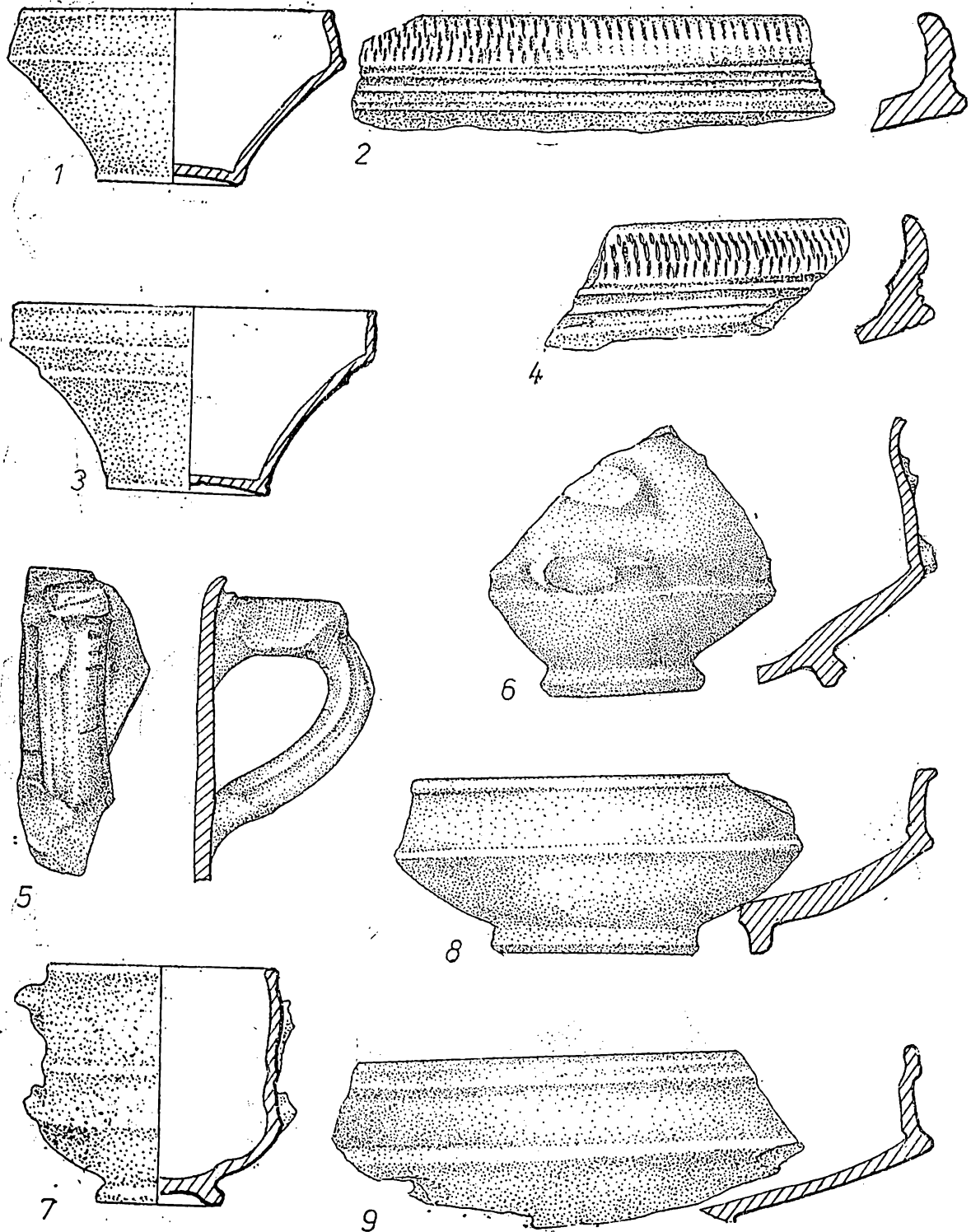
Pl. IX. *Kantharoi* (1, 3); fragmente de căni (2a, 2b, 4), fragmente de *skyphoi* (5-7) și mărgică (8).

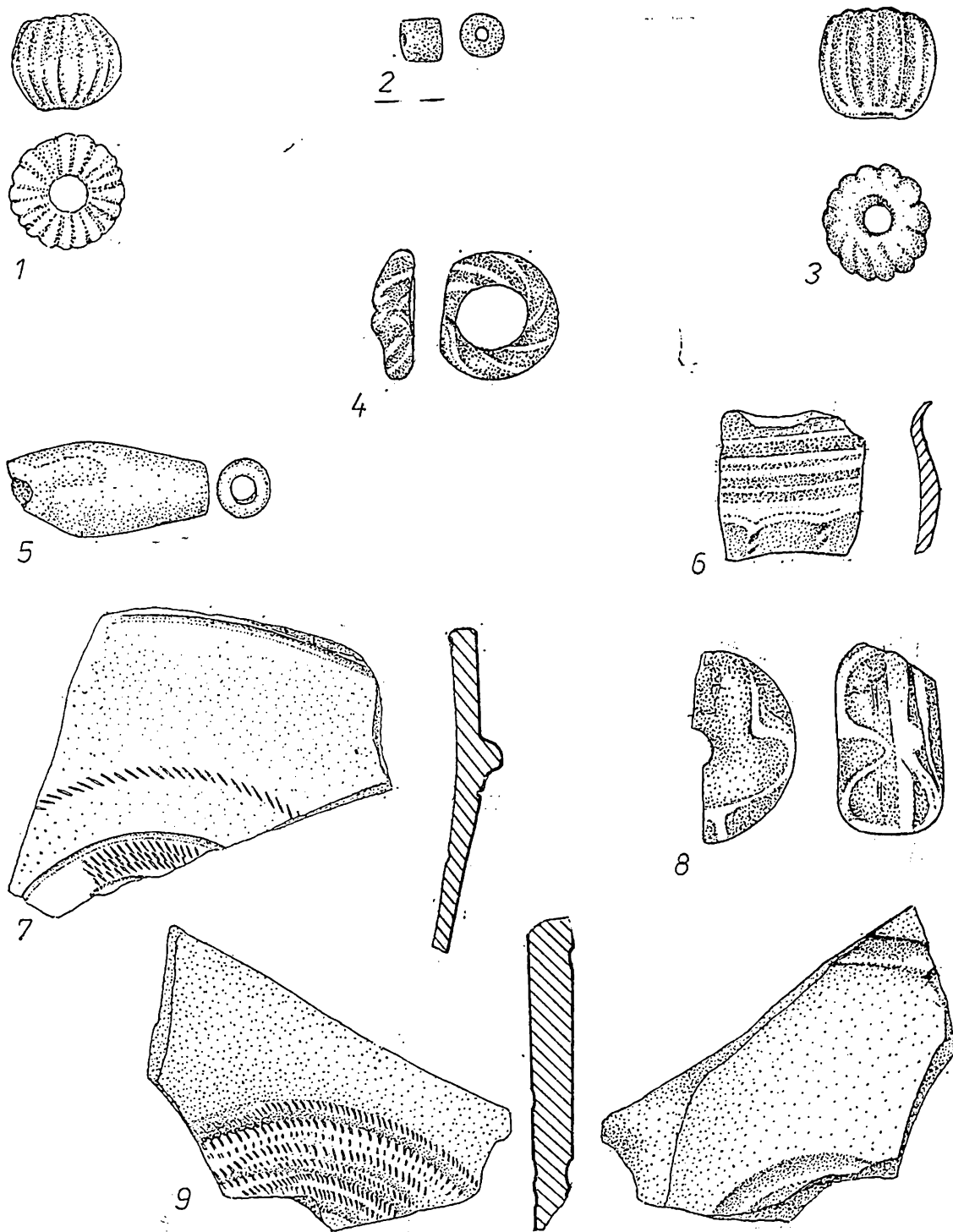
Pl. X. Castroane (1, 3, 9), castronuş (8), kantharoi (6, 7), fragmente de platou (2, 4) şi dintr-o cană (5).

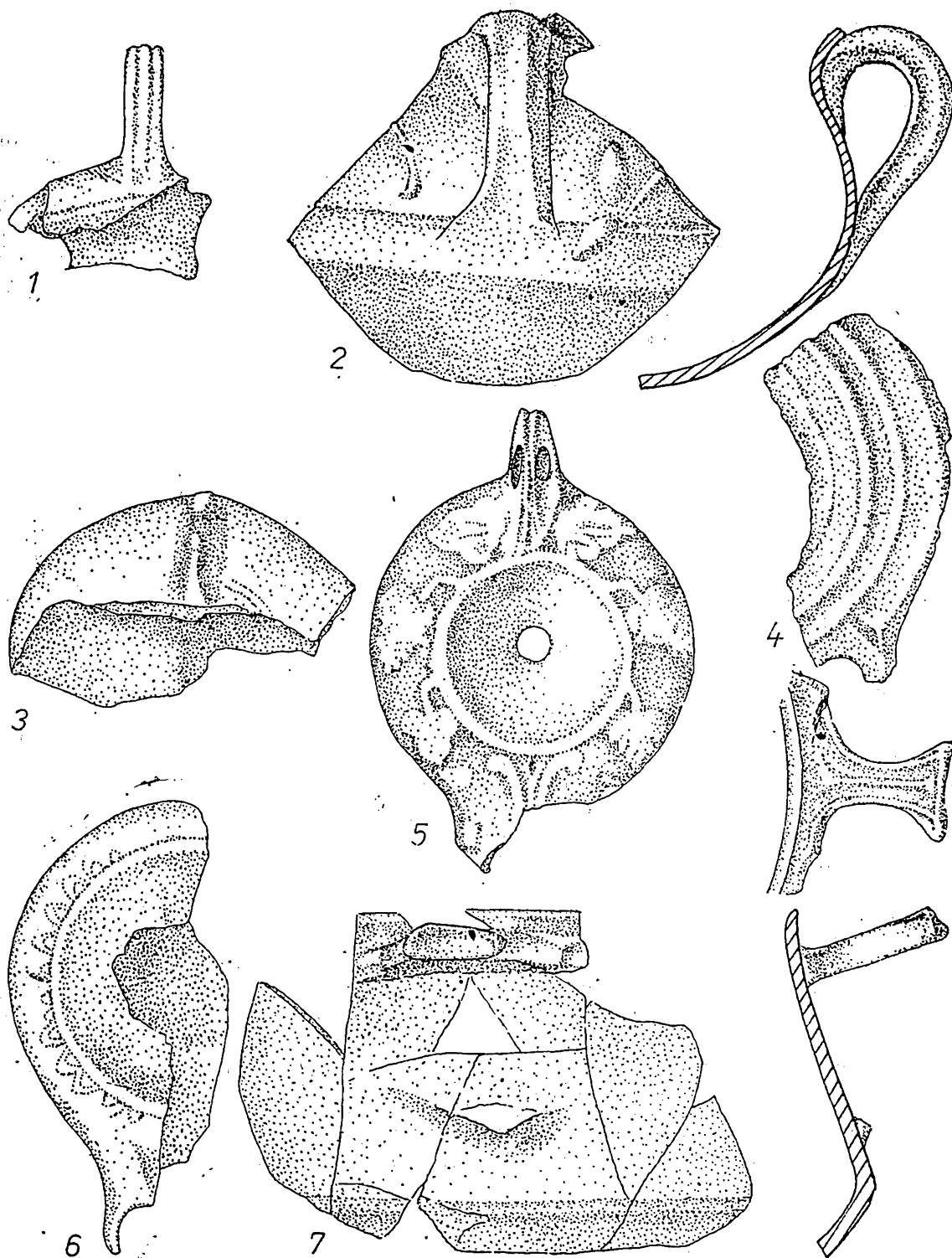
Pl. IX. *Kantharoi* (1, 3); fragmente de căni (2a, 2b, 4), fragmente de *skyphoi* (5–7) și mărgică (8).

Pl. X. Castroane (1, 3, 9), castronaș (8), kantharoi (6, 7), fragmente de platou (2, 4) și dintr-o cană (5).

Pl. XI. Mărgele (1-3, 5, 8); inel de sticlă (4); fragment de bol de sticlă (6) și fragmente de platouri de ceramică (7, 9).

Pl. XII. Opaie fragmentare (1, 3—6); bol (2) și skyphos (7).

poate fi remarcată ornamentarea în tehnica barbotinei cu frunze de lotus (picături?) (Pl. XII/2). Același ornament are și fragmentul 2.

Fragment dintr-o căniță din pastă cafenie, fină, compactă și bine arsă, acoperită pe întreaga suprafață cu o angobă de culoare maronie cu unele nuanțe mai deschise la suprafața exterioară (în max. 8,35 cm; lt. max. 4,6 cm; gr. 0,35 cm). Între buza dreaptă și ușor evazată și bara orizontală care suprapune toarta semicirculară poate fi observată o canelură. Către baza corpului cilindric, înaintea porțiunii tronconice, cănița are două caneluri orizontale paralele (Pl. IX/4). Ba. 1964.

Cănițe de acest tip sînt bine atestate în complexe arheologice din secolul I e.n.⁴³.

Mai sînt și alte citeva mici fragmente de cupe și castronașe cu firnis roșu și firnis portocaliu. Culoarea firnisului roșie sau portocalie a stat la baza separării convenționale, pentru cercetare, a ceramicii în „pergamiană” și „samiană” respectiv *T(erra) s(igillata) A* și *T(erra) s(igillata) B*. Asupra acestei probleme vom reveni la însumarea tuturor descoperirilor din spațiu est-carpatic.

Fragment din partea inferioară, cu inelul de susținere a unui vas lucrat la roată, din pastă cenușie, bine arsă (lt. max. 8,6 cm; în. max. 3,2 cm; gr. 0,31 cm). O parte din suprafața vasului, foarte probabil cană, a fost acoperită cu un firnis de culoare maronie (Pl. VII/6 a—c). La interior, într-un cartuş în formă de *tabula ansata* (1,35 × 0,7 cm), pe două rînduri suprapuse, apar literele MHNO în r. 1 și KPITOY în r. 2. Numele Μηρόπιτρος bine atestat în onomastica greacă⁴⁴ nu este cunoscut între fabricanții de vase în limitele informațiilor care ne-au fost accesibile. Ba. 1985, Cas. I, latura NE, -1,70 m, D.

Fragment de ulcior (Pl. VII/4) lucrat din pastă cărămizie, compactă, arsă inegal. Fragmentul este decorat la exterior cu două linii late de vopsea, iar în intervalul dintre ele sînt scrise cu vopsea roșie literele MO. Semnificația posibilă pentru aceste litere, ca și în cazul semnelor de pe amfore este multiplă: de la nume de persoane la indicarea capacității vasului (lg. 11,5 cm; în. 8,2 cm; gr. 0,2 cm).

D. c) Opaite. Lucernă confecționată din pastă de culoare roșietică, acoperită cu angobă brună. Lucerna are corpul circular aplatizat, cu cioc mic și rotund, discul concav cu gaură în partea centrală. Discul este separat de bordura ornată cu ove duble printr-un cerc în relief, iar ciocul este separat de disc printr-un vrej. Opaitul de tipul fără toartă are fundul plat (Pl. XIII/1). Se află într-o stare de conservare foarte bună (D. bazin 6,4 cm; d. max. bazin + cioc 7,4 cm; în. 2,45 cm). Fără a avea o frecvență deosebită, opaitele de acest tip sînt bine cunoscute ca provenind din *officinae* din Italia centrală și Campania⁴⁵. Unele caracteristici ar pleda pentru includerea la tip VII; în mai vechea clasificare a lui Loeschcke, citată de D. M. Bailey⁴⁶. Opaitul de la Barboși nu este identic cu vreunul din exemplarele publicate de sus numitul autor și este foarte aproape de cel descris sub numărul Q 1218⁴⁷, de care se deosebește doar prin prezența vrejului între disc și cioc. Opaite identice sau apropiate ca formă și ornamentare de cel descris sînt clasificate de C. Iconomu la tipul XVIII atestat în necropolele tomitane, în morminte din secolele I, II și III e.n.⁴⁸ Cele mai multe opaite de acest tip aparțin ultimei treimi a secolului I e.n.

Fragment reprezentînd o parte din discul și bordura unui opaît lucrat din pastă fină, gălbuie acoperit cu angobă maronie (4,7 × 3,8 × 0,25 cm). Pe discul opaîtului, despărțit de bordură printr-un segment de cerc în relief și alte două incizate apare *Eros* (Cupidon) (Pl. XIII/4). Personajul înaripat se sprijină pe piciorul drept, are piciorul stîng ușor depărtat și înălțat, ambele miini alăturate pe direcția piciorului drept pregătindu-se să arunce ceva. Reprezentanții lui Cupidon singur sau alături de alți zei sau eroi sînt frecvente pe opaite o lungă perioadă⁴⁹. Ipostaza în care apare pe acest fragment, apropiat ca poziție de Diana, își găsește asemănări între opaitele din Galla (Q 824) datate între 50—80 e.n.⁵⁰ și cele din Campania (Q 838) din ultima treime a secolului II e.n.⁵¹

Fragment de opaît lucrat din pastă gălbuie, fină, acoperit cu angobă de culoare maronie (6,1 × 3,3 × 0,35 cm). Pe acest fragment din zona bazinului poate fi observată o incizie circulară care delimitează fundul plat (Pl. XIII/5).

Fragment din jumătatea superioară a unui opaît, lucrat din pastă alb-gălbuie, acoperit cu angobă gălbuie (7,1 × 5,2 × 0,3 cm). Șirul de ove duble de pe bordură este întrerupt pe direcția ciocului și canalul format către cioc este flancat de două volute. Discul, decorat cu o rozetă, foarte probabil cu 25 petale pe întreaga lui suprafață, 11 vizibile pe fragmentul păstrat, este despărțit de bordură de două cercuri în relief și de alte două către gaura de alimentare (Pl. XIII/6). Este un

⁴³ I. Glodăriu, *op. cit.*, p. 209—220.

⁴⁴ H. Solin, *Die Namen der orientalischen Sklaven in Rom*, in *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 216, nr. 2.

⁴⁵ D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, 2, *Roman Lamps made in Italy*, Cambridge, 1980, p. 301.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 302 unde sînt menționate și descoperirile incluse în alte importante cataloage.

⁴⁸ C. Iconomu, *Opaite greco-romane*, București, 1967, fig. 31.

⁴⁹ B. Vikić-Belančić, *Antičke sujelike u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, in *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, 3, 1971, p. 136, pl. V/2, 3; XIX/9, 10; XXVII/2 etc.

⁵⁰ D. M. Bailey, *op. cit.*, p. 148.

⁵¹ *Ibidem*, p. 150.

tip de opaiț foarte răspândit cu multe variante. În lipsa tuturor elementelor definitorii încadrările rămân ipotetice. Posibil tipul X între cele descrise de C. Iconomu⁵², mai sigur, prin ornamente și forma volutelor între cele cuprinse la tipul Loeschke IV, cu mare răspândire în perioada de la Tiberiu la Traian⁵³ și foarte apropiat de exemplarul Q 857, opaiț datat în prima jumătate a secolului I e.n.⁵⁴

Partea superioară a unui opaiț lucrat din pastă cărămizie, acoperit cu firnis roș (lg. max. 7,6 cm; lț. max. 5,4 cm; gr. 0,25 cm). Opaițul are toarta lamelară cu șanțuire mediană perforată și gaura de alimentare în centrul discului concav. Despărțită de disc printr-un cerc în relief bordura largă este ornamentată cu frunze de viță de vie și struguri. Decorul se întrerupe pe direcția ciocului unde pot fi observate segmente din două volute care acopereau numai partea centrală a spațiului dintre disc și cioc. Cele două volute sînt flancate, către marginea bordurii, de două mici ornamente circulare adîncite. Forma ciocului rămîne incertă (Pl. XII/5). Fără a dispune de exemplare similare menționăm că sînt numeroase opaițe asemănătoare prin formă; ornamentarea bordurii sau dispunerea volutelor⁵⁵. În grupa lămpilor cu semivolute și a celor cu volute-cioc se găsesc cele mai numeroase opaițe cu elemente comune cu opaițul fragmentar găsit la Barboși. Ba. 1964, S. I, -1,90 m. Ele sînt datate mai ales la jumătatea secolului I e.n.⁵⁶

Opaiț fragmentar cu corpul rotund, lucrat din pastă cărămizie, acoperit neuniform cu angobă de culoare brună-maronie pe bordură, pe toarta inelară cu șanțuire mediană și doar pe o parte din suprafața bazinului (Pl. XIII/2). Discul concav este delimitat de bordura neornamentată prin trei cercuri incizate. Apreciind după partea păstrată ciocul pare să fi fost mic, cordiform. Din bazinul de formă tronconică cu fundul rotund plat s-a păstrat aproximativ 2/3 (lg. max. 6,9 cm; lț. max. 5,8 cm; în. 2,45 cm). Neavînd toate elementele necesare stabilirii tipului încadrarea cronologică rămîne ipotetică, foarte posibil în secolul I e.n.

Fragment de opaiț din pastă cărămizie acoperit cu un firnis de culoare roșiatică de bună calitate (lg. max. 7,8 cm; lț. max. 3,9 cm; în. 2,6 cm; gr. 0,2 cm) din care s-a păstrat aproximativ jumătate (Pl. XII/6). Opaițul are discul concav despărțit printr-un cerc în relief de bordura ornamentată cu semiove, peretele bazinului tronconic ușor rotunjit și fundul plat. Pe disc pot fi observate unele incizii. Posibil ca ciocul să fi fost mic, rotund. În lipsa tuturor elementelor definitorii nu propunem o încadrare tipologică. Ba. 1964, S. I, -2,20-2,60 m. Nivelul în care a fost descoperit aparține sfîrșitului secolului I e.n. — începutul secolului I e.n.

Fragment de opaiț lucrat din pastă gălbuie, fină cu urme de firnis roșu. Din opaiț s-a păstrat toarta lamelară masivă, o parte din bordură și bazin (lg. max. 3,7 cm; lț. max. 5,7 cm; în. 2,3 cm; gr. 0,35 cm). Aparține aceluiași nivel (-2,70 m) ca opaițul precedent (Pl. XII/1).

Fragment de opaiț (lg. max. 6,25 cm; lț. max. 2,35 cm; gr. 0,3 cm) care păstrează o parte din discul concav despărțit de bordura neornamentată prin 3 cercuri incizate (Pl. XII/4). Ciocul foarte probabil mic și rotund. Ba. 1966, S. I, M 8, -2,10 m.

Fragment de opaiț din pastă cărămizie cu angobă roșiatică (Pl. XII/3). Se păstrează toarta inelară cu șanțuire dublă și o parte din corpul lenticular (lg. max. 4,5 cm; în. 2,9 cm; gr. 2,1 cm). Ba. 1964, S. I, -2,00 m.

D.d) Vase și mărgelile de sticlă. Gitul înalt, cilindric, al unui *balsamarium* din sticlă de culoare verzuie, străvezie, cu buza rotunjită spre exterior (d. gurii 1,7 cm; d. gît 0,5 cm; în. 5 cm) (Pl. XIV/1). Asemenea vase de sticlă au fost găsite în complexe arheologice din secolul I e.n. mai frecvente în necropolele pontice⁵⁷. Ba. 1983, Cas. I, L N.

Gitul înalt și cilindric, cu buza lată, orizontală a unui *balsamarium* din sticlă transparentă, de culoare verzuie (în. 6,2 cm; d. 3,2 cm) (Pl. XIV/9). Acest tip de vas este răspândit în a doua jumătate a secolului I e.n. pînă la sfîrșitul secolului II e.n.⁵⁸

Fragment din partea superioară a unui recipient din sticlă, de culoare verde, cu irizări violete avînd toarta bandată prinsă sub buza de formă tronconică, plată și cu o incizie circulară pe partea de sus (d. gurii 1,9 cm; lț. buzei 0,6 cm; gr. 0,1 cm) (Pl. XIV/7). Fragmentul a aparținut unui recipient (sticlă) de formă prismatică, cunoscut în secolele I și II e.n.⁵⁹

Fragment din gîtul cilindric al unui recipient, foarte probabil o sticlă de formă prismatică. Lucrat din sticlă de culoare alb-verzuie, irizată, are marginea evazată și canelată, iar toarta în bandă este prinsă sub buză și apoi înălțată (d. 3,3 cm; în. 4,7 cm; gr. 0,1 cm). Recipiente de acest tip

⁵² C. Iconomu, *op. cit.*, p. 11-13.

⁵³ *Apud* Bailey, *op. cit.*, p. 157.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 159.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 171, Q 920 pentru dispunerea volutelor.

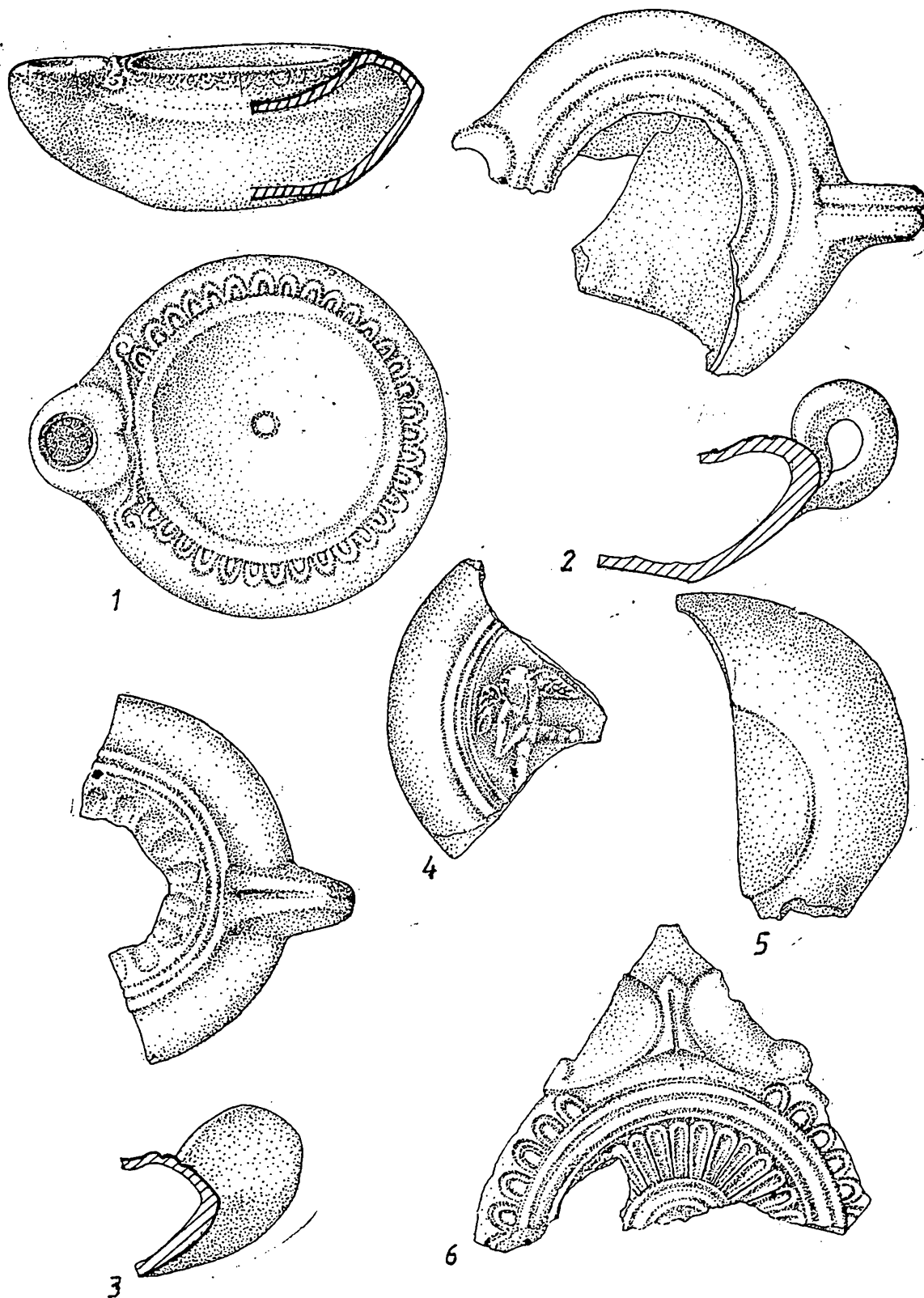
Datate 40-90 e.n.

⁵⁶ J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period First to Seventh Century after Christ, The Athenian Agora*, vol. VII, Princeton, New Jersey, 1961, p. 81-82.

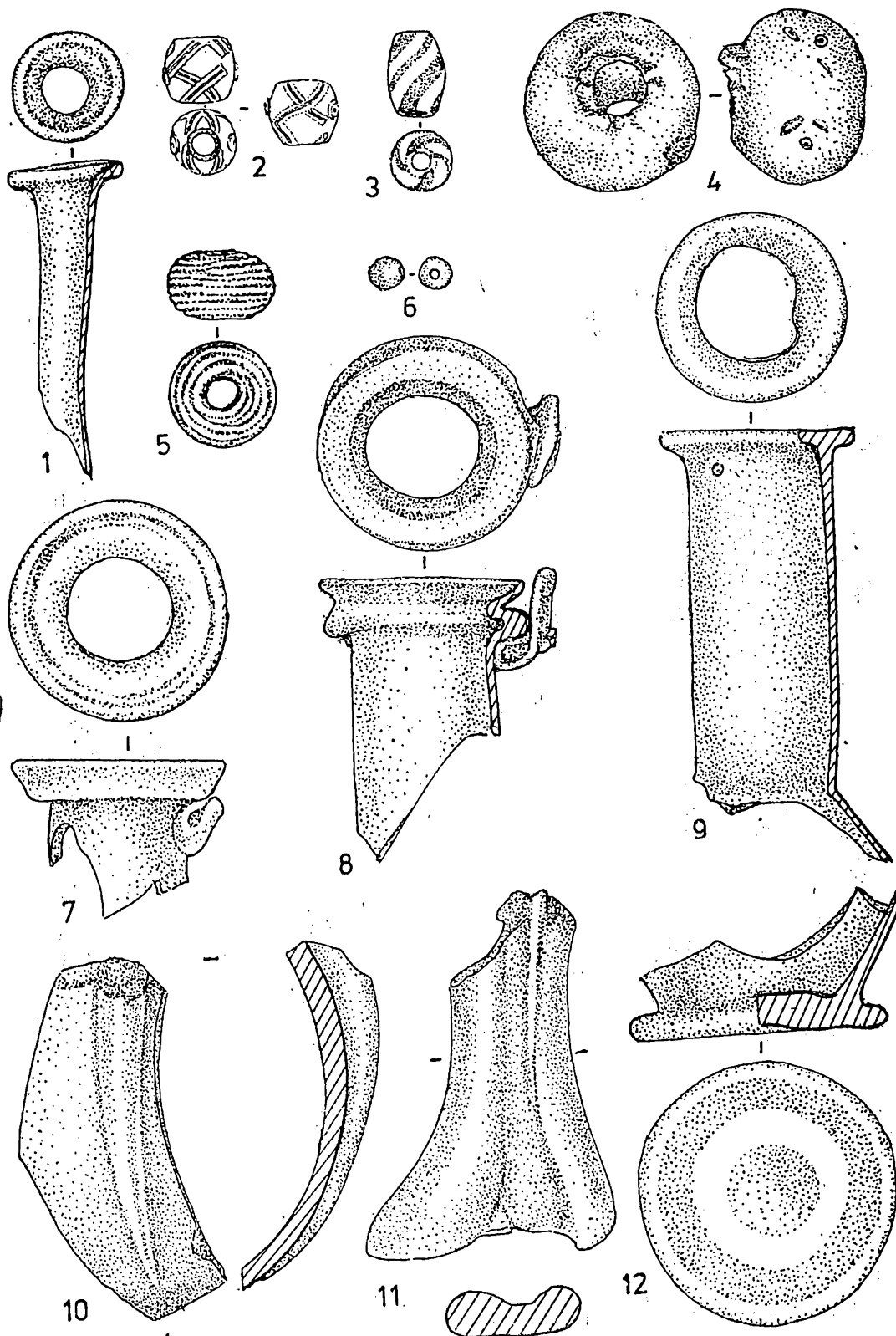
⁵⁷ T. N. Knipovici, *Tanais*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 82, 146-147, fig. 55; N. P. Sorokina, *Стекло из раскопок Пантуканья МИА*, 103, 1962, p. 220-228, 229, fig. 9-10; M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, București, 1968, nr. 164-168.

⁵⁸ J. Koltes, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon. VII. La verrerie gallo romaine*, Paris, 1982, p. 48, nr. 130-133, pl. 28; M. Bucovală, *op. cit.*, nr. 65-68.

⁵⁹ J. Koltes, *op. cit.*, p. 30, nr. 81, pl. 10 și 11.

Pl. XIII. Opaite întregi (1) și fragmentare (2-6).

Pl. XIV. Vase (1, 7-12) și mărgelile (2-5) de sticlă.

sint cunoscute mai ales dar nu în exclusivitate în complexe datate în sec. II e.n. ⁶⁰ (Pl. XIV/8). Ba. 1983, Cas. I, colțul nord-vestic, —4,80 m.

Fragment de bol, din sticlă de culoare verde, cu „coaste” dispuse vertical (în. 6 cm ; lț. 2,3 cm) (Pl. XIV/10). Bolurile cu un astfel de decor aparțin secolului I e.n. ⁶¹

Partea inferioară a unui vas de sticlă clară, de culoare verzuie, cu irizări violacee; fundul plat prezintă o mică concavitate în zona centrală (d. 4,3 cm ; în. 2,2 cm) (Pl. XIV/12). A aparținut foarte probabil unui pahar.

Toartă fragmentară, lată, cu nervură longitudinală, foarte probabil de la un recipient cu corp prismatic (Pl. XIV/11) ⁶² Ba. 1983, L N.)

Fragment din partea superioară a unui bol (*Fadenschälchen*) din sticlă albastră cu pereții subțiri, ornamentat cu linii albe orizontale, paralele pe umărul vasului și cu nervuri verticale albe și albastre pe corp (în. 2,4 cm ; lț. 2,4 cm ; gr. 0,2 cm) (Pl. XI/6). Boluri asemănătoare sint datate în sec. I e.n. ⁶³

Inel din pastă de sticlă, de secțiune rotundă, cu decor înfășurat de bandă de linii galbene, albastre și argintii care se termină într-o buclă pe partea aplatizată (d. 2,3 cm ; 0,4 cm) (Pl. XI/4). Inele de sticlă întregi sau fragmentare au fost descoperite și în alte așezări geto-dacice ⁶⁴. Inele romane de sticlă se găsesc în toată perioada antică, din La Tène pînă în secolul III e.n. ⁶⁵ Ba. 1985, S. I, Tr., —2,20 m.

Mărgică din pastă de sticlă albăstruie, de formă elipsoidală (d — 1,05 cm ; d — 1,2 cm). Pe fondul alb apar benzi galbene și verzi care se întretaie, iar interspațiile sint ornamentate cu puncte (pl. XIV/2). Mărgele asemănătoare au fost descoperite la Panticapaeum în complexe de locuire ce se eşalonează pe patru secole — din secolul II i.e.n. în secolul II e.n. ⁶⁶ Ba. 1981, L N, —2,10 m.

Mărgică din pastă de sticlă albăstruie, fusiformă (lg. 1,35 cm ; d. 0,9 cm) ornamentată cu benzi galbene și cafenii pe fond alb, dispuse oblic pe lungimea suprafeței (Pl. XIV/3). Mărgele asemănătoare sint menționate de E. M. Alexeeva ⁶⁷ ca datînd de la sfîrșitul secolului I e.n., fiind de asemeni atestate și în secolele următoare. Ba. 1981, L N, —2,10 m.

Mărgică din pastă de sticlă de culoare verde (d. 0,5 cm). Aparține tipului 9 a mărgelilor monocolori în clasificarea propusă de A. E. Alexeeva ⁶⁸ (Pl. XIV/6). Ba. 1985, Cas. I, —1,80 m.

Mărgică fragmentară din sticlă policromă : pe fondul albastru intens cercuri albe în care se află cite un punct albastru (diam. 1,5 cm ; lț. 0,8 cm). Mărgele asemănătoare s-au descoperit atît în așezările geto-dacice din Moldova ⁶⁹ cit și din Muntenia ⁷⁰. În clasificarea Alexeevei aparține tipului 107 a, datat în secolul I e.n. ⁷¹ (Pl. IX/8). Ba. 1970, S. II.

Mărgea din pastă de sticlă, de formă elipsoidală, cu decor de linii spiralate adîncite, incrustate cu alb, argintiu și maron. Mărgea prezintă unele deteriorări și urmele trecerii prin foc (d. 1,7 cm ; în. 1,1 cm) (Pl. XIV/5). Mărgele asemănătoare sint caracteristice secolelor I i.e.n. — I e.n. ⁷²

Mărgea din pastă de sticlă albastru închis, în formă de butoiș, cu decor de caneluri adînci (d. 1,9 cm ; în. 1,5 cm) (Pl. XI/1). Păstrează unele urme ale apropierii de foc. Mărgele de forma și dimensiunile acestea, monocolori, se găsesc în complexe de secolul I e.n. ⁷³. Mărgele asemănătoare s-au descoperit la Poiana, Brad, Răcățau ⁷⁴ Ba. 1981, L M, —2,10 m.

Mărgea asemănătoare precedentei, dar cu puternice urme de ardere (în. 1,5 cm ; d. 1,9 cm) (Pl. XI/3). Ba. 1981, L N, —2,10 m.

Mărgea mare, din pastă de sticlă de culoare neagră, de formă sferică, puțin deformată de foc (d. 3 cm ; în. 2,5 cm), de tipul mărgelilor policrome cu ochi datate în secolul II i.e.n. ⁷⁵ (Pl. XIV/4). Ba. 1981, Cas. I, latura vestică, —1,80 m.

Mărgică prismatică, din sticlă albastră, hexagonală în secțiune, poleită cu aur și ornată cu galben-brun (lg. 1 cm ; lț. 0,3 cm). Sint răsbindite din secolul I e.n. ⁷⁶ Ba. 1985, Cas. I, —1,80.

Mărgică mare, din pastă de sticlă albastră, fusiformă (lg. 3,3 cm ; d. 0,5 cm). Datorită trecerii prin foc e puțin deteriorată, iar ornamentul din linii albe și galbene este în mare parte distrus (Pl.

⁶⁰ M. Bucovăla, *op. cit.*, nr. 17.

⁶¹ J. Koltes, *op. cit.*, p. 15—20, pl. I, nr. 5—35 ; O. Doppelfeld, *Römisches und fränkisches Glas in Köln*, Köln, 1966, grupa 2.31, fig. 9 ; L. Kraskovska, *Römische Glasgefäße in der Slovakei*, in *SlovArch*, XXIX, 1981, 2, p. 382 ; M. Bucovăla, *op. cit.*, nr. 28—29.

⁶² J. Koltes, *op. cit.*, p. 41, nr. 103, pl. 20.

⁶³ O. Doppelfeld, *op. cit.*, p. 31—32, grupa 2.32, pl. 10 ; M. Bucovăla, *op. cit.*, nr. 32.

⁶⁴ M. Turcu, *Geto-dacii din Cimpia Munteniei*, București, 1979, p. 153, fig. 26/8.

⁶⁵ K. Vadaş, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok (= Antaens: 17—18)*, Budapesta, 1989, p. 64, Kat. 352 = Taf. 115/15.

⁶⁶ Античные бусы Северного Причерноморья, SAI, G1—12, Moscova, 1978, p. 56, tip 393, Pl. 32/58.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 47, pl. 29/73, tip 249.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 64, pl. 33/1.

⁶⁹ R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana : campagne de 1927*, in *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 324 ; V. Căpitanu, *Obiecte cu semnificație culturală de la Răcățau, în Carpica*, XVIII—XIX, 1986—1987, fig. 2/9.

⁷⁰ M. Turcu, *op. cit.*, p. 155, pl. XXXIV.

⁷¹ E. M. Alexeeva, *Античные...*

SAI, G1—12, Moscova, 1975, pl. 15/12., p. 70.

⁷² *Idem*, *op. cit.*, 1978, p. 47, tip 246, pl. 29/46.

⁷³ *Ibidem*, p. 71, pl. 33/49—51, 54.

⁷⁴ V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad*, in *Thraco-Dacia*, VIII, 1987, 1—2, pl. 12/12 ; V. Căpitanu, *Obiecte de podoabă și piese vestimentare de la Răcățau, jud. Bacău*, in *Carpica*, XX, 1989, p. 104, fig. 12/7—12.

⁷⁵ E. M. Alexeeva, *op. cit.*, 1978, tip 358, p. 54, pl. 32/24.

⁷⁶ *Ibidem*, tip 116, p. 69, pl. 33/37.

XI/5). Mărgele asemănătoare au fost găsite la Tyras, și Chersones unde sint datate în secolele I î.e.n. — I e.n.⁷⁷ și la Răcătău⁷⁸. Ba. 1981, passim.

Mărgică de formă elipsoidală din sticlă neagră, ornamentată cu o linie serpentiformă albă (lg. 1,4 cm; d. 1,2 cm). Prezintă urme de ardere. Aparține tipului 218 în clasificarea făcută de E. M. Alexeeva pe baza descoperirilor din secolele II î.e.n. — II e.n. de la Tanais și Chersones⁷⁹. Ba. 1985, Cas. I, —1,80 m.

Mărgică din pastă de sticlă de culoare verzuie, rezultată din alăturarea a două mici mărgele de formă elipsoidală pe cilindrul care le străbate pe amândouă. Acoperită cu vopsea aurie (lg. 1,3 cm; d. max. 0,4 cm; d. 0,2 cm). Mărgele de acest fel sint frecvente în secolele I—II e.n., dar ele continuă în secolele următoare⁸⁰. Ba. 1970, S. II, —3 m.

Mărgică fragmentară de formă sferică, din pastă de sticlă, ornamentată cu linii albastre pe fondul galben (d. 0,4 cm). Datate la sfârșitul secolului I î.e.n. ele sint atestate și în secolul I—II e.n.⁸¹. Ba. 1987, S. I, —2,00 m.

Jumătate de *mărgică*, din pastă de sticlă, de formă sferică, cu urme aurii (d. 0,5 cm). Ba. 1987, S. I, —2,00 m.

Mărgică din pastă de sticlă de culoare verzuie, de formă cilindrică, acoperită cu vopsea albă și aurie (lg. 0,4 cm; d. 0,5 cm). Se datează în secolul I e.n.⁸². Ba. 1987, S. I, —2,00 m.

Mărgică de formă cilindrică, din pastă de sticlă de culoare albastră, ornamentată cu galben și argintiu (lg. 0,7 cm; d. 0,3 cm). (Pl. XI/2. Ba. 1985, Cas. I, —1,80 m.

Jumătate de *mărgică* din pastă de sticlă, de formă cilindrică (în. 1,6 cm; d. 3,3 cm). Fondul albastru este străbătut de trei dungi late galbene care se intersectează cu un ornament serpentiform alb (Pl. XI/8. Mai pot fi observate urme de la două ornamente circulare, probabil „ochi de pisică”. Ba. 1985, Cas. I, —1,80 m.

ADDENDUM

Notă analitică. Produs analizat: fundul unei amfore din lut ars, cu un conținut de culoare neagră brună, de consistență solidă, casant, de culoare neagră lucioasă în spărtură. Nu posedă gust și nici miros. Nu este solubil în apă, nici în soluții acide. Este parțial solubil în soluții alcaline. La încălzire se topește parțial, apoi la ridicarea temperaturii se carbonizează și emană vapori de culoare albă cu miros asemănător piinii arse. Nu degajă vapori cu miros aromat, balsamic, ceea ce infirmă originea dintr-o rezină naturală, de conifere sau alte specii rezinifere. După opinia noastră și modul de comportare la dizolvare și calcinare, ar proveni din evaporarea *vinului*, concomitent cu o carbonizare parțială, în timp, ca urmare a condițiilor în care s-a conservat.

Iași, 13 05 1988

Prof. dr. EM. GRIGORESCU

LA CITADELLE GÉTO-DACE DE BARBOȘI (IV)

RÉSUMÉ

Dans cette partie de l'étude (la Ier — *ArhMold*, XI, p. 103—111; la IIme — *ArhMold*, XII, p. 3—103; IIIme — *ArhMold*, XIV, p. 43—53) les auteurs continuent la description des matériaux d'importation hellénistique et romaine. Un large espace est attribué aux amphores anépigraphes et aux fragments d'amphores à inscriptions. Les plus vieilles amphores entières et les fragments qui gardent encore des éléments utiles pour établir une chronologie datent du Ier siècle av. J. Chr. La plupart appartiennent aux types qui existaient aussi au IIme s. av. J. Chr. et qui continuent avec de minimes modifications jusqu'au milieu du Ier siècle de J. Chr. (Pl. I — VI).

Les amphores les plus tardives appartiennent au groupe qui a sa période de maxime diffusion aux dernières décennies du Ier siècle et aux premières décennies du IIme s. de J. Chr. Leur lieu de provenance, dans la mesure où il peut être établi en l'absence des estampilles est celui de l'espace égéo-méditerranéen, ainsi que du nord-ouest pontique. L'estampille englife CCF sur un fragment d'amphore datée de la deuxième partie du Ier s. de J. Chr. atteste une des rares présences d'amphore d'origine ouestique (Pl. VII/5). Les inscriptions à teinture rouge et noire (*Tituli picti*) ont comme lieux de provenance l'espace gréco-phonie (Pl. VII/1—4). La première peut être une transcription d'une estampille rhodienne (Pl. VII/1).

Ensuite on présente découvertes de *ceramiques terra sigillata*. (Pl. VIII/1), à glasure plombifère, ornée dans la technique de barbotine etc. (Pl. VIII/3; IX/6), la plupart de celle-ci provient de l'espace microasiatique („pergamienne” et „samienne”) mais aussi des provinces ouestiques. Un seul fragment garde aussi l'estampille de métier ΜΗΝΟΚΡΙΤΟC (Pl. VII/6).

Quelques lampes entières et fragmentaires (Pl. XII/1,3—6; XIII/1—6) et récipients en verre (Pl. XIV/1,7—12) et perles (Pl. XI/1—5; XIV/2—6) s'ajoutent aux produits de grande diversité qui sont arrivés dans ces parages.

La plupart des matériaux d'importations datent du Ier s. de J. Chr.

⁷⁷ *Ibidem*, tip 367, p. 55, pl. 29/12.

⁷⁸ V. Căpitanu, *op. cit.*, in *Carpica*, XX, 1989, p. 104, fig. 12/20.

⁷⁹ E. M. Alexeeva, *op. cit.*, 1978, p. 45, pl. 28/31.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 64—65, pl. 33/3.

⁸¹ *Ibidem*, p. 47, tip 248, pl. 29/50.

⁸² *Ibidem*, tip 1a, p. 29, pl. 26/2.

LÉGENDE DES FIGURES

- Pl. I. Amphore de pâte blanchâtre (1, 3, 5), blanche-jaunâtre-rose (4) et rougeâtre (2).
 Pl. II. Amphore restaurée (4) et différents types de cous et anses de même niveau.
 Pl. III. Amphores de pâte blanchâtre (1) et rougeâtre (2).
 Pl. IV. Fragments de cous et anses d'amphores de pâte blanchâtre e blanche-jaunâtre variante (2); *Td* (3, 7); *Tc*-variante (4); *Tc* variante (5); *Th* (6).
 Pl. V. Fonds d'amphores: *Fa* avec variantes (1, 2, 7); *Fd* (3); *Fe* (4); *Fg* (5).
 Pl. VI. Fonds d'amphores: *Fa* avec variantes (1-5, 7, 9-11, 13-14, 18); *Fb* (6, 19); *Fc* (15); *Ff* (12); *Fg* avec variantes (16, 17).
 Pl. VII. Fragments d'amphores (1-3) et de crouche (4) avec des inscriptions — *Ituli pici* pille englise (5) et pot à eau fragmentaire à estampille (6).
 Pl. VIII. Céramique décorée dans la technique de barbotine.
 Pl. IX. *Kantharoi* (1, 3); fragment des pots à eau (2a, 2b, 4); fragments *skyphoi* (5-7) et
 Pl. X. Coupes (1, 3, 9); bol (8); *kantharoi* (6, 7); fragments d'assiettes (2, 4) et pot à eau
 Pl. XI. Perles en verre (1-3, 5, 8); anneau en verre (4); fragment de bol en verre (6) et fr
 mique (7, 9).
 Pl. XII. Lampes fragmentaires (1, 3-6); bol (2) et *skyphos* (7).
 Pl. XIII. Lampes entières (1) et fragmentaires (2-6).
 Pl. XIV. Récipients (1,7-12) et perles (2-5) en verre.

DESCOPERIRILE MONETARE DIN AȘEZAREA DACICĂ DE LA BRAD

DE

VASILE URSACHI și VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

Stațiunea arheologică de la Brad (com. Negri, jud. Bacău) a fost depistată în urma unor cercetări de teren întreprinse în anul 1962 și care, chiar din 1963, a început a fi explorată sistematic. Situat pe terasa stângă a Siretului, la aproximativ 25 km nord de Bacău, cam la jumătatea distanței dintre acest oraș și Roman, monumentul respectiv este alcătuit din două zone distincte: prima, constituită dintr-un monticul natural, amenajat și fortificat artificial, care deține pe o suprafață de aproape 7 000 m² cele mai consistente urme de locuire, și — separată printr-un șanț adinc —, a doua, mult mai mare (peste 25 000 m²), pe care s-a extins așezarea dacică în vremea sa de maximă înflorire¹. Din examinarea planului general al complexului de la Brad², reiese că și acesta se încadrează în seria de cetăți dacice tipice, caracterizată prin forma elipsoidală a terenului ocupat și amplasarea *acropolei* într-unul din focare³. În acest din urmă loc, dominant și cel mai bine întărit, straturile de cultură au o grosime de peste 3 m și acoperă un mare interval de timp: neo-eneolitic (Precucuteni III, Cucuteni A și A—B), perioada de tranziție la Epoca Bronzului, culturile Monteoru IC₂—Ia și Noua, Hallstatt B, La Tène și Evul Mediu (o necropolă din secolele XVI—XVIII). Aglomerarea diferitelor vestigii pe un spațiu restrâns, ca și dimensiunile complexelor, au complicat în mare măsură procesul de cercetare arheologică⁴.

După cum s-a precizat, stratul de cultură La Tène (geto-dac) de pe *acropole* are o grosime medie de 2 m și este alcătuit din patru niveluri, fiecare cu mai multe faze de locuire⁵: I. Stratul hallstattian este suprapus de primul nivel dacic (sfârșitul secolului IV — începutul secolului III î. de H.), constituit dintr-un pământ negricios, dens, cu resturi de locuințe sau vetre și fragmente ceramice, gros de 0,05—0,25 m. II. Al doilea nivel, care nu depășește 0,30 m grosime, datorită chirpicului ars are o culoare roșietică și este mai bogat arheologic (ceramică și oase de animale) decât cel precedent: s-au surprins și urmele a patru bordeie ovale, puțin adâncite (?)⁶. A fost datat în secolele III—II î. de H. III. Nivelul a fost atribuit cronologic secolelor II—I î. de H. și se caracterizează printr-o locuire și mai intensă (o grosime medie de 0,60 m), marcată prin locuințe suprapuse (lutuiei, vetre și lemne carbonizate) și abundența de materiale descoperite (ceramică, unelte, podoabe, oase de animale). S-au găsit și resturile unei locuințe — „palat” de mari dimensiuni, dreptunghiulară într-o primă fază, și, care, va primi o absidă în partea sa nord-vestică, într-o a doua fază, când, se presupune, capătă o funcționalitate religioasă mai clară. IV. Cel mai bine mobilat arheologic este ultimul nivel, care atinge 1,10 m grosime și se întinde temporal în secolul I d.H. și la începutul celui următor. Ilustrind o locuire de scurtă durată, în ultima fază a nivelului s-a constatat și existența rămășițelor unor colibe, construite pe un strat de prundiș.

În sfârșit, aparținând tot stratului La Tène (nivelurile III și IV), trebuie să semnalăm și apariția unui sanctuar, datat în secolele I î. de H. — I d.H., care, se pare că, a cunoscut trei etape de

¹ V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman în zona riurilor Siret și Moldova*, în *Carpica*, 1, 1968, p. 171—184; idem, *Contribuții la problema așezărilor dacice de pe valea Siretului*, în *Mem.Antiq*, 1, 1969, p. 105 și urm.; idem, *Cetatea dacică de la Brad*, rezumatul tezei de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1986, p. 1 și urm.; idem, *Fortificații dacice pe Valea Siretului*, în *Carpica*, 18—19, 1986—1987 (1987), p. 33—40; idem, *Cetatea dacică de la Brad*, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1—2, p. 100 și urm.

² Idem, în *Carpica*, 18—19, 1986—1987 (1987), fig. 2.

³ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 474.

⁴ V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad*, rezumatul tezei de doctorat, p. 2; idem, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1—2, p. 102—103.

⁵ *Ibidem*, p. 103—105; idem, *Cetatea dacică de la Brad*, rezumatul tezei de doctorat, p. 3.

⁶ V. Neamțu, *Hulle et demi-hulle. Un problème de terminologie*, în *AJIAI*, XXV/1, 1987, p. 9—16.

construcție (1. Plan rectangular, cu orientare SSE—NNV. 2. Pe latura sa nord-vestică s-a adăugat un edificiu absidal. 3. Se transformă într-un monument circular, care avea 40—46 coloane de lemn)⁷.

Încheind expunerea datelor arheologice de esență, desprinse din cercetările efectuate pînă acum, să vedem însă, de această dată, în ce măsură pot fi ele confirmate după o nouă analiză numismatică. În cursul campaniilor de săpături, desfășurate de-a lungul mai multor ani în cetățuia de la Brad, s-au recoltat 31 de monede antice. Piesele monetare respective, deși nu toate identificabile, acoperă un mare interval de timp, cuprins — cu aproximație — între secolele IV î. de H. și I d.H., ceea ce ar corespunde *grosso-modo* cronologiei determinate arheologic. Ele sînt în cea mai mare parte de argint (23—25 ex., dintre care 2—4 ex. *fourrées*)⁸. Iată și lista monedelor descoperite, descrise de altfel detaliat în *Catalogul* (A), care încheie studiul nostru: 1 AE din secolul IV î. de H. (*Histria?*); 1 AE din secolele III—I î. de H. (?) (*nord-pontică?*); 1 AR din secolul I î. de H. (*Byzantion*); 5 ex. geto-dacice (*Virteju-București*); 14 AR romani republicani (129—32/31 î. de H.); 2 AR *Augustus*; 1 AE *Nero*; 2 AR romani imperiali din secolul I; 1 ex. (*fourrée?*) și 1 AE (colonial) romani imperiali timpurii; 2 AE neidentificabili (geto-dacice?).

Studiate prin prisma contextului arheologic în care au fost găsite, la prima vedere monedele de la Brad nu aduc revelații semnificative, întrucît ele nu au apărut — excluzînd cîteva situații neconcludente (vezi în *Catalogul* A, nr. 6, 14, 17, 28 și 31) —, în complexe închise. Astfel, triobolul presupus histrian, și datat în secolul IV î. de H., are o proveniență nesigură, țînînd seama de recuperarea sa întîmplătoare pe „Cetățuia” (nr. 1 din *Catalogul* A). Nici în cazul piesei nord-pontice (nr. 2) nu avem asigurată datarea sa în secolele III—I î. de H., atît datorită perforării și extremei uzuri din vechime, cît și apariției în ultimul nivel (IV), ceea ce pune sub semnul întrebării prelungirea perioadei sale de circulație și chiar timpul de emisie. Tetradrahma postumă a lui Lysimach, bătută la Byzantion în vremea lui Mithridates VI Eupator (70—60 î. de H.), s-a ivit în strat, la o adîncime, care atestă apartenența sa la nivelul III, ceea ce, în ansamblu, nu contrazice datarea acestuia (secolele II—I î. de H.). Un lot oarecum compact îl reprezintă cele 5 piese autohtone de tip *Virteju-București*. Ele au fost confecționate dintr-un aliaj cu un mic conținut de argint, două exemplare pîrînd a fi *fourrées*, fapt care nu constituie neapărat o surpriză. Ceea ce însă ne frapează sînt adîncimile pînă la care apar asemenea monede: între 0,40 și 2,50 m. Deci, țînînd seamă de aceasta, ar trebui să conchidem că emisiunile *Virteju-București* de la Brad sînt prezente atît în nivelurile IV—II, cît și, aparent inexplicabil, chiar în nivelul I. Menționăm totodată că, potrivit unor opinii⁹, tipul monetar respectiv a fost datat în ultima parte a secolului II și în primele decade ale secolului I î. de H. Pe de altă parte, în cadrul unei cronologii mai scurte, am înclinat să admitem că baterea monedelor *Virteju-București* a avut loc în secolul I î. de H., cu precădere spre sfîrșitul său, rămînerea lor în circulație putîndu-se prelungi și ulterior¹⁰. Așa s-ar putea explica mai convingător persistența lor și în nivelul IV (secolul I d. H.), cînd se întîlnesc alături de piese române republicane și imperiale timpurii. Prin urmare, surprinderea unor monede — atribuite cronologic unui nivel superior —, în nivelurile inferioare, implică ori revizuirea datării acestora, ori avansarea unor alte rezolvări. De altfel, spre aceeași concluzie ne conduce și studiul celorlalte categorii monetare găsite în cetățuia de la Brad. Cel mai bine reprezentat la Brad este grupul de monede romane republicane (14 ex.). Din piesele monetare recoltate în condiții sigure, 12 au apărut între 0,40 și 1,00 m adîncime, deci în nivelul IV (secolul I d. H.) și doar două ar putea aparține fazei finale a nivelului III. Și ultima categorie de monede prezentă în stațiunea noastră, cea romană imperială timpurie, susține observațiile de mai sus. S-au înregistrat pînă acum 7 asemenea exemplare, apărute la adîncimi variabile, între 0,40 și 1,25 m; subliniem că cea mai recentă monedă datată sigur (*Nero*) s-a ivit, poate contrar așteptărilor, în extremitatea de jos a nivelului (—1,25 m).

În urma acestei treceri în revistă a materialului numismatic obținut la Brad, socotim că a venit momentul să rezumăm și cîteva din observațiile finale care rezultă: 1. Este evidentă aglomerarea descoperirilor monetare în ultimul nivel (IV), unde numărul lor poate fi aproximat la 20 ex. (64,51%); în nivelul anterior (III) cantitatea de monede apărută este mult mai scăzută (5 ex., reprezentînd 16,70%), dar nu poate fi subestimată¹¹. 2. Faptul că monede dintre cele mai tîrzii s-au găsit în sol la mari adîncimi, corespunzătoare primelor niveluri, poate fi explicat atît prin reamenajările și implicit, deranjamentele care s-au petrecut pe *acropole* de-a lungul etapelor succesive de locuire, cît și printr-o posibilă restrîngere cronologică a nivelurilor. 3. După cum s-a văzut, nivelul IV a dat 20 de monede: 1 ex. grecesc nord-pontic, din secolele III—I î. de H. (nr. 2), 1 ex. *Virteju-Bu-*

⁷ V. Ursachi, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1—2, p. 105—106; idem, *Sanctuarul din cetatea dacică de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, în *MemAntiq*, 12—14, 1980—1982 (1986), p. 93 și urm.

⁸ Metalul monedelor nu poate fi totdeauna precizat cu certitudine, deoarece în unele cazuri sînt exemplare *fourrées*, ceea ce impune luarea în discuție și a altor parametrii, cum ar fi nominalul, greutatea, diametrul etc.

⁹ I. Winkler, *Zur relativen Chronologie der geto-dakischen Münzen*, în *AAC*, 10, 1968, 1—2, p. 112—115; C. Predă, *Monedele geto-dacilor, București*, 1973, p. 245; idem, *Monedele getice de tip Virteju-București*, în *SCN*, 5, 1971, p. 75.

¹⁰ C. Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, 15, 1920, 35—36, p. 7; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI—I i.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 78—79.

¹¹ Nu am antrenat în calculele noastre și piesele de la nr. 1, 13, 30 și 31 din *Catalogul* A.

curești (nr. 8), 11 ex. romane republicane, eșalonate între 129 și 32/31 î. de H. (nr. 9, 11—12, 14—18 și 20—22), 2 ex. de la Augustus (nr. 23—24), 1 ex. de la Nero (nr. 25), 3 ex. romane imperiale timpurii (nr. 26—28) și o piesă colonială imperială timpurie (nr. 29). Arheologic, nivelul a fost datat în secolul I î. de H. și la începutul celui de-al doilea. Așa stînd lucrurile, trebuie să admitem că, cel puțin în cazul de față, monedele anterioare celor imperiale timpurii (în număr de 13!) continuă să parvină și să circule în spațiul geto-dac în tot cursul veacului întâi. De altfel, această concluzie poate fi extinsă nu numai asupra regiunii est-carpătice, așa cum s-a relevat și cu alte ocazii¹². Și penultimului nivel (III) îi pot fi atribuite cîteva descoperiri monetare: 1 ex. grecească din 70—60 î. de H. (nr. 3), 2 ex. Vîrteju-București (nr. 6—7) și 2 ex. romane republicane, datate între 104 și prima jumătate a secolului I î. de H. (nr. 10 și 19). Chiar potrivit cronologiei „lungi”, corespunzînd pieselor monetare de mai sus¹³, datarea arheologică a nivelului (secolele II—I î. de H.) nu i se suprapune pe deplin. Mai mult, alte considerații numismatice, menționate anterior¹⁴, fac posibilă „îngustarea” perioadei în care apar și circula tipurile amintite. Așa că, ținînd seama și de grosimea depunerilor, care nu depășește 0,60 m, se poate aprecia că nivelul III nu are asigurată în totalitate datarea în secolele II—I î. de H.

În acest stadiu al discuției privind situația arheologico-numismatică de la Brad, este bine venit momentul să ne îndreptăm atenția și asupra celorlalte așezări La Tène din Dacia. Înregistrarea și analizarea descoperirilor monetare din aceste stațiuni, întreprinsă recent în cadrul a două lucrări¹⁵, au făcut posibile desprinderea cîtorva concluzii, de mare utilitate și la clarificarea cazului de față: 1. Cea mai mare cantitate de monedă, găsită în așezările din Dacia preromană, provine din spațiul est-carpatic, cu un total de peste 914 ex., reprezentînd 68,26% din totalul emisiunilor. 2. Dintre stațiuni, se detașează cu precădere Poiana, ale cărei descoperiri monetare constituie 77,57% (peste 709 ex.) din totalul monedelor catalogate pentru aria est-carpatică și peste jumătate (52,95%) din totalul general privind întreaga Dacie. La Brad, procentajele corespunzătoare sînt mult mai scăzute, de 3,32 și, respectiv, 2,25. Însă, la Poiana, ca și în alte cazuri, procentajele sînt augmentate de tezaure, ceea ce nu se întîmplă și la Brad. 3. De asemenea, s-a putut distinge cu ușurință faptul că masa principală a monedelor din așezările Daciei este alcătuită din denari romani republicani (990 ex., reprezentînd 73,94%), din nou, fiind posibilă constatarea că, cea mai mare cantitate provine tot din Dacia răsăriteană (823 ex., adică 90,04% din totalul pieselor din zona menționată sau 61,46% din totalul general). Și la Brad, după cum am văzut, monedele romane republicane alcătuiesc nucleul descoperirilor (14 ex., adică 45,16%), cu toate că acesta se situează cu mult sub nivelul atins în spațiul răsăritean, dar ceva mai aproape de cel corespunzător întregii Dacii. 4. Materialele arheologice din așezările cu durată cea mai întinsă, și care sînt susceptibile de a preciza reperele cronologice, indică existența unui *hiatus*¹⁶, plasat în timp aproximativ în secolul I î. de H., mai sigur înainte de jumătatea acestui veac. În consecință, deoarece și la Brad este vădită o asemenea lacună, nivelului III îi poate fi restrînsă datarea între jumătatea secolului I î. de H. și, posibil, chiar începutul primului secol al erei creștine.

O altă chestiune pe care o ridică descoperirile monetare de la Brad este cea a semnificației lor pentru economia locală a acelor vremuri. Se știe că pătrunderea monedei în estul Daciei reprezintă un proces lent, desfășurat treptat și neritmic într-o primă etapă, accelerat mai apoi, pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul erei vechi și începutul celei noi. În elucidarea fenomenului un rol însemnat îl are raportul monedă-an, care însă este destul de scăzut pentru a putea susține existența unei reale circulații monetare și, deci, a unei economii bănești în tot spațiul Daciei de răsărit. Repartiția geografică a descoperirilor monetare a reliefat totuși concentrarea acestora îndeosebi pe cursul inferior al Siretului. Întrucît considerăm inadecvată tratarea acestei probleme uniform în timp și spațiu, trebuie să acceptăm că apariția și dezvoltarea circulației, ca și a economiei monetare, au avut loc numai în anumite regiuni ale Daciei și, de asemenea, doar într-o anumită secvență de timp¹⁷. Revenind la Brad, cele 31 de piese apărute pînă azi nu par a fi concludente din punct de vedere cantitativ dacă luăm în considerare durata de locuire a stațiunii. Însă, dacă socotim, potrivit opiniei lui M. Crawford¹⁸, că o descoperire actuală reprezintă aproximativ 1 000 de exemplare care au existat în trecut, situația se modifică într-o oarecare măsură. Înlăturînd pentru moment rezervele care trebuie păstrate în legătură cu o asemenea evaluare a reprezentativității descoperirilor antice, cele 31 ex. de la Brad pot fi socotite că reprezintă resturile a nu mai puțin de 31 000 ex., care ar fi

¹² V. Mihăilescu-Bîrlîba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 41—43; idem, *Dacia răsăriteană în secolele VI—I î.e.n. Economie și monedă*, p. 99—113, 118 și urm.

¹³ Vezi nota 9.

¹⁴ Cf. notele 10 și 12.

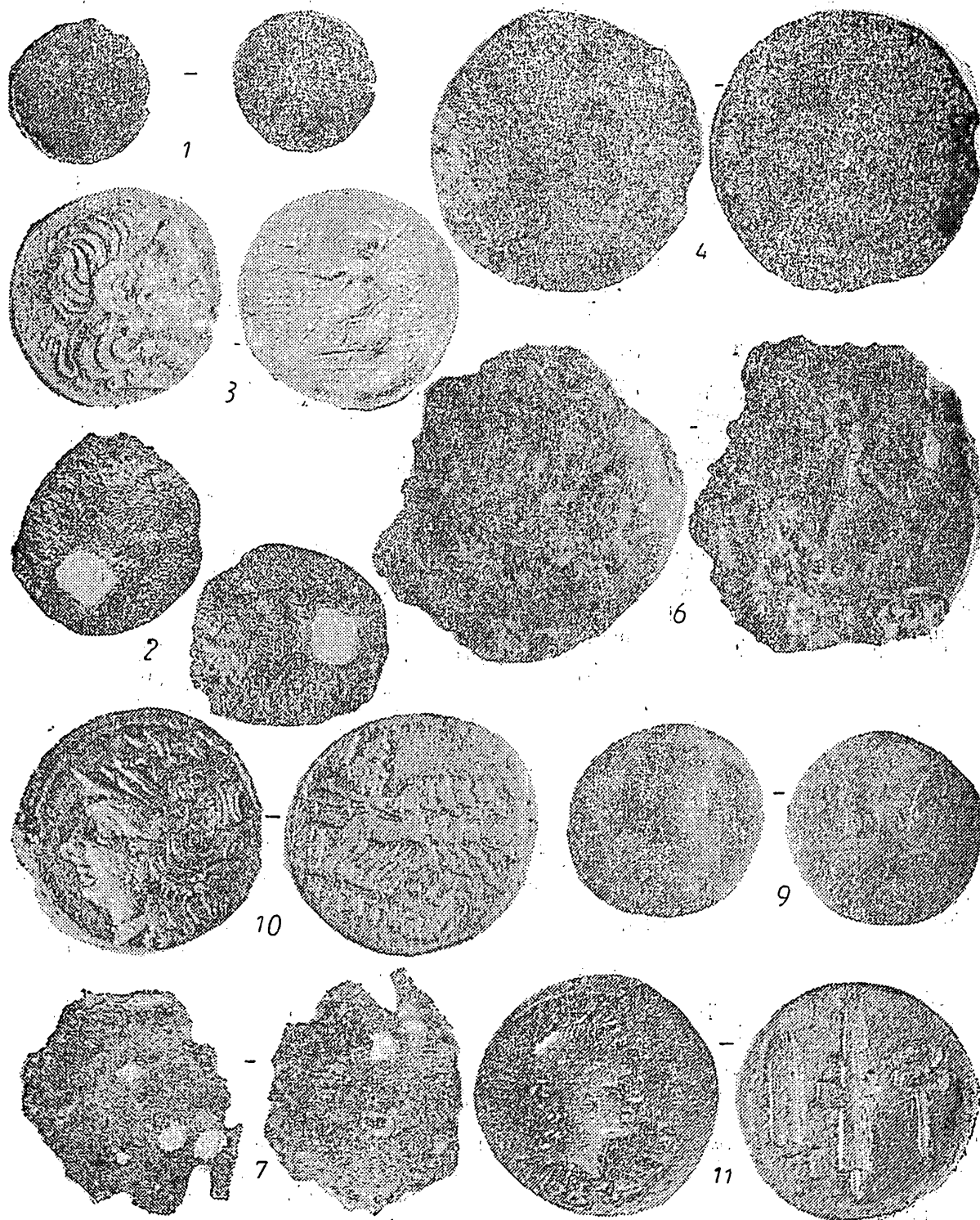
¹⁵ V. Mihăilescu-Bîrlîba, *op. cit.*, p. 105—106 și tab. 6, p. 100—104; idem, *Les dates numismatiques et la chronologie des sites de type La Tène de la Dacie*, comunicare susținută

la al XII-lea Congres Internațional de Științe Pre- și Proto-istorice, Bratislava, 1—7 septembrie 1991.

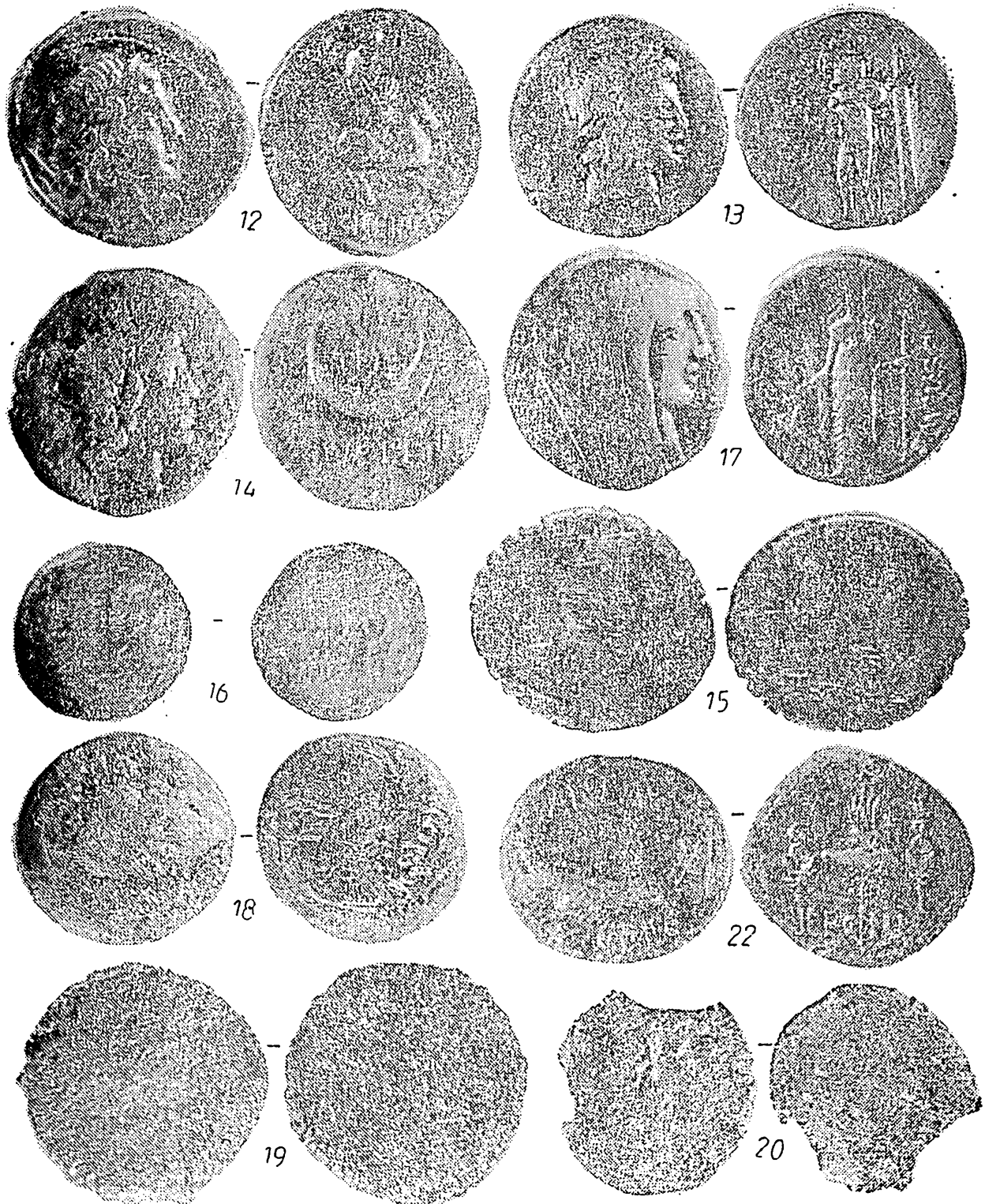
¹⁶ Vezi și M. Babeș, *Problèmes de la chronologie de la culture gèto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomănești*, în *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 125—139.

¹⁷ V. Mihăilescu-Bîrlîba, *Dacia răsăriteană în secolele VI—I î.e.n. Economie și monedă*, p. 118—120.

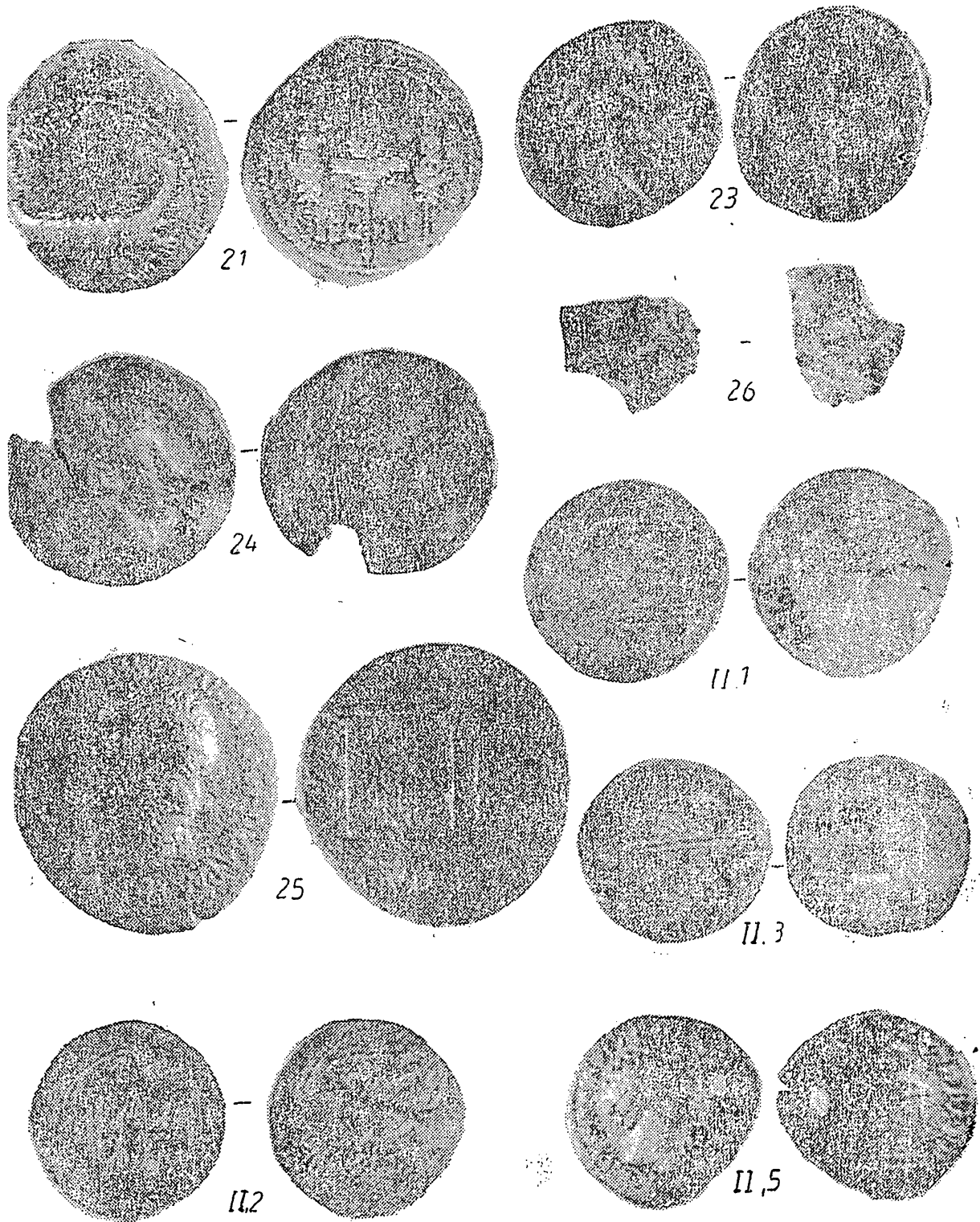
¹⁸ M. H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, London, 1985, p. 348.

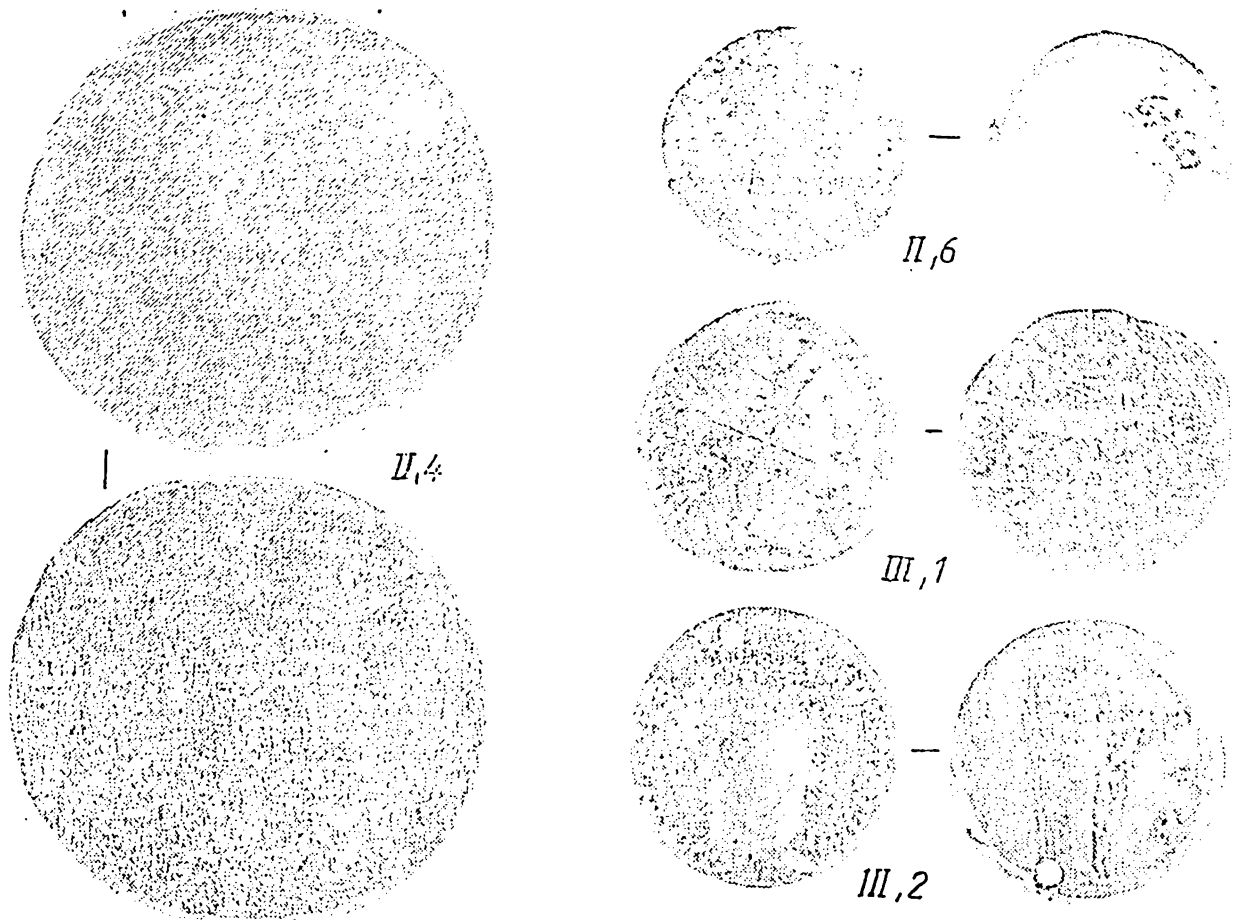
Pl. I. Monede din așezarea dacică de la Brad (numerele corespund cu cele din *Catalogul A*).

Pl. II. Monede din așezarea dacică de la Brad (numerele corelate cu cele din *Colecția A*).

Pl. III. Monede din așezarea dacică de la Brad (21, 23, 24–26) și din împrejurimi (II, 1–3, 5); numerele corespund cu cele din *Cataloagele A și B*.

Pl. IV. Monede găsite în împrejurimile așezării de la Brad (numerele corespund celor din *Catalogul B*).

foșt utilizate în cetățuie de-a lungul vremii. În cursul a aproape patru secole raportul monedă-an ar fi în acest caz de peste 77 piese/an, ceea ce iarăși ni se pare insuficient pentru a admite prezența aici a unei circulații monetare. Dacă însă, luăm în discuție numai cele 25 de piese găsite sigur în ultimele două niveluri, raportul monedă-an ajunge la 125 — apreciind că nivelurile III și IV acoperă secolele I î. de H. și I d.H. — sau, chiar peste 166, în cazul cînd durata acestor niveluri poate fi redusă la a doua jumătate a secolului I î. de H. și de-a lungul celui următor. De această dată, am putea accepta existența unei economii monetare incipiente în așezare; mai mult, ritmul de pătrundere și viteza de circulație a monedelor nu au fost tot timpul aceleași, fiind de presupus accelerări în secolul I și, mai ales, spre sfîrșitul său.

Pe de altă parte, în alt context, nu putem omite și însemnătatea pe care o are pentru veridica apreciere a constituirii și dezvoltării centrelor protourbane gradul de evoluție a economiei monetare¹⁹. Ne gîndim îndeosebi la extinderea pe care a luat-o într-o etapă tirzie așezarea de la Brad și care coincide cu amplificarea descoperirilor monetare din nivelul corespunzător.

Bineînțeles, pentru ca astfel de considerații să capete un grad sporit de credibilitate, soluționînd efectiv problematica complexă înfățișată, se impun noi și mai aprofundate investigații asupra relației dintre documentele arheologice și cele numismatice, rezultate în urma explorării așezărilor La Tène din Dacia²⁰.

★

¹⁹ C. Haselgrove, *External Trade as a Stimulus to Urbanisation*, în *Oppida in Barbarian Europe*, ed. de B. Cunliffe și T. Rowley, BAR, Sup. S. 11, Oxford, 1976, p. 26—31, 40 și 43; Fr. Audouze și O. Buchsenschutz, *Villes, villages et campagnes de l'Europe celtique. Du début du IIe millénaire à*

la fin du Ier siècle avant J.-C., Ligugé, Poitiers, 1989, p. 311—320; V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 123—124.

²⁰ Ținînd seama de implicațiile amintite, fără o corectă și minuțioasă observație de teren acest deziderat nu va fi ușor de atins.

Cu acest prilej publicăm și câteva descoperiri monetare provenite din împrejurimile stațiuni de la Brad (*Catalogul B*). Fără a ridica vreo dificultate în identificare, în două cazuri pot reprezenta resturile unor tezaure pierdute; la rindul lor, pot contribui într-o măsură sporită la formarea unei imagini de ansamblu asupra zonei studiate.

A. CATALOGUL MONEDELOR DESCOPERITE ÎN AȘEZAREA DE LA BRAD

1. AE (triobol?). ♂; 1,78 g; 13 mm; foarte slab conservată. *Histria* (?). Pick, p. 154; secolul IV î. de H. Descoperită în anul 1972 pe „Cetățuie” (*passim*). MIRoman. N. Inv. 10523.
2. AE (triobol?). ?; 1,68 g; 17 × 16 mm; foarte slab conservată, perforată din antichitate. Posibilă emisiune nord-pontică. Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 2, la 0,95 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 9158.
3. AR. †; 14,54 g; 34 × 33 mm; bine conservată, ușor trecută prin foc. *Byzantion*. Monograma . H. Seyrig, în *Essays in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson*, Oxford, 1967, pl. 24/16; emisiune postumă a lui Lysimach (inceputul secolului II î. de H.); M. Price, în *NC* 7, 8, 1968, p. 9–10 și pl. IV/27 (tipul 4, datat de pe la 70 până la 60 î. de H.); emisiune postumă a lui Lysimach din vremea lui Mithridates VI Eupator. Descoperită în anul 1986, în S XXXI, caroul 4, la 1,80 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 21 987.
4. AR (*fourréc*). †; 4,41 g; 21 mm; scyphată; foarte corodată în prezent, pare a fi din bronz. *Virteju—București*. Descoperită în anul 1963, în S I, careul 24 V, la 2,50 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 7859.
5. AR. Foarte slab conservată s-a rupt în mai multe fragmente (9–10); argint de calitate inferioară. *Virteju—București*. Descoperită în anul 1969, în S V, caroul 14, la 2,30 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 8893.
6. AR. ?; 5,94 g; 23 mm; foarte slab conservată, are câteva mici fragmente lipsă; argint de calitate inferioară. *Virteju—București*. Descoperită în anul 1973, în S I, caroul 13-B₂, la adâncimea de 1,80 m, sub lătuiala locuinței cu chirpici. MIRoman. N. Inv. 9150.
7. AE. ?; 0,57 g; aproximativ 17 mm; distrusă, fragmentară și perforată (poate datorită corodării). Pare a fi o emisiune geto-dacă *fourrée* (*Virteju—București*?). Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 11-A(cropole), la 1,90 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 9152.
8. AR. †; 5,40 g; 23 × 21,5 mm; scyphată; bine conservată, dar ștanța pare să fi fost uzată; trecută prin foc (?). *Virteju—București*. Descoperită în anul 1974, în S/72/3, caroul 2, metrul 3,80, la adâncimea de 0,70 m. MIRoman. N. Inv. 9164.
9. AR. †; 3,30 g; 17 × 16 mm; uzată. *Sex. Iulius Caesar*. Pe revers se află două contramărci (O și Γ). Syd., Roma, 476; RRC, Roma, 258, 129 î. de H. Descoperită în anul 1980, în S XXIV, caroul 4, la (m 7) M și adâncimea de 0,70 m. MIRoman. N. Inv. 16 544.
10. AR. →; 3,35 g; 19 × 18 mm; ușor uzată, pare arsă superficial. *L. [Appuleius] Saturninus*; sub cai, marca de control. Syd., Roma, 578, 100–97 î. de H.; RRC, *L. Saturn*, 317/3 a, 104 î. de H. Descoperită în anul 1969, în S X, caroul 9, la 1,40 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 9149.
11. AR. ↘; 3,51 g; 19 mm; ușor uzată, pare trecută prin foc. *C. Norbanus*; pe avers, marca de control CXXXXVIII. Syd., Roma, 739, 80 î. de H.; RRC, 357/1b, 83 î. de H. Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 9, metrul 17, la adâncimea de 0,70 m. MIRoman. N. Inv. 9147.
12. AR. ↘; 3,13 g; 19 × 18 mm; slab conservată, arsă și lovită cu un dorn fin pe revers. *P. Crepusius*; pe revers, control-numeral [X]CLXXX. Syd., Roma, 738 a, 82–81 î. de H.; RRC, 361/1 a, 82 î. de H. Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 8, metrul 15, la adâncimea de 1,0 m. MIRoman. N. Inv. 9157.
13. AR. ↘; 3,36 g; 17 mm; slab conservată, pare trecută prin foc. *L. [Marcius] Censorinus*. Syd., Roma, 737, 82–81 î. de H.; RRC, 363/1 d, 82 î. de H. Descoperită în anul 1972, în pământul aruncat din S VI (1971). MIRoman. N. Inv. 9148.
14. AR. ♂; 3,75 g; 19 × 18 mm; slab conservată, trecută prin foc. *L. Lucretius Trio*. Syd., Roma, 783, 74 î. de H.; RRC, 390/1, 76 î. de H. Descoperită în anul 1965, în S III, groapa 6. MIRoman. N. Inv. 5907.
15. AR. †; 3,55 g; 19 × 17 mm; slab conservată. *L. Roscius Fabatus*; contramarcă pe avers și pe revers (RRC, II, p. LXVIII/21). Syd., Italia, 915, 58 î. de H.; RRC. *L. Rosci Fabati*, 412/1, 64 î. de H. Descoperită în anul 1971, în S VI, caroul 7, metrul 14, la o adâncime situată între 0,40 și 0,60 m. MIRoman. N. Inv. 9156.
16. AR. ↘; 3,68 g; 16 mm; slab conservată. *Q. Pompeius Rufus*. Syd., Roma, 509; RRC, 434/2, 54 î. de H. (pe avers, RVRVS). Descoperită în anul 1984, în S XXIX, caroul 7, metrul 13, la adâncimea de 0,95 m. MIRoman. N. Inv. 23 565.
17. AR. ♂; 3,94 g; 19 × 17 mm; slab conservată. *L. Hostilius Saserna*. Syd., Roma, 953, 48 î. de H.; RRC, 448/3, 48 î. de H. Descoperită în anul 1975 (A), în S/A, la capătul vestic, deasupra vetrei. MIRoman. N. Inv. 9153.
18. AR. ↘; 3,49 g; 17 × 16 mm; slab conservată, trecută prin foc. *Manius Cordius Rufus*. Syd., Roma, 976 a, 46 î. de H.; RRC, *Mn. Cordius Rufus III. vir.*, 463/1 b, 46 î. de H. Descoperită în anul 1972, în S VIII-A, caroul 4 (la 8 m de S I), la 0,40 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 9159.
19. AR (*fourrée*). ?; 3,89 g; 19 mm; foarte slab conservată, arsă puternic; ilizibilă. Denar roman republican neidentificabil (*serratos*; prima jumătate a secolului I î. de H.). Descoperită în anul 1965, în S II-s-A, caroul 25, la 1,40 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 9154.
20. AR. ?; 2,32 g; 18 mm; complet distrusă (prin polisare?), pare trecută prin foc; ilizibilă; două fragmente lipsă. Are aspectul unui *denar roman republican*. Descoperită în anul 1965, în S II, caroul 7, la adâncimea de 1,20 m. MIRoman. N. Inv. 5908.
21. AR. †; 3,48 g; 20 × 17 mm; bine conservată. *M. Antonius* (LEG II). Syd., Efes, 1216, 32–31 î. de H.; RRC, 544/14, 32–31 î. de H. Descoperită în anul 1965, în S/A. MIRoman. N. Inv. 5906.
22. AR. †; 3,15 g; 18 × 16 mm; bine conservată, ușor trecută prin foc. *M. Antonius* (LEG III). Syd., Efes, 1217, 32–31 î. de H.; RRC, 544/15, 32–31 î. de H. Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 5, la adâncimea de 0,40 m. MIRoman. N. Inv. 9161.
23. AR. →; 3,70 g; 19 × 17 mm; slab conservată, arsă. *Augustus*; av. [C]AESAR DIVI. F.; rv. [I]MP XI [I] ?[]; BMC, 481, 11–9 î. de H. (tipul este absent, atît în RIC, cît și la J.-B. Giard). Descoperită în anul 1976, în S XIII, caroul 2, la 0,70 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 10 545.
24. AR. ?; 2,55 g; 21 × 19 mm; foarte slab conservată, trecută parțial prin foc; lipsă un fragment; ilizibilă. *Augustus*. Descoperită în anul 1972, în S IX/A. MIRoman. N. Inv. 9192.
25. AE (as). ♂; 8,81 g; 26 × 25 mm; slab conservată. *Nero*. Monedă hibridă: BMC, 276, nota 391 și RIC, 440. Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 8, metrul 14,5, la adâncimea de 1,25 m. MIRoman. N. Inv. 9145.
26. AR. Fragment dintr-un denar foarte slab conservat. Se pare că face parte din aceeași serie de monede, care alcătuiesc tezaurul de la Bozieni (cf. M. Chițescu, V. Ursache, în *SCIV*, 17, 1966, 4, p. 703–707); secolul I d.H. (?). Descoperită în anul 1972, în S VIII A, caroul 4 (la 8 m de S I), la 0,40 m adâncime. MIRoman. N. Inv. 9160.
27. AR. Denar asemănător cu cel de la numărul precedent; fragmentar (12 buc.). Descoperit în anul 1965, MIRoman. N. Inv. 9162.

28. AE. Monedă complet distrusă, care pare a fi o emisiune romană imperială timpurie (*fourrée?*). Descoperită în anul 1973, în S X, carourile 3—4, în groapa 9. MIRoman. N. Inv. 11 437.

29. AE. Monedă complet distrusă; probabil, colonială imperială timpurie. Descoperită în anul 1972, în S VI, caroul 9, la adâncimea de 1,05 m. MIRoman. N. Inv. 10 543.

30. AE. Monedă complet distrusă, care nu poate fi identificată. Descoperită în anul 1973, în S X, caroul 8-A (câmpole), la adâncimea de 1,70 m. MIRoman. N. Inv. 23 566.

31. AE. Monedă identică cu cea anterioară. Descoperită în anul 1978, în S XX, în bordeiul 2 (groapă ?). MIRoman. N. Inv. 12 321.

B. CATALOGUL MONEDELOR DESCOPERITE ÎN ÎMPREJURIMI

II. *Brad-sat*. De la țăranii din localitate s-au recuperat mai multe monede, descrise în rândurile de mai jos. Emisiunile din Dyrrhachium par să provină dintr-un tezaur pierdut; și cei doi denari de la Marcus Aurelius pot reprezenta resturile unui tezaur roman imperial.

1. AR. ♂; 3,15 g; 18 mm; bine conservată. *Dyrrhachium* (ΜΕΝΙΣΚΟΣ — ΚΑΛΩΝΟΣ). MIRoman. N. Inv. 6769.

2. AR. →; 3,30 g; 18 mm; bine conservată. *Dyrrhachium* (ΜΕΝΙΣΚΟΣ — ΔΙΟΝΙΣΙΟΥ). MIRoman. N. Inv. 6772.

3. AR. ♀; 3,13 g; 18 × 17 mm; bine conservată. *Dyrrhachium* (ΜΕΝΙΣΚΟΣ — ΔΙΟΝΙΣΙΟΥ). MIRoman. N. Inv. 6771.

4. AE (sestertius). ♀; 24,75 g; 34 × 35 mm; slab conservată. *Traianus*. RIC, II, p. 292, nr. 671, 114—117; Hill, p. 146, nr. 670, anul 115, emisiunea a 21-a. Descoperită întâmplător în anul 1976. MIRoman. N. Inv. 23 564.

5. AR. ↑; 2,81 g; 18 × 17 mm; bine conservată, dar perforată din antichitate. *Marcus Aurelius*. RIC, III, p. 218,

nr. 59, decembrie 162 — decembrie 163. MIRoman. N. Inv. 6768.

6. AR. ↓; 2,35 g; 17 mm; bine conservată, dar are lipsă un mic fragment. *Marcus Aurelius*. RIC, III, p. 244, nr. 406, 179 (primăvară -- decembrie). MIRoman. N. Inv. 6760.

III. *Călinești*, com. Negri, jud. Bacău.

1. AR. →; 3,75 g; 17 × 16 mm; puțin uzată. *C. Allius Bala*. Syd., Roma, 595, 93 l. de H.; RRC. 336/1 a, 92 l. de H. Descoperită în anul 1973 lângă biserica satului, în rîpa de la marginea drumului spre Brad. MIRoman. N. Inv. 9151.

2. AR. ↓; 3,25 g; 17 mm; ușor uzată și perforată. *Hadrianus*. RIC, II, p. 375, nr. 307 (a), 134—138; BMC, Roma, 850, 134—138; Hill, p. 169, nr. 639, 136 a.H., emisiunea a 24-a. Descoperită la suprafața unei așezări din secolele II—III. MIRoman. N. Inv. 9155.

MONETARY DISCOVERIES IN THE DACIAN SETTLEMENT FROM BRAD

SUMMARY

During the archaeological excavations from Brad 31 ancient coins have been found: 1 AE of the IVth c.B.C. (*Histria?*); 1 AE of the IIIrd — the Ist c.B.C. (?) (a *North-Pontic* one); 1 AR of Lysimach type issued during Mithridates VI at Byzantium (70—60 B.C.); 5 AR Dacian (*Virtelu-București* type); 14 AR Roman Republican (129—32/31 B.C.); 2 AR *Augustus*; 1 AE *Nero*; 2 AR early Roman Imperial of the Ist c.A.D.; 1 plated coin (?) and 1 AE (colonial) early Roman Imperial; 2 AE unidentified (Dacians ?).

These monetary discoveries are concentrated in the last level, the fourth (20 copies = 64,51%) and the last but one level, the third (5 copies = 16,70%). We have also noticed that some more recent coins were found deeper, and some issues dated, from a numismatic point of view, from the IIIrd to the second half of the Ist c.B.C., appear in the last level (IV). So, after the numismatic analysis, the dating of some archaeological levels must be corrected. Therefore, the third level which was dated in the IInd — the Ist c.B.C., can be dated, as a consequence of the numismatic redating, only in the second half of the Ist c.B.C.

The analysis above is also confirmed by the other discoveries in the settlements La Tène from Dacia. In these settlements a gap has been ascertained. It was between the end of the IInd c. and the first half of the Ist c.B.C.

On the whole, we can appreciate that the monetary discoveries from Brad mean only an incipient stage of the monetary economy; at the same time one can moot the question of existence of a protourban settlement.

The monetary discoveries from Brad are described in the *Catalogue A*. In the *Catalogue B* some similar discoveries, coming from the surroundings of the ancient settlement are presented.

FIGURE EXPLANATIONS

Pl. I. Coins of the Dacian settlement from Brad (the numbers correspond to those of the *Catalogue A*).

Pl. II. Coins of the Dacian settlement from Brad (the numbers correspond to those of the *Catalogue A*).

Pl. III. Coins of the Dacian settlement from Brad (21, 23, 24—26) and from surroundings (II, 1—3, 5); the numbers correspond to those from the *Catalogues A* and *B*.

Pl. IV. Coins found near the settlement from Brad (the numbers correspond to those of the *Catalogue B*).

ASPECTE ALE TIMPULUI ȘI TEMPORALITĂȚII ÎN SPAȚIUL GETIC

(SECOLELE VI î.E.N. - III E.N.)*

DE

SILVIU SANIE

Abordate din diverse direcții : filosofie, istorie, geografie, istorie a culturii etc., spațiul și timpul, termeni de regulă alăturați, au format de multă vreme obiectul unor vaste cercetări periodic revitalizezate. Între cei care au adus substanțiale contribuții la cunoașterea unor aspecte ale timpului și temporalității în spațiul getic întâlnim personalități de seamă ale culturii noastre : Nicolae Iorga¹, Mircea Eliade², Lucian Blaga³, Ioan Conea⁴, Romulus Vulcănescu⁵ ș.a. Se detașează prin originalitate studiile filosofului-poet care, acceptate parțial sau global, pot constitui totuși lucrări de referință. Metodologia adoptată de Lucian Blaga după analiza critică și distanțarea față de concluziile cunoscutei opere spengleriene, adeziunea sa la metodologia lui L. Frobenius, care dobândise performanțe excepționale în evidențierea caracteristicilor spațiului și culturii africane era în concordanță cu structura studiilor bliagene care vizau în ansamblu stabilirea „matricei stilistice”, a elementelor definitorii care au acționat în procesul formării poporului român și a culturii sale.

În alte vetre de cultură pentru sondarea aceleași teme au fost întreprinse interesante explorări pornind fie de la *diviziunea temporală*, care poate exprima și regulariza recurența ciclică a riturilor, sărbătorilor⁶, fie de la *diviziunea socială* ca model pentru categoriile spațiale și, în conformitate cu aceste principii, înfățișarea concepțiilor despre spațiu și timp în consecință ca un model cultural al organizării colective⁷.

În istoria Daciei preromane, cunoștințele dobândite până în prezent în domeniile care teoretic ar fi putut constitui baza pentru investigațiile noastre mai au ele însele încă multe probleme controversate care necesită aprofundări⁸. În această situație am considerat mai potrivit a releva doar câteva aspecte ale temei enunțate cu semnificații deosebite la evaluarea întregii problematice.

★

Perceperea timpului ca și divizarea lui aveau deja în secolul al VI-lea î.e.n. un trecut de milenii la populațiile din spațiul carpato-pontodanubian. Încă din epoca neolitică trecerea de la vânătoare și cules la cultura primitivă a plantelor și păstorit impunea cunoașterea satisfăcătoare a succesiunii anotimpurilor în vederea desfășurării normale a activităților ocupației, a vieții social economice în general. În toate marile etape străbătute de la neo-eneolitic până la epoca geto-dacică pot fi semnalate între produsele artei și cele care ilustrează cu probabilitate aspecte ale gândirii cosmogonice, aștri care domină bolta cerească, culte celeste și chtonice, o împărțire a spațiului și timpului. Moștenirea virtuală din secolele anterioare perioadei cercetate putea fi alcătuită atât din elemente datorate unor populații nomade cu o bună cunoaștere a cerului nocturn cât și din cele proprii unor populații sedentare.

* A variant of this study in English language *Aspects of Time and Temporality in the Getic Space, VI B.C. - III A.D.* was published in the *Temps et changement dans l'espace roumain (fragments d'une histoire des conduites temporelles)*, recueil publié par Al. Zub à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques, Madrid, 1990 (=Suppliment XI - AIIAI, 1991, pp. 1-22).

¹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 152-153.

² M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, II, Paris, 1970, p. 326-341; idem, *Le sacré et le profane*, Paris, 1988, p. 63-100.

³ L. Blaga, *Ființă istorică*, Cluj-Napoca, 1977, p. 25-29, pass.; idem, *Opere*, 9, *Trilogia culturii*, București, 1985, p. 119 și urm.

⁴ I. Conea, *Din geografia istorică și umană a Carpaților*, București, 1937.

⁵ R. Vulcănescu, *Mitologia română*, București, 1985, p. 16-21, pass.

⁶ E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life, a Study of Religious Sociology* (trans. J. W. Swain), Londra, 1915, p. 10-12.

⁷ *Ibidem*; cf. și John M. Ingham, *Time and Space in Ancient Mexico. The Symbolic dimensions of Clanship*, in *Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 6 dec. 1971, 4, p. 615-629.

⁸ H. Daicoviciu, *Societatea dacică în epoca statului*, în *Studii dacice*, ed. H. Daicoviciu, Cluj-Napoca, 1981, p. 23-43.

Limita temporală inferioară (sec. VI i.e.n.) ar putea crea impresia că am rămas prizonierii unei concepții depășite de succesele cercetărilor arheologice, aceea de a descrie fie și o secvență a istoriei culturale a geto-dacilor, doar de la confruntarea geților cu persii și, prin mențiunea herodoteană, intrarea lor în istoria scrisă. „Desprinderea” din trunchiul tracic, individualizarea precede cu cel puțin două secole însemnările scrise⁹.

Lipsa unor izvoare scrise proprii, domeniile atât de diverse care urmează a fi completate prin sursele străine se va face simțită și în abordarea temei de față. Locuțiunile de felul „pe vremea lui”, „pe cind domnea” sînt din scrieri străine; abia dacă putem spera la stabilirea unei liste cu succesiunea cronologică a regilor din ultimele două secole de existență a statului dac, ignorăm care a fost anul I în istoria geto-dacilor, dacă vor fi avut un *ab Urbe condita*. Bogăția rar întilnită a studiilor despre timp, pe de o parte și a surselor arheologice pe de alta, oferă însă suficiente sugestii pentru a surprinde aspecte interesante asupra timpului și temporalității în lumea dacică. În ceea ce privește spațiul dobrogean cu coloniile grecești și apoi întregul spațiu roman și daco-roman multimea și varietatea documentelor au impus selectarea citorva aspecte. Termenul spațiu getic are un contur clar prin scrierile grecești și romane iar dacă pentru sfîrșitul perioadei folosirea lui ar părea abuzivă ea poate fi justificată, între altele și de o inscripție greacă găsită în capitala Daciei romane care conține locuțiunea „pămînt getic” = Πετιζή γῆς¹⁰.

Fără a rememora principalele evenimente desfășurate pe parcursul acestei lungi perioade, o privire fugară asupra ansamblului societății dacice, poate fi utilă și înțelegerii analizei preconizate. Între aspectele vieții economice pot fi menționate: înmulțirea uneltelor agricole de fier; o însemnată dezvoltare a metalurgiei; o creștere calitativă și cantitativă a produselor olăriei; relații comerciale cu lumea greco-elenistică și romană; o activă circulație monetară și nu în cele din urmă apariția unor centre cvasiorășenești — *davae*. Izvoarele literare consemnează stratificarea socială care are în virful piramidei regele și familia regală, continuă cu nobili (*tarabostes* — *pîleati*), militari, preoți și *comati*, oameni liberi, agricultori și meșteșugari, o societate în care munca sclavilor n-a deținut o pondere însemnată.

Dezvoltarea artelor și științei este ilustrată prin materiale de o mare diversitate: plastica, coreutica, marile complexe cu destinații laice sau culturale pentru a căror edificare erau necesare cunoștințe de matematică, astronomie etc. Grandioasele construcții de la Grădiștea Muncelului își găsesec greu egal în „Barbaricum”. Ele alcătuiesc o „Acropolis” *sui generis* cu temple la care cunoaștem puțin despre numele și chipul divinităților adorate, cu complexe în curs de descifrare.

A). Sursele scrise. La fel ca în cazul încercărilor de cunoaștere a altor domenii ale culturii spirituale geto-dacice *sursele scrise* dețin un loc de primă însemnătate.

1). Principalele aspecte ale timpului sînt corelate cultului lui *Zalmoxis*. Studiile documentare despre această divinitate au un trecut de peste trei secole și sînt îmbogățite grație progreselor lingvisticii, filosofiei, istoriei religiilor¹¹. A existat tendința situării lui *Zalmoxis* în „timpul istoric” fiind considerat contemporan cu Pithagora, la care ar fi ucenicit în ale înțelepciunii¹². Acest evhimerism „avant la lettre” își avea izvorul în gîndirea greacă, după care, „țările vechi” (Egiptul și apoi Grecia) sînt depozitare ale științei, grecii îndeosebi fiind intrigați mai ales de credința în nemurire a geților, credință prea elevată pentru „barbari”, căreia nu-i puteau admite o sorgintă locală. În privința contemporaneității lui *Zalmoxis* cu Pithagora însuși Herodot revine la capătul însemnărilor sale despre geți¹³.

Pentru oamenii religioși cum putem presupune că vor fi fost geto-dacii¹⁴ timpul nu era nici omogen, nici continuu¹⁵. Unele practici, rituri și ritualuri, materialele unei antropologii a sacrului indică evoluția lentă a fenomenului religios, durata care crează venerabilitatea cu implicații în stabilirea locului religiei în stat, aspectele etico-normative ale religiei etc. „Omni religios” în societatea geto-dacică ne apare prins în mecanismul general al colectivității. Pe Columna lui Traian îl vedem purtînd stindardul sau scutul cu semne magice. Cercetările arheologice ni-l relevă ca edificator al sanctuarelor, practicînd magia, crezînd în superstiții, cu grijă pentru viața viitoare. Sursele iterare îmbogățesc datele cunoscute prin cercetările arheologice zăbovind asupra credinței getice în nemurire. Ipostazele „omului religios” în lumea getică pot fi multiple fără a depinde nemijlocit de poziția socială. Sărbătorile erau prilejul reactualizării timpului sacru și periodicitatea unor sărbători din cultul zalmoxean ne este bine cunoscută. Conform mitului, *Zalmoxis* se retrăgea în locuința-i subterană pentru trei ani, reapărea la al patrulea an iar tot la al cincilea an i se trimitea un mesager.

⁹ Al. Vulpe, *Geto-dacii ca unitate etno-istorică în lumea antică*, în SCIVA, 31, 1980, 1, p. 5—11; S. Morintz, *Incepăturile istoriei geto-dacilor în opera lui Vasile Părvan (de la indo-europeni la geto-dacii din a doua epocă a fierului)*, în SCIVA, 33, 1982, 3, p. 269—302.

¹⁰ IDR, III/2, nr. 400.

¹¹ M. Eliade, *De la Zalmoxis la Gengis-Han*, București, 1980, p. 38—86; F. Hartog, *Zalmoxis: Le Pythagore des*

Getes ou l'autre de Pythagore?, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, VII, 1978, p. 15—41; S. Sanie, *Din istoria culturii spirituale a geto-dacilor*, mss., p. 192—215.

¹² Herodot, *Istoriei*, IV, 95.

¹³ *Ibidem*, IV, 96.

¹⁴ Strabon, *Geografia*, VII, 3, 4.

¹⁵ M. Eliade, *Le sacré*, p. 63, 65.

Dacă primele două au fost comparate cu o *anabasis* și o *catabasis*, o ocultăție și epifanie¹⁶, pentru cea de a treia, ceremonia de sacrificiu avem date mai numeroase¹⁷. Segmentarea 3 + 4 + 5 = 12 poate deci să nu fie a XII^a parte ci un ciclu pe planul calendarului religios. În acest cadru este de subliniat periodicitatea acestor acte rituale. Prin ele erau reactualizate momente ale timpului sacru.

2). *Zalmoxis* și *Kronos*. În câteva scrieri antice (*Hellanicos*¹⁸, *Mnaseas*¹⁹, *Hesychios* din Alexandria²⁰, *Diogenes Laertios*²¹, *Suidas*²²) *Zalmoxis* este echivalat sau comparat cu *Kronos* iar într-un text se menționează de asemeni că i se aduc jertfe ca lui *Kronos*.

Aserțiunea lui *Mnaseas* din secolul II î.e.n.: „...geții cinstese pe *Cronos* numindu-l *Zamolxis*”²³, cunoscută din fragmente excerptate în dicționare cu unele adăugiri succesive nelipsite de semnificații măresc regretul de a nu fi cunoscut întregul text și prin el justificarea explicită a comparației. Cunoscută fiind diversitatea divinităților panteonului grec putem considera că amintita comparație nu era întâmplătoare. Am putea descoperi la *Zalmoxis* atributele unui zeu al ordinii în lume, al timpului și mișcării — principalele atribute ale lui *Kronos*; sint unele elemente de cult comune celor doi zei?

În „*Getica*” lui *Iordanes* se arată că „...geții au avut drept rege pe *Zamolxe*...”, filozof cu erudiție de admirat. Căci și mai înainte au avut pe învățatul *Zeuta*, după aceea pe *Deceneu* și al treilea rînd pe *Zalmoxe*...”. Lăsînd la o parte pe *Deceneu* despre care avem știri detaliate și exacte cronologic la *Strabon*, rezultă că *Zalmoxis* n-a fost considerat nici de *Iordanes*, primul zeu sau primul rege. De altfel și în principala sursă asupra lui *Zalmoxis* — cartea a IV-a din *Istoriile* lui *Herodot* — *Zalmoxis* nu este calificat drept zeu primordial ci unul care-și face singur loc în panteonul și în societatea getică, amintita ascensiune prezentînd prin finalitatea ei — *Zalmoxis* a ajuns zeu suprem — asemănări cu acțiunea săvîrșită de *Kronos* asupra lui *Uranos*. Ignorăm deocamdată cărui zeu i-a luat el locul. Într-o anumită perioadă *Kronos* și *Zalmoxis* ar fi putut avea atribute divine similare, precum cele chthonice, sau asemănătoare. Toate acestea nu însă în epoca în care a scris *Herodot*.

Alte elemente de comparație puteau fi generate de numeroasele echivalări (sigure sau ipotetice) ale lui *Kronos* în primul rînd cu *Saturnus* dar și cu *El*, *Baal-Moloch* al fenicienilor, de locul deosebit al lui *Kronos*²⁴ în orphism²⁵.

În „*Lexiconul Suida*” datînd din secolul al X-lea (IV, 262), „vocea” *Pitagora* din *Samos* conține și următoarea mențiune: „...Acestuia i-a fost sclav *Zamolxis*, căruia geții îi aduc jertfe ca lui *Cronos*”²⁶. Ori este cunoscut că în afară de ofrande lui *Kronos* i se aduceau, pe altarele de pe înălțimi, la *Olimpia*, sacrificii singeroase, în timpuri mai depărtate și victime umane. În *Rhodos* de *Kronia* era sacrificat un om, obicei căruia i-a pus capăt abia împăratul *Tiberiu*²⁷.

Trimiterea mesagerului la *Zalmoxis* act care implica și sacrificiul uman, ar fi putut sugera de asemeni alăturarea celor două divinități. Invocarea comparației cu *Kronos* pentru a susține caracterul chthonic al zeului este justificată doar sub rezerva luării în considerație a multiplelor echivalări și a evoluției lui *Kronos*.

În sfîrșit, se impune a reaminti că *Zalmoxis* considerat zeul suprem era și stăpîn al timpului precum *Kronos*, că riturile corelate cultului său, desfășurate la date fixe, constituiau repere cronologice de bază în viața societății geto-dacice.

3). *Credința* în nemurire poate releva parcurgerea de către geți a altor trepte de înțelegere superioară a timpului. Etonimul get a intrat în istoria scrisă alăturat epitetului nemuritor. În cuprînsul a două din cărțile „*Istoriilor*” lui *Herodot* apar însemnările: „Înainte de a ajunge la *Istru*, [*Darius*] birui mai întîi pe geți care se cred nemuritori”²⁸, iar într-o frază din cartea următoare, viziunea getă asupra nemuririi este explicată astfel: „Iată cum se cred ei [geții] nemuritori: ei cred că nu mor și că acel care dispăre din lumea noastră se duce la daimonul *Zalmoxis*”²⁹. Propagarea acestei credințe a fost făcută de *Zalmoxis* după ce „a clădit o casă pentru adunările bărbaților, în care [se spune] îi primea și-i punea să benchetuiască pe fruntașii țării, învățîndu-i că nici el, nici oaspeții săi, nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ei vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi și vor avea parte de toate bunătățile”³⁰.

¹⁶ Idem, *De la Zalmoxis*, p. 60.

¹⁷ S. Sanie, *Din istoria religiei geto-dace (III)*, AIIAI, XXIV/2, 1987, p. 133—136.

¹⁸ *Hellanicos, Obiceiuri barbare*, Fr. 73. Phot. Suid., la *Zalmoxis* (Et. M., 407, 45) (= *Fontes*, I, p. 20—21).

¹⁹ *Mnaseas, FGH*, III, p. 153 și 155 (= *Fontes*, I, p. 156—157).

²⁰ *Hesychius* din Alexandria, *Culegere alfabetică de cuvinte de tot felul* — *Zalmoxis* (= *Fontes*, II, p. 390—391).

²¹ *Diogenes Laertios, Despre viețile și doctrinele filosofilor* (trad. C. I. Balmuş), București, 1963, VIII, 2 (p. 395).

²² *Suidas, Lexicon*, II, 500 (= *Fontes*, II, p. 701).

²³ Cf. n. 19.

²⁴ *Pohlenz, Kronos*, in *RE XI*, Stuttgart, 1922, col. 1993—1994; 2000—2001.

²⁵ *Ibidem*, col. 2008.

²⁶ Cf. n. 18.

²⁷ Noi investigații: A. Henrichs, *Human Sacrifice in Greek Religion: Three Case Studies*, in *Le sacrifice dans l'Antiquité (Entretiens sur l'Antiquité classique. Publiée par O. Reverdin et B. Oranges)*, XXVII, Vandoeuvres—Geneve, 1980, p. 195 și urm.

²⁸ *Herodot, Istorie*, IV, 93.

²⁹ *Ibidem*, IV, 94.

³⁰ *Ibidem*, IV, 95.

Unele comentarii asupra acestor pasaje au vechime multiseculară și s-ar putea crea impresia că ne aflăm în fața unor texte oboseite de exegeză. Însemnările lui Herodot deși cele mai importante nu sînt singurele mărturii despre nemurirea getică. Considerăm utile cercetării aceste probleme, evident nu în același grad, multe alte scrieri din antichitate și evul mediu timpuriu, datorate lui Hellanicos³¹, Platon³², Pomponius Mela³³, Diodor din Sicilia³⁴, Lucian din Samosata³⁵, Arrianus³⁶, Iulian Apostatul³⁷ ș.a. Ecouri și adeseori mai mult decît atît (comparații, încercări de determinare a semnificației) pot fi întîlnite și în scrierile epocii romano-bizantine.

În perioada ulterioară apariției lucrării lui I. I. Russu³⁸ în care sînt trecute în revistă și principalele opinii asupra nemuririi getice, pagini notabile au fost consacrate acestei probleme de M. Eliade³⁹, I. Coman⁴⁰, M. Nasta⁴¹ și F. Hartog⁴².

Textul lui Herodot a primit traduceri diferite unele cu implicații însemnate în interpretare. I. M. Linforth, cunoscut exeget al textelor herodotiene, cel care a reunit și examinat sensurile verbului ἀθανατίζειν, considera contestabilă traducerea lui Γέται οἱ ἀθανατίζοντες („geții care sînt în nemurirea lor”) și propunea lectura „geții practicantii ai nemuririi”. I. M. Linforth a constatat că acest verb a fost pentru prima dată atestat în scrierile lui Herodot, că „athanatizein” este mai curînd „a face nemuritor”, „a zeifica”⁴³. Această ipoteză poate fi susținută și de afirmațiile din scrierile lui Platon, *Charmides*⁴⁴.

Din textele antice nu rezultă cu claritate care erau mijloacele prin care geto-dacii considerau că au acces la nemurire, astfel că ipotezele asupra acestui aspect sînt relativ numeroase. Unii au considerat că din însemnările lui Herodot ar rezulta că nemurirea apărea ca o răsplată pentru cei viteji și drepti⁴⁵. D. M. Pippidi atrăgea atenția încă în urmă cu peste patru decenii că se impune a înțelege din textul lui Hellanicos că nemurirea implică și o inițiere⁴⁶. I. I. Russu era de părere că „rîmterea mesagerului” avea probabil drept scop și obținerea nemuririi⁴⁷, iar F. Hartog asocia nemurirea de curajul dovedit în luptă și de masa în comun a fruntașilor societății getice cu zeul⁴⁸. Afirmația din textul herodotean că cei inițiați se vor bucura de toate bunătățile fiind și ea destul de vagă — cercetătorii au încercat să stabilească categoriile de bunuri — spirituale sau bunuri terestre promise și dacă, conform credințelor getice, ajungeau la Zalmoxis oamenii așa cum viețuiau pe pămînt au numai sufletele lor.

Sintetizînd opiniile exprimate de savanți precum E. Rhode, A. Dietrich, G. Kazarov, Gr. G. Tocilescu — I. I. Russu conchide: „...nu poate fi vorba de o concepție superioară, de o prelungire ori transformare a vieții în formă spirituală, ca suflet absolut material, ci numai de o trăire fără le sfîrșit, deplin conștientă și identică vieții pămîntești”⁴⁹. În continuare I. I. Russu deosebește otuși o fază primitivă, în care nu se vorbește de suflete „ci de continuarea efectivă în forme materiale a vieții terestre în condiții optime”, de cea oglindită în textele tîrzii în care sînt menționate și alte credințe. În aceeași problemă Lucian Blaga afirmă: „de o credință în nemurire ca un mod înalt și cu totul superior al spiritului nu poate fi vorba, la geți, ci de altceva: getul nu se ferește să adă în luptă deoarece pe calea aceasta el speră să obțină o nemurire a dubletului său corporal”⁵⁰. Au fost pronunțate păreri conform cărora trupul ar fi cel care merge la Zalmoxis. Mircea Eliade considera că în cunoscutul rit al trimiterii mesagerului sufletul era cel care mergea la Zalmoxis⁵¹, iar menționează că Herodot nu spune că sufletul separat de corp va întîlni zeul. Motivarea apare însă prin afirmația: „Ei nu mureau, nu cunoșteau separarea sufletului de corp”⁵².

Ocultarea și epifania lui Zalmoxis, fără a constitui o probă a credinței în nemurire poate fi dovadă a postexistenței iar repetarea ciclică poate sugera eternitatea. În *Charmides*, „regele și zeul” Zalmoxis avea ucenici, doctori „care se zice că îi fac pe oameni nemuritori”⁵³. Dar la fel de impos-

³¹ Hellanicos, *op. cit.*

³² Platon, *Charmides*, 156 d (= *Fontes*, I, p. 101).

³³ Pomponius Mela, *Descrierea pămîntului*, II, 2, 16 (= *Fontes*, I, p. 389).

³⁴ Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, I, 94, 2 (= *Fontes*, I, p. 189).

³⁵ Lucian din Samosata, *Scitul sau oaspetele* (= *Fontes*, I, p. 611).

³⁶ Arrianus, *Expediția lui Alexandru*, I, 3, 1, (= *Fontes*, I, p. 583).

³⁷ Iulian Apostatul, *Împărații*, 22 (= *Fontes*, II, p. 31).

³⁸ I. I. Russu, *Religia geto-dacilor, zei, credințe, practici religioase*, în *AISC*, V, 1944—1948 (1949), p. 61—139.

³⁹ M. Eliade, *De la Zalmoxis*, p. 56—58.

⁴⁰ I. Coman, *L'immortalité chez les Thracico-Géto-Daces*, în *Actes du Ier Congrès International de Thracologie*, III, București, 1980, p. 241—268.

⁴¹ M. Nasta, *Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis: Syncretisme et/ou contamination*, în *Actes du Ier Congrès International de Thracologie*, III, București, 1980, p. 337—345.

⁴² F. Hartog, *op. cit.*, p. 21—30.

⁴³ I. M. Linforth, *ol' ἀθανατίζοντες* în *Classical Philology*, CXXXV, 1918, p. 27: „I feel justified, in establishing the following definitions: ἀθανατίζειν: as a transitive verb, make immortal and divine, deity; — as an intransitive verb, act the part of being immortal and divine: ἀθανατίζεω obviously can have only the transitive meaning”.

⁴⁴ Platon, *Charmides*, 156 d (= *Fontes*, I, p. 109).

⁴⁵ I. Coman, *op. cit.*, p. 257.

⁴⁶ D. M. Pippidi, în *Balkanica*, VI, 1943, p. 537; idem, *Note de lectură*, în *SI*, XIV, 1972, p. 207; idem, în *Studii de istorie și epigrafie*, Eucurești, 1988, p. 124.

⁴⁷ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 114.

⁴⁸ F. Hartog, *op. cit.*, p. 26.

⁴⁹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 113.

⁵⁰ L. Blaga, *Getica*, în *Saeculum*, Revistă de filosofie, 1^a iulie-august, 1943, p. 21.

⁵¹ M. Eliade, *De la Zalmoxis*, p. 49.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Platon, *op. cit.*

tantă este și mențiunea unor principii de terapeutică: „să-i dăm îngrijire trupului dimpreună cu sufletul”⁵⁴. Ne-ar fi permis să utilizăm textul lui Platon în sprijinul aserțiunii că în secolul al IV-lea î.e.n., foarte probabil să se fi cristalizat deja în credințele tracice, în general, și getice în special, binomul corp-suflet?

În însemnările lui Pomponius Mela din a sa „Descriere a pământului” sînt reunite de asemeni date interesante”... Unii cred că sufletele celor care mor se vor întoarce pe pământ iar alții socotesc că, deși nu se vor mai întoarce, ele totuși nu se sting, ci merg în locuri mai fericite; alții cred că sufletele mor negreșit, însă că e mai bine așa decît să trăiască”⁵⁵. Cele trei credințe menționate de Pomponius Mela au primit demult interpretări care implică palingeneza, un fel de platonism popular, respectiv un pesimism popular⁵⁶. Cum nu avem motive să suspectăm sursele utilizate de Pomponius Mela, nouă acum inaccesibile, trebuie să remarcăm diversitatea ideilor despre credința getică în nemurire exprimate în decursul unei jumătăți de mileniu de la data însemnărilor lui Herodot.

O altă problemă în legătură cu nemurirea a fost și cea a situației „îaiului getic” în spațiu celest, terestru sau subpământean. Consemnată pe parcursul unei perioade atît de întinse, nemurirea getică cu aspectul ei particular, traiul alături de zeul suprem, beneficiind de toate bunurile, a putut stimula în diverse direcții (militare, sociale, religioase) viața societății geto-dacice. În acest context se impune a sublinia că frecvența menționare a nemuririi constituie o însemnată mărturie a concepției eternității indiferent de forma sub care era imaginată.

4). Regalitatea și timpul. Șirul regilor geto-daci menționați în izvoarele antice începe cu acel Charnabon din tragedia lui Sophocles⁵⁷, continuă cu regi rămași anonimi, precum acel „rex histriarum” care a avut înfruntări cu conducătorul scit Ateas⁵⁸, cu acei, ceva mai numeroși, care au purtat titulatura de *rex, regulus, basileus*, cu regii care acoperă acea perioadă de referință pentru civilizația geto-dacică, situată între domniile lui Burebista și Decebal.

În cercetarea regalității la geto-daci, alături de aspectele istoriei politice⁵⁹ sau sistemului de succesiune⁶⁰, trebuie abordat și caracterul regalității. Între mărturiile scrierilor antice de menționat pasajul din „Charmides” în care Socrate îi povestește lui Charmides despre măiestria medicului instruit de „regele nostru care este și zeu”⁶¹ sau însemnările din „Geografia” lui Strabon⁶² despre *mari preoți* care au ajuns *zei* ilustrînd presupuse treceri de la uman la divin și apoi parcurgerea diferitelor trepte ale divinului⁶³.

Situații de tipul „rege-zeu”, „mare preot-rege” își găsesec analogii sau asemănări nu numai la unele popoare și religii orientale din Babilon sau Egipt⁶⁴, ci și în lumea indo-europenilor, spațiul iranian oferind cel mai cunoscut model al *regalității sacre*. Regele ca oglindă a zeului pe pământ, apare și ca preot mijlocitor între zeu și oameni⁶⁵. În această din urmă postură este înfățișat Darius I la Behistun. Ținuta tindea de asemeni să sugereze poziția cosmică și divină a regilor achemenizi. Asocierea culorilor roșu și alb la hlamida lor, poate fi regăsită și în mediul getic, la vatra patruleferă a mormintului, posibil „princiar” de la Fintinele, Zimnicea, jud. Teleorman⁶⁶. Regele la iranieni era preot al focului și sacrificator. Îmbrăcămintea mai neobișnuită, proprie mai multor categorii (zeu, preot și războinic), întilnită în ilustrarea unor divinități (*Mithras, Cavalerul trac, Cavalerul danubieni*), însemne întilnite și la personajul înfățișat pe obrăzarele coifului de la Poiana-Cotofenești⁶⁷, pot să sugereze tocmai cumulara unor multiple funcții⁶⁸. Raportarea, intenția de păstrare a identității dintre ordinea cosmică și cea socială — care apare adeseori în lumea orientală unde „Regele regilor” era considerat „tovarăș al stelelor, frate al Soarelui și Lunii” nu este documentată în mediul geto-dacic cu claritate prin scrieri, dar ea nu poate fi exclusă total⁶⁹.

Izvoarele antice cu referiri la lumea geto-dacică consemnează *deveniri* „mare preot — rege — zeu”, fie în spiritul evhemerismului, fie ilustrînd cumulari, probabil temporare, a funcției regale și a celei de mare preot. Cu excepția însemnării din „Charmides” despre Zalmoxis, rege și zeu, document mai mult literar decît istoric, care ar sugera posibilitatea existenței unei situații apropiate de cea

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Pomponius Mela, *De Chronografia*, II, 2, 18 (= *Fontes*, I, p. 389).

⁵⁶ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ed. R. Florescu, București, 1982, p. 159 (= 84); I. Coman, *op. cit.*, p. 252—254.

⁵⁷ Sofocle, *Triptolem*, Fr. 547, în *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, recensuit: A. Nauck, Ed. 2, Teubner, Leipzig, 1926 (= *Fontes*, I, p. 18).

⁵⁸ Trogus Pompeius, *Historiae Philippicae*, IX, 2, 2 (= *Fontes*, I, 353).

⁵⁹ C. Daicoviciu, *La politique étrangère des „rois” daces*, în *Dacia*, Cluj, 1970, p. 121—138.

⁶⁰ Idem, *Noi contribuții la problema statului dac*, în *Dacia*, p. 50—63; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1977, p. 97—104.

⁶¹ Platon, *op. cit.*

⁶² Strabon, *op. cit.*, VII, 3, 5 (C. 297) (= *Fontes*, I, p. 220—230).

⁶³ *Ibidem*, VII, 3, 11 (C. 303) (= *Fontes*, I, p. 239).

⁶⁴ A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 130, 219, 240, 359.

⁶⁵ H. P. L'Orange, *Studies of the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo, 1953, p. 13, 36; C. Widengren, *The Sacred Kingship of Iran, La regalita sacra*, Leiden, 1959, p. 245; idem, *Die Religionen Irans*, Stuttgart, 1905, p. 153.

⁶⁶ C. N. Mateescu și M. Babes, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fintinele*, în *SCIV*, 19, 2, 1968, p. 283—291.

⁶⁷ D. Berclu, *Arta traco-dacică*, București, 1969 p. 78—79.

⁶⁸ S. Sanic, *Din istoria religiei geto-dacice (IV)*, în *AIAT*, XXVI/1, 1989, p. 196.

⁶⁹ G. Widengren, *Die Religionen*, p. 314; idem, *The sacred*, p. 245 etc.

din lumea iraniană, nu sînt cunoscute aspecte similare. Din descrierea momentului încoronării lui Diegis, în locul lui Decebal, de către împăratul Domitianus, ceremonie care o cunoaștem din scrierile istoricului Dio Cassius și a poetului Martial, rezultă că diadema era un însemn al puterii regale și la geto-daci⁷⁰. Oricum figuri diadematate apar relativ numeroase între personajele înfățișate pe toreutica geto-dacică, mai rar pe unele produse ale plasticii sau pe vasele de ceramică.

Cumularea temporară a funcțiilor de *Rege* și *Mare Preot*, *stăpîni ai desfășurărilor marilor rituri periodice*, bine documentată, nu presupune implicit admiterea ipotezei conform căreia și la geto-daci regalitatea era considerată sacră. Într-un anumit grad însă, fără a atinge parametrii din lumea Orientului se pare că sacralitatea regelui a fost proclamată, probabil și acceptată ca atare, la geto-daci, altfel ecoul ei n-ar fi ajuns pînă la Platon și Strabon, însemnele descoperite în „mormintele princiare” nu și-ar găsi analogii cu semnificații cunoscute în alte spații în care sacralitatea regală este bine atestată.

Vechea ideologie indoeuropeană, elenismul, și de la o anumită etapă și aspectele din societatea romană, ar fi putut influența și contribui la perpetuarea unui anumit cult al cirmuitorilor la geto-daci. Admiterea caracterului sacru al regalității a avut probabil o contribuție specifică în consolidarea și extinderea unor formațiuni statale, chiar dacă moartea unui rege nu era înfățișată ca o catastrofă de dimensiuni cosmice ca în unele spații ale Orientului.

Programarea desfășurării marilor evenimente ale lumii geto-dacice, religioase și laice, distincția era probabil dificilă, cum indică și importantele edificii din cetățile geto-dacice rezidențiale care cumulau funcții de sanctuare-calendar, fiind apanajul „regilor” (conducătorilor) a căror succesiune marca și însemnate repere cronologice, dominarea timpului se asocia cu guvernarea exercitată.

5). **Serierea și timpul.** Problema folosirii scrisului de către geto-daci a beneficiat de studii substanțiale care demonstrează utilizarea scrierii grecești și latine, admițîndu-se astfel că geto-dacii n-au avut o scriere proprie⁷¹.

Semnele, alfabetiforme, descoperite în cetățile și așezările geto-dacice pe vase, cele mai numeroase dar și pe pietre sau pe oase sînt numite obișnuit „de tip sarmatic”, apelativ influențat de frecvența deosebită a unora dintre ele între semnele sarmatice. Noi considerăm că a existat o scriere geto-dacică care se pare că n-a depășit nivelul ideogramelor. Prezența în spațiul getic sau în imediata lui apropiere a grecilor și apoi a romanilor a contribuit la treptata introducere și folosire în mediul geto-dacic a alfabetului grecesc și mai tîrziu, într-o mai mică măsură, a celui latin. La fel ca și unele rune gotice rămase cu denumiri ale anului, soarelui etc., unele semne descoperite în mediu dacic au cu siguranță o semnificație temporală, sînt cu mare probabilitate semne zodiacale⁷².

B) **Surse arheologice.** Metodele de măsurare a timpului oglindesc și ele etapele parcurse de la percepere la sinteză și abstractizare. Calendarele deși s-au format în sfera magiei și religiei aveau asigurată o bază astronomică. Ele aveau ca scop atît măsurarea timpului cît și consemnarea momentelor critice ale activității astrelor, reglarea periodicității riturilor considerate a fi necesare deschiderii și desfășurării faste a perioadelor magice și religioase. Analiza istoriei calendarelor a relevat de multă vreme faptul că sărbătorile erau stabilite astfel: a) la începutul fiecărei luni, cînd luna își relua lumina și se presupunea a fi momentul declanșării unei noi ordini a lucrurilor; b) la echinocții și solstiții care delimitează marile diviziuni ale anului, puncte marcante în itinerariul soarelui și despărțirea anotimpurilor; c) la începutul și sfîrșitul fiecărui an⁷³.

Încercările de reconstituire sistematică a metodelor și instrumentelor de măsurare a timpului la geto-daci sînt de dată relativ recentă. Puținele știri literare referitoare la aceste aspecte, mai ales cele datorate lui Iordanes⁷⁴ erau suspectate datorită alăturării cu evidente exagerări. Limita credibilității informațiilor istoricului got urma să fie stabilită pe baza descoperirilor arheologice din spațiul getic.

a). Între dovezile incontestabile care sprijină textul din paginile *Getice* se detașează prin originalitate, complexitate și dimensiuni (d. 29 m) *marele sanctuar rotund* de la Sarmizegetusa Regia. Ipoteza conform căreia destinația construcției în ansamblu era cea de *sanctuar-calendar*, emisă încă

⁷⁰ H. W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft*, în *Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte*, Bd. 7, München—Berlin, 1965, p. 169.

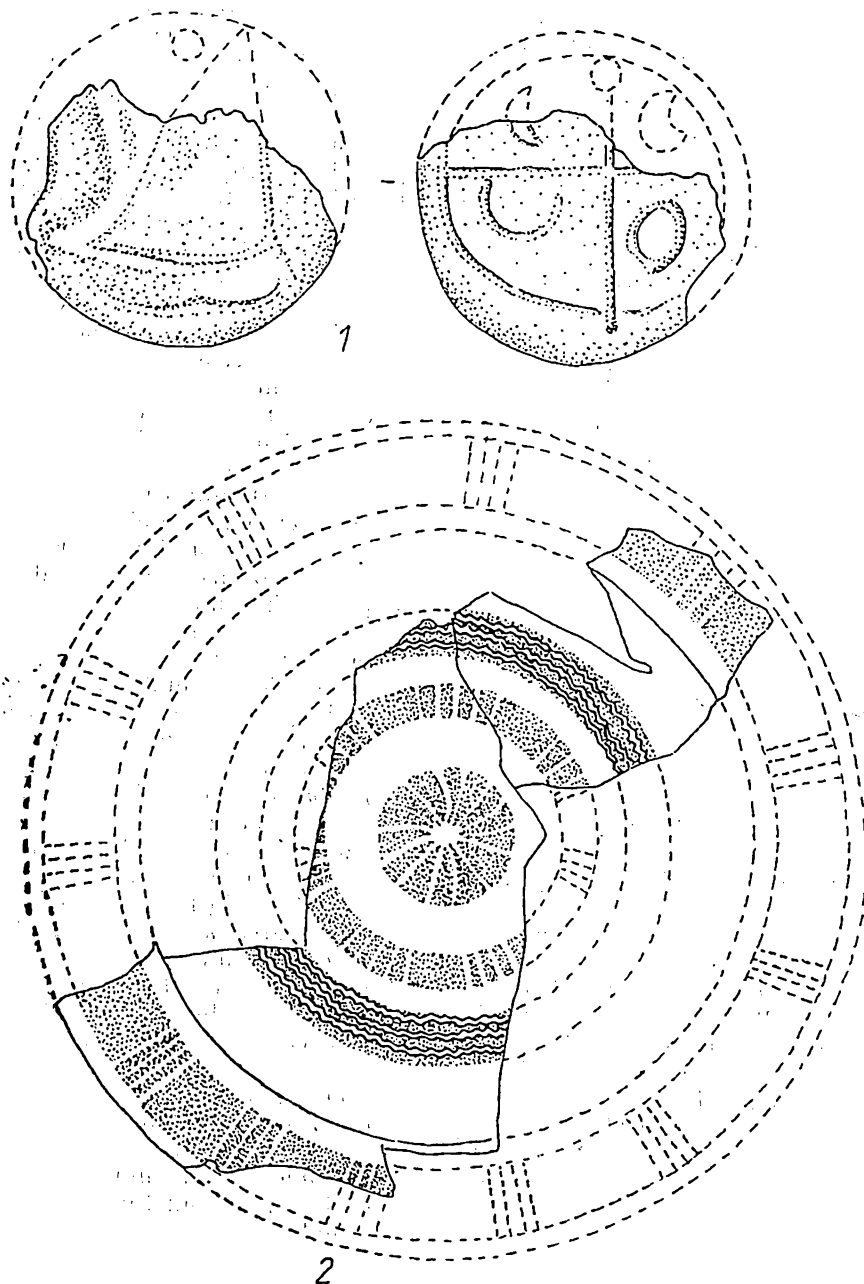
⁷¹ H. Dalcoviciu, *Dacia de la Durebista*, p. 224—232; I. I. Russu, *Die griechische und lateinische Schrift im vorrömischen Dakien (König Thiamarcos, Decebalus und Scorilo)*, în *Epigraphica*, ed. D. M. Pippidi și Em. Popescu, București, 1977, p. 33—50.

⁷² Demonstrarea acestei aserțiuni și relevarea a numeroase însemnări, cele mai multe cu litere grecești, descoperite

recent în mediul geto-dacic formează un amplu capitol în lucrarea noastră „Din istoria culturii spirituale a geto-dacilor”.

⁷³ P. Sainlyves, *Les notions de temps et d'éternité dans la magie et la religion*, în *RHR*, 79, 1919, p. 83; J. Attali, *Histoire du temps*, Paris, 1982, p. 38, 40, 49.

⁷⁴ Iordanes, *Getica*, 69: „...theoreticen demonstrans signorum duodecem et per ea planetarum cursus omnemque astronomiam contemplari edocuit, et quomodo lunaris urbis augmentum aut petitur detrimentum...”.

Pl. I. 1. Tabletă descoperită la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași); 2. Fructieră dacică de la Bîlca Doamnei — Pintra Neamț.

de D. M. Teodorescu ⁷⁵, dezvoltată de C. Daicoviciu ⁷⁶, demonstrată de H. Daicoviciu în studii separate ⁷⁷ sau în sinteza asupra dacilor din epoca clasică ⁷⁸, a fost susținută într-o lucrare colectivă cu ajutorul tehnicilor moderne de calcul ⁷⁹. Se pare însă că în cei peste 170 de ani de la dezvelirea parțială sanctuarul și-a dezvăluit cu multă parcimonie întreaga complexitate ⁸⁰. La recente lucrări

⁷⁵ D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă de la Grădiștea Muncelului (județul Hunedoara)*, în *ACMIT* (1930–1931), 1932, p. 60–62.

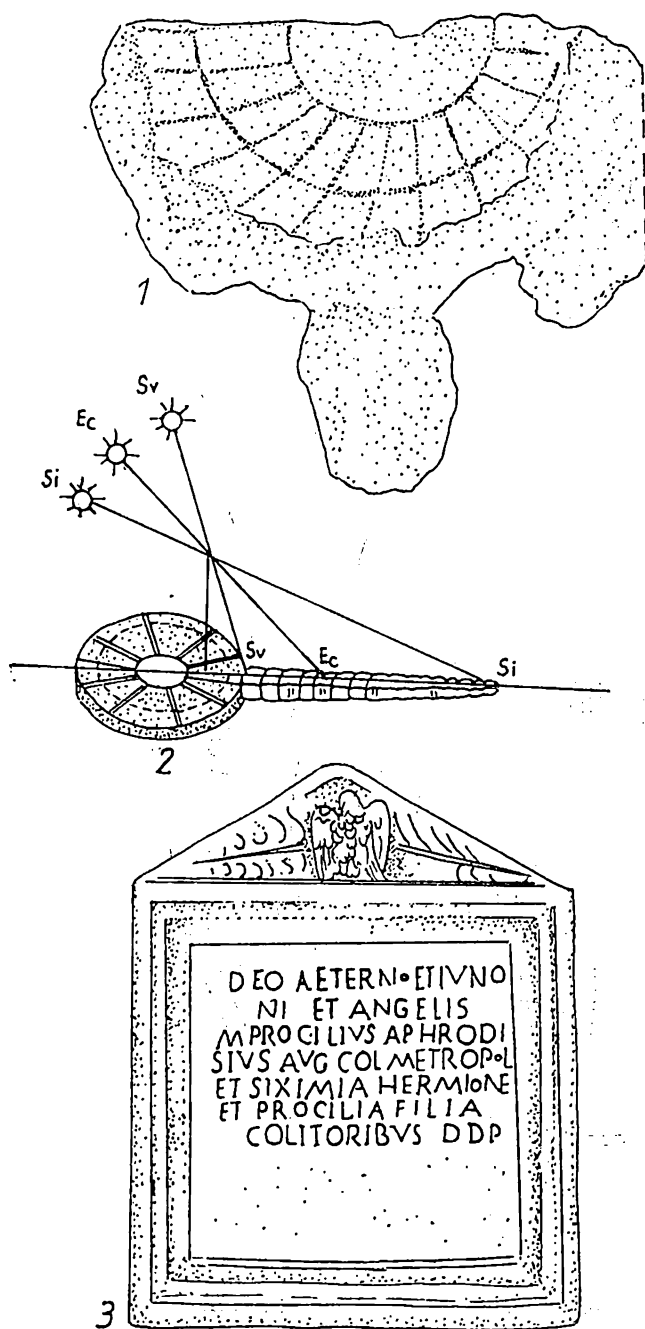
⁷⁶ C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 333.

⁷⁷ H. Daicoviciu, *Il tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 231–254.

⁷⁸ Idem, *Dacia de la Burebista*, p. 235–263.

⁷⁹ S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa Regia*, București, 1980.

⁸⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1983, p. 219.

Pl. II.1. Cadransolar de piatră descoperit la Cumpăna, jud. Constanța; 2. Schema „Soarelui de andezit” de la Sarmizegetusa Regia; 3. Lespede cu inscripție votivă către *Deus Aeternus, Iuno și Angeli* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

de restaurare au fost găsite noi elemente care modifică baza de calcul și implicit considerațiile asupra mărimii și diviziunii anului, precum și a corecțiilor propuse în vederea punerii în concordanță cu durata anului tropic. Dovedirea existenței unei judicioase științe a împărțirii timpului se înscrie ca un fapt incontestabil, chiar dacă ansamblul nu este încă pe deplin descifrat.

b). Un alt important complex arheologic de la Sarmizegetusa Regia, mai puțin studiat ca obiectiv care constituie și o materializare a cunoștințelor de astronomie ale geto-dacilor, este „Soarele de andezit”, apelativ pentru un pavaj circular cu diametrul de 6,98 m, cu un disc central cu diametrul de 1,46 m, împărțit în 10 sectoare de cerc asemănătoare cu razele soarelui⁸¹. Distanța de la extremitatea discului central la marginea circumferinței este de 2,76 m. Pe suprafața pavajului a fost remarcată existența unor scobituri și a altor detalii care, ca și prelungirea unui sector al soarelui de andezit lungă de 9,55 m, nu fuseseră luate în seamă pînă nu demult, în efortul pentru descifrarea destinației ansamblului. S-a constatat că acea prelungire a sectorului de cerc formată din blocuri de andezit cu lățimea în descreștere de la obiectiv spre extremitatea ei, indică *nordul* (pl. II/2). Pe suprafața acestui ansamblu cădea umbra unui gnomon. Prin utilizarea acestui simplu și eficient instrument astronomic mult răspândit în antichitatea clasică se obțineau datele esențiale pentru demarcarea anotimpurilor. Umbra cea mai scurtă a anului — ziua cea mai lungă —, aproximativ la 21 iunie, indica *solstițiul de vară*, iar umbra cea mai lungă a anului — ziua cea mai scurtă —, aproximativ 22 decembrie, — *solstițiul de iarnă*. Lungimea umbrei la amiază servea de asemenea la calcularea datei *echinoctiilor* de primăvară și de toamnă. S-a stabilit în funcție de razele cercurilor că înălțimea gnomonului de la „Soarele de andezit” era de 4,22 m⁸². Construcția în ansamblu este în consonanță cu descoperirile și aplicațiile cunoscute prin lucrările lui Hiparchos privind problema proiecției unei sfere pe o suprafață plană și ale lui Vitruvius în legătură cu proiectarea cadranelor solare, construcția sa permițând adaptarea ca astrolab sau *menaeus* și prin aceasta el putea furniza date mult mai numeroase decât cele susmenționate⁸³.

c). În afara acestor construcții circulare și multe *sanctuare rectangulare* cu tamburi au avut și funcții de calendar tot mai bine argumentate de cercetările recente. Atît orientarea cît și numărul tamburilor (60 t — 4 r × 15; 42 t — 7 r × 6 t; 36 t — 6 r × 6; 21 t — 3 r × 7 etc.) converg către amintita aserțiune. Între acestea și sanctuarul de la Piatra Neamț—Bitea Doamnei, care s-a

⁸¹ F. C. Stănescu, *Considerații privitoare la posibile semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 109, 112—116.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ I. Glodariu, E. Iaroslavski, A. Rusu, *op. cit.*, p. 228—243.

dovedit a avea cite 4 șiruri a 7 tamburi cu orientarea nord-sud și alte 4 șiruri a 7 tamburi orientați est-vest⁸¹. Ansamblul alcătuita, foarte probabil, și un calendar cu 13 luni a 28 zile, care era periodic adus în concordanță cu durata anului tropic.

Încă în deceniul al treilea a fost remarcată și apoi substanțial argumentată de către Mircea Eliade relația *TEMPLUM—TEMPUS*⁸². Prin amplasarea și dispunerea tamburilor, cele mai multe sanctuare geto-dacice constituie și o ilustrare a acestei semnificative relații.

Între produsele torenticiei nu lipsesc imagini corelate și temporalității, dar prezentarea lor separată de ansamblul imagisticii unor tezaure este încă dificilă și puțin concludentă⁸³. Pentru a ilustra însă amplitudinea răspîndirii unor reprezentări cu această temă sint elocvente câteva piese ceramice.

d). Astfel, o *tabletă* descoperită la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași) are incizate, înainte de ardere, pe avers o corabie, considerată foarte probabil vehicol al soarelui pe fluviile subpămîntene sau al sufletelor morților către locul sejurului veșnic⁸⁴, iar pe revers cele 4 faze ale lunii (pl. I/1).

e). O altă piesă, o *fructieră* de ceramică cenușie, găsită în cetatea dacică de la Piatra Neamț—Bitca Doamnei, are un interesant decor obținut prin lustruire care poate fi interpretat și ca un posibil calendar. Suprafața interioară a cupei fructierei a fost împărțită astfel: în spațiul circular central au fost însemnate 14 raze: urmează un spațiu circular liber succedat de al doilea spațiu ornamentat cu 28 linii, 7 grupe a câte 4; înconjurat de alt spațiu circular liber succedat de al treilea spațiu circular ornamentat în care apar trei circumferințe cu linii în val și în sfîrșit pe margine 48 linii împărțite în 12 grupe a câte 4 (pl. I/2). În total pe fructieră au fost însemnate 90 linii, cifră care ar indica un sfert dintr-un an luni-solar de 360 zile, cunoscut la multe popoare ale antichității. Cifra 28 ar putea fi un indiciu că a existat inițial un calendar cu luni de 28 zile. Diferența între lunile cu 28 zile și durata reală a revoluției sinodice (a lunației) care este de 29 zile, 12 ore, 44 minute și 2,9 secunde, cumulate erau periodic compensate prin linii intercalate⁸⁵.

Sfîrșitul statului dac după marea confruntare militară daco-romană din anii 101—102, 105—106, transformarea celei mai mari părți a regatului lui Decebal în provincii ale Imperiului roman au fost urmate de schimbări economice, sociale și în cele din urmă etnoculturale. Întocmirea calendarelor anuale cu sărbătorile, zilele faste și nefaste, avea o vechime multiseculară la romani în perioada cuceririi Daciei lui Decebal⁸⁶. Acuta percepere a scurgerii timpului condensată uneori în versuri și în dictoane care au străbătut milenii vor fi fost rostite și pe solul getic. Inscripții votive către zei ai timpului, către zei eterni, reprezentări ale timpului care macină totul, inscripții funerare, succesiunea împăraților, guvernatorilor, a magistraților de la conducerea orașelor etc. constituie surse însemnate în încercarea de reconstituire a aspectelor timpului și temporalității în Dacia romană. Numărul și diversitatea izvoarelor, multiplele teme abordabile au impus o selecție. Menționarea în cuprinsul epitafurilor a virstei defuncțiilor constituie mărturie relevante în acest sens. Pentru copiii — care au părăsit această lume împotriva firii lucrurilor — erau notate alături de cifra anilor, numărul lunilor și uneori a zilelor trăite⁸⁷. Calculind după datele cunoscute din epigrafe durata medie de viață a populației capitalei Daciei romane, a rezultat că *femeile* trăiau în medie 36,83 ani⁸⁸ și bărbații 44,03 ani⁸⁹. Cifrele pot avea o oarecare abatere de la situația reală fiind dependente de numărul de inscripții funerare păstrate, iar între ele de procentajul celor care mai conțin virsta decedaților.

⁸⁴ S. Sanie, V. Mihăilescu-Birliba, *Cetatea geto-dacică de la Piatra-Neamț—Bitca Doamnei—zona sanctuarului*. Comunicare la cea de a XXIII-a Sesiune anuală de rapoarte asupra săpăturilor arheologice, Sibiu, 1989.

⁸⁵ M. Ellade, *Le sacré*, p. 68.

⁸⁶ S. Sanie, Ș. Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, în *Cercetări*, IV, 1973, p. 89—90.

⁸⁷ G. Jéquier, *Considerations sur les religions égyptiennes*, Neuchâtel, 1946, p. 32 și urm.

⁸⁸ S. Sanie, *Din istoria religiei geto-dacice (I)*, în *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 381—383.

⁸⁹ W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, în *Handbuch der Altertumswissenschaft*, I Abt., München, 1928, p. 3—8, 99 și urm.

⁹⁰ În cuprinsul unor *tituli sepulcrales* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa incluse în *IDR*, III/2 sînt menționate: 373 (= CIL, III, 1466) „... *Alliano ... vix(it) an(nis) VI, M(ensibus) IX, dieb(us) XXII; 392 ... Aurelia Hygia Junior vix(it) an(nis) VII m(ensibus) VI; 436 (= CIL, III, 1541) ... Pap(rius) Quintillae vixit ann(is) III, mensibus XI, diebus VII...*”; 439 (= CIL, III, 6271) „... *P(ublio) Pont(io) Secundino vix(it) an(nis) X m(ensibus) III d(ies) XXIII, P(ublio) Pont(io) Blando vix(it) a(nnis) VI d(ies) VII...*” etc.

⁹¹ Un număr de 68 inscripții cu referințe despre 52 persoane conțin de asemeni și date despre virstă. Femei: *IDR*, III/2: 370 (CIL, III, 1472), 378 (= AnnEp, 1971, 368), 379 (= CIL, III, 1474), 380 (CIL, III, 1525), 383 (= CIL, III, 1518), 391 (= CIL, III, 7980), 392, 393, 394 (CIL, III, 1527), 398 (= CIL, III, 12588), 399 (= CIL, III, 1530), 401 (= CIL, III, 1475), 403 (= CIL, III, 1498), 412 (= CIL, III, 1532), 413 (= CIL, III, 1504), 424 (= CIL, III, 1535), 432 (= CIL, III, 1479), 433 (= CIL, III, 1538), 436 (= CIL, III, 1541), 438 (= CIL, III, 7984), 439 (= CIL, III, 6271), 440 (= CIL, III, 1491), 443 (= CIL, III, 7895), 450 (= CIL, III, 1529), 451 (= CIL, III, 7989), 452 (= CIL, III, 1485), 452 a, 453 (= CIL, III, 1470), 457 (= CIL, III, 1512).

⁹² Bărbați: *IDR*, III/2: 366 (= CIL, III, 1471), 367, 369 (= CIL, III, 1472), 370, 373, 375 (= CIL, III, 1489), 377 (= CIL, III, 1492), 379, 380, 389 (= CIL, III, 7892), 390 (= CIL, III, 7988), 398, 405 (= CIL, III, 1476), 406, 410 (= CIL, III, 1501), 411 (= CIL, III, 1502), 412, 413, 414 (= CIL, III, 1533), 417 (= CIL, III, 1505), 418 (= CIL, III, 1524), 419 (= CIL, III, 1477), 420, 421 (= CIL, III, 1500), 423 (= CIL, III, 1507), 425 (= CIL, III, 1535), 426 (= CIL, III, 1536), 428 (= CIL, III, 1478), 434 (= CIL, III, 1531), 435 (= CIL, III, 1539), 437 (= CIL, III, 1480), 439, 440 (= CIL, III, 1491), 442 (= CIL, III, 1542), 443, 444 (= CIL, III, 1510), 445 (= CIL, III, 1511), 446 (= CIL, III, 12591), 447 (= CIL, III, 1519), 449 (= CIL, III, 7892), 451, 452, 454, 455 (= CIL, III, 1398), 456.

În Dacia romană, specificarea amănunțită a anului, lunii și zilei evenimentului sau acțiunii menționate în text pot fi întâlnite și în cupriusul unor table cerate⁹³, pe diplomele militare⁹⁴ și pe o inscripție funerară bilingvă (latino-palmyriană) descoperită la Tibiscum⁹⁵.

Noțiuni filosofice și entități religioase care au ca obiect timpul, lupta cu efemerul, eternitatea și dobândirea ei sint bine reprezentate pe monumentele Daciei romane. Apartenența lui *deus Aeternus* la cultele mithraice⁹⁶ sau ca o divinitate de sorginte syriană⁹⁷ mai este încă disputată. Între argumentele care pot fi aduse în sprijinul punctului de vedere cumontian ar fi două reprezentări cu vultur și cu vultur cu coroană⁹⁸; existența separată a altarelor sau lespezilor votive către *deus Aeternus*, nedescoperite pînă acum în incintele unor *mithraea*. Primul mare exeget al mithraismului F. Cumont, nici nu a pus problema includerii acestor epigrafe între dedicațiile mithraice iar Leroy A. Campbell prezintă îndeosebi aspectele iconografice⁹⁹, astfel că nu avem motive să abandonăm opțiunea anterioară¹⁰⁰ (pl. II/3).

Un interesant grup de monumente care ilustrează instrumentele de măsurare a timpului — *cadranle solare* sint atestate pe teritoriul țării noastre din secolul al IV-lea î.e.n. pînă la sfîrșitul perioadei cercetate — sec. III e.n. Dacă principiile de măsurare sint identice sau asemănătoare aspectele cadranelor descoperite sint diferite. Astfel, cadranul de la *Histria* (jud. Constanța)¹⁰¹ este lucrat dintr-o marmură albă cu dungi vineții și are forma unei concavități sferice cu rază de 157 mm, săpată într-un bloc prismatic. Pe fragmentul păstrat pot fi observate două linii convergente de jos în sus intersectate de alte două ce vin de la stînga la dreapta. În partea superioară pe un segment de curbă se disting literele grecești ΟΣΧΡΟ care, prin asemănare cu o inscripție de la Delos posibil că erau parte din textul: [Ποσ]ος χρόνος πάσης ημέρας πάρηκει], cu sensul „Cum crește durata fiecărei zile”¹⁰².

La *Cumpăna* (jud. Constanța)¹⁰³ cadranul propriu-zis apare între coarnele unui *bucranium*, simbol uranic în general și solar în special. Suprafața cadranelor este o porțiune dintr-un cilindru circular drept cu raza de 160 mm pe care sint săpate 11 linii orare convergente și două curbe transversale (cea echinoctială și cea a solstițiului de iarnă) (pl. II/1).

Un alt cadran fragmentar din fondul Muzeului Național de Antichități¹⁰⁴, colecția Institutului de Arheologie București, păstrează o porțiune de sferă cu aceleași însemne. Cadranul se sprijină pe capul unui bărbat și este cumpănit cu brațele ceea ce a sugerat reconstituirea foarte probabilă a ansamblului după tipul reprezentărilor lui Atlas.

Cadranle solare au mai fost găsite la Constanța¹⁰⁵ și un alt exemplar aflat în curs de confecționare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁰⁶.

O inscripție de pe un monument funerar ne face cunoscut un *horologiarus* de la Apulum, M. Ulpianus Mucianus¹⁰⁷.

Principiul de construcție al cadranelor era materializarea traiectoriei aparente a soarelui pe o suprafață de recepție cu ajutorul umbrei aruncată de un punct material. Erau răspindite cunoștințele de matematică și astronomie necesare calculului de stabilire a planului meridian al locului, a timpului echinoctiilor și solstițiilor, a oblicității ecliptice. Între elementele noi și „clima” sau „enclima” apropiată de noțiunea actuală de latitudine. Pentru greci *olima* însemna raportul dintre lungimea unui gnomon și lungimea umbrei sale la amiaza zilei de echinoctiu. Erau cunoscute și pe teritoriul Daciei calculul și trasarea *analemei* — proiectarea planului meridian al locului, a curbelor de bază reprezentînd traiectoriile solstițiale în raport cu planul orizontal. O analemă completă pentru o suprafață de recepție aferică avînd stilul orizontal și virful în centrul sferei o regăsim la Vitruvius¹⁰⁸. Timpul începuse a fi tot mai prețuit cum indică divizarea sa tot mai mărunțită.

⁹³ IDR, I, p. 193, 201, 205, 207, 210, 213, 219, 224 ș.a.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 71, 73, 77, 81, 86, 94, 100, 106, 109, 115, 118, 123, 127.

⁹⁵ S. Sanie, *Inscriptio bilinguis Tibiscensis. A. Pars Palmyrena*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 405—409; Cf. IDR, III/1, 167.

⁹⁶ D. Isaac, în *Apulum*, IX, 1971, p. 537—546; M. J. Vermaseren, *A Magical Time God*, în *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, II, Manchester, 1975, p. 456.

⁹⁷ S. Sanie, *Deus Aeternus et Theos Hypsistos en Dacie romaine*, în *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, ed. M. B. de Boer et T. A. Edridge, Leiden, 1978, p. 1092—1115.

⁹⁸ IDR, III/2, 190, p. 167, fig. 152; IDR, III/3, 216, p. 217, fig. 166.

⁹⁹ Leroy A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968, p. 39, 74, 111, 210 etc.

¹⁰⁰ S. Sanie, *Deus Aeternus*, p. 1092—1095; *idem*, *Culte orientale în Dacia romană*, I, *Culte syriene și palmyriene*, București, 1981, p. 140—144: Un punct de vedere mai ponderat asupra echivalării cu Mithras au adoptat: R. L. Gordon,

Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism, în *Mithraic Studies*, I, p. 224; R. E. Witt, *Some Thoughts on Isis in Relation to Mithras*, în *Mithraic Studies*, II, p. 487.

¹⁰¹ C. Ionescu-Cîrligel, *Cadranle solare grecești și romane în Dobrogea*, în *Pontica*, 2, 1969, p. 199.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ S. Comănescu, *Déchiffrement et interprétation de cadran solaire de Cumpăna (Dobroudja)*, în *Acta Antiqua Philippopolitana*, Sofia, 1963, p. 181—184.

¹⁰⁴ C. Ionescu-Cîrligel, *op. cit.*

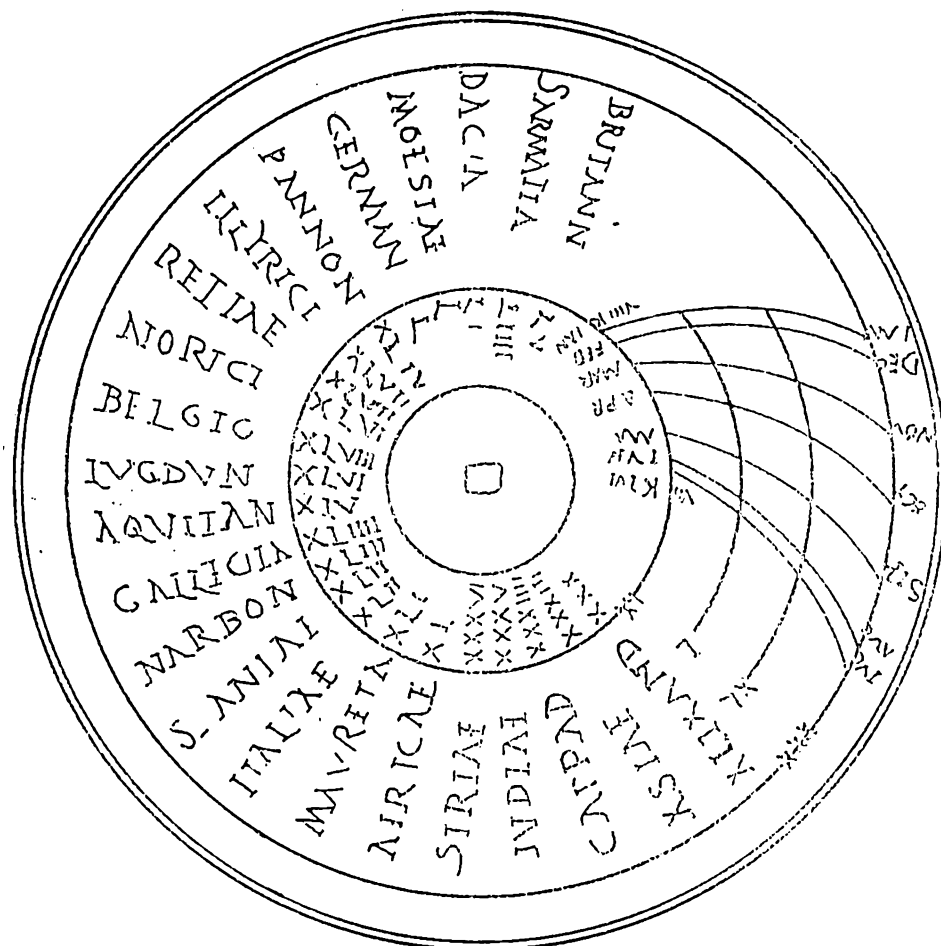
¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ D. Alicu, S. Alicu, *Un cadran solar fragmentar descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargeția*, XIII, 1977, p. 263—266.

¹⁰⁷ *CIL*, III, 1070: *I (ovi) o (plimo) m (aximo) et Iunoni regin (ae) / pro sal (ute) imp. M. Aur (elii) An (tonini) pii Aug (usti) et Iuliae Aug (ustae) matris Aug (usti) / M. Ulp (ius) Mucianus mil (es) leg (ionis) XIII Gem (inae) / horologiar (um) templum a solo suo ex voto fecit Falcone et Claro cons (ulibus)*.

¹⁰⁸ Vitruvius, *De architectura*, VIII, 1, 2.

La capătul acestor alăturări aparent atât de diferite ce alte direcții și ce elemente pot fi adăugate în general acestei probleme? În afară de inventarierea unor date care pot sta la baza alcătuirii unei cronologii mai exacte pentru aproximativ un mileniu din istoria noastră veche, rezultă că de-a lungul primelor secole a perioadei studiate informațiile au în vedere în special geții din spațiul sud-estic și estic, cei care au venit întâi în contact cu cele trei imperii ale antichității și care au fost incluși în cronicile acelor evenimente. Mențiunile literare și epigrafice despre acțiunile getice în coloniile pontice în secolele III—II î.e.n. sînt utile întregirii istoriei geților. Se constată de asemenea că îndeosebi sub Burebista geții s-au implicat decisiv în destinul unor popoare din spațiul getic sau din imediata lui apropiere. Densitatea datelor și zona pe care ele le acoperă crește începînd cu mijlocul sec. I î.e.n. pînă la anii domniei regelui martir Decebal.

Pl. III. Discul de tablă de cupru, parte dintr-un cadran solar portativ descoperit la Eerteau-court-les-Dames în Gallia.

Cadrul temporal poate fi privit și deservit din mai multe unghiuri. Mai realizabil este obiectivul ilustrării timpului fizic la geto-daci, a măsurării lui, a structurii calendarelor precum și a unor aspecte abstracte a categoriilor de timp. Compararea cu nivelul atins în acest domeniu de alte popoare situate la periferia lumii clasice greco-romane (scitii sau celții) nu este absolut necesară sau utilă deoarece analiza nu se desfășoară sub obsesia vreunui protochronism. În cultura geto-dacică, mare prin armonia ei cu mediul în care a fost creată, acest aspect poate fi considerat între marile performanțe.

Revenind la locul acordat de L. Blaga ca și de N. Iorga spațiului în structura unei culturi la explicarea unității în diversitate în cadrul unui teritoriu atât de bogat în forme de relief trebuie adăugate ca o sugestie pentru explicarea izvorului unice și cuvintele lui N. Iorga: „Viața țărilor e hotărâtă nu de pământul pe care stau ci de marea spre care privesc”¹⁰⁹. Schița orizontului temporal

¹⁰⁹ N. Iorga, *Materiale pentru o istorie umană*, București, 1968, p. 347.

a lumii getice utilizând tipurile de orizonturi temporale propuse de L. Blaga cu numele lor metaforic *casadă*, *fluviu*, *havuz*¹¹⁰ cu orientarea lor prevalentă trecut, prezent, viitor nu poate fi adoptat fără modificări. Statul eroic cu origini în cultul strămoșilor trecutul și prezentul intens resimțit și nemurirea percepută ca o continuare a nesfârșitului prezent și omologată sub această formă de interpretări care acceptă cu mare dificultate existența binomului corp-suflet în *gîndirea* getică a secolului VI i.e.n., ar îndreptăți un orizont temporal, rămînînd în sfera denumirilor sugerate de L. Blaga, de tip *rîu cu casadă*.

Pentru epoca provinciilor romane, spațiul rămîne parțial același, dar pentru definirea orizontului temporal al populației Moesiei Inferioare și Daciei s-ar impune discutarea tuturor factorilor care ar putea determina caracteristicile sale. Însemnările de față au avut în vedere doar unele aspecte și transmisiile verosimile.

Limba română păstrează, în proporție covârșitoare, din latină denumirile timpului — timp — *tempus* (oris) ca și principalele sale diviziuni : secol — *saeculum* ; an — *annus* ; toamnă — *autumnus* ; zi — *dies* ; prin transformări fonetice demult explicate, noapte — *nox* (*noctis*) ; oră — *hora* ; lunile anului precum și zilele săptămînii. Analiza complexei relații timp-temporalitate-spațiu a relevat elementele care se vor înscrie cu rădăcini și perpetuări din cultura spirituală și materială getică, reflecții ale procesului ireversibil de romanizare desfășurat în spațiul getic, teritoriu de etnogeneză a poporului român.

ADDENDUM

După alcătuirea acestei lucrări am întilnit în paginile revistei *Gallia*, 43, 2, 1985, p. 481—482 o notă, datorată domnului J. L. Massy, care conține descrierea unei interesante piese descoperită într-o *villa* gallo-romană din localitatea Bertheaucourt-les-Dames (Picardie) cu elemente care priveau tema cercetată. Piesa, de forma unui disc (d. 10,4 cm) lucrată din tablă de cupru are gravate numele unor provincii romane, cifre și numele lunilor calendaristice (Pl. III). Piesa aparține unui cadran solar portativ universal care permitea stabilirea aproximativă a orei în diferite provincii ale Imperiului Roman. Se observă că pe acest cadran figurează și cele două provincii care au ființat pe teritoriul țării noastre *Moesia* (inferior) și *Dacia* în direcția cărora apar valorile latitudinii *L* respectiv *LI*. Menționarea provinciei *Sarmatia*, a cărei organizare preconizată de împăratul Marcus Aurelius nu a mai fost realizată, constituie un prețios indiciu cronologic conform căruia cadranul solar la care era atașată piesa datează din secolul II e.n.

¹¹⁰ L. Blaga, *Opere*, vol. 9, *Trilogia culturii* (Ed. D. Blaga), București, 1985, p. 120—122.

FIBULE „DIGITATE” DIN SECOLELE VI—VII ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREANO-PONTIC

DE

DAN GH. TEODOR

În contextul numeroaselor descoperiri aparținând perioadei marilor migrații din mileniul I d.H. și îndeosebi din epoca secolelor V—VII, anumite categorii de piese vestimentare, cum sînt cele cunoscute în literatura de specialitate sub denumirea de *fibule digitate*, s-au bucurat, mai ales în ultima jumătate de veac, de o atenție sporită din partea unor numeroși specialiști. Interesul deosebit cu care astfel de obiecte vestimentare (multe din ele avînd și un evident rol de podoabă) au fost vreme îndelungată cercetate s-a datorat, atît numărului considerabil de exemplare descoperite, a varietății formelor și ornamentelor lor, cît și concepției, încă acceptată și astăzi de mulți cercetători, potrivit căreia asemenea fibule „digitate” pot constitui bune criterii de încadrare cronologică și mai ales de determinare etno-culturală. Analizîndu-se atent tehnica de lucru, formele și ornamentele și încercîndu-se să se stabilească originea și direcțiile evolutive ale fiecărui grup în parte, s-a ajuns ca unele tipuri de fibule „digitate” să fie considerate (nu fără oarecare exagerare), specifice numai anumitor populații, cum ar fi cele germanice, france, anglo-saxone sau slave. Deși aceste atribuiri se bazează, în linii generale, pe o serie de argumente acceptabile, totuși, răspîndirea aceluiași tip de fibulă „digitată” pe spații geografice uneori foarte largi, la diferite populații, arată că, cel puțin din punct de vedere etno-cultural, asemenea obiecte nu pot fi socotite întotdeauna și prețutîndeni elemente prea sigure de determinare. De aceea considerăm că, măcar pentru teritoriile în care sînt semnalate exemplare de fibule „digitate” cu analogii în zone mai îndepărtate și unde numărul pieselor de diferite tipuri a sporit considerabil în timp, este necesară o rediscuție a problematicii lor, insistîndu-se mai ales asupra condițiilor în care apar unele prototipuri, evoluția și răspîndirea în timp și spațiu a variantelor și, nu în ultimul rînd, a trăsăturilor care caracterizează complexe arheologice în care ele au fost constant descoperite.

În acest larg context trebuie luate în discuție și teritoriile carpato-dunăreano-pontice, unde în ultimele decenii, ca urmare a cercetărilor arheologice sistematice, sau întîmplător, a fost descoperit un număr destul de mare de fibule „digitate”, de diferite tipuri, unele din ele încă inedite, altele eronat încadrate, mai ales din punct de vedere etno-cultural. Dată fiind situația existentă, credem că o prezentare globală a descoperirilor de fibule „digitate” din teritoriile carpato-dunăreano-pontice și încercarea de a prezenta succint, pe cît posibil, originea, evoluția, cronologia și eventual apartenența lor etno-culturală, pot oferi posibilități sporite pentru noi analize de ansamblu sau de detaliu, al căror rezultat să contribuie la clarificarea unor aspecte importante din istoria acestor regiuni într-o perioadă extrem de frămîntată din punct de vedere politic și încă destul de puțin cunoscută în ceea ce privește profundele mutații social-economice și culturale, care s-au produs în răstimpul ei. Preocupări în legătură cu descoperirile unor anumite categorii de fibule „digitate”¹ la noi în țară au existat încă înainte de cel de al doilea război mondial, cînd au fost publicate, fără a fi în mod special comentate, cîteva exemplare aflate întîmplător, păstrate în unele colecții muzeale sau particulare².

Deși studiile în legătură cu acest gen de antichități au fost mult mai vechi în străinătate³, cercetarea lor pe scară mai largă a început îndeosebi pentru regiunile est-centrale sau sud-est euro-

¹ Deși în spațiul carpato-danubiano-pontic sînt cunoscute numeroase descoperiri, în prezentul studiu ne vom referi numai la categoria fibulelor „digitate” așa-numite *slave* din secolele VI—VII d.H., urmînd ca într-un studiu viitor să ne ocupăm de exemplarele de certă origine germanică.

² I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Der völkerwanderungszwischenliche Schatz Negrescu*, în *Germania*, 22, 1938,

p. 33—41; D. Popescu, *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bukarest*, în *Dacia*, IX—X, (1941—1944) 1945, p. 496—505.

³ H. Kühn, *Die germanische Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*, vol. I—II, Bonn, 1940, cu bibliografia problemei pînă la vremea respectivă.

pene, de-abia din deceniul al cincilea al secolului nostru, cu care prilej s-a publicat, în decursul anilor, un număr considerabil de descoperiri, formulându-se noi și interesante concluzii privind originea, evoluția și cronologia numeroaselor tipuri stabilite⁴.

În ceea ce privește teritoriul carpato-dunăreano-pontic, primul care a cercetat cu atenție asemenea descoperiri, încercând să le stabilească cronologia, tipologia și apartenența etno-culturală, a fost cercetătorul german Joachim Werner, care într-un studiu amplu a luat în considerare și a comentat toate piesele cunoscute la vremea aceea, din această parte a sud-estului european, propunând o clasificare tipologică și cronologică, valabilă în parte și astăzi⁵. Ulterior și alți cercetători străini s-au ocupat, special sau în treacăt, de unele exemplare de fibule „digitate” provenite de pe teritoriul României sau din imediata vecinătate, exprimând puncte de vedere apropiate sau diferite față de concluziile savantului german⁶. După mai bine de un deceniu de la studiul lui J. Werner, timp în care în regiunile carpato-dunăreano-pontice au mai fost scoase la iveală și alte câteva exemplare, Ion Nestor a luat din nou în discuție problema originii și cronologiei anumitor tipuri de fibule „digitate”, aducând corectări opiniilor exprimate de cercetătorul german, mai ales în legătură cu regiunile de producere a unor prototipuri și cu așa-zisa lor apartenență la lumea slavă⁷. La puțină vreme de la studiul profesorului I. Nestor, cercetătorul Aurelian Petre, într-o suită de câteva articole⁸ a reluat problematica tipologiei unor exemplare de fibule, rediscutând în mod critic concluziile lui J. Werner, B. A. Ribakov și alții și opinind, pe baza unor noi argumente, pentru originea carpato-balcanică a unor tipuri considerate ca aparținând exclusiv slavilor, idee împărtășită și de savantul grec D. Pallas⁹ și parțial de cercetătorul iugoslav Vl. Popović¹⁰.

Între timp, au fost publicate grupat și alte exemplare de fibule „digitate”¹¹ și comentate separat anumite categorii deja stabilite¹² sau au fost semnalate prin scurte note unele descoperiri izolate¹³. La acestea s-au adăugat cu vremea încă alte câteva zeci de exemplare, scoase la iveală prin cercetările arheologice sistematice întreprinse, sau apărute întâmplător, multe rămase încă inedite, astfel că, în prezent, în regiunile carpato-dunăreano-pontice este cunoscut un număr destul de mare de piese care, așa cum am amintit, necesită o prezentare globală, evidențiindu-se și cu acest prilej marea diversitate de forme și ornamente, precum și importanța aparte a unora din ele pentru precizarea mediului cultural din care provin. Trebuie de la început subliniat că, în general, pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic au fost scoase la iveală un număr considerabil de exemplare de fibule „digitate”, dar după trăsăturile specifice și după caracteristicile care individualizează complexele arheologice în care au fost aflate, o însemnată parte din aceste piese vestimentare aparțin incontestabil lumii germanice. În schimb, o altă categorie, aceea de care ne ocupăm în studiul de față, a fost considerată de unii specialiști ca fiind produsă exclusiv de slavi și, prin urmare, acolo unde au fost aflate asemenea obiecte și complexele arheologice din care proveneau au fost puse în legătură cu populația respectivă.

Nu vom stăruii acum asupra diferitelor aspecte privind originea reală a acestei categorii de fibule „digitate”, deoarece în legătură cu ea s-au exprimat, așa cum am menționat deja, numeroase păreri, ci ne vom opri de la început la problema clasificării lor tipologice, problemă care necesită în contextul noilor descoperiri, o analiză atentă și exhaustivă, impusă tocmai de marea varietate de

⁴ Vom cita selectiv: J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 150—172 și planșele; idem, *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus süd-osteuropäischen Ländern*, în *Germania*, 38, 1960, p. 114—120; B. A. Ribakov, *Drevnjaja Rus'*, în SA, XVII, 1953, p. 23—104; J. Kudlaček, *Kul'tura pohrebnyh poli čerňachovského typu na Ukrajině a antská problematika*, în *SlovArch*, V, 12, 1957, p. 363—396; D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest, 1961, *passim*; St. Mihailov, *Rannosrednovekovni fibuli v Bolgaria*, în *Izvestija-Institut*, XXIV, 1961, p. 37—60; J. Okulicz, *Prädzieje ziem Pruskich' od późnego palcolitii do VII w.n.e.*, Wrocław, 1973, p. 476—490; Z. Vinski, *O rovošenim fibulam arogota i tirinžana povodom rijekog, tirinškog nalaza u Saloriu*, în *Vjesnik-Zagreb*, VI—VII, 1972—1973, 3, p. 177—227 și planșele; H. Kühn, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland*, vol. I—II, Graz, 1974, vol. III, Graz, 1981.

⁵ J. Werner, *op. cit.*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 151—158, 171—172; fig. 3; pl. 27/3, 7; 28/14; 29/15—16, 19, 25; 30/34—35, 41; 31/A, 48, 52; 32.

⁶ H. Kühn, *Das Problem der masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen*, în *Documenta Archaeologica — Wolfgang La Baume dedicata*, Bonn, 1956, p. 85—86, 89, 94, 102—108, pl. XX/1—2; XXI/2; XXII/37; XXIII/1—2.

⁷ I. Nestor, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, în *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 429—448.

⁸ A. Petre, *Fibulele „digitate” de la Histria (partea I)*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 67—91; *ibidem*, (partea a II-a), în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 275—286; idem, *Contribuția atelierelor romano-bizantine la geneza unor tipuri de fibule „digitate” din veacurile VI—VII e.n.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 255—275.

⁹ D. Pallas, *Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avares et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.*, în *Byzantino-bulgarica*, VII, 1961, p. 295—318.

¹⁰ Vl. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyrie byzantine*, în *MEFRA*, 87, 1975, 1, p. 457; idem, *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le témoignage de l'archéologie*, în *Académie des inscriptions et Belles-Lettres-Comptes-rendus*, (1978) 1979, p. 464—650.

¹¹ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 13; 14; 15.

¹² M. Comșa, *Unele considerații cu privire la originea și apartenența etnică a complexelor cu fibule „digitate” de tip Gimbas-Coșoveni*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 259—270.

¹³ Datele cu privire la condițiile descoperirii diferitelor exemplare au fost inserate separat în repertoriul care însoțește studiul de față.

forme și ornamente, pe care o prezintă piesele din regiunile carpato-dunăreano-pontice. După părerea lui J. Werner, categoria de fibule „digitate” pe care el o numește *slavă*, se împarte în trei grupe principale, fiecare din ele cu mai multe subdiviziuni, în funcție de o serie de criterii, dintre care cele în legătură cu ornamentele și anumite detalii ale formelor ocupă un loc important. Astfel, din grupa I, cu subdiviziunile I A—I L, fac parte exemplarele cu mască umană pe capătul plăcii piciorului, în grupa a II-a, cu subdiviziunile II A—II D sînt incluse fibulele cu figură zocmorfă pe capătul piciorului, iar a treia grupă o formează piesele așa numite „niproviene”, plate, care au reprezentări antropozoomorfe. Mai întii Ion Nestor¹⁴, apoi Petre Aurelian¹⁵ au observat că, în general, clasificarea propusă de savantul german este inconsecventă și nu corespunde întotdeauna realității. După cum s-a subliniat de autorii sus-menționați, împărțirea acestor piese în fibule cu mască umană și fibule cu figură zoomorfă pe capătul piciorului nu este chiar corectă, deoarece o însemnată parte din exemplarele incluse în prima grupă nu au reprezentări antropomorfe, iar unele tipuri din grupa a doua, derivă mai curînd din alte prototipuri, avînd o altă linie evolutivă.

O nouă clasificare, limitată însă numai la unele tipuri din această categorie de fibule a fost alcătuită de cercetătorul german Herbert Kühn care, luînd în considerare un număr foarte mare de piese miniaturale sau de alt tip, le împarte în două grupe principale, prima avînd legături directe cu centrele de producție de pe Rinul Mijlociu, iar a doua incluzînd exemplare, asemănătoare între ele, din regiunile niproviene ale Ucrainei de Sud, României și Bulgariei¹⁶. În ceea ce privește grupa a doua, care ne interesează direct, H. Kühn încearcă să definească mai multe tipuri din care reținem mai ales: tipul I-Banat, tipul II-Kiev, tipul III-România și tipul VII-Pastyrsk. Această clasificare are, de asemenea, unele neajunsuri, autorul ei incluzînd eronat o serie de exemplare în unele tipuri care, în realitate, au o origine și o evoluție clară, făcînd în mod cert parte din alte grupe, decît în cele în care au fost fixate. Este interesant de reținut că, spre deosebire de J. Werner, B. A. Ribakov și alții, H. Kühn încearcă să acrediteze ideea că unele din fibulele „digitate” (în special cele miniaturale), nu sînt produse ale lumii slave, ci germanice, multe din piesele descoperite, de exemplu în Prusia Orientală, unele dintre ele identice cu cele din regiunile noastre, fiind răspîndite acolo de către heruli, care au migrat spre nord din zonele Dunării de Jos, la începutul secolului al VI-lea¹⁷. Părerea lui H. Kühn cu privire la difuzarea unor tipuri de fibule „digitate” de către heruli nu a fost, pînă în prezent, acceptată arătîndu-se că, deși au venit dinspre regiunile dunărene, ele nu puteau fi vehiculate de heruli la începutul secolului al VI-lea, atîta timp cît asemenea exemplare datează dintr-o epocă mai tîrzie. Prezența lor în Prusia Orientală a fost pusă pe seama comerțului cu chihlimbar practicat de populațiile din estul Prusiei Orientale cu regiunile dunărene sau nord-pontice, neavînd nici o legătură cu deplasarea unor grupuri umane mai mari¹⁸.

Discuțînd originea unor tipuri de fibule „digitate” din categoria celor atribuite slavilor, A. Petre, la rîndul său, aduce o serie de noi și importante precizări, încercînd chiar prezentarea unei alte evoluții, cel puțin pentru unele tipuri, fără a lua totuși în considerare întregul ansamblu al descoperirilor cunoscute la vremea sa¹⁹. O opinie, respingînd în principal teza originii slave a unor tipuri descoperite la sud de Dunăre, în Balcani, a exprimat și cercetătorul grec D. Pallas²⁰.

Așa cum am mai menționat, în decursul anilor, ca urmare a cercetărilor arheologice sistematice sau întîmplătoare, în spațiul carpato-dunăreano-pontic, ca și în alte părți ale sud-estului european, a fost descoperit un număr apreciabil de fibule „digitate” din categoria pe care o discutăm și care au continuat să fie atribuite în exclusivitate slavilor. Din numărul de aproximativ 80 de fibule „digitate” întregi sau fragmentare cunoscut în momentul de față în teritoriile carpato-dunăreano-pontice, circa 30 de piese provin din mormînt, cele mai multe de înhumație, 19 exemplare au fost descoperite prin intermediul săpăturilor arheologice sistematice în așezări (în locuințe sau în nivelul de cultură corespunzător), restul fiind aflate întîmplător. Deși numărul de piese menționat este relativ mare, faptul că foarte multe din ele au apărut întîmplător, fără cunoașterea contextului arheologic, sau au fost găsite doar în stratul de cultură al unor așezări, uneori fără a fi asociate și cu alte obiecte mai caracteristice, limitează în bună măsură datele pe baza cărora ar putea fi posibilă o încadrare cronologică și culturală mai precisă. Cu toate acestea, numărul și mai ales marea varietate a pieselor cunoscute în aceste regiuni deschid calea unei analize de ansamblu, viziînd îndeosebi stabilirea unor mai bune criterii de determinare tipologică și cronologică, cu atît mai mult, cu cît în ultimii ani au fost scoase la iveală și discutate noi exemplare de asemenea fibule și în zonele învecinate spațiului geografic de care ne ocupăm.

Deoarece încercările de clasificare de pînă acum a fibulelor „digitate” din regiunile carpato-dunăreano-pontice sînt depășite de numărul și varietatea exemplarelor existente în prezent, ne propunem o nouă regrupare a lor, pe alte criterii, pe care le considerăm mai importante pentru evoluția diferitelor variante. Pornind de la constatarea generală că, spre deosebire de placa semi-

¹⁴ I. Nestor, *op. cit.*, p. 434—448.

¹⁵ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 263—274.

¹⁶ H. Kühn, *op. cit.*, p. 79—108.

¹⁷ *Ibidem*, p. 103—108.

¹⁸ J. Werner, *op. cit.*, în *Germania*, 38, 1960, p. 114—115.

¹⁹ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 82—91.

²⁰ D. Pallas, *op. cit.*, p. 309—315.

circulară a capului, a cărei formă și chiar mărime rămân aproape neschimbate, placa piciorului cunoaște modificări importante în cursul evoluției sale și că elementele de decor pot fi în multe cazuri definitorii, considerăm deocamdată mai potrivită clasificarea exemplarelor provenite din regiunile carpato-dunăreano-pontice în două grupe principale: I, fibule cu mască umană pe capătul piciorului și II, fibule cu figură zoomorfă pe capătul piciorului, fiecare având diferite variante.

I. FIBULE „DIGITATE” CU MASCĂ UMANĂ PE PICIOR

I.1. *Fibule cu placa piciorului trapezoidală, de tip Coșoveni—Vețel.* Ținând cont de caracteristicile principale menționate, în acest tip se încadrează exemplarele de fibule întregi sau fragmentare, lucrate din argint, argint aurit, potin sau bronz, provenind de la Coșovenii de Jos²¹, Vețel²², Războieni—Feldioara²³, Ferigele²⁴, Orlea (exemplarul 1)²⁵ și dintr-o localitate necunoscută din Transilvania²⁶ (Fig. 1). În clasificarea tipologică a lui J. Werner asemenea exemplare sînt incluse în tipurile I A—I B, în momentul publicării studiului său fiindu-i cunoscute numai piesele de la Coșovenii de Jos, Vețel și Orlea²⁷. Cele două tipuri sînt denumite „Nea Anchialos-Orlea” (A) și „Sparta Linkuhnen-Coșoveni” (B). Cele mai multe analogii, unele aproape identice, provin din regiunile de la sudul Dunării, în special din Jugoslavia, unde asemenea tip de fibulă este atestat în mai multe variante (în funcție de mărime, ornamente etc.), la Kladovo²⁸, Velesnița²⁹, Dubovae³⁰, Bela—Crkva³¹ și dintr-o localitate necunoscută din nordul Serbiei³². În Bulgaria sînt cunoscute trei piese, una lângă localitatea Iambol³³, alta la Ljuliakovo³⁴ și a treia la Varna³⁵. Alte trei piese provin din Grecia, una descoperită la Sparta³⁶, alta la Nea Anchialos³⁷ și a treia la Dion³⁸. Un exemplar a fost descoperit în Albania la Lehze³⁹ iar altul într-o localitate necunoscută din Asia Mică⁴⁰. Piese asemănătoare au fost atestate și în Ungaria la Szakály—Öreghegy⁴¹ și într-o localitate necunoscută⁴². În zonele estice și nord-estice ale Europei fibule de acest fel sînt documentate în Ucraina la Pastyrsk⁴³ și Stepanyc⁴⁴, precum și în Prusia Orientală la Linkuhnen⁴⁵ și Schreitlauken⁴⁶. Un exemplar din această categorie se păstrează la muzeul din Stockholm⁴⁷, iar alte trei în colecția Diergardt din Köln⁴⁸ și unul în colecția Kofler—Truningen din Lucerna⁴⁹, provenind se pare din Peninsula Balcanică.

În legătură cu originea și evoluția acestui tip de fibulă, în literatura de specialitate s-au exprimat opinii diferite, sprijinite în principal pe argumente acceptabile. După cum s-a subliniat mai de mult, la geneza tipului de fibulă „digitată”, cu placa piciorului trapezoidală și cu mască umană pe apendicele terminal, au participat, într-o anumită măsură, fibulele așa numite de tip *Arčar-Histria*, cu placa piciorului de asemenea trapezoidală și cu decor în spirală, presupuse a fi fost create în atelierele bizantine de la sud de Dunăre⁵⁰. În legătură cu aceste aspecte, încă în studiul său menționat, J. Werner a evidențiat faptul că la exemplarele grupei I A, din clasificarea sa, pe care el le consideră creații slave, se observă unele elemente de origine bizantină, cum sînt benzile constituite

²¹ I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 33—41, fig. 7.

²² J. Hampel, în *Archeológiai Közlemények*, XIII, 1879, p. 68, repertoriu 36, fig. 35; I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 33—41, pl. 9/3.

²³ K. Horedt, *Șantierul arheologic Morești*, în *SCIIV*, 6, 1955, 3—4, p. 675, fig. 15/5.

²⁴ Gh. Petre, A. Stoican, *O fibulă digitată din nordul Oleniei*, în *SCIIVA*, 27, 1976, 1, p. 115—118.

²⁵ D. Berciu, E. Beninger, *Germanenfunde aus der Kleinen Walachei*, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, LXVII, 1937, p. 194, fig. 1.

²⁶ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgen*, București, 1958, p. 93, fig. 28/5.

²⁷ J. Werner, *op. cit.*, în *Reinecke Festschrift*..., p. 151—152.

²⁸ *Ibidem*, p. 151.

²⁹ J. Kovačević, *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka*, Novi Sad, 1960, p. 63, pl. III/9 (rezumat francez).

³⁰ J. Werner, *op. cit.*, în *Germania*, 38, 1960, p. 119, pl. 30/1.; J. Kovačević, *op. cit.*, p. 66, pl. XVI/74.

³¹ J. Werner, *op. cit.*, în *Reinecke Festschrift*..., p. 152, pl. 28/13; J. Kovačević, *op. cit.*, p. 66, pl. XVI/75.

³² J. Werner, *op. cit.*, p. 151, pl. 27/2.

³³ *Ibidem*, p. 152, pl. 28/10; St. Mihailov, *op. cit.*, p. 43, fig. 3/2 cu corectarea localității.

³⁴ St. Mihailov, *Die Bügelfibeln in Bulgarien und ihre historische Interpretation*, în *Archäologie als Geschichtswissenschaft*, 70, Berlin, 1977, p. 317—327, fig. 7.

³⁵ Informații prof. J. Werner, căruiia îi adresăm mulțumiri și pe această cale.

³⁶ J. Werner, *op. cit.*, p. 151, pl. 27/4.

³⁷ *Ibidem*, p. 150, pl. 27/1 cu bibliografia descoperirii.

³⁸ Christine Katsouyannopoulou, *A propos d'une fibule digitée récemment trouvée en Grèce*, în *XVIIIe Congrès International des études byzantines — Resumés des communications*, vol. I, Moscova, 1991, p. 523.

³⁹ F. Prendi, *Nje varrezë e Kulturës arbërore në Lehze, în Illiria*, IX—X, 1979—1980, p. 129, 132, pl. XIV/V, 36; XX/3.

⁴⁰ J. Werner, *op. cit.*, p. 152, pl. 28/12.

⁴¹ J. Csálog, *Das awarische Gräberfeld von Szakály — Öreghegy*, în *ArchÉrt*, III, 1944—1945, V—VI, p. 299, pl. XCIII/23; J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/18 a.

⁴² J. Werner, *op. cit.*, p. 151, pl. 27/5.

⁴³ J. Kudláček, *op. cit.*, p. 391—393, fig. 10/1.

⁴⁴ *Ibidem*, fig. 10/2.

⁴⁵ K. Voigtman, *Zwei ostpreussische Fibeln mit menschlicher Maske als Fussknopf*, în *Alt Preussen*, 3, 1939, 4, p. 114—115, fig. 2.; J. Werner, *op. cit.*, p. 151—152, pl. 27/8.

⁴⁶ K. Voigtman, *op. cit.*, p. 114—115, fig. 2; J. Werner, *op. cit.*, p. 152, fig. 28/9.

⁴⁷ J. Werner, *op. cit.*, p. 151, fig. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 151—152, pl. 27/6; 28/11; idem, *Katalog der Sammlung Diergardt*, I, Berlin, 1961, p. 33, pl. 35/133 a—b; 134.

⁴⁹ Idem, *op. cit.*, în *Germania*, 38, 1960, p. 119, pl. 28/1; 29/2.

⁵⁰ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIIV*, 16, 1965, 1, p. 80—91.

dintr-un fir răsucit și alte detalii de tehnică de execuție, asemănătoare cu a unor obiecte produse în atelierele Imperiului și chiar similitudini cu capetele de pasăre stilizate de pe cataramelile din mormintele avarice din Ungaria, socotite și acestea ca fiind lucrate de meșteri bizantini. Pe baza detaliilor de formă și ornament ale pieselor cunoscute la vremea sa, aparținând acestui tip, I. Nestor a considerat că astfel de fibule „digitate” nu sînt de origine slavă, ci produse local, unele chiar de către populația germanică din teritoriile aflate între Dunăre și Mureș⁵¹. La rîndul său, A. Petre, respingînd hotărît apartenența slavă a acestui tip de fibulă, consideră că a fost produs în atelierele bizantine, undeva la sud de Dunăre, piesele de acest gen prezentînd, pe lîngă unele elemente de formă și decor de origine germanică și multe trăsături specifice bizantine⁵². Despre exemplarele aparținînd aceleiași tip, de la Sparta, Nea Anchialos și din alte părți ale Peninsulei Balcanice și-a spus părerea și D. Pallas, considerîndu-le de asemenea, creații ale atelierelor din Bizanț, influențate de arta barbară a vremii⁵³. Rediscutînd originea, evoluția și răspîndirea exemplarelor cu mască umană pe picior, denumite de ea *Gîmbaș—Coșoveni* (în realitate două tipuri distincte, deși derivate unele din altele), Maria Comșa consideră că acestea au fost produse în regiunile dintre Dunărea Mijlocie și Inferioară pînă în Transilvania și Oltenia, de către slavii aflați sub dominația avarilor și care, în procesul adopțării și creării unor piese de podoabă și vestimentare, au primit o serie de influențe longobarde, romano-bizantine și locale (romanice)⁵⁴.

Dacă acceptăm ideea, după părerea noastră justă, că fibulele de tip *Arçar—Histria* au contribuit în bună măsură la geneza celor cu mască umană și că ele nu au nici o legătură cu fibulele considerate gepidice, atunci trebuie să conchidem că piesele încadrate de noi în tipul I.1. *Coșoveni—Vețel* au fost create în atelierele Imperiului. O analiză fie și sumară, a exemplarelor cunoscute și îndeosebi a acelor mai complicate, cum sînt cele de la Coșovenii de Jos, colecția Kofler-Truningen, Stockholm, Vețel, Kladovo și altele, arată clar că ornamentele principale folosite în decorarea suprafeței plăcilor sînt de certă origine bizantină, constatare evidențiată de altfel și de alți cercetători⁵⁵. Întrădeavăr, capetele de pasăre stilizate, spiralele, vrejurile vegetale, elementele florale, decorul perlat, șnurul simplu răsucit și mai ales ornamentele cruciforme de pe „îmbrăcămintea” personajului redat pe suprafața plăcii piciorului, în acest din urmă caz sugerînd poate imaginea unui prelat creștin (ca pe exemplarele de la Vețel, Războieni—Feldioara, Kladovo, colecția Diergardt Linkuhnen etc.), sînt elemente decorative frecvent întîlnite în orfevrăria bizantină, chiar dacă unele din ele au fost preluate de atelierele Imperiului (anterior cu unul sau chiar două secole), din unele părți ale lumii barbare, mai cu seamă din regiunile nord-pontice sau orientale.

Evident, în evoluția acestor fibule „digitate”, de la cele de tip *Arçar—Histria* pînă la exemplarul cel mai desăvîrșit, cel de la Coșovenii de Jos, au existat o serie de produse intermediare, de legătură, ca cele de la Sparta, Vețel, Kladovo și în special piesele din colecțiile Diergardt și Kofler—Truningen etc. Concomitent s-au produs prin imitații unele variante, în decursul timpului aparînd și exemple mai simple, care prezintă o anumită degenerare, ca cele de la Iambol, Războieni—Feldioara, Schreitlauken etc. În această categorie trebuie incluse și fibulele cu placa piciorului, care a suferit importante modificări, prin redarea și mai schematică a capetelor de pasăre sau chiar a dispariției lor, lipsa butonilor sferici sau a proeminențelor laterale, decorul de pe suprafața plăcii piciorului și a capului semicircular fiind înlocuit cu ornamente mai simple, uneori geometrice. Dimensiunile acestor piese derivate se micșorează vizibil, tehnica de producere a unora din ele vîdînd o anumită neglijență, care sugerează nu numai încercarea de a fi turnate în serie, ci și un stadiu de cunoștințe tehnice mai puțin avansat. În această categorie, derivată din unul din exemplarele aflate în colecția Diergardt, care poate fi socotit cap de serie, se încadrează piesele de la Dubovač, Bela Orkva, nordul Serbiei, Nea Anchialos și Asia Mică. Din exemplarul descoperit la Sparta au putut deriva piesele care au decor geometric și adaosuri laterale pe placa piciorului (care mai păstrează încă masca umană), cum sînt piesele descoperite în Ungaria, Pastyrsk și Stepancy, ultima fiind lipsită de decor pe placă.

Repartiția geografică a acestui tip de fibulă „digitată” arată limpede că zona principală în care ele s-au răspîndit este spațiul carpto-balcanic, unde probabil s-au și produs. Exemplarele descoperite în zone mai depărtate, ca cele din Ucraina sau Prusia Orientală au ajuns acolo tot din regiunile carpto-balcanice. În acest context este important de precizat cine au fost creatorii și purtătorii unor asemenea obiecte vestimentare și cei care le-au putut vehicula și dincolo de zonele geografice locuite în principal de populațiile romanice orientale. În acest sens, atribuirile etno-culturale sînt încă dificile, deoarece fibulele de tipul respectiv au apărut în cele mai multe cazuri întîmplător, fără să fi fost cunoscut mediul cultural din care au provenit. Cu excepția piesei fragmentare de la Szakály-Öreghegy, aflată într-un mormînt de înhumație din epoca avară, împreună cu o fibulă „digitată” de alt tip (dar derivată) și de cîteva mărgelile și resturi de fier nesemnificative⁵⁶

⁵¹ I. Nestor, *op. cit.*, p. 442—444.

⁵² A. Petre, *op. cit.*, p. 80—91.

⁵³ D. Pallas, *op. cit.*, p. 306—311.

⁵⁴ M. Comșa, *op. cit.*, p. 264, 266, 270.

⁵⁵ J. Werner, *op. cit.*, în *Reinecke Festschrift*, p. 168—171; M. Comșa, *op. cit.*, p. 262—270; A. Petre, *op. cit.*, p. 80—91; I. Nestor, *op. cit.*, p. 440—448.

⁵⁶ J. Csalog, *op. cit.*, p. 299.

și de fibula de la Nea Anchialos, găsită într-un mormint de înmormântare creștin⁵⁷, doar exemplarul de la Coșovenii de Jos (mormint?, tezaur?) mai era însoțit de piese de podoabă, cu o anumită semnificație cronologică și culturală, cum sînt trei cercei bizantine cu pandantiv stelat, datînd din secolul al VII-lea⁵⁸. Cu toate acestea, se poate presupune, ținînd cont de repartitia lor geografică, de motivele ornamentale, de formă și de sensul evoluției lor generale, că asemenea tip de fibulă a fost creat în mod sigur în atelierile bizantine, în principal pentru populația din Imperiu, fiind folosite curent în prima jumătate a secolului al VII-lea. Este interesant de subliniat că exemplarul de la Coșovenii de Jos, făurit din argint aurit, ca și altele lucrate din argint sau bronz (uneori și ele aurite), erau piese vestimentare (și în multe cazuri desigur și cu rol de podoabă) destinate unor categorii deosebite de oameni, unii cu o poziție socială aparte, cum trebuie să fi fost și posesorul fibulei de la Coșovenii de Jos, de exemplu. Ne gândim chiar că, cele care au haina personajului, de pe placa piciorului, ornată cu o cruce au putut fi folosite mai ales de preoți romani, locali sau misionari. Desigur, asemenea piese vestimentare au putut fi folosite și de către unii indivizi germani sau slavi, stabiliți în teritoriile Imperiului. Prezența unor astfel de piese într-un mormint avaric sau în zonele Niprului Mijlociu, ca și în Prusia Orientală s-ar putea explica, fie prin schimburile comerciale, fie prin vehicularea lor de către unele grupuri umane dinspre regiunile Dunării de Jos către nord-est și est, grupuri care au antrenat cu ele poate elemente romanice (prizonieri, căsătorii mixte etc.)

I.2.1. *Fibule cu placa piciorului în formă de liră, de tip Gîmbaș*. Luînd în considerare elementele caracteristice, care le diferențiază de restul celorlalte tipuri, în această grupă au fost incluse exemplarele de fibule întregi sau fragmentare, lucrate din argint, potin sau bronz, descoperite la Gîmbaș⁵⁹, Cornești⁶⁰, Vîrtop⁶¹, Vela⁶², Horga⁶³ și dintr-o localitate necunoscută din Banat⁶⁴ (fig. 2; 3/1). În clasificarea sa, J. Werner grupează descoperirile de acest gen în tipul I—C, denumit de el corect *Gîmbaș—Pergamon*, de pe teritoriul carpațo-dunăreano-pontic fiindu-i atunci cunoscute doar exemplarele de la Gîmbaș, Vela și Banat⁶⁵. H. Kühn, la rîndul său, încadrează exemplarele acestui tip în grupa I, alături de altele, uneori identice ca formă și dimensiuni, dar fără mască umană pe picior, din regiunile țării noastre inserînd doar descoperirile de la Gîmbaș și Banat⁶⁶.

Desigur, fibulele denumite de J. Werner de tip *Gîmbaș—Pergamon* pot fi considerate într-o anumită măsură ca derivînd din cele de tip *Coșovenii—Nea Anchialos*, de la care mai păstrează doar placa superioară prevăzută cu șapte sau numai șase butoni, modificîndu-și în schimb substanțial forma plăcii piciorului. Aceasta apare sub forma unei „lire”, avînd părțile superioare terminate cu capete sau ciocuri de pasăre stilizate. Exemplarele de la Gîmbaș, Cornești și din Banat au cîte două rînduri laterale de capete de pasăre stilizate. De asemenea acest tip de fibulă mai păstrează pe apendicele terminal al piciorului mască umană, însă foarte mult schematizată. Analogiile cele mai apropiate sînt deocamdată destul de rare. În afară de un exemplar descoperit la Pergamon în Asia Mică⁶⁷, un altul avînd unele modificări ale formei plăcii piciorului, provenit de la Szatymaz—Fehertó⁶⁸ din Ungaria și altele de la Bresto—Vinčiani⁶⁹, în Jugoslavia și Kruje⁷⁰, în Albania (două piese identice), fibule asemănătoare, dar de mai mici dimensiuni, mai sînt cunoscute în Prusia Orientală la Daumen și Kellaren⁷¹. De asemenea, poate fi raportată aceluiași tip o piesă fragmentară, avînd de asemenea modificări ale plăcii piciorului (dacă are într-adevăr pe picior mască umană), provenită din regiunea Kievului⁷² și o alta, identică exemplarelor de la Gîmbaș, aflată în colecțiile Muzeului din Harkov⁷³.

Tipul de fibulă „digitată” cu placa piciorului în formă de liră (cu sau fără mască pe apendicele terminal) a fost considerat de mai mulți cercetători ca fiind un produs al atelierelor meșteșugărești din Imperiu, invocîndu-se în acest sens asemănarea plăcii piciorului lor (în formă de liră) cu cataramele bizantine, unele avînd aproximativ aceeași formă, precum și alte detalii ornamentale⁷⁴. Derivarea lor din tipul *Coșovenii—Nea Anchialos*, de la care, așa cum am amintit, păstrează în general numărul butonilor de pe placa superioară, perechile laterale de capete de pasăre stilizate de pe placa piciorului și în multe cazuri mască umană pe apendicele terminal, este destul de clară, fibulele de la

⁵⁷ D. Pallas, *op. cit.*, p. 306—312.

⁵⁸ I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *op. cit.*, p. 33—34, 35, pl. 8.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 37, fig. 2; J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/3.

⁶⁰ A. Palkó, *Descoperiri din secolul al VII-lea e.n. în Valea Arieșului*, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 677—679.

⁶¹ M. Comșa, *Două fibule digitate descoperite în Ollenia*, în *SCIV*, 12, 1961, 1, p. 105—106, fig. 2.

⁶² C. S. Nicolăescu-Ploșșor, în *Arhivele Olleniei*, 4, 1925, p. 17, fig. 49; I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *op. cit.*, p. 37, fig. 1/1.

⁶³ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 41, fig. 13/1 (menționată ca provenind de la Fedești); Gh. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 131, fig. 158/2.

⁶⁴ I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *op. cit.*, p. 37, pl. 9/2; J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/17.

⁶⁵ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/15—16, 19.

⁶⁶ H. Kühn, *op. cit.*, p. 86, pl. XX/1₁—1₂.

⁶⁷ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/20.

⁶⁸ D. Csállany, *op. cit.*, p. 228, pl. CCX/18 cu bibliografia mai veche.

⁶⁹ B. Aleksova, *Materijalnata kultura na Slovenite vo Makedonija Narodni Muzej vo Ohrid*, în *Slovenska pismanost*, Ohrida, 1966, p. 114, pl. II/1.

⁷⁰ S. Anamali, H. Spahiu, *Varreza arbërorë e Krufës*, în *Illiria*, 9—10, 1979—1980, p. 61—62, 84, pl. VII/11—12.

⁷¹ H. Kühn, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 107—108, 184—185, pl. 10/119; 41/263.

⁷² J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/21.

⁷³ H. Kühn, *op. cit.*, pl. 95/648.

⁷⁴ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 267—275, fig. 1.

Gimbaş, Cornești sau Bresto—Vinčiani constituind, după părerea noastră, formele intermediare de legătură, care pot fi socotite totodată și capete de serie pentru cele miniaturale (tipul I.3 la noi, vezi mai departe). Degenerarea care se observă limpede și neglijența în execuție la unele exemplare sînt indicii că au fost imitate local, fiind turnate în serie. Repartiția lor geografică relevă cu destulă claritate că asemenea tip de fibulă „digitată” a fost folosit cu precădere în regiunile carpato-balcanice, exemplarele din Prusia Orientală și cele din regiunea Kievului și Harkovului fiind vehiculate acolo probabil prin aceleași căi ca și cele aparținînd tipului I.1 — *Coșoveni-Vetel*.

Este interesant de reținut că la Gimbaş (singurul caz unde pentru exemplarele de acest tip se cunoaște contextul arheologic), în mormîntul de înhumatie în care au fost găsite cele două fibule de bronz identice, ele au apărut (ca și la Coșovenii de Jos), împreună cu cercei bizantini cu pandantiv stelat, cercei care aici vădese o anumită degenerare, ceea ce sugerează că avem de-a face cu imitații locale după unele din exemplarele (din aur sau argint) lucrate într-o tehnică superioară în atelierele de la sudul Dunării. Piese de la Szatymaz—Fehertó și cele de la Bresto—Vinčiani au fost găsite, de asemenea, în morminte de înhumatie, împreună cu obiecte specifice primei jumătăți a secolului al VII-lea. Prezența acestor fibule în morminte de înhumatie, în unele cazuri în asociație cu obiecte vestimentare și de podoabă de proveniență bizantină, înlătură ipoteza originii lor slave, fiind știut că în perioada secolelor VI—VII d.H. această populație folosea ca rit de înmormintare incineratia, iar portul fibulelor perechi (ca la Gimbaş) nu le era specific. Elementele de ornamentație de origine bizantină cu care sînt decorate aceste fibule, ca și concentrarea lor în zonele carpato-balcanice sînt indicii că ele au fost create și folosite în aceste regiuni, probabil de către populația locală, exemplarul din Banat, lucrat din potin, fiind în acest sens o dovadă, deoarece reprezintă un model amprentator, întrebuițat într-un atelier local nord-dunărean, existînd poate la Orșova sau Drobeta—Turnu Severin. Desigur, nu este exclus ca unele exemplare de acest tip de fibulă să fi fost purtate și de către unii germani sau slavi, în felul acesta explicîndu-se poate și prezența lor în zone mai îndepărtate, ca Prusia Orientală sau Ucraina, dacă nu cumva difuzarea lor în aceste regiuni nu se datorează și altor cauze, încă dificil de precizat în stadiul actual al cercetărilor.

I.2.2. Fibule miniaturale cu placa piciorului în formă de liră de tip Sărata Monteoru—Drănic.

În grupa care constituie acest tip de fibulă „digitată” au fost incluse exemplarele întregi sau fragmentare miniaturale, lucrate în principal din bronz și mai rar din argint, descoperite la Drănic⁷⁵, Poian⁷⁶, Pașcani⁷⁷, Lăuni⁷⁸, Orlea II⁷⁹, Sărata Monteoru⁸⁰ (trei exemplare?), Bratei⁸¹ (două exemplare?) și Černovka⁸² (fig. 3/2—10), reprezentînd de fapt o variantă a tipului precedent. În studiul menționat a lui J. Werner, de pe teritoriul țării noastre, din acest tip nu este amintit nici un exemplar, deoarece fibulele de acest gen au apărut ulterior. În schimb, astfel de piese îi sînt cunoscute cercetătorului german din alte părți, fiind incluse în clasificarea sa în tipul I—C, *Gimbaş—Pergamon*⁸³, sugerîndu-se astfel legătura lor directă cu exemplarele încadrate de noi în tipul I.2.1, *Gimbaş*. H. Kühn include fibulele miniaturale cu piciorul în formă de liră împreună cu exemplare aparținînd altor tipuri, în grupa a II-a a clasificării sale, denumită de el impropriu, de tip *Kiev*⁸⁴.

În Peninsula Balcanică, în unele morminte avarice din Pannonia, în zona Nipului Mijlociu și în Crincea asemenea tip de fibulă, după cîte cunoaștem, nu a fost atestat. Analogii, uneori identice în ceea ce privește forma și dimensiunile sînt atestate, pînă în prezent, doar printre descoperirile din Prusia Orientală, de la Alt—Kossewen, Kellaren, Daumen, Waplitz, Scheufelsdorf, Mingfen și Löbertshof⁸⁵.

Derivarea fibulelor miniaturale cu piciorul în formă de liră fără mască umană pe apendicele terminal este cît se poate de clară, ele fiind legate direct de cele de dimensiuni mai mari de tip *Gimbaş*, care prezintă forme asemănătoare, de regulă șapte butoni pe rama plăcii superioare semi-circulară și mască umană pe apendicele terminal al plăcii piciorului. Cu excepția exemplarelor de la Drănic și Poian, care au șapte și respectiv șase butoni, celelalte fibule miniaturale cu piciorul în

⁷⁵ O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Noi descoperiri arheologice în Ollenia, în Drobeta*, II, 1976, p. 97, fig. 3/8.

⁷⁶ Z. Székely, *Éléments byzantins dans la civilisation matérielle des VIe—VIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 353—358, fig. 2/1.

⁷⁷ D. Gh. Teodor, *Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe—VIIe siècles)*, în *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Roma, 1984, p. 78, 80, fig. 6/2; T. Bița, *O fibulă digitată de la Pașcani-Fintinele*, în *ArhMold*, X, 1985, p. 99—100, fig. 1.

⁷⁸ I. Spiru, *Fibule descoperite în județul Telcorman*, în *Revista Muzeelor*, 6, 1970, p. 531, fig. 2.

⁷⁹ M. Comșa, *op. cit.*, p. 103, fig. 1.

⁸⁰ I. Nestor, Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, în *Materiale*, V, 1959, p. 516—517, fig. 3; idem, în *Materiale*, VI, 1959, p. 510, 512, fig. 1/7.

⁸¹ Inedite. Informații Eug. Zaharia căreia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

⁸² B. A. Timoșciuk, P. P. Russanova, L. P. Mihailina, *Itogi izučeniija slavianskikh pamjatnikov Severnoj Bukoviny V—X v.v.*, în SA, 2, 1981, p. 91, fig. 7.

⁸³ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/22—24.

⁸⁴ H. Kühn, *op. cit.*, în *Documenta Archaeologica...* Bonn, 1956, p. 89—94, pl. XXI/1.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 88, 91—93, pl. XXI/1 17; XXI/11 12—14, 16—25; idem, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 57, 59, 107, 109—110, 177, 179—180, 184—185, 210, 219, 221, 310, 355, pl. 2/10; 4/21—22; 19/119; 21/128—130; 38/237—238; 39/243; 40/249; 41/263; 50/320; 53/335; 54/346, 348; 73/489; 82/556.

și de fibula de la Nea Anchialos, găsită într-un mormint de înhumație creștin⁵⁷, doar exemplarul de la Coșovenii de Jos (mormint?, tezaur?) mai era însoțit de piese de podoabă, cu o anumită semnificație cronologică și culturală, cum sînt trei cercei bizantine cu pandantiv stelat, datînd din secolul al VII-lea⁵⁸. Cu toate acestea, se poate presupune, ținînd cont de repartitia lor geografică, de motivele ornamentale, de formă și de sensul evoluției lor generale, că asemenea tip de fibulă a fost creat în mod sigur în atelierile bizantine, în principal pentru populația din Imperiu, fiind folosite curent în prima jumătate a secolului al VII-lea. Este interesant de subliniat că exemplarul de la Coșovenii de Jos, făurit din argint aurit, ca și altele lucrate din argint sau bronz (uneori și ele aurite), erau piese vestimentare (și în multe cazuri desigur și cu rol de podoabă) destinate unor categorii deosebite de oameni, unii cu o poziție socială aparte, cum trebuie să fi fost și posesorul fibulei de la Coșovenii de Jos, de exemplu. Ne gândim chiar că, cele care au haina personajului, de pe placa piciorului, ornată cu o cruce au putut fi folosite mai ales de preoți romani, locali sau misionari. Desigur, asemenea piese vestimentare au putut fi folosite și de către unii indivizi germani sau slavi, stabiliți în teritoriile Imperiului. Prezența unor astfel de piese într-un mormint avaric sau în zonele Niprului Mijlociu, ca și în Prusia Orientală s-ar putea explica, fie prin schimburile comerciale, fie prin vehicularea lor de către unele grupuri umane dinspre regiunile Dunării de Jos către nord-est și est, grupuri care au antrenat cu ele poate elemente romanice (prizonieri, căsătorii mixte etc.)

I.2.1. Fibule cu placa piciorului în formă de liră, de tip Gîmbaș. Luînd în considerare elementele caracteristice, care le diferențiază de restul celorlalte tipuri, în această grupă au fost incluse exemplarele de fibule întregi sau fragmentare, lucrate din argint, potin sau bronz, descoperite la Gîmbaș⁵⁹, Cornești⁶⁰, Vîrtop⁶¹, Vela⁶², Horga⁶³ și dintr-o localitate necunoscută din Banat⁶⁴ (fig. 2; 3/1). În clasificarea sa, J. Werner grupează descoperirile de acest gen în tipul I—C, denumit de el corect *Gîmbaș—Pergamon*, de pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic fiindu-i atunci cunoscute doar exemplarele de la Gîmbaș, Vela și Banat⁶⁵. H. Kühn, la rîndul său, încadrează exemplarele acestui tip în grupa I, alături de altele, uneori identice ca formă și dimensiuni, dar fără mască umană pe picior, din regiunile țării noastre inserînd doar descoperirile de la Gîmbaș și Banat⁶⁶.

Desigur, fibulele denumite de J. Werner de tip *Gîmbaș—Pergamon* pot fi considerate într-o anumită măsură ca derivînd din cele de tip *Coșovenii—Nea Anchialos*, de la care mai păstrează doar placa superioară prevăzută cu șapte sau numai șase butoni, modificîndu-și în schimb substanțial forma plăcii piciorului. Aceasta apare sub forma unei „lire”, avînd părțile superioare terminate cu capete sau ciocuri de pasăre stilizate. Exemplarele de la Gîmbaș, Cornești și din Banat au câte două rînduri laterale de capete de pasăre stilizate. De asemenea acest tip de fibulă mai păstrează pe apendicele terminal al piciorului masca umană, însă foarte mult schematizată. Analogiile cele mai apropiate sînt deocamdată destul de rare. În afară de un exemplar descoperit la Pergamon în Asia Mică⁶⁷, un altul avînd unele modificări ale formei plăcii piciorului, provenit de la Szatymaz—Fehertó⁶⁸ din Ungaria și altele de la Bresto—Vinčiani⁶⁹, în Jugoslavia și Kruje⁷⁰, în Albania (două piese identice), fibule asemănătoare, dar de mai mici dimensiuni, mai sînt cunoscute în Prusia Orientală la Daumen și Kellaren⁷¹. De asemenea, poate fi raportată aceluiași tip o piesă fragmentară, avînd de asemenea modificări ale plăcii piciorului (dacă are într-adevăr pe picior mască umană), provenită din regiunea Kievului⁷² și o alta, identică exemplarelor de la Gîmbaș, aflată în colecțiile Muzeului din Harkov⁷³.

Tipul de fibulă „digitată” cu placa piciorului în formă de liră (cu sau fără mască pe apendicele terminal) a fost considerat de mai mulți cercetători ca fiind un produs al atelierelor meșteșugărești din Imperiu, invocîndu-se în acest sens asemănarea plăcii piciorului lor (în formă de liră) cu cataramele bizantine, unele avînd aproximativ aceeași formă, precum și alte detalii ornamentale⁷⁴. Derivarea lor din tipul *Coșovenii—Nea Anchialos*, de la care, așa cum am amintit, păstrează în general numărul butonilor de pe placa superioară, perechile laterale de capete de pasăre stilizate de pe placa piciorului și în multe cazuri masca umană pe apendicele terminal, este destul de clară, fibulele de la

⁵⁷ D. Pallas, *op. cit.*, p. 306—312.

⁵⁸ I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *op. cit.*, p. 33—34, 35, pl. 8.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 37, fig. 2; J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/3.

⁶⁰ A. Palkó, *Descoperiri din secolul al VII-lea e.n. în Valea Argeșului*, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 677—679.

⁶¹ M. Comșa, *Două fibule digitate descoperite în Oltenia*, în *SCIV*, 12, 1961, 1, p. 105—106, fig. 2.

⁶² C. S. Nicolăescu-Ploșșor, în *Arhivele Oltenei*, 4, 1925, p. 17, fig. 49; I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *op. cit.*, p. 37, fig. 1/1.

⁶³ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 41, fig. 13/1 (menționată ca provenind de la Fedestii); Gh. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 131, fig. 158/2.

⁶⁴ I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșșor, *op. cit.*, p. 37, pl. 9/2; J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/17.

⁶⁵ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/15—16, 19.

⁶⁶ H. Kühn, *op. cit.*, p. 86, pl. XX/1, —12.

⁶⁷ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/20.

⁶⁸ D. Csallany, *op. cit.*, p. 228, pl. CCX/18 cu bibliografia mai veche.

⁶⁹ B. Aleksova, *Materijalnata kultura na Slovenite vo Makedonija Narodni Muzej vo Ohrid*, în *Slovenska pismenost*, Ohrida, 1966, p. 114, pl. 11/1.

⁷⁰ S. Anamali, H. Spahi, *Varreza arbërore e Krufës, în Illiria*, 9—10, 1979—1980, p. 61—62, 84, pl. VII/11—12.

⁷¹ H. Kühn, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 107—108, 184—185, pl. 19/119; 41/263.

⁷² J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/21.

⁷³ H. Kühn, *op. cit.*, pl. 95/648.

⁷⁴ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 267—275, fig. 1.

Gimbaș, Cornești sau Bresto—Vinčiani constituind, după părerea noastră, formele intermediare de legătură, care pot fi socotite totodată și capete de serie pentru cele miniaturale (tipul I.3 la noi, vezi mai departe). Degererarea care se observă limpede și neglijența în execuție la unele exemplare sînt indicii că au fost imitate local, fiind turnate în serie. Repartiția lor geografică relevă cu destulă claritate că asemenea tip de fibulă „digitată” a fost folosit cu precădere în regiunile carpato-balcanice, exemplarele din Prusia Orientală și cele din regiunea Kievului și Harkovului fiind vehiculate acolo probabil prin aceleași căi ca și cele aparținînd tipului I.1 — *Coșoveni-Vețel*.

Este interesant de reținut că la Gimbaș (singurul caz unde pentru exemplarele de acest tip se cunoaște contextul arheologic), în mormîntul de înhumație în care au fost găsite cele două fibule de bronz identice, ele au apărut (ca și la Coșovenii de Jos), împreună cu cercei bizantini cu pandantiv stelat, cercei care aici vădese o anumită degenerare, ceea ce sugerează că avem de-a face cu imitații locale după unele din exemplarele (din aur sau argint) lucrate într-o tehnică superioară în atelierelor de la sudul Dunării. Piesele de la Szatymaz—Fehertó și cele de la Bresto—Vinčiani au fost găsite, de asemenea, în morminte de înhumație, împreună cu obiecte specifice primei jumătăți a secolului al VII-lea. Prezența acestor fibule în morminte de înhumație, în unele cazuri în asociație cu obiecte vestimentare și de podoabă de proveniență bizantină, înlătură ipoteza originii lor slave, fiind știut că în perioada secolelor VI—VII d.H. această populație folosea ca rit de înmormîntare incinerarea, iar portul fibulelor perechi (ca la Gimbaș) nu le era specific. Elementele de ornamentație de origine bizantină cu care sînt decorate aceste fibule, ca și concentrarea lor în zonele carpato-balcanice sînt indicii că ele au fost create și folosite în aceste regiuni, probabil de către populația locală, exemplarul din Banat, lucrat din potîn, fiind în acest sens o dovadă, deoarece reprezintă un model amprentator, întrebunțat într-un atelier local nord-dunărean, existînd poate la Orșova sau Drobeta—Turnu Severin. Desigur, nu este exclus ca unele exemplare de acest tip de fibulă să fi fost purtate și de către unii germani sau slavi, în felul acesta explicîndu-se poate și prezența lor în zone mai îndepărtate, ca Prusia Orientală sau Ucraina, dacă nu cumva difuzarea lor în aceste regiuni nu se datorează și altor cauze, încă dificil de precizat în stadiul actual al cercetărilor.

I.2.2. *Fibule miniaturale cu placa piciorului în formă de liră de tip Sărata Monteoru—Drănic*. În grupa care constituie acest tip de fibulă „digitată” au fost incluse exemplarele întregi sau fragmentare miniaturale, lucrate în principal din bronz și mai rar din argint, descoperite la Drănic⁷⁵, Poian⁷⁶, Pașcani⁷⁷, Lătuți⁷⁸, Orlea II⁷⁹, Sărata Monteoru⁸⁰ (trei exemplare?), Bratei⁸¹ (două exemplare?) și Černovka⁸² (fig. 3/2—10), reprezentînd de fapt o variantă a tipului precedent. În studiul menționat a lui J. Werner, de pe teritoriul țării noastre, din acest tip nu este amintit nici un exemplar, deoarece fibulele de acest gen au apărut ulterior. În schimb, astfel de piese îi sînt cunoscute cercetătorului german din alte părți, fiind incluse în clasificarea sa în tipul I—C, *Gimbaș—Pergamon*⁸³, sugerîndu-se astfel legătura lor directă cu exemplarele încadrate de noi în tipul I.2.1, *Gimbaș*. H. Kühn include fibulele miniaturale cu piciorul în formă de liră împreună cu exemplare aparținînd altor tipuri, în grupa a II-a a clasificării sale, denumită de el impropriu, de tip *Kiev*⁸⁴.

În Peninsula Balcanică, în unele morminte avarice din Pannonia, în zona Niprului Mijlociu și în Crimeea asemenea tip de fibulă, după cîte cunoaștem, nu a fost atestat. Analogii, uneori identice în ceea ce privește forma și dimensiunile sînt atestate, pînă în prezent, doar printre descoperirile din Prusia Orientală, de la Alt—Kossewen, Kellaren, Daumen, Waplitz, Scheufelsdorf, Mingfen și Löbertshof⁸⁵.

Derivarea fibulelor miniaturale cu piciorul în formă de liră fără mască umană pe apendicele terminal este cît se poate de clară, ele fiind legate direct de cele de dimensiuni mai mari de tip *Gimbaș*, care prezintă forme asemănătoare, de regulă șapte butoni pe rama plăcii superioare semi-circulară și mască umană pe apendicele terminal al plăcii piciorului. Cu excepția exemplarelor de la Drănic și Poian, care au șapte și respectiv șase butoni, celelalte fibule miniaturale cu piciorul în

⁷⁵ O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Noi descoperiri arheologice în Oltenia*, în *Drobeta*, II, 1976, p. 97, fig. 3/8.

⁷⁶ Z. Székely, *Éléments byzantins dans la civilisation matérielle des VIe—VIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 353—358, fig. 2/1.

⁷⁷ D. Gh. Teodor, *Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe—VIIe siècles)*, în *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Roma, 1984, p. 78, 80, fig. 6/2; T. Bița, *O fibulă digitată de la Pașcani-Fîntînele*, în *ArhMold*, X, 1985, p. 99—100, fig. 1.

⁷⁸ I. Spiru, *Fibule descoperite în județul Teleorman*, în *Revista Muzeelor*, 6, 1970, p. 531, fig. 2.

⁷⁹ M. Comșa, *op. cit.*, p. 105, fig. 1.

⁸⁰ I. Nestor, Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, în *Materiale*, V, 1959, p. 516—517, fig. 3; idem, în *Materiale*, VI, 1959, p. 510, 512, fig. 1/7.

⁸¹ Inedite. Informații Eug. Zaharia căreia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

⁸² B. A. Timoșciuk, P. P. Russanova, L. P. Mihailina, *Itogi izučeniia slavianskikh pamjatnikov Severnoj Bukoviny V—X v.v.*, în *SA*, 2, 1981, p. 91, fig. 7.

⁸³ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/22—24.

⁸⁴ H. Kühn, *op. cit.*, în *Documenta Archaeologica...* Bonn, 1956, p. 89—94, pl. XXII/1.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 88, 91—93, pl. XXI/17; XXII/II 12—14, 16—25; idem, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 57, 59, 107, 109—110, 177, 179—180, 184—185, 210, 219, 221, 310, 355, pl. 2/10; 4/21—22; 19/119; 21/128—130; 38/237—238; 39/243; 40/249; 41/263; 50/320; 53/335; 54/346, 348; 73/489; 82/556.

formă de liră, atestate în spațiul carpato-dunărean sînt prevăzute numai cu cinci butoni pe placa superioară. Exemplare cu șapte sau șase butoni sînt întîlnite și în Prusia Orientală⁸⁶. Derivarea acestui tip de fibulă miniaturală din exemplarele de tip *Gîmbaș* este sugerată limpede de piesele de la Drănic și Poian care, așa cum am amintit, au un număr identic de butoni pe placa superioară și conturare mai bine capetele sau ciocurile de pasăre laterale de la partea superioară a plăcii piciorului în formă de liră. La celelalte exemplare, capetele de pasăre sînt destul de mult stilizate, apărînd de obicei sub forma unor simple proeminențe arcuite. Multe din aceste piese sînt lipsite de decorul format mai ales din nervuri, iar tehnica lor de producere vădește folosirea unor procedee simple, de serie, unele piese nefiind bine finisate. Aceeași simplificare a decorului și aceeași neglijență în execuție se manifestă și la multe din exemplarele descoperite în Prusia Orientală.

În ceea ce privește condițiile de descoperire a exemplarelor de fibule miniaturale cu placa piciorului în formă de liră din regiunile carpato-dunăreano-pontice, majoritatea provine din complexe arheologice destul de bine precizate. Astfel, cîteva exemplare au fost descoperite în morminte de incinerare la Sărata Monteoru, cîteva în morminte de înhumare în cimitirul nr. 3 de la Bratei, piesa de la Poian se afla într-o locuință datînd din secolele VI—VII d.H., iar exemplarul de la Černovka în stratul de cultură al așezării de aici, aparținînd cronologic aceleiași vremi. Celelalte fibule au fost descoperite întîmplător, fără să fi fost posibilă determinarea contextului arheologic din care provin. Asocierea unora din aceste tipuri de fibule „digitate” cu obiecte de producție locală (unelte, vase, obiecte vestimentare și de podoabă etc.), dar și cu produse de factură slavă, pledează pentru folosirea lor de către o populație amestecată (romanică-slavă), fără a putea preciza dacă a fost sau nu obiect specific uneia sau alteia dintre aceste populații. Este însă cert că, legăturile directe dintre aceste fibule și cele cu mască umană și cu placa piciorului în formă de liră, indică neîndoiește producerea lor în zonele carpato-danubiano-pontice, fie de meșteri bizantini itineranți sau poate chiar de meșteri locali, care au imitat exemplarele de tip *Gîmbaș*, producînd un obiect de serie, ornamentat cu motive decorative specifice lumii romano-bizantine. Modelul amprentator (din potin) pe care îl reprezintă piesa din Banat pentru exemplarele de dimensiuni mai mari, dar asemănătoare sau chiar identice ca formă, este o dovadă certă a existenței unor ateliere locale, chiar la nordul Dunării, specializate în făurirea unor asemenea obiecte vestimentare. Produse în principal pentru populația autohtonă ele au putut fi preluate și de către slavii așezați în regiunile carpato-dunărene, ca urmare a contactelor stabilite între comunitățile romanice și noii veniți. Descoperirea unor exemplare în unele morminte de incinerare de la Sărata Monteoru, a căror cronologie poate fi plasată între primul și al treilea sfert al secolului al VII-lea, arată că producerea și folosirea tipului de fibulă respectiv a avut loc mai tirziu decît a exemplarelor din care a derivat și care au circulat în special în a doua jumătate a secolului al VI-lea. Prezența numeroaselor exemplare de asemenea fibule și în regiunile Prusiei Orientale, unde au fost descoperite atît în morminte de înhumare, cît și de incinerare, precum și în așezări, ce nu pot fi puse pe seama slavilor, face încă dificilă atribuirea lor etno-culturală în zonele respective. Este cert însă că exemplarele aduse din regiunile carpato-dunărene (pe calea comerțului sau poate și de către unele grupuri de migratori), au fost imitate acolo local, numeroase piese vădînd procedee simple de execuție, schematizarea evidentă a ornamentelor și neglijență în finisare⁸⁷.

I.3. *Fibule cu placa piciorului romboidală și capete sau ciocuri de pasăre stilizate, laterale, de tip Plenîța—Izvoarele*. În acest tip au fost incluse exemplarele lucrate din argint, potin sau bronz, avînd placa piciorului romboidală, care la baza arcului de prindere a acesteia cu placa semidiscoidală, superioară, prezintă proeminențe în forma unor capete sau ciocuri de pasăre stilizate. De asemenea, în punctul maxim de lățime a plăcii piciorului și a apendicelui terminal piesele sînt prevăzute cu proeminențe sferice, dispuse lateral. Exemplare care prezintă asemenea caracteristici sînt atestate în regiunile carpato-dunăreano-pontice la Plenîța⁸⁸, Negulești⁸⁹, Bratei⁹⁰, Buleta⁹¹, Drobeta-Turnu Severin⁹², Căscioarele⁹³, Garvăn (Dinogetia)⁹⁴, Băleni⁹⁵, Miroslăvești⁹⁶, Iași—Crucea lui Ferent⁹⁷,

⁸⁶ *Ibidem*, Graz, 1981, p. 109—110, 177, 180, 184—185, 219, 221, pl. 21/128; 38/237; 39/248; 41/263; 53/335; 54/346; 95/648.

⁸⁷ D. Jaskanis, *Vom Frühmittelalter bis zum Spätmittelalter*, în *Die Ballen. Die nördlichen Nachbarn der Slawen*, Freiburg/Braunschweig, 1987, p. 47.

⁸⁸ I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Ploșor, *op. cit.*, p. 37, fig. 1/2; J. Werner, *op. cit.*, p. 152, pl. 29/25.

⁸⁹ I. Mitrea, *O fibulă digitată descoperită la Negulești, jud. Bocău*, în *Carpica*, XVIII—XIX, 1986—1987, p. 261—262, fig. 1.

⁹⁰ Informații Eug. Zaharia.

⁹¹ Gh. Petre, *O fibulă „digitată” descoperită în comuna Buleta (r. Rm. Vilcea)*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 185—187.

⁹² M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 217, fig. c.

⁹³ M. Comșa, B. Ionescu, *O fibulă „digitată” descoperită la Căscioarele*, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 419—420, fig. 1.

⁹⁴ Gh. Ștefan și colab., *Săpăturile de la Garvăn*, în *Materialie*, VI, 1959, p. 632, fig. 7.

⁹⁵ Informații Luciana Muscă, căreia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

⁹⁶ Descoperire întîmplătoare în 1982. Piesa se află în colecția învățătorului Irineu Bodoașcă din localitate. Informații și desen, T. Bița căreia îi mulțumim și pe această cale.

⁹⁷ D. Gh. Teodor, *Descoperirile prefeudale de la Iași—Crucea lui Ferent*, în *CercetIst*, 11, 1971, p. 118—127, fig. 3.

București—Dămăroaia⁹⁸, Izvoarele⁹⁹, Fărcașele¹⁰⁰, Orșova¹⁰¹, Brebeni¹⁰² și într-o localitate necunoscută din Muntenia¹⁰³ (Fig. 4; 5/1—2, 4—5, 7—8). J. Werner încadrează acest gen de fibulă în tipurile I D—E (*Plenița—Daumen* și *Smjela—Dobogó*), fiindu-i cunoscute doar descoperirile de la Plenița și din Banatul românesc¹⁰⁴, ultima provenind de fapt din castrul de la Răcari și nefăcînd parte din acest tip. H. Kühn în clasificarea sa le introduce în grupa a II-a, împreună cu exemplarele avînd placa piciorului în formă de liră¹⁰⁵. Analogii, uneori identice în ceea ce privește forma, ornamentele și chiar dimensiunile sînt întîlnite îndeosebi în Prusia Orientală, printre descoperirile de la Daumen, Mingfen; Landskron, Wapliz, Kellaren, Warwen, Scheufelsdorf și Tumiany¹⁰⁶. De asemenea, piese aparținînd acestui tip au mai fost descoperite și la Pastyrsk¹⁰⁷, Lučistoe¹⁰⁸, Chersones¹⁰⁹, Skalistoe¹¹⁰ și în alte două localități necunoscute din regiunea Harkov, în Ucraina¹¹¹, precum și la Bitola¹¹², în Jugoslavia și la Edessa¹¹³, în Grecia. Dintr-un mormînt de epocă avarică de la Szatymaz—Fehertó¹¹⁴, provine o pereche de fibule care, prin trăsăturile lor s-ar putea încadra și ele în același tip.

Analizînd caracteristicile principale ale acestui tip de fibulă, reiese cu destulă claritate că el a derivat din categoria celor cu piciorul în formă de liră, de tip *Gimbaș—Pergamon*, înlocuind forma piciorului, dar păstrînd capetele sau ciocurile de pasăre stilizate, dispuse lateral la locul de imbinare a arcului cu piciorul. De asemenea, s-a înlocuit și cel de al doilea rînd de motive aviforme laterale de pe placa piciorului, cu proeminențe simple, sferice sau triunghiulare. Perechea de fibule de la Szatymaz—Fehertó, ca și exemplarele de la Wapliz și Warwen ar putea fi considerate adevărate capete de serie, iar cele de la Plenița, Bratei sau Negulești piesele intermediare în evoluția celorlalte fibule de acest tip, cunoscute pînă acum. Într-adevăr, fibulele de la Szatymaz—Fehertó, Wapliz și Warwen mai păstrează pe placa superioară semidisoidală șapte butoni și capetele de pasăre stilizate dispuse lateral la baza arcului. Piesa de la Wapliz are în plus o a doua pereche de capete de pasăre, situate pe lățimea maximă a plăcii piciorului, iar la locul de imbinare a acesteia cu appendicele terminal o a treia pereche de capete aviforme, mai mici, dispuse invers. Capul de serie principal poate fi considerat exemplarul de la Wapliz, urmat îndeaproape de evoluția pieselor de la Szatymaz—Fehertó, Plenița, Negulești, Bratei, care mai păstrează încă cei șapte butoni ai plăcii superioare. Evoluția acestui tip se încheie probabil cu exemplarele de la Iași—Crucea lui Ferent și Orșova, care au cinci butoni pe placa superioară, păstrează aceeași formă a plăcii piciorului, dar prezintă capete de pasăre laterale la baza arcului foarte schematizate, sub forma a două proeminențe aproximativ triunghiulare. Piesa de la Miroslăvești (dacă reproducerea descoperitorului este corectă), ar reprezenta o imitație locală, vădînd o tehnică puțin avansată și o evidentă degenerare a formei și decorului.

Marea majoritate a fibulelor aparținînd acestui tip are ornamente geometrice, prezentînd uneori pe mijlocul plăcii piciorului romboidal o cruce care, împreună cu alte elemente decorative (șiruri perlate, linii în zig-zag, spirale etc.), sugerează că producerea lor s-a făcut în atelierele care foloseau frecvent motive ornamentale specifice artei bizantine. Într-adevăr, repartiția geografică a descoperirilor de acest tip în spațiul carpato-dunăreano-pontic arată limpede o concentrare destul de evidentă în regiunile Olteniei și vestul Munteniei, prezența lor în Transilvania sau Moldova fiind mult mai rară. Aceasta ne face să credem că tipul respectiv de fibulă a fost produs, în principal în zonele geografice din sud-vestul României, de unde s-a putut răspîndi și în alte părți. Prezența lor la sudul Dunării este deocamdată destul de rară, nefiînd cunoscute decît exemplarele de la Bitola și Edessa, la fel și în Pannonia, unde nu cunoaștem decît perechea menționată de la Szatymaz—Fehertó. Și în Ucraina ele sînt atestate în număr destul de mic, fiind cunoscute doar cinci exemplare (Pastyrsk, Lučistovo, Chersones și regiunea Harkov). În schimb, în Prusia Orientală, ca și în cazul altor tipuri

⁹⁸ D. V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, 18, 1934, p. 207, fig. 1/9; J. Werner, *op. cit.*, p. 155, pl. 31/53; V. Teodorescu, *Centre meșteșugărești din sec. V/VI—VII e.n.*, în *București*, IX, 1972, p. 74, fig. 2/4.

⁹⁹ M. Davidescu, *op. cit.*, p. 217, fig. b.

¹⁰⁰ M. Nica, *Fibula „digitată” de la Fărcașele—Caracal (jud. Olț)*, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 327—329, fig. 1.

¹⁰¹ G. Török, *Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit*, în *Dolgozások*, XII, 1936, p. 136; D. Csallány, *op. cit.*, pl. CGXIII/11.

¹⁰² M. Butoi, *Fibula „digitată” descoperită în comuna Brebeni, județul Olț*, în *RevMuz*, 5, 1970, p. 434—435.

¹⁰³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 505, fig. 11/122; J. Werner, *op. cit.*, p. 155.

¹⁰⁴ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 29/25; 30/34; D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris (VIII). Săpăturile lui Gr. G. Tocilescu în castrul roman de la Răcari*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 254, fig. 11/2; idem, *Oltenia Romană*, ed. a IV-a, București, 1978, p. 456, fig. 120/5.

¹⁰⁵ H. Kühn, *op. cit.*, Bonn, 1950, p. 89—91, pl. XXI/II 5—6; XXI/II 7—11; idem, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 59, 104,

106, 110—111, 113, 183—185, 194—195, 221, 311—312, 412—413, pl. 3/18; 17/105; 18/112; 21/131; 22/138; 24/147; 41/259; 42/204; 45/281; 54/344; 73/491; 74/496; 95/644, 647.

¹⁰⁶ H. Kühn, *op. cit.*, passim; K. Dąbrowski, *Archaeological investigations at Tumiany near Olsztyn*, în *Archaeologia Polona*, XVI, 1975, p. 181, fig. 11, mormînt 26.

¹⁰⁷ J. Werner, *op. cit.*, p. 153, pl. 29/26.

¹⁰⁸ A. I. Aibabin, *Chronologija mogil'nikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni*, în *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, vol. I, Simferopol, 1990, p. 22, 25—26, fig. 20/1, 6.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 20—26, fig. 20/7.

¹¹⁰ *Ibidem*, fig. 20/5.

¹¹¹ H. Kühn, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 413—414, pl. 95/644—647.

¹¹² B. Aleksova, *op. cit.*, p. 114, pl. II/2; B. Babić, *Die Erforschung der Altslawische Kultur in der S. R. Mazedonien*, în *ZfA*, 10, 1976, p. 63, fig. 5/b.

¹¹³ D. Pallas, *op. cit.*, p. 298, 310—314, fig. 4.

¹¹⁴ D. Csallány, *op. cit.*, p. 227—228, pl. CCIX/17—18 cu bibliografia mai veche.

descrise mai sus, acest gen de fibule este cunoscut prin aproximativ 11 exemplare, provenite din morminte, așezări sau descoperiri întâmplătoare. Cauzele prezenței unui număr mare de piese în aceste regiuni sînt greu de precizat, dar este sigur că multe dintre ele au fost importate din regiunile dunărene și nu produse acolo local.

Citeva din exemplarele aparținînd acestui tip au fost descoperite în morminte de înhumăție, de obicei în asociație cu alte obiecte specifice epocii, unele de proveniență bizantină, ca în cazul celor două piese de la Edessa, unde mormintul a fost considerat creștin¹¹⁵. Alte piese provin din așezări, fiind descoperite în medii culturale, în general neslave (ca în regiunile României). Concentrarea lor în regiunile Olteniei și vestul Munteniei, unde pînă în prezent sînt atestate numeroase așezări aparținînd culturii romanice de tip *Ipoțești—Cîndești*¹¹⁶, face plauzibilă ipoteza producerii lor în ateliere locale, care erau în strînsă legătură cu cele aflate în Imperiu. Crucea, prezență la majoritatea exemplarelor, ca decor pe placa piciorului, ar putea indica în plus, ca simbol creștin, apartenența neslavă a unora din purtătorii acestor fibule. Faptul că acest simbol creștin este întîlnit și pe unele din exemplarele din Prusia Orientală, la grupuri care se incinerau, s-ar putea explica doar prin simpla copiere a unor modele din regiunile dunărene, fără ca ornamentele respective să aibă aceeași semnificație. Descoperirea acestor tipuri de fibule în complexe arheologice datate la sfîrșitul secolului al VI-lea și îndeosebi în prima jumătate a secolului al VII-lea, presupune producerea lor în același timp cu alte tipuri înrudite sau mai depărtate, fiind folosite concomitent de aceleași grupuri de populații.

I.4. *Fibule cu placa piciorului romboidală prevăzută cu perechi duble de capete sau ciocuri de pasăre stilizate, de tip Sarmizegetusa*. Fibule de acest tip sînt deocamdată destul de rare în regiunile carpato-dunăreano-pontice. Pînă în prezent, în aceste zone este cunoscut doar un singur exemplar la Sarmizegetusa¹¹⁷, descoperit întâmplător (fig. 5/6) și unul sau două (?) aflate în morminte de înhumăție în cimitirul nr. 3 de la Bratei¹¹⁸. În clasificarea lui J. Werner această fibulă este inclusă în tipul I—G, miniatural¹¹⁹, deși, în realitate, dimensiunile unora din ele sînt destul de mari. Din regiunile de care ne ocupăm savantul german a cunoscut doar exemplarul de la Sarmizegetusa. H. Kühn încadrează genul de fibulă respectiv în tipul I din clasificarea sa, alături de exemplarele cu piciorul în formă de liră¹²⁰. Analogii identice ca formă și uneori ca decor, apropiate ca dimensiuni sînt cunoscute printre descoperirile de la Kiskörös¹²¹ în Ungaria, Caričin—Grad¹²² în Jugoslavia, Demianov¹²³, Pastyrsk¹²⁴ și alte două localități necunoscute în Ucraina, păstrate la Muzeul din Harkov¹²⁵, precum și la Lučistovo¹²⁶, în Crimeea. De asemenea, exemplare de acest tip au fost documentate și în Prusia Orientală (la Daumen, Alt Kossewen, Gross Bartelsdorf și Wyska)¹²⁷. Trebuie să reținem că exemplarul reproduș de J. Werner ca fiind de la Sarmizegetusa¹²⁸, nu corespunde desenului publicat pentru prima oară de J. Hampel¹²⁹, piesa fiind probabil din altă parte, constatare valabilă și în cazul fibulei menționată de cercetătorul german ca fiind de la Pastyrsk¹³⁰, piesă care provine se pare din zona Harkovului¹³¹.

Acest tip de fibulă prezintă ca trăsătură principală patru perechi de capete sau ciocuri de pasăre stilizate, dispuse lateral, cîte una la baza arcului de legătură și la îmbinarea plăcii piciorului cu apendicele terminal și cîte două la mijlocul plăcii inferioare, pe lățimea ei maximă. Ciocurile de pasăre de la baza arcului sînt plasate în jos, cele de la locul de îmbinare a plăcii piciorului cu apendicele terminal dispuse invers (în sus), iar cele de pe mijloc, unite cîte două, una plasată în sus și alta în jos. În felul acesta, placa piciorului, mult redusă ca suprafață, capătă, datorită acestor proeminente laterale, o formă de cruce, brațele fiind formate sau terminate cu capete de pasăre stilizate. După părerea noastră, acest tip de fibulă s-a dezvoltat concomitent cu alte categorii, probabil tot din tipul *Coșoveni—Nea Unshialos*, ca o variantă derivată din cele cu piciorul în formă de liră, de la care au preluat capetele de pasăre dispuse lateral și placa piciorului, în așa fel încît să sugereze o cruce. Exemplarul de la Sarmizegetusa, avînd dimensiunile cele mai mari (7 cm.) și deosebit de bine executat tehnic, poate fi considerat un adevărat cap de serie pentru celelalte piese cunoscute,

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 298.

¹¹⁶ S. Dolinescu-Ferche, *La culture „Ipoțești—Ciurel—Cîndești” (V^e—VIIe siècles). La situation en Valachie*, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1984, 1—2, p. 117—147.

¹¹⁷ J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, vol. I, Braunschweig, 1905, p. 321, fig. 804; J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/35.

¹¹⁸ Informații dr. Eugenia Zaharia (inedite).

¹¹⁹ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/35—39.

¹²⁰ H. Kühn, *op. cit.*, în *Festschrift La Baume*, p. 87—88, pl. XX/4—11; XXI/12—14; *idem*, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 57, 106, 114, 149, 263—264, 351, 410, 413—414, pl. 2/11; 19/114, 118, 120; 20/122; 24/151; 32/198; 63/407—408; 81/550; 94/639; 95/646, 649.

¹²¹ T. Horváth, *Die avarischen Gräberfelder von Üllö und Kiskörös*, în *ArlóHung*, XIX, 1935, pl. 23; J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/37.

¹²² D. Mano-Zisi, *Iskopavanja na Čaričinom-Grady, 1953—1954 godina*, în *Starinar*, V—VI, 1954—1955, p. 178, 180, fig. 37/24; 38.

¹²³ V. D. Baran, *Rannislav'jan miž Dnistrom i Prip'jattiu*, Kiev, 1972, p. 165—166, fig. 45/7.

¹²⁴ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/36.

¹²⁵ H. Kühn, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 413—414, pl. 95/646, 649.

¹²⁶ A. I. Aibabin, *op. cit.*, p. 23—26, fig. 20/2.

¹²⁷ H. Kühn, *op. cit.*, p. 57, 106—109, 114, 149, 263—264, 351, pl. 2/11; 19/114, 118, 120; 20/122, 124; 24/151; 32/198; 63/407—408; 81/550.

¹²⁸ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/35.

¹²⁹ J. Hampel, *op. cit.*, p. 321, fig. 804.

¹³⁰ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/36.

¹³¹ H. Kühn, *op. cit.*, pl. 95/646.

unele de dimensiuni mai mici și, în multe cazuri, lucrate neglijent, chiar cu deformări. Piesa de la Sarmizegetusa are ca decor pe placa romboidală a piciorului o cruce, mărginită de un șir de pseudo-granule. Dispunerea cruciformă a capetelor de pasăre stilizate, la fel ca la unele cataramae sau cercei de factură bizantină, motivul cruciform, ca și decorul perlat folosit la câteva exemplare sînt indicii că atelierile în care au fost produse aveau strînse legături cu orfevrăria specific bizantină.

Descoperirea unor fibule de acest tip și în morminte de înmormîntare din epoca avarică, ca și în așezări și cetăți romano-bizantine, precum și în unele complexe de factură slavă, germanică sau baltă, arată că au fost purtate de populații diverse. Cu toate că în regiunile carpato-balcanice se cunosc puține exemplare, spre deosebire de Prusia Orientală, astfel de piese vestimentare au fost totuși create în teritoriile din această parte a sud-estului european, de unde pe căi diferite s-au difuzat în medii culturale variate. În legătură cu aceasta este de reținut faptul că, spre deosebire de piesele din regiunea carpato-balcanică, cele din Prusia Orientală au dimensiuni mai mici, prezintă modificări ale formei capetelor de pasăre perechi și, în general, sînt mai neglijent executate, vădînd tehnici de prelucrare mai puțin avansate. Datarea acestui tip de fibulă în secolele VI—VII este asigurată în unele cazuri (Caričin—Grad, Bratei) de contextul arheologic de factură romano-bizantină în care au fost descoperite, împreună cu obiecte vestimentare și de podoabă, precum și ceramică de aceeași proveniență romanică.

I.5. *Fibule miniaturale cu placa piciorului romboidal-triunghiulară sau alungită și capete de pasăre stilizate, de tip București—Tei, Suceava—Piatra Frecăței.* În acest tip au fost incluse exemplarele de fibule de dimensiuni mici, lucrate din potin sau bronz, avînd placa piciorului romboidală, triunghiulară sau alungită, prevăzută cu una sau două perechi de proeminențe laterale, în forma unor capete sau ciocuri de pasăre stilizate. Unele piese au și proeminențe sferice laterale. În categoria acestui tip de fibulă miniaturală se încadrează piesele de la București—Tei¹³², Sărata—Monteoru (trei exemplare?)¹³³, Valea Budureasca¹³⁴, Piatra Frecăței (două exemplare)¹³⁵, Suceava¹³⁶, Săcuieni¹³⁷, Hansca¹³⁸, Rașcov¹³⁹ și Goroșeva¹⁴⁰ (fig. 6). J. Werner include fibulele de acest gen în tipul I—H, *Pergamon—Tei*, din regiunile carpato-dunăreano-pontice fiindu-i cunoscut doar exemplarul de la București—Tei¹⁴¹. H. Kühn le introduce în grupa I, alături de fibulele de tip *Sarmizegetusa—Caričin—Grad*¹⁴².

Evident, fibulele miniaturale de acest fel se dezvoltă direct din tipul precedent (I.4. — *Sarmizegetusa*), prezentînd unele sub-variante. Capul de serie, după care am putea denumi întreaga categorie este piesa descoperită la București—Tei, care constituie de fapt și prima sub-variantă, acest exemplar fiind și model amprentator, lucrat probabil din potin, după care a fost imitată și fibula de la Săcuieni, ușor modificată, întrucît nu mai are butonii laterali pe mijlocul plăcii piciorului, de formă romboidală.

A doua sub-variantă este ilustrată de descoperirile de la Valea Budureasca și Hansca, care au partea inferioară a plăcii, în formă triunghiulară, fiind prevăzută lateral cu cîte o protuberanță în forma unui cap de pasăre, iar pe mijlocul plăcii piciorului cu protuberanțe sferice.

A treia sub-variantă este constituită din exemplarele avînd placa superioară semidiscoidală prevăzută cu cinci butoni, piciorul plăcii alungit sau ușor ovoidal și cîte două perechi de protuberanțe în forma capetelor de pasăre dispuse lateral, în același sens sau în poziție inversă, ca la piesa de la Suceava sau Goroșeva. Exemplarul de la Rașcov prezintă pe placa superioară a piciorului un decor sumar, făcut probabil ulterior turnării sale, celelalte piese, de la Suceava, Sărata Monteoru sau Goroșeva fiind lipsite de decor.

În sfîrșit, a patra sub-variantă o constituie fibulele cu placa superioară de formă triunghiulară, prevăzută numai cu trei butoni, dar care păstrează forma alungită a piciorului, ca la sub-varianta a treia, avînd o singură pereche de protuberanțe aviforme și butoni sferici pe partea cea mai lată a plăcii ușor romboidală, cum sînt exemplarele de la Sărata Monteoru și Piatra Frecăței. Nici o piesă nu are ornamente pe suprafața plăcilor.

¹³² V. D. Rosetti, *op. cit.*, p. 207, fig. 1/4.

¹³³ I. Nestor, Eug. Zaharia, *Săpăturile arheologice de la Sărata Monteoru*, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 511, fig. 11/2; *idem*, *op. cit.*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 513, fig. 1/2—3.

¹³⁴ V. Teodorescu, M. Penes, *Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca*, în *Anuarul muzeului de istorie și arheologie Prahova*, 1, 1984, p. 20, fig. 22/2.

¹³⁵ A. Petre, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *Măteriile*, VIII, 1962, p. 581, fig. 18/1; *idem*, *Prevaritel'nye svedenija v svjazi s chronologiej mogil'nika v Piatra Frecăței*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 230, fig. 12/1.

¹³⁶ M. D. Matei, *Slavjanskje poselnija v Suceava*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 381, fig. 7.

¹³⁷ N. Chidioșan, Z. Nánásy, *Un mormînt din perioada prefeudală descoperit la Săcuieni*, în *AMN*, V, 1968, p. 517—520, fig. 2.

¹³⁸ I. A. Rafalović, *Slavjané VI—IX vekov v Moldavii*, Chișinău, 1972, p. 32, fig. 2; 3/1.

¹³⁹ V. D. Baran, *Pražkaja kul'tura podnestrov'ja*, Kiev, 1988, p. 116, fig. 15/35.

¹⁴⁰ V. D. Baran, S. P. Pačkova, *Poselenie poblizu s. Goroșevie na sredn'omu Dnistri*, în *Archeologia — Kiev*, 18, 1975, p. 95, fig. 8.

¹⁴¹ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/40.

¹⁴² H. Kühn, *op. cit.*, în *Festschrift La Baume*, p. 88—89, pl. XXI/5 18—19.

Analogii apropiate sau chiar identice sînt cunoscute la Pergamon¹⁴³, în Asia Mică, Určice¹⁴⁴, în Cehoslovacia, Pastyrsk (două exemplare)¹⁴⁵ și într-o localitate necunoscută, provenită din Ucraina, aflată la Muzeul din Harkov¹⁴⁶. Mai multe piese sînt atestate în Prusia Orientală, la Kellaren, Scheufelsdorf, Røthebude, Löhlesken etc.¹⁴⁷ Așa cum s-a mai subliniat¹⁴⁸, legătura directă dintre fibulele de tip *Sarmizgehusa* și cele miniaturale de tip *București—Tei* este evidentă, capetele de pasăre de pe acestea din urmă fiind de fapt o simplificare și o reducere a celor dintii, cu unele modificări ale formei plăcii inferioare. Simplificarea unor detalii de formă și ornament, precum și transformarea capetelor de pasăre în butoni sferici laterali la unele exemplare de la Sărata Monteoru, Piatra Frecăței, Hansca sau Valea Budureasca, indică o anumită degenerare, determinată nu numai de turnarea lor în serie, ci și de folosirea unor tehnici de prelucrare mai puțin avansate.

Este interesant de arătat că în regiunile carpato-dunăreano-pontice asemenea tip de fibulă (chiar aceeași variantă) a apărut, fie în morminte de incinerare, ca la Sărata Monteoru, fie în morminte de înmormintare, ca cele de la Piatra Frecăței sau Săcuieni, precum și în așezări romanice de tip *Ipotesti—Cîndești* sau *Costișa—Botoșana*, ca la București—Tei, Valea Budureasca, Suceava, Hansca sau Rașcov, în unele din acestea fiind prezente, alături de elementele autohtone și vestigii de factură slavă. Întrucît, în cimitirul de la Sărata Monteoru nu toate mormintele de incinerare pot fi atribuite slavilor, ca și în cazul celor de la Scheufelsdorf, se poate reține constatarea că acest tip de fibulă nu a fost folosit exclusiv numai de slavi. De altfel, în cimitirile slave din Ucraina, datînd din secolele VI—VII d.H. astfel de piese vestimentare lipsesc, exemplarele de la Pastyrsk și din regiunea Harkov fiind ajunse acolo probabil ca urmare a vehiculării lor prin intermediul altor populații. Judecînd după descoperirile cu care în mod obișnuit se asociază, ca și pe baza unor observații stratigrafice, acest gen de fibule datează de la începutul secolului al VII-lea, poate chiar și mai tîrziu, fiind probabil folosite inclusiv în al treilea sfert al acestui secol. Ca și tipurile din care s-au dezvoltat direct, astfel de fibule miniaturale credem că au fost create în principal tot în regiunile carpato-balcanice, fiind folosite îndeosebi de populația romanică, de la care au fost apoi preluate și de alte grupuri etnice, care le-au difuzat la distanțe foarte mari și în multe cazuri le-au și imitat. Descoperirea modelului amprentator la București—Tei constituie, fără îndoială, o dovadă directă a producerii lor și în zonele de la nordul Dunării de Jos, unde, datorită strînselor relații dintre populația autohtonă și lumea romano-bizantină, atelierele meșteșugărești locale au preluat și imitat numeroase obiecte vestimentare create în Imperiu.

I.6. Fibule cu placa piciorului romboidală sau trapezoidală prevăzută cu protuberanțe circulare, de tip Desa—Felnac—Vîrtoape. În acest tip au fost încadrate exemplarele de fibule avînd placa piciorului romboidală sau aproximativ trapezoidală, prevăzută lateral cu cîte trei perechi de protuberanțe circulare, situate la baza arcului, pe mijlocul mai lat al plăcii și la îmbinarea ei cu apendicele terminal. Cele mai multe exemplare sînt ornamentate, atît pe placa superioară, cît și pe aceea a piciorului cu spirale și mai rar cu decor format din linii. Exemplare de acest fel au fost descoperite la Desa¹⁴⁹, Felnac¹⁵⁰, Sărata Monteoru (două piese?)¹⁵¹, Răcari¹⁵², Nanov¹⁵³, Vîrtoape¹⁵⁴ și într-o localitate necunoscută din Muntenia¹⁵⁵ (fig. 5/3; 7). În clasificarea lui J. Werner fibulele de acest fel sînt incluse în tipurile I-F — I-K, unele considerate miniaturale, deși cîteva au dimensiuni de peste 7 cm. Din teritoriile carpato-dunăreano-pontice cercetătorul german include în acest tip piesele descoperite la București—Dămăroaia și Felnac¹⁵⁶. H. Kühn atribuie asemenea fibule grupei a III-a, denumită de el „Românească”, fiindu-i cunoscute doar exemplarele de la Desa și din Muntenia¹⁵⁷.

Fibulele de acest gen se dezvoltă din cele încadrate de noi în tipul I.3 — *Plenița—Izvoarele*, de la care mai păstrează forma romboidală sau ușor trapezoidală a plăcii piciorului, unele ornamente de pe placa superioară și perechile de protuberanțe circulare laterale de pe mijlocul plăcii piciorului și de la îmbinarea ei cu apendicele terminal. În schimb, capetele de pasăre, caracteristice tipului

¹⁴³ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/40.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 154, pl. 31/43 a.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 154, pl. 30/42—43.

¹⁴⁶ H. Kühn, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 414, pl. 95/645.

¹⁴⁷ *Idem*, *op. cit.*, în *Festschrift La Baume*, p. 88—89, 91—92, pl. XXI/18—19; XXII/22—23; XXIII/34; *idem*, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 181—182, 201, 301, 311, pl. 40/252, 254; 47/294; 75/474; 73/492.

¹⁴⁸ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 265—268, fig. 1.

¹⁴⁹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 505, fig. 11/121; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Notes archéologiques*, în *Dacia*, XI—XII, (1945—1947) 1948, p. 310—311, cu corectarea localității unde a fost descoperită.

¹⁵⁰ N. Fettich, *Az avarkori műipar Magyarországon. Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn*, în *ArchHung*, I, 1926, p. 32, pl. IV/21.

¹⁵¹ I. Nestor, Eug. Zaharia, *op. cit.*, în *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 511, fig. 11/3; *idem*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 192, fig. 1/1.

¹⁵² J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/34, dată ca fiind din Banat; D. Tudor, *Ollenia Romană*, ed. a IV-a, București, 1978, p. 456, fig. 120/5.

¹⁵³ I. Spiru, *op. cit.*, în *Revista Muzeelor*, 6, 1970, p. 531.

¹⁵⁴ S. Dolinescu-Ferche, P. Voievozeanu, *O fibulă digitată descoperită la Vîrtoape*, în *Revista Muzeelor*, 4, 1969, p. 354—355.

¹⁵⁵ D. Popescu, *op. cit.*, p. 505, fig. 11/122.

¹⁵⁶ J. Werner, *op. cit.*, p. 155, pl. 31/48, 53.

¹⁵⁷ H. Kühn, *op. cit.*, în *Festschrift La Baume*, p. 94—96, pl. XXIII/1—4; XXIV/5—16.

I.3, sint inlocuite tot cu protuberanțe circulare, iar motivele ornamentale ale plăcii superioare sint constituite de obicei din spirale. De asemenea, apendicele terminal prezintă unele ornamente geometrice, sugerind uneori o mască umană schematizată (cazul pieselor de la Desa și Sărata Monteoru). Analogiile cele mai apropiate sint atestate la Stara Zagora¹⁵⁸, în Bulgaria, Caričin—Grad¹⁵⁹, Smjela¹⁶⁰ și Dobogó¹⁶¹, în Jugoslavia, într-o localitate necunoscută din Ungaria¹⁶², Pastyrsk¹⁶³ și dintr-o localitate necunoscută din regiunea Kanev¹⁶⁴, din Ucraina, precum și la Scheufelsdorf, Daumen, Alt Kossewen, Mingfen și dintr-o localitate necunoscută din Prusia Orientală¹⁶⁵. Un exemplar, fără loc de proveniență, păstrat la British Museum¹⁶⁶, pare să fi fost găsit tot la sud de Dunăre.

Analizând acest gen de fibulă, pe care îl denumește *Muntenia I — Caričin Grad*, A. Petre consideră că este o replică simplificată a tipurilor *Histria* și *Sirmium*, încadrate de el în seria sa A/B¹⁶⁷. El crede că fibula descoperită în Macedonia (Jugoslavia), ca și aceea din Muntenia (I) au putut constitui un prototip, motivând că cea de a doua piesă din Muntenia (II), ca și altele asemănătoare, au fost imitate după exemplarele din sudul Dunării. Într-adevăr, unele din fibulele din această serie vădese unele semne de degenerare, manifestate prin apatisarea proeminențelor laterale și prin schematismul decorului de pe plăci, la unele din ele cerculețele cu punct sau simplele cavități circulare înlocuind orice alt element. Simplificarea unor elemente de formă și decor se observă mai bine la exemplarele din Prusia Orientală și la cel provenit dintr-o localitate necunoscută din Ungaria. Autorul menționat sugerează ipoteza că etapele de copiere și simplificare a unor fibule, care au avut loc la nordul Dunării (după prototipurile create la sudul fluviului) sint într-o anumită măsură independente față de evoluția exemplarelor pe care el le socotește ca fiind capete de serie și care au fost create în atelierele din Imperiu¹⁶⁸. Același proces de simplificare a formelor și ornamentelor a putut fi observat și la alte categorii de obiecte vestimentare, cum sint, de exemplu unele tipuri de catarama, cercei cu pandantivul stelat și altele de factură bizantină¹⁶⁹. S-a acreditat ideea că atelierele bizantine de la sud de Dunăre sau din Crimeia, concomitent cu producția unor tipuri de fibule, catarama, cercei, brățări și alte obiecte de lux, lucrate într-o tehnică superioară, uneori din aur, argint (uneori aurit), au copiat și în bronz asemenea piese, simplificîndu-le forma și ornamentele, prelucrarea lor făcîndu-se în serie pentru uzul curent¹⁷⁰. Unele exemplare au ajuns astfel în regiunile de la nordul Dunării, unde au fost, la rîndul lor, imitate în diferite variante (cîteodată și mai simplificate), apoi reintroduse de diferite populații în Imperiu¹⁷¹.

Tipul de fibulă cu placa piciorului romboidală sau trapezoidală, prevăzută cu protuberanțe circulare, a fost descoperit, atît în mormînte de înhumăție (Felnac, Bratei), cît și de incinerăție (Sărata Monteoru), precum și în așezări cu orizonturi romano-bizantine, ca cele de la Răcari, Desa și Orlea de la nord de Dunăre sau la Caričin Grad, la sudul fluviului. Exemplarele de la Smjela, Pastyrsk și regiunea Kanev, provin din complexe slave, contaminate de elemente nomade sau goto-bizantine. Prin urmare, tipul de fibulă respectiv a putut fi, ca și în cazul altora, purtat deopotrivă de populația romanică, germanică sau slavă, aceasta din urmă preluîndu-le în urma contactelor cu locuitorii din zonele carpato-balcanice și difuzîndu-le ulterior și în anumite părți ale Europei de est. O variantă, deocamdată neatestată pe teritoriul României, o constituie exemplarele miniaturale ale acestui tip ornamentate cu decor geometric, format din linii paralele dispuse vertical sau orizontal pe cele două plăci ale piesei, dar care mai păstrează în general aceeași formă, dar de dimensiuni mai reduse, piese pe care J. Werner le-a încadrat în tipul I—J, *Novi Banovci—Kellaren*¹⁷², cu analogii, atît în zonele sud-dunărene și Pannonia, cît și în Ucraina și Prusia Orientală¹⁷³. Urmărind linia evoluției tipului de fibulă I.6, înrudit cu unele variante create în zonele carpato-balcanice se poate considera că el a fost produs tot aici, descoperirea fibulei amprentătoare de la Felnac fiind o dovadă certă în acest sens. Datarea acestor fibule în prima jumătate a secolului al VII-lea, cu prelungire pînă în al treilea sfert al acestui veac, probabil pînă în jurul anului 680, este sugerată în multe cazuri de contextul arheologic în care cele mai multe dintre ele au fost descoperite.

¹⁵⁸ K. Tackenberg, *Germanische Funde in Bulgarien*, în *Izvestia-Institutul*, Sofia, 1928—1929, p. 268, fig. 133, d; J. Werner, *op. cit.*, p. 155, pl. 31/49.

¹⁵⁹ D. Mano-Zisi, *op. cit.*, p. 327, fig. 39.

¹⁶⁰ J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/32.

¹⁶¹ J. Hampel, *op. cit.*, vol. II, Braunschweig, 1905, p. 182, fig. g; J. Werner, *op. cit.*, p. 154, pl. 30/33.

¹⁶² J. Werner, *op. cit.*, p. 155, pl. 30/47.

¹⁶³ *Ibidem*, pl. 31/52.

¹⁶⁴ *Ibidem*, pl. 31/54.

¹⁶⁵ H. Kühn, *op. cit.*, în *Festschrift La Baume*, p. 94—95, pl. XXIV/5—16; idem, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 59—60, 104—105, 110—114; 120—121, 264, 312, pl. 3/18; 4/23;

17/105, 108; 21/131, 133—134; 22/138—139; 24/148, 150; 54/343; 63/410; 74/497.

¹⁶⁶ J. Werner, *op. cit.*, p. 155, pl. 31/51.

¹⁶⁷ A. Petre, *op. cit.*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 277—285, fig. 2.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 279.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 280.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 277—289.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 280—286.

¹⁷² J. Werner, *op. cit.*, p. 154—155, pl. 30/44—47.

¹⁷³ *Ibidem*; H. Kühn, *op. cit.*, Graz, 1981, p. 106—107, 185, pl. 19/116; 42/265.

II. FIBULE DIGITATE CU FIGURĂ ZOOMORFĂ PE PICIOR

II.1. *Fibule cu placa piciorului romboidală ornamentată cu spirale în formă de S.* În acest tip au fost incluse fibulele „digitate” întregi sau fragmentare, lucrate din bronz (uneori aurit), descoperite la Iași—Crucea lui Ferent¹⁷⁴ (exemplarul I), Budești¹⁷⁵, Galița (Dervent)¹⁷⁶, București—Soldat Ghivan¹⁷⁷, București—Băneasa¹⁷⁸, Șuletea¹⁷⁹, Filiași¹⁸⁰ și Slava Rusă (Ibida)¹⁸¹. Repartiția lor geografică în regiunile carpato-dunăreano-pontice este destul de neuniformă, constatându-se o oarecare concentrare doar în zonele estice ale acestui spațiu, în timp ce în cele din vest lipsesc total. În clasificarea sa J. Werner include asemenea gen de fibule în grupa a II-a cu piese având figură zoomorfă pe appendicele terminal al plăcii piciorului, constituind tipul II-A, ornamentat cu spirale în formă de S pe ambele plăci¹⁸². Din regiunile carpato-dunăreano-pontice cercetătorul german nu menționează nici o piesă, deoarece, cu excepția celei de la Iași—Crucea lui Ferent, celelalte exemplare amintite mai sus au fost descoperite ulterior studiului său.

Trebuie precizat de la început că starea fragmentară în care au fost scoase la iveală cele mai multe dintre ele, în teritoriul României, limitează în bună măsură aprecierile mai exacte privitoare la formă și ornamente. Cu toate acestea, unele trăsături evidente privind forma plăcii piciorului și a decorului spiralic, dispus pe ambele plăci, facilitează o încadrare destul de corectă din punct de vedere tipologic, firește neexcluzând posibilitatea ca unele din ele să constituie totuși variante. În general, acest tip de fibulă are placa superioară semidiscoidală prevăzută cu cinci butoni sferici sau alungiți, având la baza lor una sau două nervuri în relief. Placa piciorului este de formă romboidală sau trapezoidală alungită terminându-se cu un appendice triunghiular, oval sau alungit, pe care sînt imprimate elementele caracteristice ale unei figuri zoomorfe. La îmbinarea sa cu arcul de prindere placa piciorului este prevăzută, de-o parte și de alta, cu protuberanțe circulare sau triunghiulare, dispuse lateral și la partea mai lată a plăcii, precum și la îmbinarea ei cu appendicele terminal. La unele exemplare (Iași, Slava Rusă), la locul de îmbinare a plăcii piciorului cu appendicele terminal protuberanțele sînt înlocuite cu arcade perforate, derivate evident din capetele de pasăre existente la prototipul din care acest gen de fibulă a derivat. Decorul spiralic acoperă de asemenea și placa piciorului. Analogii apropiate sînt cunoscute printre descoperirile de la Pastyrsk¹⁸³, Martinovka¹⁸⁴, Suuk—Su¹⁸⁵, Berestianka¹⁸⁶, Nijna¹⁸⁷, Podbolotije¹⁸⁸, Dugari¹⁸⁹, Bukrin¹⁹⁰, Veremie¹⁹¹, Lučistovo¹⁹² și Esky Kermen¹⁹³ în Ucraina și Crimeia. Mai multe exemplare provin din localități necunoscute din regiunile Kiev¹⁹⁴, Harkov¹⁹⁵ și Rjazan¹⁹⁶, iar alte două, de asemenea fără loc de descoperire cunoscut, în Ungaria¹⁹⁷. Unele din exemplarele încadrate în acest tip au fost descoperite în morminte de înhamție (Suuk—Su) sau în complexe de locuire datînd din secolele VI—VII, în medii culturale mixte romanice, slave sau germanice, precum și în așezări exclusiv romano-bizantine. Avîndu-se în vedere marele număr de asemenea fibule „digitate” cunoscute în regiunile Niprului Mijlociu, s-a presupus că ele au fost create și vehiculate de slavi, care ar fi copiat și apoi modificat tipul de fibulă romană tîrzie cu placa semicirculară¹⁹⁸, tip preluat mai înainte și de goții din Crimeia¹⁹⁹.

¹⁷⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, în *ASU*, VII, 1956, 2, p. 8, fig. 3; idem, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 101—102, pl. LXXIII/31; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, în *CercetIst*, II, Iași, 1971, p. 122, fig. 3.

¹⁷⁵ I. Nestor, *op. cit.*, p. 438, nota 19; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 14/1.

¹⁷⁶ P. Diaconu, *Fibula digitală descoperită la Dervent (reg. Dobrogea)*, în *SCIV*, XIII, 1962, 2, p. 447—448, fig. 1.

¹⁷⁷ Gh. Cazimir, în *Istoria orașului București*, I, București, 1965, p. 59, fig. 2; V. Teodorescu, *op. cit.*, în *București*, IX, 1972, p. 77, 95, fig. 3/3.

¹⁷⁸ M. Constantiniu, *Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei în secolele VI—VII e.n.*, în *SCIV*, 17, 1966, 4, p. 668, fig. 2/2.

¹⁷⁹ C. Cihodaru, R. Vulpe și colab., *Cercetările arheologice de la Șuletea și Birlăești (rn. Murgeni)*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 219, fig. 4/3; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 41, fig. 14/4.

¹⁸⁰ Z. Székely, *Raport preliminar asupra rezultatelor efectuate la așezările din sec. VII—VIII—IX e.n. de la Filiași și Poian*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie 1964*, vol. II, București, 1970, p. 147—148, fig. 5/1.

¹⁸¹ A. Opaiț, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, în *SCIV*, 42, 1991, 1—2, p. 45, fig. 19/37, 38.

¹⁸² J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 36/1—6.

¹⁸³ *Ibidem*, pl. 36/1.

¹⁸⁴ N. Fettich, *Metallkunst der landnehmenden Ungarn*, în *ArchHung*, XXI, 1937, pl. 124/1; J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 38/8; B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 84, 89, fig. 10/1, 17/1.

¹⁸⁵ N. I. Repnikov, *Nekotorye mogil'niki oblasti Krymskich Gotov. I. Mogil'niki „Suuk-Su”*, în *Izvestija-Imperial. Arheol. Kommissii*, 19, 1906, p. 49, pl. 6/7, mormint 86; J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 36/3.

¹⁸⁶ J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 36/2.

¹⁸⁷ A. Kalitinsky, *Quelques types de la fibule à deux pelles en Russie*, în *Seminarium Kondakovianum*, 2, 1928, pl. XXXVII/60; J. Werner, *op. cit.*, pl. 160, pl. 37/1.

¹⁸⁸ B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 57, fig. 10/5; J. Kudlaček, *op. cit.*, p. 375, fig. 8/12.

¹⁸⁹ J. Kudlaček, *op. cit.*, p. 375, fig. 8/9.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 391—392, fig. 7/4.

¹⁹¹ *Ibidem*, fig. 7/11.

¹⁹² A. I. Aibabin, *op. cit.*, p. 22—25, fig. 17/2.

¹⁹³ Idem, *Pogrebenija kontza VII-pervom poloviny VIII v. v Krymu*, în *Drevnosti epochi velikogo pereselenija narodov V—VIII vekov*, Moscova, 1982, p. 187, fig. 10/2.

¹⁹⁴ J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 36/6; 37/13—14.

¹⁹⁵ J. Kudlaček, *op. cit.*, p. 375, fig. 8/8, 10.

¹⁹⁶ J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 37/9.

¹⁹⁷ *Ibidem*, pl. 36/4—5.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 162—171.

¹⁹⁹ B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 50—104.

Desigur, între tipurile de fibule romane tîrzii cu placa semicirculară, caracteristice îndeosebi secolului al IV-lea și cele datînd din secolele V—VI există evidente deosebiri, derivarea acestora din urmă din prototipurile romane necesitînd, nu numai timp îndelungat, ci și cunoștințe tehnice avansate și permanente legături cu atelierile lumii romano-bizantine, condiții pe care nu le-au putut realiza decît populațiile sedentare cu bune tradiții în arta ofevrării, precum și cu vechi și statornice legături cu civilizația romană, situație în care nu se puteau afla triburile slave mai înainte de mijlocul secolului al VI-lea. În sensul celor menționate mai sus s-a exprimat părerea că fibulele de acest gen, au derivat și ele din cele denumite *Arčar—Histrîa* și că au fost create în atelierile din regiunile dunărene, de unde s-au difuzat apoi înspre zonele niproviene, fiind probabil acolo copiate de slavi²⁰⁰, idee care vine însă în contradicție cu tezele care consideră că acestea au fost produse, fie în centrele gotice din Crimeia²⁰¹ și preluate apoi și de alte populații, fie create chiar de către slavi, în regiunile Nîprului. Mijlociu²⁰².

Așa cum se cunoaște, în regiunile Nîprului Mijlociu fibulele din grupa a II-a și cele cu plăci antropozoomorfe, apar împreună în aceleași complexe, în timp ce în sud-estul Europei acestea din urmă lipsesc sau sînt extrem de rare. În schimb, cîteva exemplare s-au descoperit și în obiectivele gotice din Crimeia. Este interesant că în unele cazuri, ca de exemplu la Pastyrsk sau Martinovka, fibulele din grupa a II-a apar împreună și cu obiecte de proveniență bizantină și că, așa cum s-a observat deja²⁰³, plăcile de tip Martinovka și alte produse descoperite în zonă, sînt puternic influențate de arta orfevrării bizantine, elementele antropomorfe fiind preluate în principal de la exemplarele de fibulă cu mască umană pe picior. Ținînd cont de situația existentă, considerăm că fibulele de acest tip au putut fi într-adevăr create în centrele meșteșugărești goto-bizantine din Crimeia, fiind preluate și de alte populații (slavi, de exemplu), care le-au folosit și vehiculat un anume timp. În stadiul actual al cercetărilor este însă greu de precizat dacă fibulele de acest tip au fost vehiculate numai de slavi, deoarece exemplare de acest gen nu sînt deocamdată atestate la sud de Dunăre, nici măcar în așezările atribuite populației respective. Este posibil ca, unele dintre ele să fi fost difuzate către vest, mai curînd de către kutriguri sau anți.

II.2. *Fibule cu placa piciorului romboidală sau trapezoidală ornamentată cu cercuri concentrice sau cu punct.* În categoria acestui tip, asemănător ca formă cu precedentul, dar avînd pe ambele suprafețe ale plăcilor ornamente formate din cercuri concentrice sau cu punct, pot fi încadrate exemplarele descoperite la Draxini²⁰⁴, Bălteni²⁰⁵, Dănceni (trei exemplare)²⁰⁶, Vutcani²⁰⁷, Vînderei²⁰⁸, Pecica²⁰⁹, Adamclisi²¹⁰ și Orlea (II)²¹¹. J. Werner încadrează acest gen de fibule în tipul II B—C din clasificarea sa²¹², nefiîndu-i cunoscut nici un exemplar, deoarece, cu excepția piesei de la Pecica, pe care nu o ia în considerație, celelalte au fost scoase la iveală ulterior apariției lucrării sale. Analogii apropiate sînt cunoscute la Kolosova (cinci exemplare)²¹³, Suuk—Su (cinci exemplare)²¹⁴, Arteksk²¹⁵, Pastyrsk²¹⁶, Nijna²¹⁷, Sudza (două exemplare)²¹⁸, Balakleja²¹⁹, Smorodino²²⁰, Lučistovo²²¹ și Esyky Kermen²²², la care se adaugă și alte piese provenite din localități necunoscute din regiunea Kiev²²³ și Čerkask²²⁴. Alte exemplare sînt atestate la Papă²²⁵, Gater²²⁶ și dintr-o localitate necunoscută din Ungaria²²⁷. De asemenea, un exemplar provine de la Staatsdorf²²⁸, din Austria, iar altul, reprezentînd o variantă destul de simplificată, de la Tiszabura, din Ungaria²²⁹.

²⁰⁰ A. Petre, *op. cit.*, în SCIV, 17, 1966, 2, p. 268—275.

²⁰¹ J. Werner, *op. cit.*, p. 162—171.

²⁰² B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 50—104.

²⁰³ A. Petre, *op. cit.*, p. 270—272.

²⁰⁴ S. Rață, *Fibula digitală de la Drașeni*, în SCIV, 16, 1965, 2, p. 379—381, fig. 1.

²⁰⁵ R. Maxim Alaiba, *O fibulă digitală la Bălteni—Vaslui*, în SCIVA, 32, 1981, 3, p. 459—461, fig. 1—2.

²⁰⁶ I. A. Rafalovič, *Dănceni mogil'nik tchernjuchovskoj kul'tury III—IV v.v. n.e.*, Chișinău, 1986, p. 24—26, pl. XIV/1—2; I. A. Rafalovič, N. V. Golțeva, *Ranneslanjanskoe poselenie V—VII vv Dănceni I*, în *ArchIssMold (1974—1975)*, Chișinău, 1981, p. 138—139, fig. 5/13.

²⁰⁷ I. Nestor, *op. cit.*, p. 438, nota 19; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 14/3; 15/1.

²⁰⁸ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 41, fig. 13/3; G. Coman, *op. cit.*, p. 269—270, fig. 158/1.

²⁰⁹ G. Török, *op. cit.*, p. 133; D. Csallany, *op. cit.*, p. 143, pl. CCXIII/15.

²¹⁰ Gh. Papuc, *O fibulă digitală de la Tropaeum Traiani și cîteva considerații asupra fibulelor de acest tip*, în *Pontica*, XX, 1987, p. 207—215.

²¹¹ D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. a II-a, București, 1958, p. 361—363, fig. 94.

²¹² J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 37/10—13; 38/15—16, 19, 39/20—28.

²¹³ J. Kalitinsky, *op. cit.*, pl. XXXVII/63; J. Werner, *op. cit.*, p. 160, pl. 39/28; B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 66, fig. 9/8; 12.

²¹⁴ N. I. Repnikov, *op. cit.*, p. 62—63, pl. VI/1, 7; VII/3, 7—8; J. Werner, *op. cit.*, p. 160—161, pl. 37/10; 39/20, 25, 27.

²¹⁵ J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 39/21 (Arteksk); N. I. Repnikov, *op. cit.*, p. 62, pl. VI/9.

²¹⁶ J. Kalitinsky, *op. cit.*, pl. 37/56; J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 39/17.

²¹⁷ J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 39/24.

²¹⁸ B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 64, 66, fig. 10/2; 11.

²¹⁹ J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 39/26.

²²⁰ B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 57, fig. 10/3; J. Kudlaček, *op. cit.*, p. 375, fig. 8/6.

²²¹ A. I. Aibabin, *op. cit.*, Simferopol, 1990, p. 22—26, fig. 17/3, 5—6; 19/1—2; 11/1; IV/1—2; V/1; VI/1.

²²² Idem, *op. cit.*, 1982, p. 187, fig. 10/3; idem, *op. cit.*, 1990, p. 22—26, fig. 18/1.

²²³ J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 39/29—30.

²²⁴ *Ibidem*, p. 160, pl. 37/12.

²²⁵ *Ibidem*, pl. 38/19.

²²⁶ *Ibidem*, pl. 37/11.

²²⁷ *Ibidem*, p. 161, pl. 39/23.

²²⁸ *Ibidem*, p. 160, pl. 38/15.

²²⁹ *Ibidem*, p. 162, pl. 42/43.

Prin forma, dimensiunile și unele elemente de redare a protuberanțelor laterale de pe placa piciorului, fibulele de acest tip sînt strîns înrudite cu grupul precedent. Deosebirea constă, așa cum am menționat, doar în înlocuirea decorului cu spirale prin cercuri concentrice sau cu punct, dispuse pe ambele plăci, uneori chiar și pe apendicele terminal sau pe butonii plăcii semidiscoidale. Exemplarul cel mai apropiat de prototipurile de bază (cele de tip *Arčar—Histrîa*) este cel descoperit la Draxini, care la baza arcului și la locul de îmbinare a plăcii piciorului cu apendicele terminal mai păstrează încă vizibile capetele sau ciocurile de pasăre stilizate, elemente importante în aprecierea corectă a legăturii dintre acest tip și cele din grupa I. Menționăm că decorul format din cercuri concentrice sau cu punct a fost larg folosit în orfevrăria romană tîrzie și bizantină, fiind frecvent întîlnit pe o serie de obiecte vestimentare și de podoabă, cum sînt diferite tipuri de catarame²³⁰ sau fibule de piciorul înfășurat²³¹. Prin urmare, ca și decorul în spirale, și ornamentul format din cercuri concentrice sau cu punct este unul din elementele decorative larg folosite în orfevrăria bizantină din secolele VI—VII.

Numărul mare de fibule de acest gen descoperite în regiunile Niprului Mijlociu și Crimeia pledează pentru producerea lor în aceste zone. Ca și tipul precedent, decorat cu spirale, noi credem că sub influența exemplarelor din grupa I și fibulele ornamentate cu cercuri concentrice sau cu punct au fost un produs al atelierelor goto-bizantine din Crimeia, care l-au răspîndit apoi în zonele înconjurătoare, fiind preluat de slavi sau de grupurile de călăreți nomazi. Este important de precizat că multe din aceste fibule au fost descoperite, fie în cîte un exemplar, fie chiar perechi, în morminte de înhumare (Suuk Su, Kolosova, Dănceni, Găter) care, potrivit ritualului, nu pot fi puse pe seama slavilor. Ele lipsesc din cimitirul de la Sărata Monteoru și nu sînt întîlnite nici în alte necropole slave de incinerare din Ucraina sau din alte părți. Prin urmare, indiferent de acceptarea și eventual de difuzarea lui și de către slavi, acest tip de fibulă nu poate fi socotit un element caracteristic numai acestei populații. Problema trebuie privită într-un context mai larg și în orice caz prin prisma contactelor care s-au putut stabili între slavii aflați în migrație și populațiile sedentare în mijlocul cărora aceștia s-au așezat temporar sau definitiv. În acest context, fibulele din grupa a II-a au putut fi folosite și de către alte populații și, în consecință, acolo unde ele apar nu trebuie întotdeauna să fie atribuite slavilor, dacă nu sînt însoțite de elemente caracteristice acestora. Menționăm că la sud de Dunăre fibulele de acest tip sînt pînă în prezent inexistente, ceea ce ne face să credem că folosirea lor este mai tîrzie, limitîndu-se probabil în prima jumătate a secolului al VII-lea²³² și poate și la începutul celei următoare, în orice caz după încetarea marilor migrații slave către Peninsula Balcanică. Evident, centrele de producție ale acestui gen de fibulă au fost cele din Crimeia, de unde s-a răspîndit și în unele zone ale Europei de sud-est prin intermediul unor populații aflate în migrație.

II.3. *Fibule cu placa superioară ornată cu butoni în formă de capete de pasăre unite*. Pînă în prezent, pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic, nu se cunoaște decît un singur exemplar, descoperit prin săpăturile arheologice întreprinse la Davideni²³³. Forma fibulei este aproximativ asemănătoare cu a tipurilor menționate anterior, cu excepția plăcii superioare semidiscoidale; unde butonii radiali sînt înlocuiți cu capete de pasăre stilizate, unite între ele prin prelungirea ciocului, într-un singur sens, butonul central avînd dimensiuni mai mari. Placa piciorului este de formă romboidală alungită, fiind prevăzută la îmbinarea ei cu arcul, cu apendicele terminal și pe lățimea ei maximă, cu protuberanțe circulare. Decorul este compus din cercuri concentrice simple sau cu punct, decor ce apare și pe apendicele terminal. În clasificarea lui J. Werner acest gen de fibulă este încadrat în tipul II—D. Analogii destul de apropiate în ceea ce privește forma și ornamentul sînt cunoscute printre descoperirile de la Suuk Su²³⁴, Pastyrsk²³⁵, Lučistovo²³⁶, Kerč²³⁷, Kuzmînskoe²³⁸ și din unele localități necunoscute din regiunea Kiev²³⁹, precum și la Alt Kossewen²⁴⁰ în Prusia Orientală.

²³⁰ S. Uenze, *Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahr*, in *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 31, 1966, 1—2, p. 146—152, 159—161, fig. 3/17, 21—23; 5/31—34, 36—38; 10/75—77; J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt*, in *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1, 1955, p. 47, pl. 7/B 4; 8/10; D. Gh. Teodor, *Piese vestimentare bizantine din secolele VI—VIII e.n. pe teritoriul României. I. Catarame cu placă fixă*, in *ArchMold*, XIV, 1991, p. 117—136, fig. 1/3, 8, 10; 3/8; 4/1—2, 4; 6/1—2.

²³¹ D. Gh. Teodor, *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V—VII e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, in *ArchMold*, XII, 1988, p. 200—209, fig. 2/4—5; 3/4; 7/8.

²³² Cităm selectiv: D. Csallany, *op. cit.*, pl. III/12; XVIII/11; CLXX/26; CXCVIII/34; CCII/14; CCXVI/3; CCLXIII; CCLXV/10—12; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 20—22, fig. 8/1, 6, 8; 9/4; A. Petre, *op. cit.*, Bucu-

rești, 1987, p. 59, 61, 69—70, pl. 106/154 c; 109/165 c; 126/200 i-j.

²³³ Fibula a fost descoperită în 1990 de către I. Mîtreă, care ne-a oferit informațiile necesare, pentru care îi mulțumim și pe această cale.

²³⁴ N. I. Repnikov, *op. cit.*, p. 62, pl. VI/3, 6; VII/1; J. Werner, *op. cit.*, p. 160—161, pl. 38/17; 40/31—32, 35; idem, *Nekotorые mogil'niki oblasti Krymskikh gotov*, in *Zapiski Odesskogo-obščestva*, Odessa, 1907, pl. 1/6.

²³⁵ J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 40/33.

²³⁶ A. I. Aibabin, *op. cit.*, Simferopol, 1990, p. 22—26, fig. 17/4; 18; VI/2.

²³⁷ *Ibidem*, fig. 18/3.

²³⁸ J. Werner, *op. cit.*, p. 161, pl. 40/38 cu bibliografia mai veche.

²³⁹ *Ibidem*, pl. 40/34.

²⁴⁰ *Ibidem*, pl. 40/36.

Două exemplare fragmentare au fost descoperite în insula Gotland ²⁴¹ și Vestmanland ²⁴², în Suedia. Variante mai complicate ale acestui tip se întâlnesc, de exemplu, în Crimeia la Lučistovo ²⁴³.

Prezența capetelor de pasăre stilizate, care înlocuiesc butonii radiali de pe marginea plăcii superioare, le apropie de exemplarele goto-crimeiene cu trei sau cinci butoni în formă de capete de pasăre uniți între ei, datînd dintr-o perioadă mai timpurie ²⁴⁴. Și alte detalii, la unele piese, cum sînt păstrarea protuberanțelor laterale de pe placa piciorului, avînd forme de capete de pasăre stilizate, întăresc ideea derivației lor din fibulele goto-crimeiene, existînd numeroase variante, care pot fi socotite ca intermediare. În unele din mormintele gotice din Crimeia, de la Suuk Su, Lučistovo, Eski Kermenî etc., tipurile de fibulă din grupa a II-a apar împreună, indiferent de variantă sau tip, ceea ce demonstrează folosirea lor concomitentă. Prezența lor numeroasă în mormintele de înhumăție din Crimeia, ca și din alte părți exclude folosirea lor de către slavi și le raportează neîndoiește orizontului goto-bizantin de aici.

Ca urmare a relațiilor comerciale, prin centrele de desfacere a produselor provenite din Crimeia (ca cel de la Pastyrsk, de exemplu), asemenea tip de fibulă a fost difuzat, de asemenea, în rîndul populațiilor slave sau nomade din zonele nord-pontice, care apoi l-au vehiculat înspre vest. Prin aceleași căi s-au răspîndit în sud-estul Europei și unele fibule cu plăci cordiforme sau cu motive antropozomorfe, specifice zonelor ucrainiene și utilizate mai ales de nomazi, piese care au ajuns pînă în Pannonia, Jugoslavia și Albania ²⁴⁵.

După cum a reieșit din succinta prezentare a fibulelor „digitate” din categoria celor care au fost atribuite în exclusivitate slavilor, în regiunile carpato-dunăreano-pontice există în prezent un număr destul de mare de descoperiri care, prin diversitatea tipurilor pe care le prezintă, ridică o serie de probleme referitoare la originea, evoluția, cronologia și difuzarea acestui gen de obiecte vestimentare. De la început trebuie subliniată constatarea că apariția acestor tipuri de fibulă trebuie legată de existența, încă din secolele III—IV a exemplarelor de origine romană, avînd placa superioară semidisoidală prevăzută cu trei butoni și placa piciorului romboidală sau trapezoidală, scurtă sau alungită, fără protuberanțe și adesea lipsite de apendicele terminal. Aceste fibule au fost lucrate din argint sau bronz și au avut o mare circulație în timp și spațiu, fiind folosite atît de populația Imperiului, cit și de cele care au intrat în sfera de influență a acestuia. Evoluția de la fibula romană cu placa superioară semidisoidală pînă la apariția fibulei „digitate” de felul celor pe care le-am prezentat mai sus, pare să fie destul de clară, între unele și altele existînd, firește, numeroase tipuri intermediare care, la rîndul lor au devenit capete de serie ce au determinat producerea în timp a numeroase variante. Deși la baza realizării unor astfel de fibule „digitate” a stat concepția artistică a meșterilor orfevieri bizantini, numeroase elemente ornamentale specifice lumii barbare au fost acceptate de centrele de producție din Imperiu, fiind apoi prelucrate și transformate în mod creator, ceea ce a dus la apariția unei mari diversități de forme și ornamente. Datorită condițiilor social-economice, inferioare celor din Bizanț, imitarea acestor produse în lumea barbară a dus în multe cazuri la simplificarea tipurilor de bază și chiar la o degenerare a lor, procesul extinzîndu-se în așa măsură încît noile produse au putut deveni uneori preferate pentru un anume timp. Desigur, fenomenul nu trebuie generalizat la toate produsele, fiind cunoscut faptul că, de exemplu seria fibulelor germanice sau france oferă un număr considerabil de piese, de o înaltă execuție artistică, în timp ce în lumea romano-bizantină s-au creat și folosit adesea piese vestimentare mult mai modeste.

Revenind la fibulele „digitate” din categoria acelor pe care le-am prezentat, încercăm să subliniem importanța acestora din punct de vedere etno-cultural și cronologic. Dacă pentru numeroasele tipuri din prima grupă, a celor cu mască umană pe apendicele terminal al plăcii piciorului, geneza lor nu poate fi legată decît de regiunile carpato-balcanice, capetele de serie fiind create în mod cert în atelierele bizantine, cele din grupa a doua, a căror trăsătură principală o constituie prezența figurii zoomorfe pe apendicele terminal al plăcii inferioare, comportă încă unele discuții. Atribuite parțial sau total, fie germanilor, fie slavilor, fibulele din grupa a doua se dovedesc a fi fost create sub influența directă a atelierelor bizantine; în acest sens pledînd nu numai tehnica lor de lucru, ci și o serie de elemente decorative de sorginte romană tîrzie, conservate sau doar în parte modificate, în funcție de preferințele celor care le solicitau. În timp ce populațiile aflate în zonele din imediata vecinătate a Imperiului au fost mult mai mult implicate în procesul transformărilor

²⁴¹ *Ibidem*, pl. 40/37.

²⁴² *Ibidem*, p. 160, pl. 38/18.

²⁴³ A. I. Aibabin, *op. cit.*, p. 22—26, fig. 21/1—2; VII/1—2.

²⁴⁴ De exemplu: B. A. Rybakov, *op. cit.*, p. 54, fig. 8/1; J. Kudlaček, *op. cit.*, p. 375, fig. 8/3; H. Kühn, *op. cit.*, vol. II, Graz, 1974, p. 262/64, 57—64, 58; A. I. Aibabin, *op. cit.*, p. 21—23, fig. 15/1.

²⁴⁵ J. Kalitinsky, *op. cit.*, pl. XXXIX/83—90; XL; XLI/103—107; J. Werner, *op. cit.*, p. 158, pl. 34—35; D. Dimitrievic, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba Naroda*, Zemun, 1962, p. 63, fig. 1; I. A. Rafalović, *op. cit.*, Chișinău, 1972, p. 199, fig. 3/2—3; S. Anamali, H. Spahiu, *Varreza arbërare e Krufës*, în *Illiria*, IX—X, 1979—1980, p. 59—61, pl. I/11.

artistice petrecute în Bizanț, participând indirect la înnoirile care au avut loc, anumite grupuri etno-culturale, mai depărtate geografic, au acceptat doar unele din rezultatele acestui proces, preferând numai anumite tipuri de obiecte produse în Imperiu, probabil și în funcție de posibilitățile lor de a le procura. Este și cazul fibulelor „digitate” din regiunile Niprului Mijlociu unde, după părerea noastră, în contactul cu mărfurile produse de atelierele gotice din Crimeia, slavii și alte populații au putut prelua anumite tipuri, pe care le-au folosit temporar. Este cunoscut faptul că atelierele din Crimeia aveau o îndelungată și bogată tradiție în producerea unor numeroase obiecte vestimentare, de podoabă, casnice etc., menținând în mod creator elementele culturale romane timpurii, pe care le-au îmbinat ingenios cu cele ale lumii nord-pontice și orientale. În atelierele din Crimeia s-a creat astfel o sinteză, specifică teritoriilor nord-pontice, mereu reinnoită de elementele vehiculate de nemurimăritele populații nomade, care s-au stabilit în aceste zone. În felul acesta, atelierele din Crimeia au avut același rol de principal producător pentru populațiile din zonele nord-pontice, ca și acelea bizantine pentru regiunile din vecinătatea Dunării Mijlocii și Inferioare.

Prin urmare, considerăm că fibulele „digitate” din grupa a doua au fost create în atelierele goto-bizantine din Crimeia, care le-au produs apoi în serie și le-au răspândit și la alte populații prin intermediul unor centre comerciale, cum a fost cazul așezării de la Pastyrsk, de exemplu. Este posibil ca unele din produsele acestor ateliere să fi fost difuzate și la populațiile slave care, în deplasarea lor către sud-vest atinseseră deja granița dintre zonele păduroase cu stepele nord-pontice, drumurile principale de comerț fiind, în secolele VI—VII cursurile inferioare și mijlocii ale Niprului, Bugului de Sud și Nistrului. Avându-se în vedere stadiul cunoștințelor tehnice la slavii din această vreme, aflați încă în migrație, stadiu incomparabil mai scăzut față de cel existent în Crimeia, este dificil de precizat dacă asemenea fibule au putut fi într-adevăr imitate sau modificate de către slavi, creându-se unele variante locale. Noi credem că, în general, poate cu unele excepții, fibulele „digitate” nu s-au răspândit în principal în masa populațiilor slave din regiunile bugo-niprovienice, ci mai curând în siml populațiilor semi-nomade sau nomade, care locuiau întinsele zone nord-pontice din vecinătatea Crimeiei. În acest caz, cei care au putut prelua și difuza eventual spre sud-vest unele variante ale fibulelor din grupa a doua mai ales, au fost anții, populație pe care o considerăm neslavă, probabil, mai curând, un conglomerat de triburi kutriguro-alane²⁴⁶. Teza potrivit căreia aceste fibule au fost vehiculate înspre vest de kutriguro-alani pare să fie susținută de constatarea că, până în prezent, asemenea obiecte vestimentare au apărut numai în morminte de înhumăție, care nu pot fi puse pe seama slavilor, că în cimitirile slave din Ucraina ele lipsesc și că, întotdeauna, în obiectivele în care sînt atestate, ele sînt însoțite constant și de vestigii de proveniență autohtonă sau bizantină. Mai mult, în unele din necropolele gotice din Crimeia s-au descoperit numeroase variante ale diferitelor tipuri, ceea ce dovedește că erau frecvent folosite de populația care locuia aici. Cu excepția cimitirului de la Sărata Monteoru (despre a cărei apartenență exclusiv slavă s-au exprimat unele indoieli)²⁴⁷, în spațiul carpato-dunăreano-pontic fibulele din grupa a doua sînt atestate tot în morminte de înhumăție sau în așezări aparținînd, în principal, populației romane. În acest caz, fibulele „digitate” din grupa a doua nu mai pot fi considerate creații exclusiv slave și nici difuzate în zonele Europei de sud-est numai de către aceștia.

Aceleași concluzii, după cum s-a arătat, se pot desprinde și din analiza fibulelor „digitate” aparținînd grupei I. Modelele amprentatoare descoperite în regiunile carpato-dunărene (București—Tei, Felnac, Banat), motivele ornamentale, numărul și variantele existente dovedesc incontestabil că multe din exemplarele aparținînd grupei I au fost produse local, fiind folosite în principal de populația autohtonă, romană. Firește, nu excludem că unele din aceste fibule să fi fost folosite și de către germani sau slavi, care le-au preluat în urma contactului pe care l-au avut cu autohtonii.

Cronologia celor mai multe din fibulele grupelor I și II, descoperite în regiunile carpato-dunăreano-pontice, nu poate fi, în momentul de față, decît larg precizată, deoarece condițiile în care au fost scoase la iveală nu sînt în toate cazurile bine cunoscute. Așa cum s-a arătat, cu prilejul prezentării fiecărui tip și variantă aparținînd celor două grupe principale, în mai multe cazuri asemenea fibule au apărut în morminte de înhumăție sau în complexe de locuire însoțite de obiecte vestimentare și de podoabă, unele sau ceramică de factură bizantină sau locală (neslavă), caracteristice, în general, celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea și primei jumătăți a secolului al VII-lea. Pentru unele tipuri din grupa a doua limitele cronologice ar putea fi admise chiar pînă în al treilea sfert al veacului al VII-lea, inclusiv, situație similară și pentru unele variante ale grupei I. Această încadrare a ținut seama și de cronologia stabilită pentru piesele identice uneori ca dimensiuni, formă și ornamente, provenind din complexe închise, bine datate, din Crimeia sau din alte părți.

²⁴⁶ Teză prezentată la sesiunea anuală a Institutului de Arheologie, Iași, 27—28 mai 1991. Părerii asemănătoare la: M. I. Artamanov, *Etničeskata prinadlženost i istoričeskoto značenie na Pastirskata kultura*, în *Arheologia — Sofia*, XI, 1969, 3, p. 1—8; I. P. Russanova, *Pamjatniki tipa Pen'konki*, în *Problemy Arheologii*, II, Leningrad, 1978, p. 114—118.

²⁴⁷ I. Nestor, *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 289—296; idem, *Arheologia perioadei de trecere la feudalism pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii*, XV, 1962, 6, p. 1425.

Analizând ansamblul descoperirilor de fibule „digitate” de acest fel, cunoscute până în prezent pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic, se poate spune că, alături de regiunile Peninsulei Balcanice și Crimeia, una din zonele în care asemenea obiecte s-au produs au fost și cele de la nordul Dunării de Jos. Cauzele care au dus la încetarea producției acestor fibule, către ultimul sfert al veacului al VII-lea sînt încă dificil de precizat. Deplasările noilor grupuri de nomazi bulgari și avari în stepele nord-pontice și schimbările care au intervenit în eșichierul politic al sud-estului european sau din Crimeia, ca și prefacerile etno-lingvistice și social economice, înregistrate pe spații geografice mai largi, au putut determina încetarea producției unor centre meșteșugărești, distrugerea piețelor de desfacere și nesigurarea căilor comerciale. Instalarea definitivă a slavilor în Peninsula Balcanică, în cursul secolului al VII-lea și criza social-economică și religioasă care a cuprins Bizanțul, mai ales în veacul următor, explică limpede prefacerile profunde care s-au petrecut în demografia și cultura din aceste părți ale Europei de sud-est, prefaceri care au avut importante consecințe și în evoluția economică, socială, etnolingvistică și culturală din spațiul carpato-dunăreano-pontic. În acest context, dispariția fibulelor „digitate” către sfîrșitul secolului al VII-lea poate fi mai bine explicată și evidențiată ca o realitate istorică, avînd semnificații importante în evoluția relațiilor multiple dintre lumea romanică nord-dunăreană și aceea a Bizanțului din imediata ei vecinătate.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

I. FIBULE CU MASCĂ UMANĂ PE PICIOR

- I.1. *Fibule cu placa piciorului trapezoidală de tip Coșoveni—Vețel.*
1. COȘOVENII DE JOS, JUD. DOLJ. 1 exemplar, argint aurit; 19,5 cm; tezaur?, mormînt? Cf. I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Germania*, 22, 1938, p. 33—41, fig. 7.
 2. FERIGILE, JUD. VÎLCEA. 1 exemplar, bronz; 9,9 cm; izolat. Cf. Gh. Petre, A. Stoican, în *SCIVA*, 27, 1976, 1, p. 115—118.
 3. ORLEA (I), JUD. OLT. 1 exemplar fragmentar bronz; 3,3 cm; izolat; Cf. D. Berciu, E. Beninger, în *Mitt. d. Anthrop. Ges. Wien*, 67, 1937, p. 194, fig. 1.
 4. RĂZBOIENI—FELDIOARA, JUD. BRAȘOV. 1 exemplar fragmentar, potin; 11 cm; izolat. Cf. K. Horedt, în *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 675, fig. 15/5.
 5. TRANSILVANIA, LOCALITATE NECUNOSCUTĂ. 1 exemplar fragmentar, potin?; 4 cm; izolat. Cf. K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgen*, București, 1958, p. 93, fig. 28/5.
 6. VEȚEL (MICIA), JUD. HUNEDOARA. 1 exemplar, potin; 12,1 cm; izolat. Cf. I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Germania*, 22, 1938, p. 33—41, pl. 9/3.
- I.2.1. *Fibule cu piciorul în formă de liră, de tip Gîmbaș.*
1. BANAT, LOCALITATE NECUNOSCUTĂ. 1 exemplar, potin. Model aprentator; 8,6 cm; izolat. Cf. I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Germania*, 22, 1938, p. 37, pl. 9/2.
 2. CORNEȘTI, JUD. CLUJ. 1 exemplar, bronz; 9,6 cm; mormînt de inhumație. Cf. A. Pálko, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 677—678, pl. 1/5.
 3. GÎMBAȘ, JUD. ALBA. 2 exemplare identice, bronz; 9,2 cm; mormînt de inhumație. Cf. I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Germania*, 22, 1938, p. 153, pl. 29/3.
 4. HORGA, JUD. VASLUI. 1 exemplar, fragmentar, bronz; 5,0 cm; așezare. Cf. D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 13/1; G. Coman, *Stăruință, continuitate*, București, 1980, p. 131, fig. 158/2.
 5. VELA, JUD. DOLJ. 1 exemplar fragmentar, bronz; 2,8 cm; izolat. Cf. I. Nestor, C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Germania*, 22, 1938, p. 37, fig. 1/1.
 6. VÎRTOP, JUD. DOLJ. 1 exemplar fragmentar, bronz; 2,5 cm; izolat. Cf. M. Comșa, în *SCIV*, 12, 1961, 1, p. 105—106.
- I.2.2. *Fibule miniaturale cu placa piciorului în formă de liră, de tip Sărata Monteoru—Drănic.*
1. BRATEI, JUD. SIBIU. 2 exemplare, bronz; 5,3 cm; 4,3 cm; mormînt 113 și 130, cimitirul nr. 3. (inedite), informații Eug. Zaharia.
2. CERNOVKA, RAION CERNĂUȚI, UCRAINA. 1 exemplar, bronz; 5,6 cm; așezare. Cf. B. A. Timoșciuk, P. P. Russanova, L. P. Mihailina, în *SA*, 2, 1981, p. 91, fig. 7.
3. DRĂNIC, JUD. DOLJ. 1 exemplar, bronz; 5,5 cm; izolat. Cf. O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, în *Drobeta*, II, 1976, p. 97, fig. 3/8.
4. LĂUNI, JUD. TELEORMAN. 1 exemplar, bronz; 5,5 cm; izolat. Cf. I. Spiru, în *RevMuz*, 6, 1970, p. 531.
5. ORLEA (III), JUD. OLT. 1 exemplar fragmentar, bronz; 1,6 cm; izolat. Cf. M. Comșa, în *SCIV*, 12, 1961, 1, p. 105.
6. PAȘCANI, JUD. IAȘI. 1 exemplar, bronz; 4,3 cm., izolat. Cf. D. Gh., Teodor, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Roma, 1984, p. 78—80, fig. 6/2; T. Bița, în *ArhMold*, X, 1985, p. 99—100, fig. 1.
7. POIAN, JUD. COVASNA. 1 exemplar, bronz; 3,4 cm; așezare. Cf. Z. Székely, *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 353—358, fig. 2/1.
8. SĂRATA MONTEORU, JUD. BUZĂU. 3 exemplare, argint, bronz aurit, bronz; 4,2 cm; 4,1 cm; 4,1 cm; mormînt de incinerare. Cf. I. Nestor, Eug. Zaharia, în *Materiale*, 5, 1959, p. 516—517, fig. 3; idem, *Materiale*, 6, 1959, p. 513, fig. 1/7.
- I.3. *Fibule cu placa piciorului romboidală și ciocuri de pasăre stilizate, de tip Plenița—Izvoarele.*
1. BĂLENI, JUD. DÎMBOVIȚA. 1 exemplar, bronz, circa 5,5 cm; așezare. Informații L. Muscă, Tîrgoviște (inedit).
 2. BRATEI, JUD. SIBIU. 2 exemplare, bronz; 6,5 cm; 6,1 cm; mormînt 211 și 255, cimitirul nr. 3. Informații Eug. Zaharia (inedite).
 3. BREBENI, JUD. OLT. 1 exemplar, bronz; 6,7 cm; izolat. Cf. M. Butoi, în *RevMuz*, 5, 1970, p. 434—435.
 4. BULEȚA, JUD. VÎLCEA. 1 exemplar, bronz; 6,5 cm; izolat. Cf. Gh. Petre, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 185—186.
 5. BUCUREȘTI, CARTIER DĂMĂROAIA. 1 exemplar fragmentar, bronz; 3,2 cm; așezare. Cf. D. V. Rosetti, în *Germania*, 18, 1934, p. 207, fig. 1/9.
 6. CÂSCIOARELE, JUD. CĂLĂRAȘI. 1 exemplar, bronz; 6,5 cm.; izolat. Cf. M. Comșa, B. Ionescu, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 419—421.
 7. DROBETA—TURNU SEVERIN, JUD. MEHEDINȚI. 1 exemplar fragmentar, bronz; 3,7 cm; izolat. Cf. M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 217, fig. c.
 8. FĂRCAȘELE, JUD. OLT. 1 exemplar, bronz; 6,5 cm; izolat. Cf. M. Nica, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 327—329.

9. GARVĂN (DINOGETIA), JUD. TULCEA. 1 exemplar, bronz; 7,1 cm; așezare romano-bizantină. Cf. Gh. Ștefan și colab., în *Materiale*, 6, 1959, p. 632, fig. 7.
10. IAȘI—CRUCEA LUI FERENȚ, JUD. IAȘI. 1 exemplar, bronz; 7,3 cm; așezare. Cf. D. Gh. Teodor, în *Cercetări*, Iași, 11, 1971, p. 118—127, fig. 3.
1. IZVOARELE, JUD. MEHEDINȚI. 1 exemplar, bronz; 6,4 cm; izolat. Cf. M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 217, fig. b.
2. MIROSLĂVEȘTI, JUD. IAȘI. 1 exemplar, bronz; circa 6,0 cm; izolat. Informații T. Bița, Pașcani (inedit).
3. MUNTENIA, LOCALITATE NECUNOSCUȚĂ. 1 exemplar, bronz; 3,0 cm; izolat. Cf. D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1945, p. 505, fig. 11/122.
4. NEGULEȘTI, JUD. BACĂU. 1 exemplar fragmentar, bronz; 4,2 cm izolat. Cf. I. Mîtreă, în *Carpica*, XVIII—XIX, 1986—1987, p. 261—263.
5. ORȘOVA (DIERNA), JUD. MEHEDINȚI. 1 exemplar fragmentar, bronz; 5,0 cm; izolat. Cf. G. Török, în *Dolgozatok*, XII, 1936, p. 137.
6. PLENIȚA, JUD. DOLJ. 1 exemplar, bronz; 8,0 cm; izolat. Cf. C. S. Nicolăescu-Ploșșor, în *Arheologia Olteniei*, 4, 1925, p. 7, fig. 49.
- I.4. *Fibule cu placă piciorului romboidală și perechi duble de ciocuri de pasăre stilizate, de tip Sarmizegetusa.*
1. BRĂTEI, JUD. SIBIU. 1 exemplar, bronz; 5,5 cm., mormintul 167, cimitirul 3. Informații Eug. Zaharia (inedit).
2. SARMIZEGETUSA, JUD. HUNEDOARA. 1 exemplar, potin; 7,0 cm; izolat. Cf. J. Hampel, *Altertümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*, I, Braunschweig, 1905, p. 321, fig. 804.
- I.5. *Fibule miniaturale cu placă romboidală, triunghiulară sau alungită, cu ciocuri de pasăre stilizate, de tip București Tei — Suceava — Piatra Frecăței.*
1. BRĂTEI, JUD. SIBIU. 1 exemplar, bronz; 4,9 cm; mormintul 149, cimitirul nr. 3. Informații Eug. Zaharia (inedit).
2. BUCUREȘTI, CARTIERUL TEI. 1 exemplar, potin; model amprentator; 4,95 cm; așezare. Cf. D. V. Rosetti, în *Germania*, 18, 1934, p. 207, fig. 1/4.
3. BUDUREASCA (VALEA), JUD. PRAHOVA. 1 exemplar, bronz; 4,95 cm; așezare. Cf. V. Teodorescu, M. Peneș, în *Anuarul Muzeului de istorie și arheologie Prahova*, I, 1984, p. 20, fig. 22/2.
4. GOROȘEVA, RAION HOTIN, UCRAINA. 1 exemplar, bronz; 5,0 cm; așezare. Cf. V. D. Baran, S. P. Pačkova, în *Archeologia*, Kiev, 18, 1975, p. 95, fig. 8.
5. HANSCA, RAION IALOVENI, REP. MOLDOVA. 1 exemplar, bronz; 5,90 cm; așezare. Cf. I. A. Rafalovič, *Slavjane VI—IX vekov v Moldovii*, Chișinău, 1972, p. 32, fig. 2; 3/1.
6. PIATRA FRECĂȚEI (BEROE), JUD. TULCEA. 2 exemplare, bronz; 4,90 cm; și 5,1 cm; mormint de înhumație B/42. Cf. A. Petre, în *Materiale*, 8, 1962, p. 581, fig. 18/1.
7. RAȘCOV, RAION HOTIN, UCRAINA. 1 exemplar, bronz; 4,7 cm; așezare. Cf. V. D. Baran, *Pračkaja kul'tura podnestrov'ja*, Kiev, 1988, p. 116, fig. 15/35.
8. SĂCUIENI, JUD. BIHOR. 1 exemplar, bronz; 4,6 cm; mormint de înhumație. Cf. N. Chidioșan, Z. Nanássy, în *AMN*, 5, 1968, p. 517—520.
9. SĂRATA MONTEORU, JUD. BUZĂU. 3 exemplare, dintre care unul fragmentar, bronz; 4,5 cm; 4,3 cm; 3,1 cm; morminte de incineratie. Cf. I. Nestor, Eug. Zaharia, în *SCIV*, 6, 1955, 3, p. 510—511, fig. 11/1; idem, în *Materiale*, 6, 1959, p. 513, fig. 1/2—3.
10. SUCEAVA, JUD. SUCEAVA. 1 exemplar, bronz; 3,9 cm; așezare. Cf. M. D. Matei, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 381, fig. 7.
- I.6. *Fibule cu placă piciorului romboidală sau trapezoidală cu protuberanțe circulare, de tip Desa—Felnac—Virtoape.*
1. DESA, JUD. OLT. 1 exemplar, bronz; 6,7 cm; izolat. Cf. D. Popescu, în *Dacia*, IX—X; 1945, p. 505, fig. 11/121; C. S. Nicolăescu-Ploșșor, în *Dacia*, XI—XII, 1948, p. 310—311.
2. FELNAC, JUD. ARAD. 1 exemplar fragmentar, bronz, potin?; model amprentator; mormint de înhumație; 3,5 cm. Cf. N. Fettich, în *Archeologia Hungarica*, I, 1926, p. 32, pl. IV/21.
3. MUNTENIA, LOCALITATE NECUNOSCUȚĂ. 1 exemplar, bronz; 7,1 cm; izolat. Cf. D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1945, p. 505, fig. 11/122.
4. NANOV, JUD. TELEORMAN. 1 exemplar, bronz; 8,1 cm; izolat. Cf. I. Spiru, în *RevMuz*, 6, 1970, p. 31.
5. RĂCARI, JUD. DOLJ. 1 exemplar, bronz; 4,4 cm. Cf. J. Werner, în *Reincke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 154, pl. 30/34, menționată ca fiind din Banat; vezi D. Tudor, în *Apulum*, 5, 1965, p. 254—258, fig. 11/2.
6. SĂRATA MONTEORU, JUD. BUZĂU. 2 exemplare, dintre care unul fragmentar, bronz; 6,4 cm; 2,8 cm; morminte de incineratie. Cf. I. Nestor, Eug. Zaharia, în *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 511, fig. 11/3; idem, în *Materiale*, IV, 1957, p. 192, fig. 1/1.
7. VIRTOAPE, JUD. TELEORMAN. 1 exemplar, bronz; 8,0 cm; izolat. Cf. S. Dolinescu-Ferche, P. Voievozeanu, în *RevMuz*, 4, 1969, p. 354—355.

II. FIBULE CU FIGURĂ ZOOMORFĂ PE PICIOR

- II.1. *Fibule cu picior romboidal ornamentale cu spirale în formă de S.*
1. BUCUREȘTI, CARTIER BĂNEASA. 1 exemplar fragmentar, bronz; cca. 4 cm; așezare. Cf. M. Constantiniiu, în *SCIV*, 17, 1966, 4, p. 668, fig. 2/2.
2. BUCUREȘTI, STRADA „SOLDAT GHIVAN”. 1 exemplar fragmentar, bronz; 3,8 cm; așezare. Cf. Gh. Cazimir, în *Istoria orașului București*, București, I, 1965, p. 59, fig. 2.
3. BUDEȘTI, JUD. VASLUI. 1 exemplar fragmentar, bronz; 6,5 cm; izolat. Cf. I. Nestor, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 438, nota 19; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în secolele V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 14/1.
4. FILIAȘI, JUD. HARGHITA. 1 exemplar fragmentar, bronz; 3,9 cm., așezare. Cf. Z. Székely, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie — 1964*, II, București, 1970, p. 147—148, fig. 5/1.
5. GALIȚA (DERVENT), JUD. CONSTANȚA. 1 exemplar fragmentar, bronz 4,2 cm; așezare. Cf. P. Diaconu, în *SCIV*, 13, 1962, 2, p. 447—448, fig. 1.
6. IAȘI—CRUCEA LUI FERENȚ, JUD. IAȘI. 1 exemplar, bronz aurit; 11,6 cm; așezare. Cf. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, în *AȘUI*, 7, 1956, 2, p. 8, fig. 3.
7. SLAVA RUSĂ (IBIDA), JUD. TULCEA. 2 exemplare fragmentare, bronz; 4,4 cm; 4,1 cm; așezare. Cf. A. Opaît, în *SCIVA*, 42, 1991, 1—2, p. 45, fig. 19/37—38.
8. ȘULETEA, JUD. VASLUI. 1 exemplar fragmentar, bronz; 4,0 cm; izolat. Cf. C. Cihodaru, R. Vulpe și colab., în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 219, fig. 4/3; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 41, fig. 14/4.
- II.2. *Fibule cu placă romboidală sau trapezoidală ornamentată cu cercuri concentrice și cu puncte.*
1. ADANCLISI (TROPÆUM TRAIANI), JUD. CONSTANȚA. 1 exemplar, bronz; 11,2 cm; așezare romano-bizantină. Cf. Gh. Papuc, în *Pontica*, XX, 1987, p. 207—215.
2. BĂLTENI, JUD. VASLUI. 1 exemplar, bronz; 15,8 cm; izolat. Cf. R. Maxim-Alaiba, în *SCIVA*, 32, 1981, 3, p. 459—461, fig. 1—2.
3. DÂNCENI, RAION STRĂȘENI, REP. MOLDOVA. 3 exemplare, unul fragmentar; 14,3 cm; 3,0 cm; mormint de înhumație, așezare. Cf. I. A. Rafalovič, *Dânceni moșii'nik tcherniachovskoj kul'tury III—IV v. v. n.e.*, Chișinău, 1986, p. 24—26, pl. XIV/1—2; I. A. Rafalovič, N. V. Golțeva, în *Archeologia Issledovanja v Moldavii*,

- (1974—1976 g.g.), Chişinău, 1981, p. 138—139, fig. 5/13.
4. DRAXINI, JUD. BOTOŞANI. 1 exemplar, bronz; 13,4 cm; izolat. Cf. S. Raţă, in *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 379—381, fig. 1.
5. ORLEA (II), JUD. OLT. 1 exemplar, bronz; 7,0 cm; izolat. Cf. D. Tudor, in *Oltenia Romană*, ed. a II-a, Bucureşti, 1958, p. 361—362, fig. 94/1.
6. PECICA, JUD. ARAD. 2 exemplare fragmentare, bronz; 2,8 cm; 2,0 cm; izolat. Cf. G. Török, in *Dolgođtok*, XII, 1936, p. 133.
7. VINDEREI, JUD. VASLUI. 1 exemplar, bronz; 8;5 cm; izolat. Cf. D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iaşi, 1978, p. 41, fig. 13/3.
8. YUTCANI, JUD. VASLUI. 1 exemplar fragmentar, bronz; 12,2 cm; izolat. Cf. I. Nestor, in *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 438, nota 19; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iaşi, 1978, p. 41, fig. 14/3; 15/1.

FIBULES „DIGITÉES” DES VIe—VIIe SIÈCLES DANS L'ESPACE CARPATO-DANUBIEN-PONTIQUE

RÉSUMÉ

Dans les régions carpato-danubiennes-pontiques, comme suite des recherches intenses entreprises les dernières décennies, on a découvert un nombre considérable de fibules „digitées”. L'intérêt particulier avec lequel cette sorte d'objets vestimentaires ont été et sont encore étudiés est dû non seulement au très grand nombre d'exemplaires connus, en général, en Europe, à la variété des formes et de leurs ornements, mais aussi à la conception conformément à laquelle de telles fibules peuvent constituer de bons critères d'encadrement chronologique et de détermination ethno-culturelle. En analysant le technique de travail, les formes et les ornements et en essayant d'établir l'origine et l'évolution de chaque type, on a pu préciser que certaines catégories de fibules „digitées” peuvent être considérées comme spécifiques uniquement à certaines populations. Pourtant la diffusion de certains exemplaires de même type sur des espaces très larges et à des populations différentes ne justifie pas dans toutes les situations l'appartenance de ces pièces uniquement à un seul groupe humain.

Parmi les nombreuses découvertes de fibules „digitées” connues dans les régions carpato-danubiennes-pontiques, dans cette étude on présente et on analyse seulement les exemplaires que certains chercheurs ont attribué en exclusivité aux Slaves. Le premier qui a étudié les découvertes de ce genre de la Roumanie a été le savant allemand J. Werner qui, il y a quatre décennies, dans une remarquable étude concernant les fibules „digitées” nommées par lui „slaves”, a analysé tous les exemplaires connus dans son temps en Europe et dans l'Asie Mineure. Après l'apparition de l'ouvrage de J. Werner, dans la littérature archéologique roumaine ont apparu une série de travaux consacrés à la recherche de ces types de fibules découvertes en Roumanie, appartenant à I. Nestor, A. Petre, M. Comşa, D. Gh. Teodor et d'autres, qui ont exprimés des points de vue analogues ou différents concernant l'origine, l'évolution et l'appartenance ethno-culturelle de ces pièces. Quoique la classification typologique de ces fibules proposée par J. Werner reste aujourd'hui encore en général valable, le grand nombre d'exemplaires découverts ces dernières années impose pourtant quelques modifications et évidemment de nouvelles précisions et conclusions concernant l'origine, l'évolution et l'attribution ethno-culturelle à certaines d'entre elles.

En ce qui concerne les fibules soi-disantes „slaves”, dans les régions carpato-danubiennes-pontiques on connaît environ 80 exemplaires, parmi lesquels approximativement 30 proviennent de tombeaux d'inhumation ou d'incinération, 19 des établissements, les reste mises au jour accidentellement.

En acceptant en général la classification proposée par J. Werner en deux groupes principaux, le premier groupe où l'on a inclus les fibules à masque humain sur pied et le deuxième comprenant les fibules à figures zoomorphes sur pied, l'auteur, se basant sur les modifications importantes que subit la forme de la plaque du pied et les ornements durant leur évolution, ainsi que d'autres détails techniques, présente les types de fibules suivants :

I. Fibules à masque humain sur pied.

I.1. *Fibules à plaque du pied trapézoïdale, du type Coşovenii-Veşel*. Dans ce type on a inclus les pièces de Coşovenii de Jos, Veşel, Războieni-Feldioara, Ferigele, Orlea (I) et d'une localité inconnue de Transylvanie (fig. 1). Elles appartiennent aux types I A—I B de la classification de J. Werner. La plupart des analogies sont attestées dans la Péninsule Balkanique et, isolément, dans la Hongrie ou l'Ukraine aussi.

La répartition géographique de ce type montre que la zone principale de diffusion a été l'espace carpato-balkanique, où peut-être il a été produit, comme le démontrent les ornements d'origine byzantine, la technique de travail et d'autres détails techniques spécifiques aux ateliers de l'Empire. Le fait que quelques-unes de ces pièces ont apparues dans les tombeaux d'inhumation et dans des établissements autochtones avec des objets d'origine byzantine, ainsi que leur absence ou leur rareté dans les milieux exclusivement slaves semblent attester que ces fibules ont été créées et utilisées en principal par la population romane. Il n'est pas exclus qu'elles aient été employées par les Germains et les Slaves.

I.2.1. *Fibules à la plaque du pied en forme de lyre, du type Gimbaş*. Ce type comprend les découvertes de Gimbaş, Corneşti, Vîrtop, Vela, Horga et Banat (fig. 2; 3/1). Elles appartiennent au type I—C de la classification de J. Werner. La plupart des découvertes sont groupées également dans les zones carpato-balkaniques. Les éléments décoratifs et la forme en lyre de la plaque du pied démontrent que ce type de fibule aussi a été produit dans les ateliers de l'Empire Byzantin. Elles ont été utilisées également tant par la population romane que par la germanique ou slave. L'existence du modèle en potin pour imprimer le moule en argile provenant du Banat, ainsi que l'association de certaines fibules avec des objets byzantins plaident pour leur origine locale carpato-balkanique.

I.2.2. *Fibules en miniature à plaque du pied en forme de lyre, de type Sărata Monteoru-Drănic*. Dans ce type on a inclus les exemplaires de Sărata Monteoru, Drănic, Poian, Paşcani, Lăuni, Orlea (II), Bratei, Cernovka (fig. 3/2—10). J. Werner les inclut dans le type I—C. Cette fibule représente une variante en miniature du type précédent, nommé *Gimbaş*. On ne connaît pas d'analogies au sud du Danube, dans la zone du Dniepre et en Crimée. En échange, des pièces semblables se retrouvent en nombre assez grand dans la Prussie Orientale. Dans la région carpato-danubienne ces fibules ont apparu soit dans des agglomérations romanes, soit dans des tombeaux d'incinération ou d'inhumation, ce qui démontre qu'elles ont été utilisées par diverses populations (romanes, germaniques, slaves). Ce type également a été produit dans les ateliers carpato-danubiens, d'où, par la voie du commerce, il a été diffusé dans la Prussie Orientale.

I.3. *Fibules à plaque du pied rhomboidale et à bords d'oiseaux stylisés, du type Pleniţa-Izvoarele*. Dans ce type on a inclus les exemplaires découverts à Pleniţa, Izvoarele, Neşuleşti, Bratei, Buletea, Drobeta-Turnu Severin, Căscioarele, Gaşvân, Băleni, Miroslăveşti, Iaşi-Crucea lui Ferent-Fărcaşele, Brebeni et dans une localité inconnue de la Muntenie (fig. 4; 5/1—2, 4, 7—8). Ils appartiennent au type I D—I E de la classification de J. Werner. On connaît des analogies dans la Péninsule Balka-

rique, l'Ukraine, la Crimée et surtout la Prussie Orientale. Ce type de fibule a résulté de celui de type *Gimbaş*, subissant quelques modifications importantes de la plaque du pied. Les éléments de décor, surtout les becs d'oiseaux stylisés et l'ornement cruciforme de la plaque du pied indiquent de même certains ateliers de l'Empire, mais la participation des ateliers gothiques de Crimée n'est pas exclue non plus.

I.4. *Fibules à plaque du pied rhomboïdale avec des paires doubles de becs d'oiseaux stylisés, du type Sarmizegetusa*. Dans les régions de la Roumanie on connaît pour l'instant seulement deux exemplaires, l'un à Sarmizegetusa et l'autre à Braş (fig. 5/6). Dans la classification de J. Werner ils sont inclus dans le type I—G. On connaît des analogies au sud du Danube, en Hongrie, Ukraine, Crimée et Prussie Orientale. Ce type de fibule a été découvert dans des tombeaux d'inhumation et dans certains établissements romanes, ainsi que dans des milieux germaniques et slaves, ce qui démontre qu'elle a été utilisée en même temps par des populations diverses. Ce type a été également créé dans les ateliers de l'Empire.

I.5. *Fibules en miniature, à plaque du pied rhomboïdale, triangulaire ou allongées, à becs d'oiseaux stylisés, de type Bucureşti-Tei — Succava — Piatra Frecăţei*. De ce type font partie les exemplaires découverts à Bucureşti-Tei, Succava, Piatra Frecăţei, Săcueni, Sărata Monteoru, Budurească, Hansca, Raşcov et Goroseva (fig. 6). Dans la classification de J. Werner ils sont inclus dans le type I—H, en miniature. Selon la forme de la plaque on a pu établir quatre sous-variantes nommées du type *Bucureşti-Tei*; *Budureasca-Hansca*; *Succava*; et *Piatra Frecăţei*. En général, ce type de fibule provient de celui de Sarmizegetusa, avec des modifications importantes de la plaque du pied et des protubérances latérales en forme de becs d'oiseaux stylisés. Il y a des analogies dans l'Asie Mineure, la Tchécoslovaquie, l'Ukraine et la Prussie Orientale. Le modèle du potin pour imprimer le moule en argile, découvert à Bucureşti-Tei, ainsi que quelques détails du décor et des formes, démontrent que ce type de fibule a été produit dans les ateliers locaux carpato-danubiens, d'où il a été diffusé parmi les populations diverses, romanes, germaniques et slaves.

I.6. *Fibules à plaque du pied rhomboïdale ou trapézoïdale à protubérances circulaires, de type Desa-Felnac-Virtoape*. Dans ce type ont été groupées les pièces découvertes à Desa, Virtoape, Felnac, Sărata Monteoru, Răcari, Nanov et dans une localité inconnue de la Muntenie (fig. 5/3; 7). Dans la classification de J. Werner ces fibules sont incluses dans les types I F — I K. Le groupe de fibules provient du type *Plenişa-Izvoarele*, présentant des modifications des protubérances latérales. On en trouve des analogies dans la Péninsule Balkanique, l'Ukraine et la Prussie Orientale. Le modèle en bronze pour imprimer le moule en argile de Felnac, les formes et les ornements caractéristiques montrent que ce type a pu être de même, créé dans les zones carpato-balkaniques. La découverte de ce type de fibule dans des tombeaux d'inhumation ou d'incinération, ainsi que dans des agglomérations romanes ou slaves montre qu'il a été utilisé par des populations diverses, locales, germaniques ou slaves.

II. Fibules à figure zoomorphe sur pied.

II.1. *Fibules à plaque du pied rhomboïdale ornementée avec des spirales en forme de S*. Dans ce type ont été incluses les fibules découvertes à Iaşi — Crucea lui Ferent (I), Budeşti, Galiţa (Derwent), Bucureşti-Soldat Ghivan, Bucureşti-Băneasa, Şulea, Filiaşi şi Slava Rusă (fig. 8). J. Werner classe les fibules de ce genre dans le IIe groupe, représentant le type II-A. On connaît des analogies proches tout d'abord dans la Crimée et l'Ukraine, où elles ont été découvertes soit dans des tombeaux germaniques soit dans des établissements slaves soit accidentellement. Dans les tombeaux on n'a découvert aucun exemplaire de la Roumanie. Dans les agglomérations elles apparaissent parfois accompagnées d'objets de facture byzantine, nomade ou slave. En tenant compte de leurs traits caractéristiques, du contexte archéologique où elles ont apparu fréquemment, ainsi que de leur diffusion dans l'espace, on peut supposer que ce type de fibule a été créé dans les ateliers gothiques de Crimée, d'où il a été diffusé parmi les populations des zones environnantes. (Antes, Koutrigoures, etc.). Par l'intermédiaire de ceux-ci, ce type de fibule a été certainement répandu dans les régions carpato-danubiennes-pontiques.

II.2. *Fibules à plaque du pied rhomboïdale ou trapézoïdale, ornementées de cercles concentriques et point*. Dans ce type, semblable comme forme aux précédents on a inclus les pièces découvertes à Draxini, Bălteni, Dănceni, Vutcani, Vinderei, Adamlişi, et Pecica (fig. 9 et 10). Elles ont été découvertes sans exception uniquement dans des établissements. Dans la classification de J. Werner elles sont incluses dans le type II-D. Des analogies proches se trouvent surtout en Crimée et l'Ukraine et isolément en Hongrie et Autriche. Comme dans le cas du type précédent, le grand nombre d'exemplaires découvert dans les zones du Dniepre ou en Crimée (ici dans des tombeaux d'inhumation), plaide pour sa production dans les ateliers gothiques de la zone. Répandues aussi parmi les populations nomades ou slaves, ils ont pu être diffusés par celles-ci vers l'ouest, dans l'espace carpato-danubien-pontique ou les zones du Danube Moyen.

II.3. *Fibule à plaque supérieure ornementée avec têtes d'oiseaux stylisées*. De ce type on connaît seulement un seul exemplaire découvert dans l'établissement de Davideni. Dans la classification de J. Werner il peut être encadré dans le type II-D. On en trouve des analogies proches surtout en Crimée et l'Ukraine et isolément en Prussie Orientale et la Péninsule Scandinave. L'exemplaire de Davideni est simple et représente une réplique dégénérée des pièces d'origine germanique créée dans les ateliers de Crimée. Comme les types précédents, ce genre de fibule a été répandu parmi d'autres populations aussi, slaves et nomades, par l'intermédiaire desquelles il a pu arriver jusque dans les régions carpato-danubiennes également.

En analysant les traits caractéristiques des différentes variantes de fibules du IIe groupe, l'auteur considère que celles-ci ont été produites dans les ateliers gothiques de Crimée et par conséquent il faut les attribuer à la population germanique. Leur présence fréquente dans les tombeaux gothiques de Crimée, l'absence de telles pièces dans les complexes funéraires slaves ainsi que le manque d'ateliers spécialisés pour leur production dans les zones du Dniepre Moyen ou d'autres régions de l'Ukraine démontrent l'attribution ethno-culturelle proposée par l'auteur. Les diverses variantes du Ier groupe, ainsi que du IIe groupe, les procédés techniques les ornements, la variété de formes, etc. révèlent une conception artistique à traditions anciennes, maintenue et amplifiée par les rapports permanents avec le monde roman tardif et byzantin. Les éléments ornementaux de l'art barbare nord-pontique et oriental ont pu être ainsi repris d'une manière créatrice, contribuant à la réalisation d'une synthèse artistique propre aux deux zones importantes de production artisanale, carpato-balkanique et nord-pontique criméenne. Aux VIe—VIIe siècles de J.-C. dans l'espace carpato-danubien-pontique seront diffusés des produits appartenant aux deux zones artisanales, auxquelles s'ajouteront d'autres, central-européennes, ce qui explique le grand nombre de découvertes et la variété particulière des types de fibules „digitées”, connues dans cet espace.

Traduit par ECATERINA BELICOV

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Fibules à plaque du pied trapézoïdale, du type *Coşoveni-Veşel*; 1, Veşel, 2, Orlea, I; 3, Transylvanie; 4, Ferigile; 5, Coşovenii de Jos; 6, Războieni-Feldioara.

Fig. 2. Fibules à plaque du pied en forme de lyre, du type *Gimbaş*. 1, 4, Gimbaş; 2, Vela; 3, Virtop; 5, Banat; 6, Corceşti.

Fig. 3. Fibules en miniature à plaque du pied en forme de lyse, du type *Sărata Monteoru-Drănic*. 1, Horga; 2--4, Sărata Monteoru; 5, Pașcani; 6, Poian; 7, Orlea, III; 8, Lăuni; 9, Černovka; 10, Drănic.

Fig. 4. Fibules à plaque du pied rhomboïdale et à bec d'oiseau stylisé, du type *Plenița-Izvoarele*. 1, Plenița; 2, Negulești; 3, Miroslăvești; 4, Brebeni; 5, Buleta; 6, Izvoarele; 7, Muntenia; 8, Garvăn (Dinogetia).

Fig. 5. Fibules à plaque du pied rhomboïdale et à bec d'oiseau stylisé, du type *Plenița-Izvoarele* (1--2, 4, 7--8), fibules à plaque rhomboïdale avec des paires des bec d'oiseau stylisés, du type *Sarmizegetusa* (6) et fibule avec des protuberances circulaires, de type *Desa-Felnac-Virtoape* (3). 1, Fărășele; 2, Căscioarele; 3, Felnac; 4, București-Dămăroaia; 5, Orșova; 6, Sarmizegetusa; 7, Drobeta-Turnu Severin; 8, Iași — Crucea lui Ferent (II).

Fig. 6. Fibules en miniature à plaque rhomboïdale, triangulaire ou allongées, du type *București-Tei-Suceava-Piatra Frecăței*. 1, București-Tei; 2, Hansca; 3, Budureasca; 4, Săcuieni; 5, Rașcov; 6, 11--12, Sărata Monteoru; 7, Goroseva; 8, Suceava; 9--10, Piatra Frecăței.

Fig. 7. Fibules à plaque du pied rhomboïdale ou trapezoïdale à protuberances circulaires, de type *Desa-Felnac-Virtoape*. 1, Muntenia; 2, 6, Sărata Monteoru; 3, Desă; 4, Virtoape; 5, Drobeta - Turnu Severin; 7, Răcari; 8, Nanov.

Fig. 8. Fibules ornementées avec des spirales en forme de S. 1, Iași — Crucea lui Ferent (I); 2, Budești; 3, Galița (Derwent); 4, 7, Slava Rusă; 5, București-Băneasa; 6, Filiași; 8, București — Str. Soldat Ghivan; 9, Șuletea.

Fig. 9. Fibules ornementées avec des cercles concentriques et point. 1, Adamclisi; 2--3, Pecica; 4, Orlea (II); 5, Vinderei; 6, Draxini.

Fig. 10. Fibules ornementées avec des cercles concentriques et point. 1, Bălteni; 2--3, 5, Dănceni; 4, Vuteani.

Fig. 11. Carte de la diffusion des „fibules digitées”, des VIe — VIIe siècles ap. J.-C., dans l'espace carpato-danubien-pontique.

I — Fibules du premier groupe; II — Fibules du deuxième groupe. 1, Černovka; 2, Rașcov; 3, Draxini; 4, Suceava; 5, Pașcani; 6, Miroslăvești; 7, Davideni; 8, Iași — Crucea lui Ferent; 9, Bălteni; 10, Negulești; 11, Dănceni; 12, Hansca; 13, Budești; 14, Vuteani; 15, Horga; 16, Șuletea; 17, Vinderei; 18, Garvăn; 19, Piatra Frecăței; 20, Slava Rusă; 21, Adamclisi; 22, Galița (Derwent); 23, București (Tei, Dămăroaia); 24, Căscioarele; 25, București (Băneasa, Soldat Ghivan); 26, Sărata Monteoru; 27, Valea Budureasca; 28, Băleni; 29, Virtoape; 30, Lăuni; 31, Nanov; 32, Orlea; 33, Brebeni; 34, Fărășele; 35, Buleta; 36, Ferigile; 37, Vela; 38, Desă; 39, Virtop; 40, Coșovenii de Jos; 41, Drănic; 42, Plenița; 43, Răcari; 44, Izvoarele; 45, Drobeta-Turnu Severin; 46, Orșova; 47, Vejel; 48, Sarmizegetusa; 49, Felnac; 50, Pecica; 51, Poian; 52, Războieni-Feldioara; 53, Bratei; 54, Filiași; 55, Gimbaș; 56, Cornești; 57, Săcuieni; 58, Goroseva.

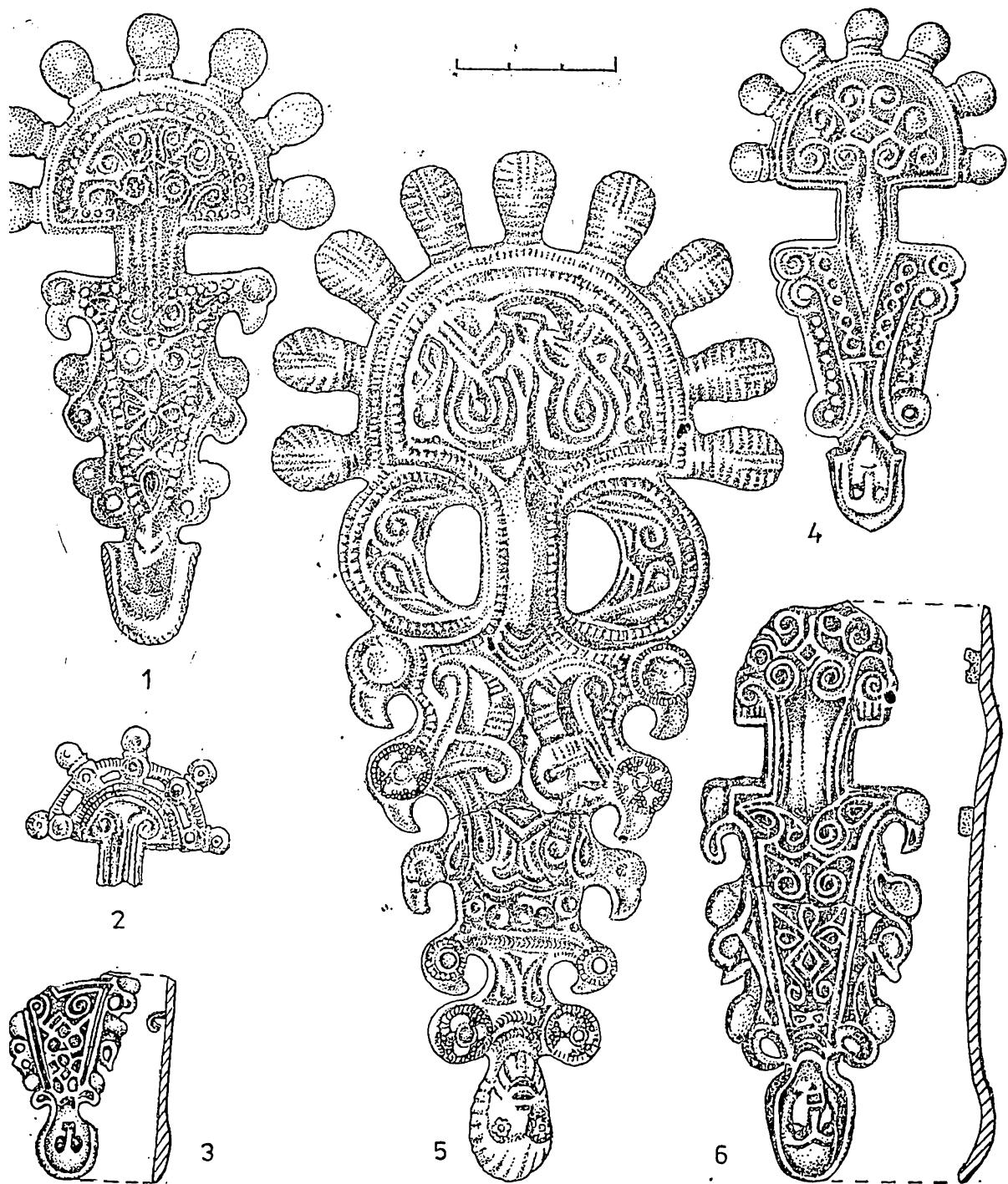

fig. 1. Fibule cu placa piciorului trapezoidală, de tip *Coșoveni-Vețel*. 1, Vețel; 2, Orlea, I; 3, Transilvania; 4, Ferigile; 5, Coșovenii de Jos; 6, Războieni-Feldioara.

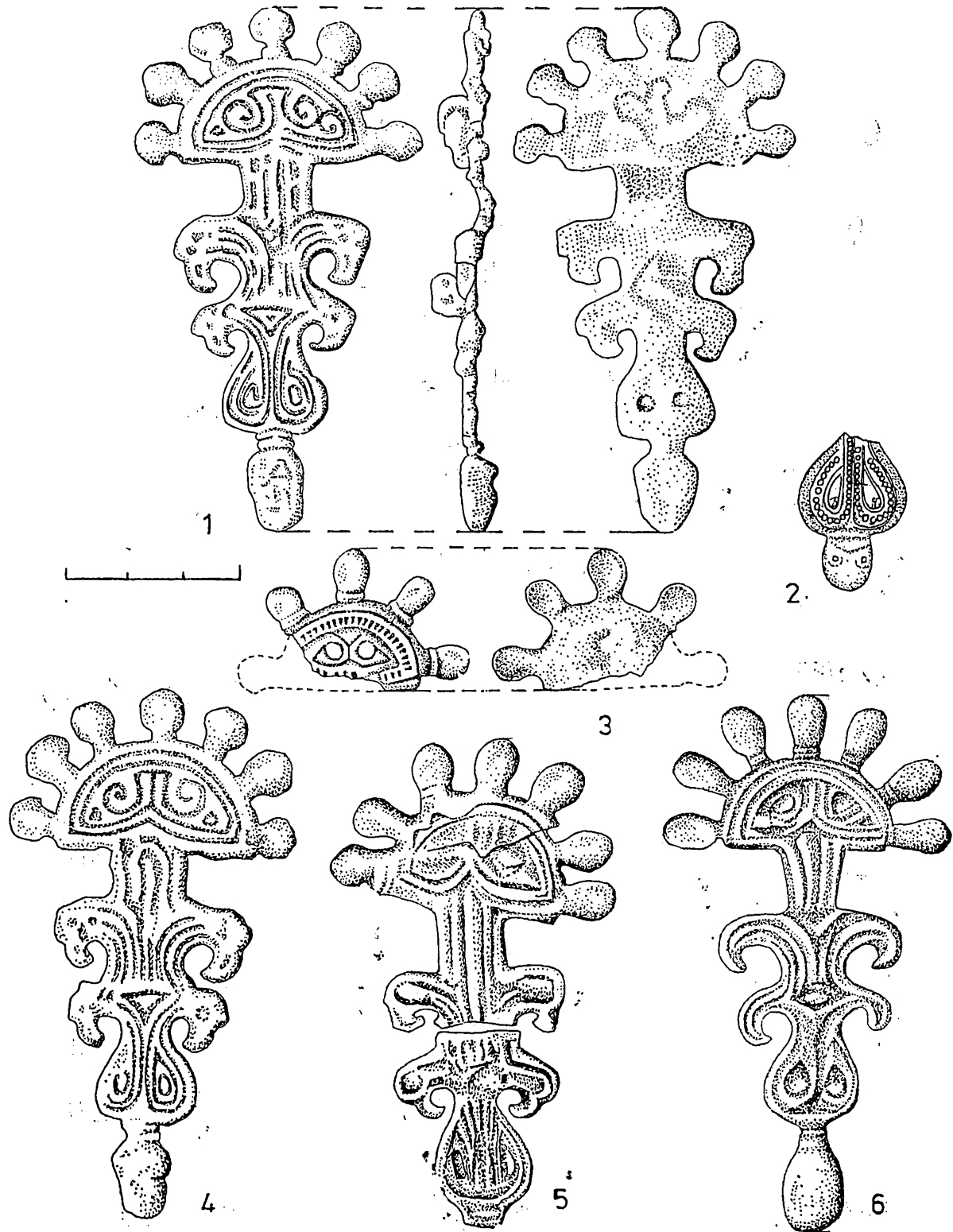

Fig. 2. Fibule cu placa piciorului în formă de liră, de tip *Gimbaș*. 1, 4, *Gimbaș*; 2, *Vela*; 3, *Virtop*; 5, *Banat*; 6, *Cornești*.

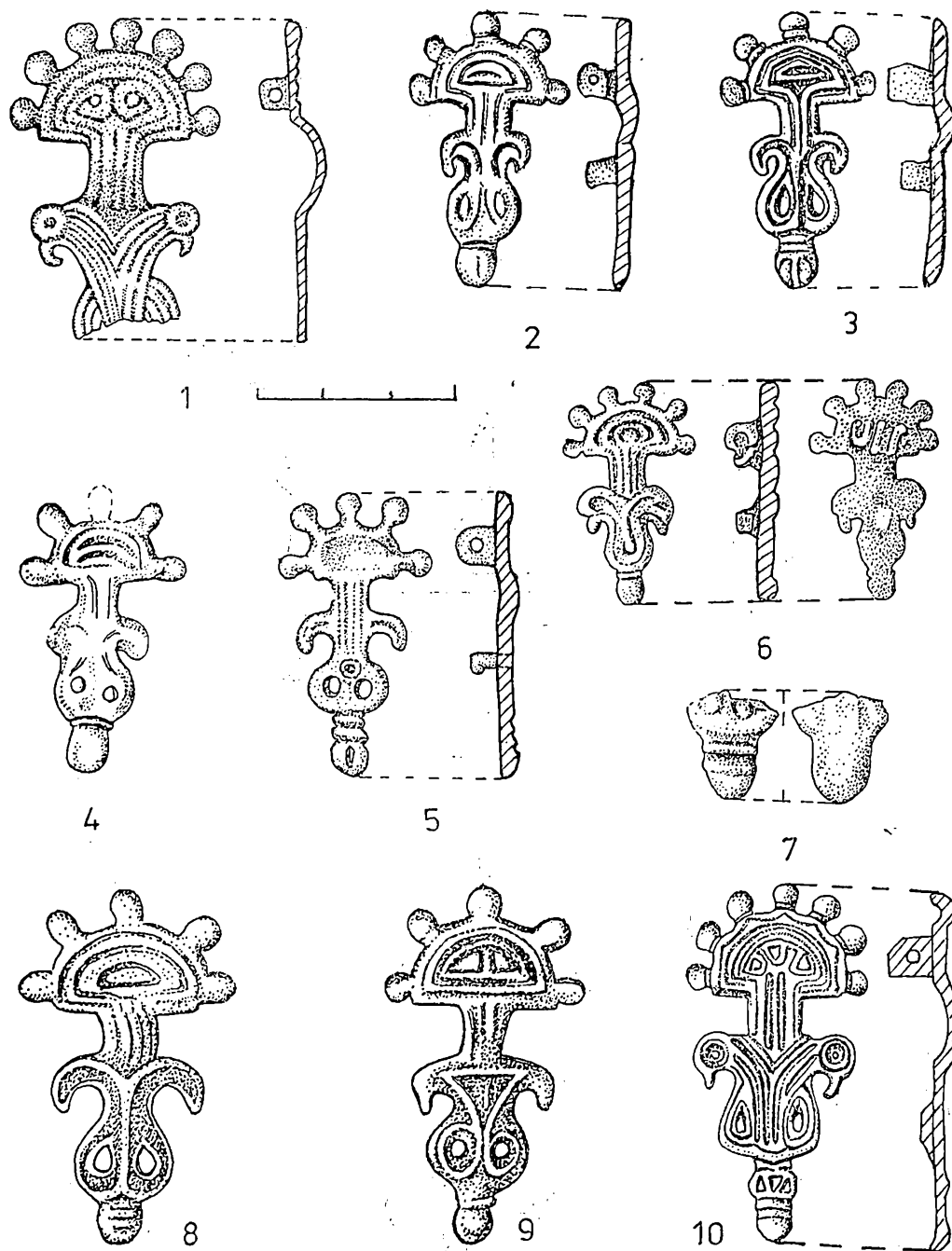

Fig. 3. Fibule miniaturale cu placa piciorului în formă de liră, de tip *Sărata Monteoru-Drănic*. 1, Horga, 2-4, Sărata Monteoru; 5, Pașcani; 6, Poian; 7, Orlea, III; 8, Lăuni; 9, Černovka; 10, Drănic.

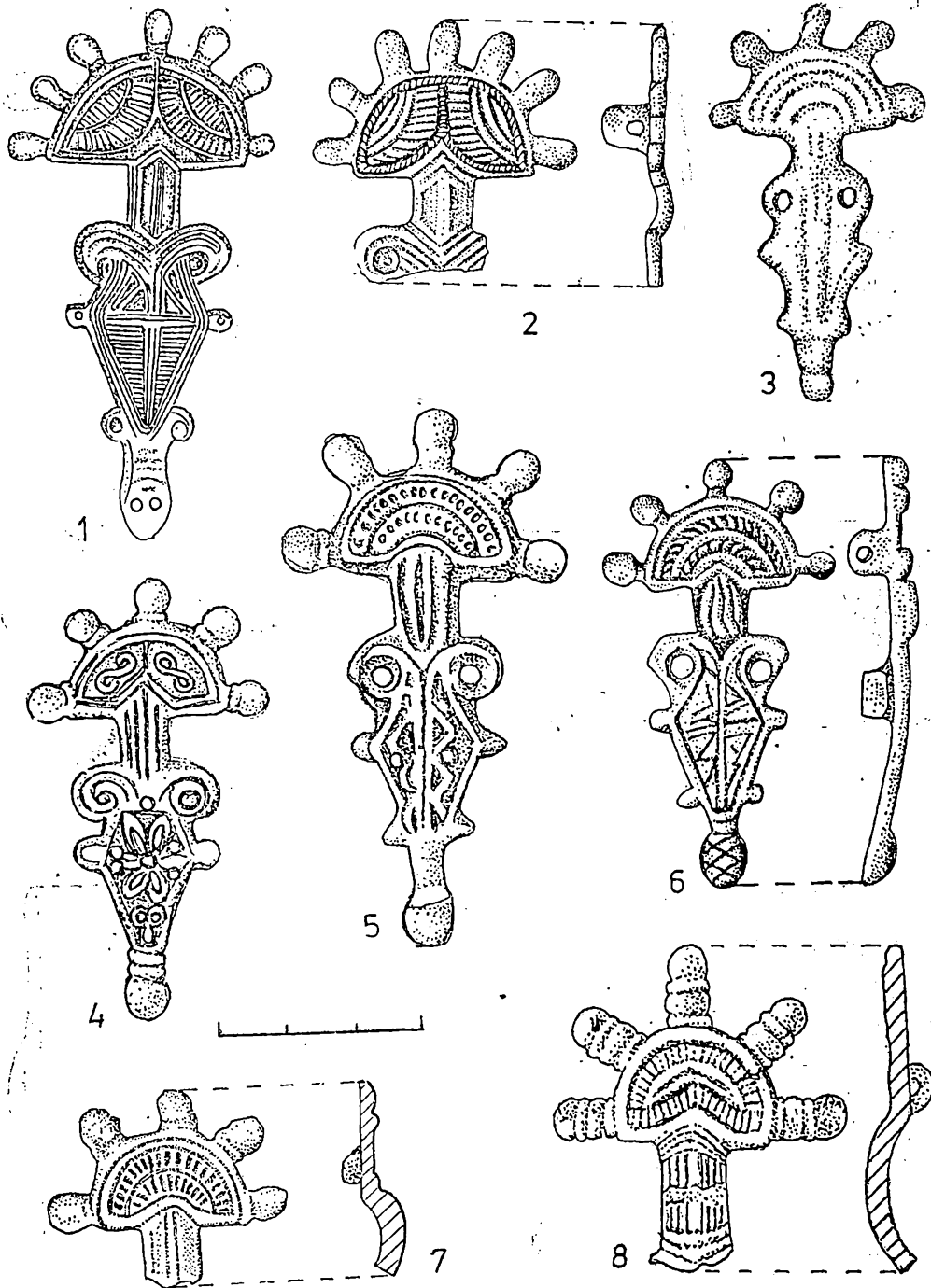

Fig. 4. Fibule cu placa piciorului romboidală și ciocuri de pasăre stilizate, de tip *Plenița-Izvoarele*.
 1, Plenița; 2, Negulești; 3, Mirosălăvești; 4, Brebeni; 5, Buleta; 6, Izvoarele; 7, Muntenia;
 8, Garvăn (Dinogetia).

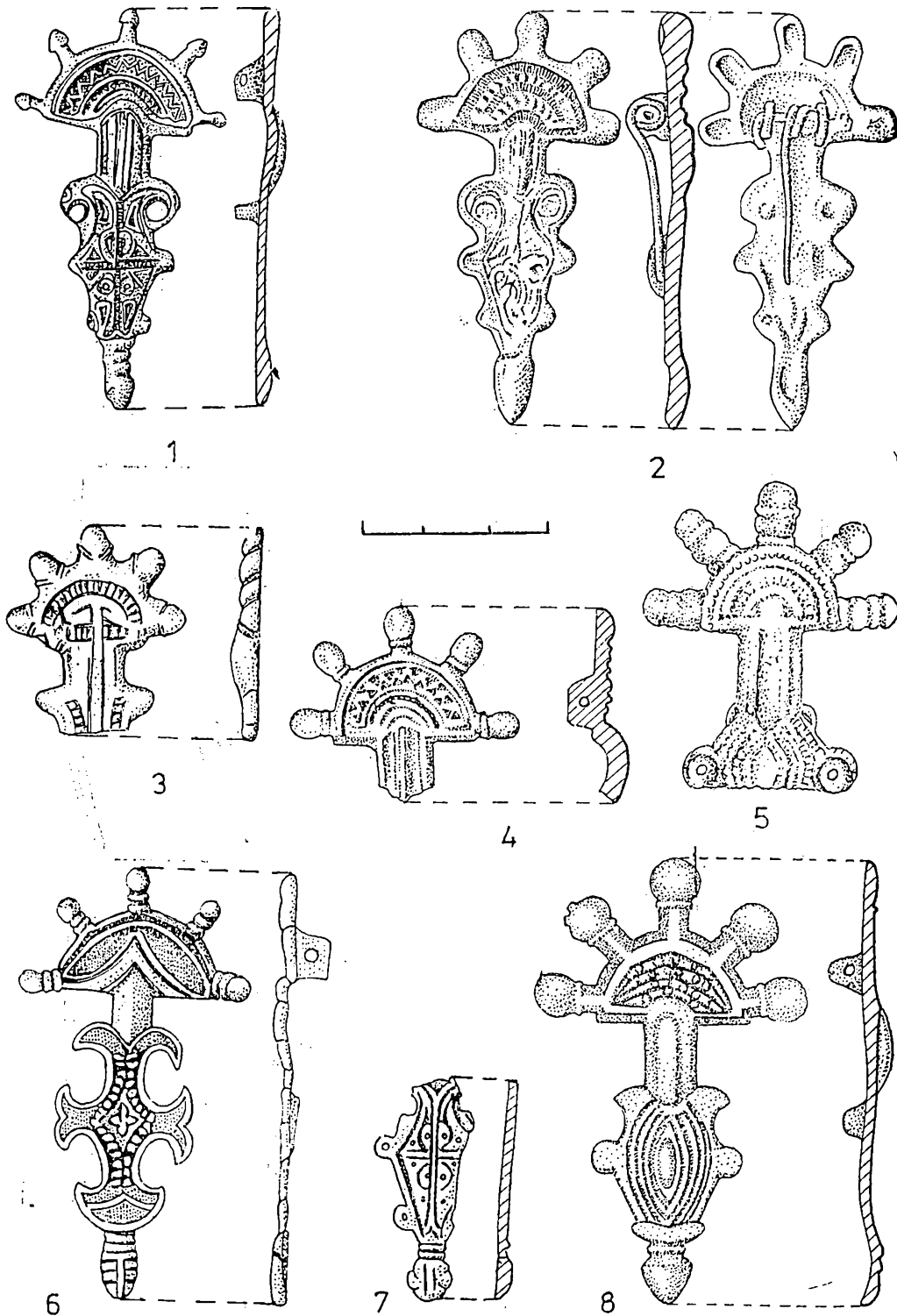

Fig. 5. Fibule cu placa piciorului romboidală și ciocuri de pasăre stilizate de tip Plenița-Izvoarele (1-2, 4, 7-8), fibulă cu placa piciorului romboidală și perechi de ciocuri de pasăre stilizate, de tip Sarmizegetusa (6) și fibulă cu placa piciorului prevăzută cu protuberanțe de tip *Desa-Felnac-Virtoape* (3). 1, Fărcașele; 2, Căscioarele; 3, Felnac; 4, București-Dămăroaia; 5, Orșova; 6, Sarmizegetusa; 7, Drobeta-Turnu Severin; 8, Iași - Crucea lui Feriț (II).

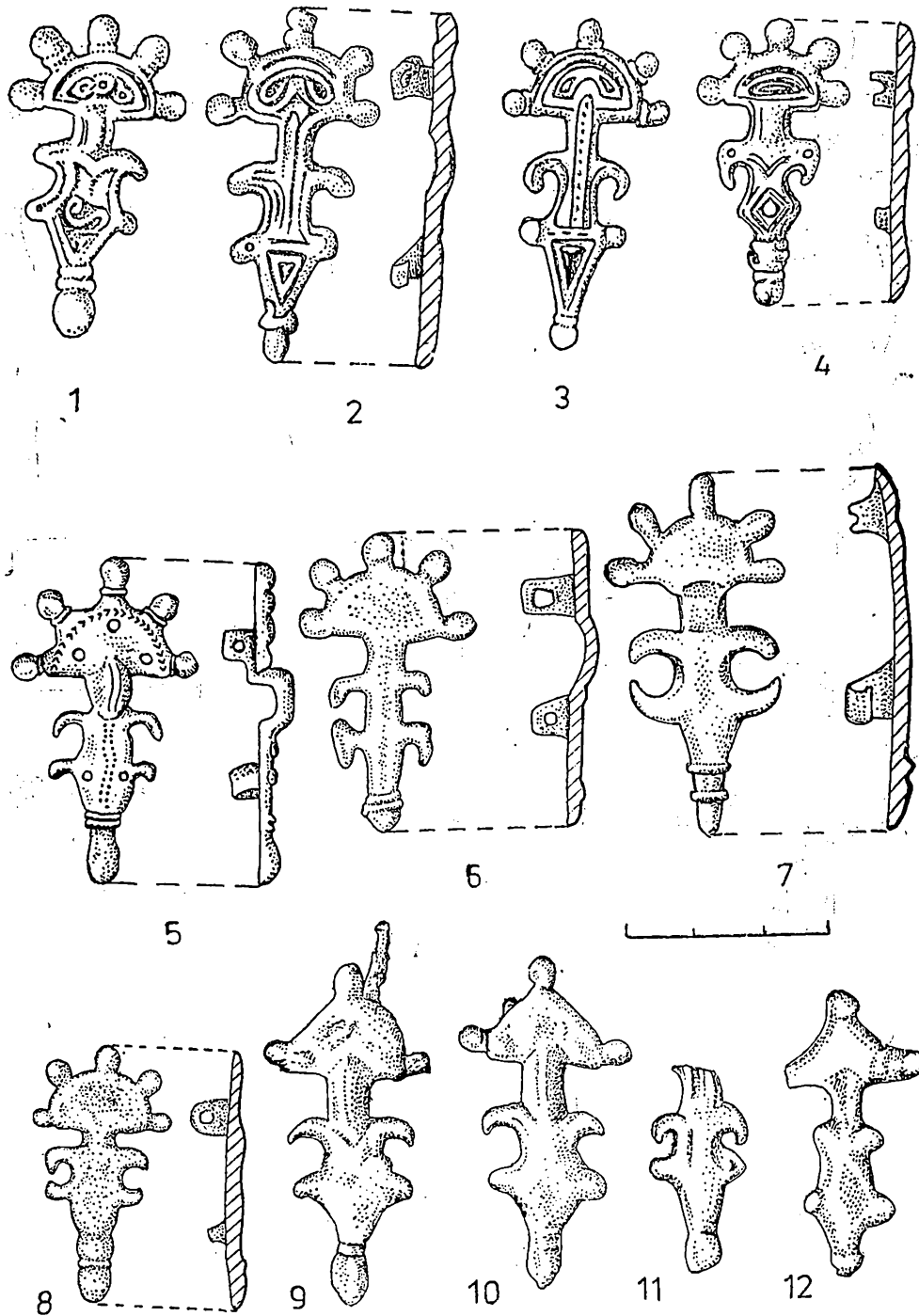

Fig. 6. Fibule miniaturale cu placa romboidală, triunghiulară sau alungită, de tip București Tei - Suceava - Piatra Frecăței. 1, București-Tei; 2, Hansca; 3, Budureasca; 4, Săcuieni; 5, Rașcov; 6, 11-12, Sărata Monteoru; 7, Goroșeva; 8, Suceava; 9-10, Piatra Frecăței.

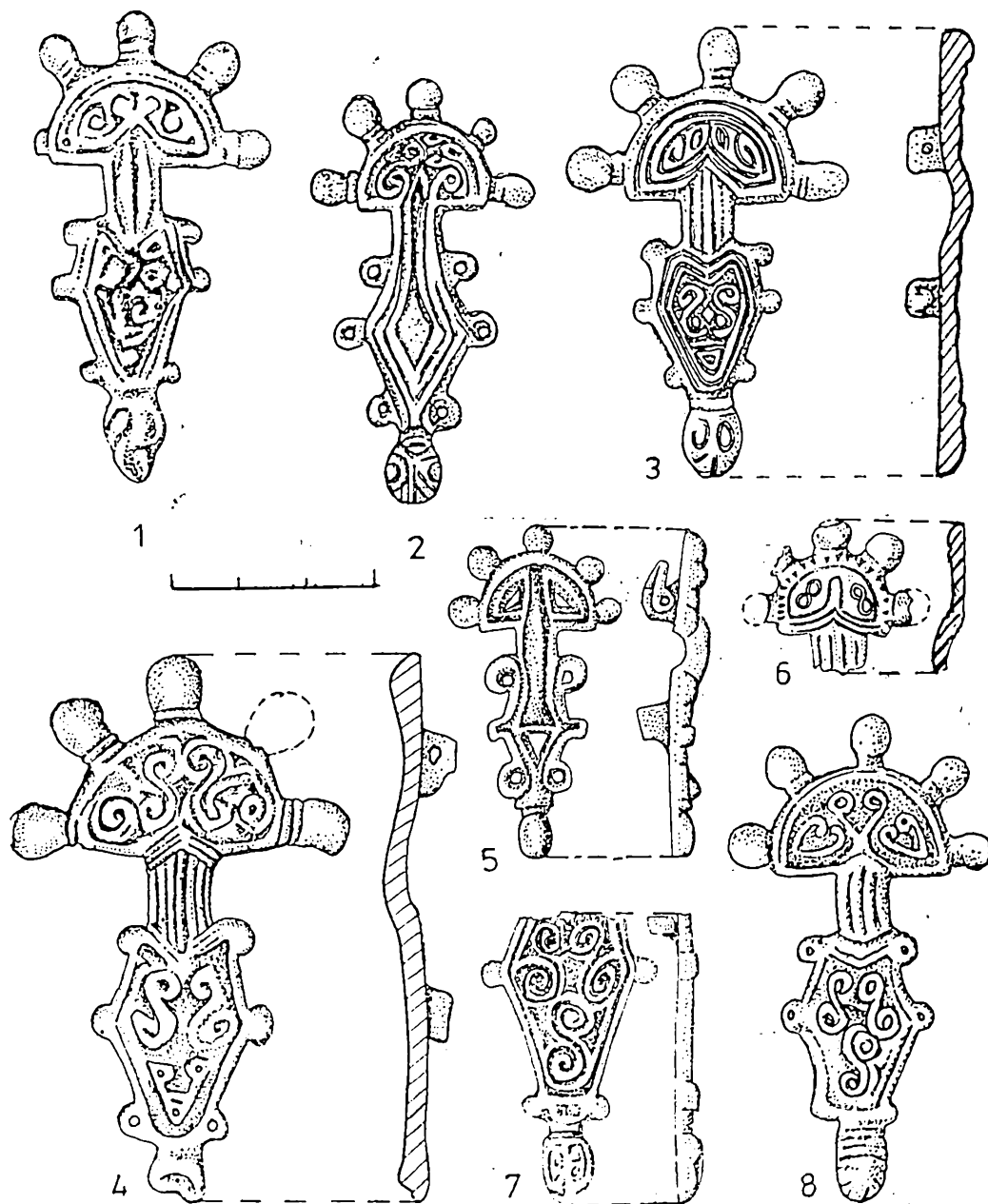

Fig. 7. Fibule cu placa piciorului romboidală sau trapezoidală cu proluheranțe circulare, de tip *Desa-Felnae-Virtoape*. 1, Muntenia ; 2, 6, Sărata Monteoru ; 3, Desa ; 4, Virtoape ; 5, Drobeta-Turnu Severin ; 7, Răcar ; 8, Nanov.

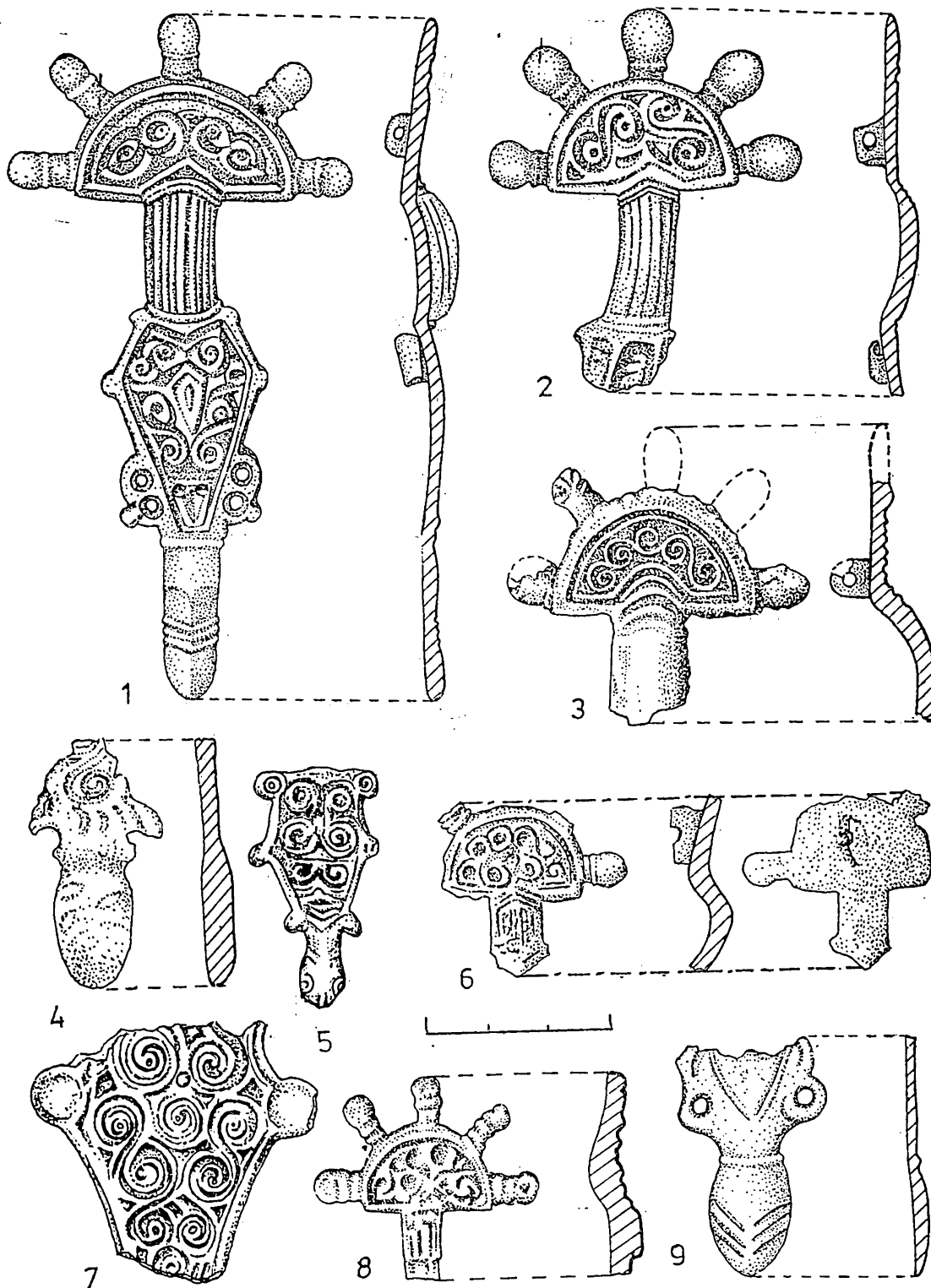

Fig. 8. Fibule ornamentate cu spirale în formă de S. 1, Iași-Crucea lui Ferent (I); 2, Budești; 3, Galița (Derwent); 4, 7, Slava Rusă; 5, București-Bâncasa; 6, Filiași; 8, București-Str. Soldat Ghișan; 9, Șuletea.

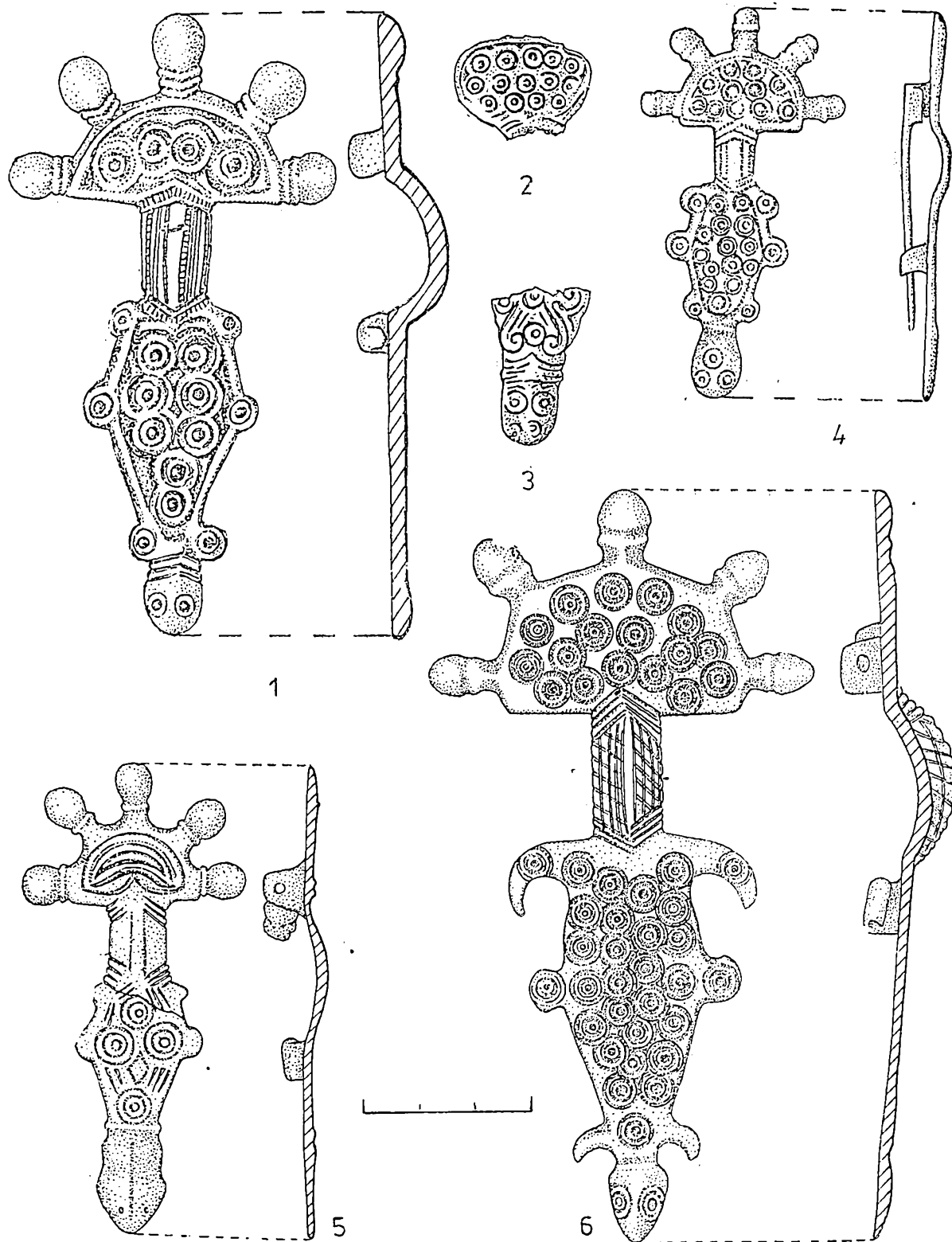

Fig. 9. Fibule ornamentate cu cercuri concentrice și cu punct. 1, Adamclisi; 2-3, Pecica; 4, Orlea (II); 5, Vinderei; 6, Draxini.

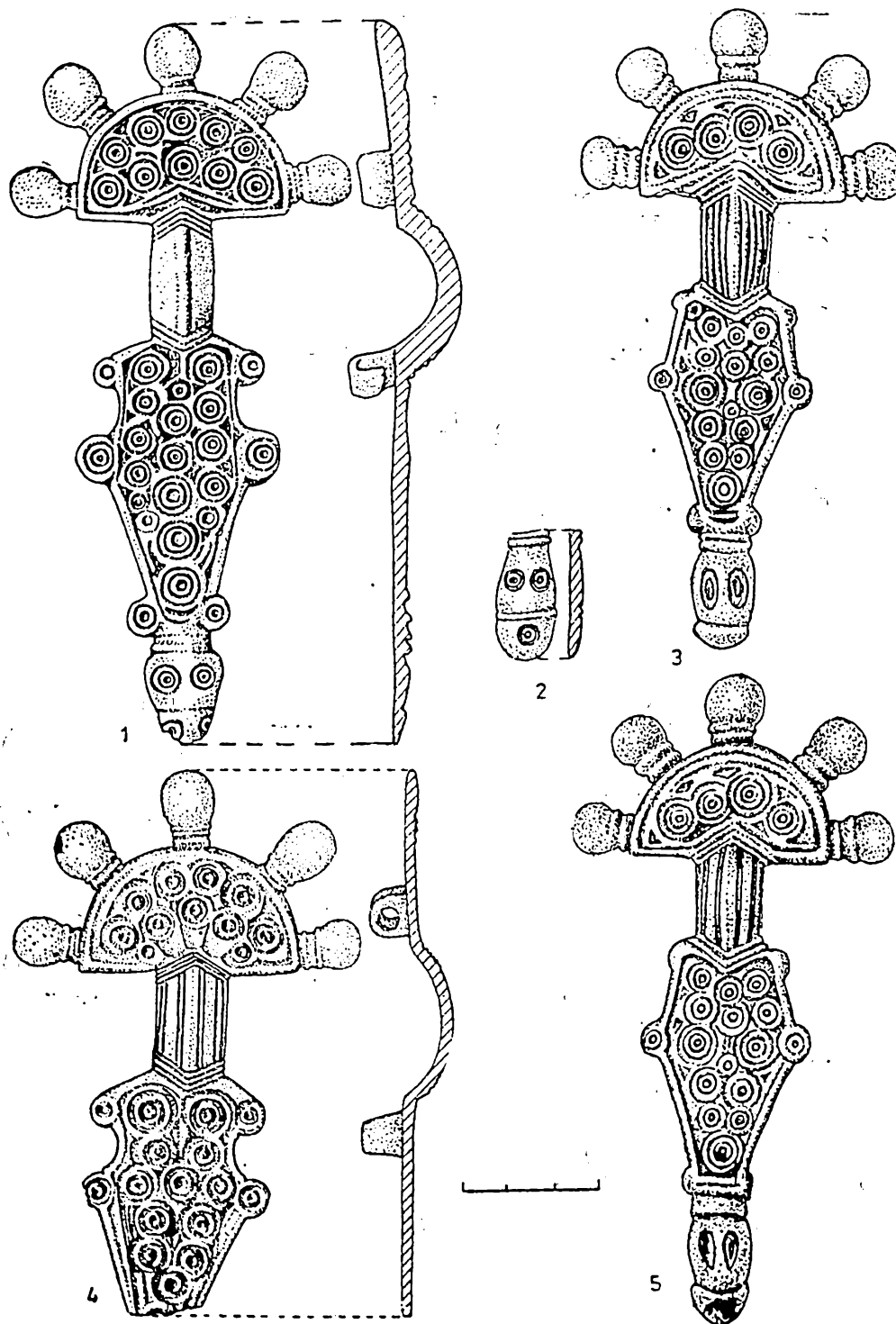
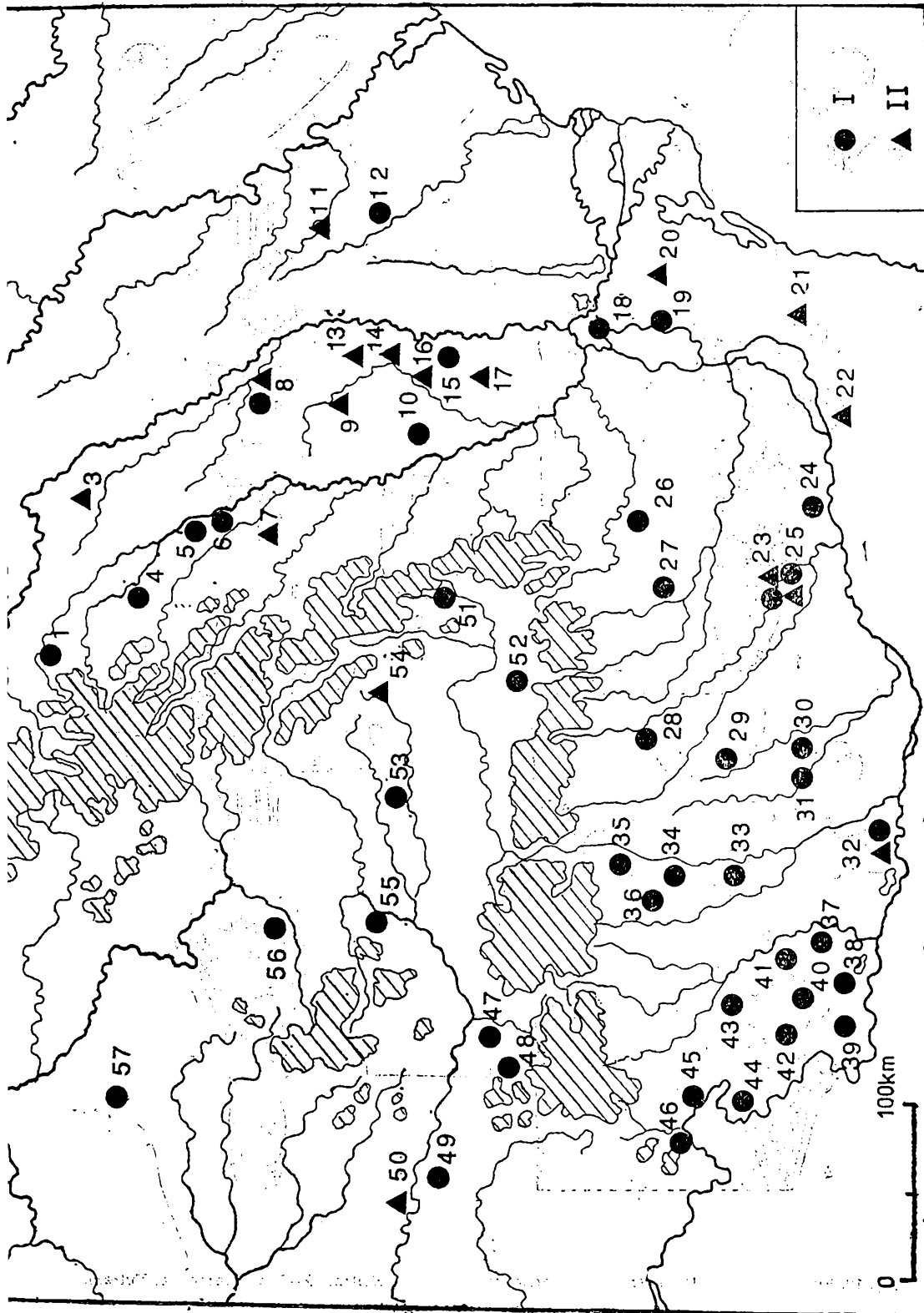

Fig. 10. Fibule ornamentate cu cercuri concentrice și cu punct. 1, Bălteni; 2-3, 5, Dănceni; 4, Vutcani.

CIRCULAȚIA UNOR PIESE DE CULT ÎN REGIUNILE ROMÂNEȘTI NORD-DUNĂRENE ÎN SECOLELE X - XVII

DE
VICTOR SPINEI

În decursul evoluției sale multimilenare, spațiul carpato-dunărean, cu toată unitatea și individualitatea sa geografică, etnică și culturală, s-a aflat într-un permanent contact cu zonele înconjurătoare. Nici un proces istoric major petrecut în perimetrul său n-a rămas fără repercusiuni în regiunile învecinate, după cum nici unul din fenomenele marcante care au afectat comunitățile umane din regiunile amintite nu a rămas fără reverberații mai mult sau mai puțin perceptibile în teritoriile de la Dunărea de Jos. De altfel, nicăieri în Europa nu a existat o societate umană care să se dezvolte fără tangențe cu colectivitățile din preajmă, fără anumite interdependențe. Evident, cu cât se coboară mai adânc pe scara timpului asemenea legături au fost mai sporadice și mai lipsite de penetrabilitate. Epocile caracterizate prin intense mișcări de populații au stimulat adesea schimburile de valori materiale și culturale, iar în alte cazuri au generat temporizarea sau chiar întreruperea acestora.

Aserțiunea enunțată ar putea fi exemplificată în teritoriile locuite de români în multiple moduri. În cazul de față ne-am propus să ne referim numai la aspectele legate de circulația unor tipuri de cruciulițe pectorale în spațiul carpato-dunărean în decursul secolelor X—XVII. Principalele centre de producție a acestor obiecte de cult s-au aflat în Imperiul bizantin și în cnezatele rusești, deci în state în care eferescența prozelitismului ortodox s-a situat la cotele cele mai înalte. Prototipurile pieselor de la începutul mileniului al II-lea au fost create aproape în exclusivitate în cuprinsul Imperiului bizantin, de unde au fost preluate și în alte zone.

Potrivit părerii expuse cu multe decenii în urmă de prestigioși investigatori ai artei creștine primitive, numeroase cruciulițe pectorale s-ar fi aflat în circulație în teritoriile est-mediteraneene ale Imperiului, cu precădere la Locurile Sfinte și în arealul învecinat, încă de la mijlocul mileniului I, răspîndindu-se treptat, prin intermediul pelerinilor sau al comerțului, spre alte regiuni¹. Aceste opinii, susținute îndeosebi pe baza criteriilor de analiză tipologică a iconografiei vechi-creștine, nu au fost confirmate pînă în prezent de cercetările arheologice, deși în anumite zone ele au îmbrăcat un caracter metodic și intensiv. Dimpotrivă, respectivele investigații dovedesc că circulația amplă a cruciulițelor pectorale a început în perioada post-iconoclastă, adică spre sfîrșitul mileniului I. Înainte de această epocă producerea lor a fost restrînsă, limitîndu-se probabil numai la satisfacerea necesităților clerului și a înalților demnitari laici. Obiceiul purtării cruciulițelor simple și a celor duble— așa-numitele encolpioane — se generalizează în secolele IX—X în toate provinciile Imperiului bizantin, obiectele de cult în discuție începînd să fie răspîndite pe calea schimbului și în alte regiuni în care ortodoxismul găsisese prozeiți. Ele se întîlnesc nu numai în țările unde creștinismul devenise reli-

¹ O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken*, Strassburg, 1903, p. 255, nota 1; idem, *Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen*, III, *Altchristliche und mittelalterliche, byzantinische und italienische Bildwerke*, 1, *Altchristliche Bildwerke*, Berlin, 1909, p. 195—201; N. P. Kondakov, *Иконография Богоматери*, I, S.—Peterburg, 1914, p. 258—266; Kr. Mijatoff, *Палестински кръстоосе в България*, în *Годишник на Народния Музей за 1921 год*, Sofia, 1922, p. 61; M. Rosenberg, *Nicello bis zum Jahre 1000 nach Chr.*, Frankfurt am Main, 1924, p. 53 și urm.; E. S. King, *The date and provenance of a bronze reliquary cross in the Museo Cristiano*, în *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*,

Serie III, *Memorie*, II, 1928, p. 198—204; J. Braun, *Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg im Breisgau, 1940, p. 458 și urm.; K. Wessel, *Frühbyzantinische Darstellung der Kreuzigung Christi*, în *Rivista di archeologia cristiana*, XXXVI, 1960, 1—2, p. 45 și urm.; idem, *Die Entstehung des Crucifixus*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 53, 1960, 1, p. 97—99; A. Frolov, *Le culte de la relique de la Vraie Croix à la fin du VIe et au début du VIIe siècles*, în *Byzantinoslavica*, XXII, 1961, 2, p. 322—329; I. Văleva, *Средновековни кръстоос-енколпиони от Националната художествена галерия*, în *Археология*, Sofia, XXIII, 1981, 1—2, p. 72 și urm.

gie de stat, ca în Bulgaria² și Serbia³, ci și acolo unde grupurile de creștini erau izolate, ca în cbaganatul chazar⁴.

Pentru dinamizarea contactelor dintre Bizanț și ținuturile românești carpato-dunărene un moment de cea mai mare însemnătate l-a constituit restabilirea granițelor Imperiului la Dunărea de Jos în timpul domniilor lui Ioan I Tzimiskes și Vasile II Bulgaroctonul. În anul 971, după patru ani de război cu bulgarii și cu rușii, Bizanțul reușea să respingă pe rușii kievieni și să supună țaratul bulgar, cuprinzând aproape întreaga Peninsulă Balcanică. Rodele strălucitelor campanii întreprinse de Ioan Tzimiskes (969—976) împotriva lui Sviatoslav și a bulgarilor au fost în mare parte anulate după asasinarea înzestratului împărat-strateg, când răscoala condusă de Comitopuli a readus în stăpânire bulgărească multe din teritoriile țaratului. A fost nevoie de numeroase expediții organizate de Vasile II (976—1025) pentru a măcina forțele bulgarilor și a relua cuceririle înaintasului său. Cea din anul 1001, având în frunte pe patriciul Theodorokanos și pe protospătarul Xiphias, a permis cucerirea cetăților din partea răsăriteană a țaratului, ale cărui ultime posesiuni, din vestul Peninsulei Balcanice, au fost anexate abia în 1018⁵. După terminarea operațiunilor militare, Vasile II a găsit răgazul de a se ocupa și de organizarea ecleziastică a regiunilor încorporate, dispunând impunerea autorității arhiepiscopiei Ohridei și a Bulgariei asupra vlahilor din întreaga Bulgarie, cărora le crea o episcopie specială. În timpul domniei sale, iradicarea influenței bizantine la nordul Dunării devine mai pronunțată, îndeosebi în Banat și Transilvania, unde s-a extins jurisdicția bisericii grecești și au fost ridicate mănăstiri ortodoxe, între care cea de la Morisena (Cenad). Prozelitismul constantinopolitan a înregistrat succese și în Pannonia: înainte de a primi oficial creștinismul de la trimișii papalității în vremea lui Ștefan I cel Sfint, ungurii au oscilat mai multe decenii între Roma și Constantinopol, un timp patriarhia de la Bosfor lăsând impresia că ar deține ascendența⁶.

Prin stabilirea graniței bizantine la Dunărea Inferioară, teritoriile din stînga marelui fluviu reintră în perimetrul intereselor constantinopolitane. Începînd de la sfîrșitul secolului al X-lea prezența monedelor și a altor obiecte de proveniență bizantină devine mai numeroasă, probînd o anumită activizare a contactelor comerciale. Desigur că acestea ar fi fost incomparabil mai eficiente dacă nomazii turanici nu s-ar fi interpus între bizantini și români în Cimpia Dunării. Încă din secolul al X-lea pecenegii s-au infiltrat în Bugeac și Bărăgan, la început în grupuri restrînse, iar ulterior din ce în ce mai mari. Extremitatea apuseană a stepelor Eurasiei a devenit astfel o bază de atacuri pentru expediții prădalnice spre Peninsula Balcanică și Transilvania. În momentul cînd hotarele Bizanțului erau împinse spre Dunăre hordurile pecenegilor își fixaseră deja sălașe numeroase în zona de cimpie din stînga fluviului. În a doua jumătate a secolului al XI-lea, cînd grupuri pecenege masive și-au căutat refugiul în ținuturile nord-dunărene sub presiunea uzilor, o însemnată parte a populației locale din Bugeac și Bărăgan a fost nevoită să se replieze spre regiunile deluroase ale Moldovei și Munteniei, acoperite de codri întinși, care îi asigurau un loc de refugiu eficient în cazul incursiunilor războinicilor nomazi. Ocrotiți de lanțul carpatic, românii din Transilvania au avut mai puțin de suferit de pe urma jafurilor turanicilor. După ce grosul efectivelor pecenege s-a scurs la sudul Dunării, domeniile lor au fost ocupate pentru scurtă vreme de uzi, care, la rîndul lor, au fost presați să migreze în Peninsula Balcanică de cumani. Pînă la apariția mongolilor, ei și-au impus în mod ferm dominația în Cimpia Dunării Inferioare, supunînd autorității lor și resturile triburilor pecenegilor și uzilor. Hordurile nomade ale turanicilor iernau îndeosebi în zona lacurilor dunărene, a căror vegetație asigura hrana turmelor, iar vara, cînd aceasta se usca din cauza căldurilor toride, migrau spre nord, pe cursul principalelor riuri⁷.

Schimbările comerciale dintre români și bizantini au fost perturbate nu numai de prezența stînjenitoare a triburilor de neam turcic în cimpia dunăreană, ci și de invaziile lor repetate în nordul Peninsulei Balcanice, unde, prin tulburările pe care le provoacă între 1048 și 1091, reușesc să degajeze temporar anumite teritorii de sub autoritatea administrației constantinopolitane. De-

² T. Totev, *Проучвания в гробицата на Преслава през 1963 и 1964 г.*, în *Известия на Народния Музей-Шумен*, V, 1972, p. 43—45 și 52—53; L. Dončeva-Petkova, *Croix d'or-reliquaire de Pliska*, în *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe—XIVe s.)* (= *Известия на Археологическия Институт*, XXXV), Sofia, 1979, p. 74—91.

³ M. Corović-Ljubinković, *Средновековен накит од Прилеп и Маркова Варош на Народниот музеј во Белград*, în *Зборник (1959—1960) издација на Археолошкиот Музеј Скопје*, III, 1961, p. 77—78; D. Minić, S. Pavlović, în *Археолошко благо Бердана*, Belgrad, 1978, p. 252; S. Radojčić, *Bronzani krslovi-relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama*, în *Zbornik za umetnostno zgodovino*, V—VI, Ljubljana, 1959, p. 123—134.

⁴ M. I. Artamonov, *Белая Вежа*, în *СА*, XVI, 1952, p. 59.

⁵ G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, I, Paris, 1806, *passim*; I. Barnea, în I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 222—232; D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte, 324—1071*, Viena—Köln—Graz, 1979, p. 222—232.

⁶ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 63—66, 69—71, 75—80 și 114—116; V. V. Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (pînă la 1600)*, București, 1984, p. 33—35.

⁷ P. Diaconu, *Les Pečhénegues au Bas-Danube*, București, 1970; idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 61 și urm.

abia prin victoria decisivă asupra hoardelor pecenege de la Lebunion din 1091, Alexios I Comnenos restabilește liniștea în provinciile nord-balcanice ale Imperiului. Urmașii săi, Ioan II (1118—1143) și Manuel I Comnenos (1143—1180), la fel de energici și capabili, au menținut cu fermitate pozițiile bizantine la Dunărea Inferioară, amenințate de cumani și unguri, împotriva cărora s-au organizat mai multe expediții de anvergură⁸.

Secolul de stăpânire al Comnenilor a constituit, ca și ultimii ani de domnie ai lui Vasile II, perioada cînd au fost create condiții mai bune pentru legături de schimb între populațiile de pe cele două maluri ale Dunării. Această perioadă s-a întrerupt brutal odată cu izbucnirea răscoalei din Balcani din anul 1185, soldată prin crearea celui de-al doilea țarat al vlahilor și bulgarilor. Intrat într-o ireversibilă epocă de decădere, Imperiul bizantin a căzut victimă acțiunii Cruciadei a IV-a, fiind divizat în mai multe state. Recucerirea Constantinopolului de la latini de către Mihail VIII Paleologul (1261—1282) în anul 1261 părea să însemne o revitalizare spectaculoasă a vechiului Imperiu. În timpul domniei sale diplomația de pe țărmurile Bosforului a privit cu interes și spre gurile Dunării, încercînd să redobîndească autoritatea în zona acestui important ax comercial al lumii medievale. Formarea statului mongol al Hoardei de Aur, ale cărui sfere de interese se extindeau pînă în nord-estul Peninsulei Balcanice, nu era de natură să permită concretizarea inițiativelor lui Mihail VIII. Decăderea statului bizantin în vremea urmașilor săi a limitat extrem de mult întreprinderile negustorilor greci spre regiunile românești, cu atît mai mult cu cît genovezii și venețienii reușesc să cîștige poziții precumpănitoare în comerțul bizantin⁹.

În ciuda diminuării puterii sale economice și a celei militare, Constantinopolul și-a menținut marcele său prestigiu pe plan confesional. În ținuturile românești acest prestigiu a crescut în chip aparent ciudat într-un moment în care metropola de la Bosfor se afla strîmtoată de ofensiva turcilor și de presiunile puterilor maritime italiene, atunci cînd a patronat întemeierea primei mitropolii a Țării Românești — a Ungrovlahiei — în anul 1359, urmată de înființarea celui de-al doilea scaun mitropolitan — al Severinului — în 1370, a mitropoliei Moldovei și a stavropighicii maramureșene de la Peri, depinzînd direct de patriarhie. Cu exercitarea jurisdicției asupra credincioșilor ortodocși dintr-o parte a Transilvaniei patriarhia din Constantinopol a investit pe înaltul ierarh din capitala Țării Românești, care astfel își extindea autoritatea pe țărm confesional în granițele unei monarhii catolice¹⁰.

Instituirea înaltelor ierarhii ecleziastice în Țara Românească și Moldova corespundea cu stadiul de consolidare a armăturii statale a voievodatelor românești din afara arcului carpatic. Întemeierea mitropoliilor nu a reprezentat un simplu act de investitură canonică, ci a presupus legături complexe cu patriarhia constantinopolitană. Întreaga viață religioasă dobîndea astfel o rigurozitate sporită. Pentru inițierea în îndeletnicirile călugărești, începînd din vremea domniei lui Nicolae-Alexandru s-a perfectat trimiterea monahilor din Țara Românească la mănăstirea Cutlumuș din marele complex de la Athos. Înființarea salbei de mănăstiri, care a acoperit Țara Românească și Moldova începînd din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea este legată în mare parte de activitatea Sf. Nicodim și a ucenicilor săi de la Muntele Athos¹¹.

Respectînd desigur directivele patriarhiei din Constantinopol, oraș aflat într-o situație dramatică datorită presiunilor otomane, clerul ortodox din Moldova și Țara Românească a trimis reprezentanți la sinoadele de la Constanza din 1418 și de la Ferrara-Firenze din 1438—1439, unde s-a discutat problema unirii celor două biserici, dar n-a fost dispus să respecte prevederile actului de unire parafat la Firenze în anul 1439. De altfel, la scurt timp după semnare, majoritatea înaltilor ierarhi ai bisericii din răsărit au reziliat actul, în ciuda recomandărilor venite la un moment dat de la Constantinopol. Ca o reacție față de aceste presiuni s-a produs o apropiere a bisericii Moldovei de patriarhia sîrbească de la Peci¹². Prin cucerirea Constantinopolului de armatele sultanului Mehmet II, relațiile dintre organisme ecleziastice românești și patriarhia tolerată în noua capitală a Imperiului otoman au căpătat o altă turnură, pe care nu ne mai propunem să o urmărim în acest cadru.

*

Dintre piesele de cult produse în cuprinsul Imperiului bizantin care au avut o anumită circulație în regiunile românești nord-dunărene prezintă mult interes cruciulițele duble relieviar. Numărul lor este pînă în prezent redus. Piese de acest fel, întregi sau fragmentare, în stare de conservare de regulă nu dintre cele mai bune, provin din localități neidentificate din sudul Banatului, iar din

⁸ I. Barnea, *op. cit.*, p. 153—162; P. Diaconu, *Les Coumans...*, p. 78 și urm.

⁹ G. I. Brătianu, *La mer Noire, Des origines à la conquête ottomane (Acta historica, IX)*, München, 1969, p. 204 și urm.

¹⁰ S. Reli, *Istoria vieții bisericești a românilor*, I, Cernăuți, 1942, p. 212 și urm.; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 200—222.

¹¹ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937, p. 305—306; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, I, București, 1980, p. 284—307; V. V. Muntean, *op. cit.*, *passim*. Cf. și I. Grădinaru, *Anumile aspecte ale vieții monahale în mănăstirile Moldovei*, în *MMS*, SN, XXXII, 1956, 6—7, p. 362—366.

¹² M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 320—327.

Moldova de la Adjud (jud. Vrancea), Bitca Doamnei—Piatra Neamț (jud. Neamț), Cetatea Albă (= Belgorod Dnestrovskii, reg. Odessa, Ucraina), Dănești (jud. Vaslui), Focuri (jud. Iași), Hansca (raionul Ialoveni, Rep. Moldova), Lunca — „Biznaca” (jud. Botoșani), Șuletea (jud. Vaslui) și Vasileu (= Vasilev, raionul Zastavna, reg. Cernăuți, Ucraina). Din punct de vedere tipologic, cruciulițele pectorale din localitățile amintite aparțin mai multor categorii. O primă categorie este compusă din exemplare cu toate elementele de decor în relief, în timp ce o altă categorie înglobează piese cu reprezentări realizate prin încrustare cu niello sau prin gravare.

Primei categorii îi aparțin piesele din sudul Banatului¹³ și cite un exemplar de la Cetatea Albă¹⁴, Hansca¹⁵ și Șuletea¹⁶. Cu excepția piesei de la Hansca, turnată din argint, celelalte sînt din bronz. Toate encolpioanele din această categorie descoperite la nordul Dunării de Jos sînt în formă de cruce latină, cu extremitățile brațelor drepte și ușor lățite, prezentînd imagini redată în relief. Pe avers este înfățișat Isus Christos răstignit, fără reliefarea detaliilor anatomice și vestimentare, cu capul ușor aplecat spre dreapta, înveșmîntat în *colobium* și lipsit de încălțăminte. Reversul redă, tot în relief, în același mod schematic, pe Sf. Fecioară cu mîinile indoite din cot și brațele ridicate în abitudine de orantă, cu capul nîmbat și purtînd *maphorion*. Drept sistem de prindere aversul dispunea de o singură urechiușă, iar reversul de două.

Una din piesele descoperite la Cetatea Albă, din care s-a păstrat numai partea care constituie reversul, cu imaginea Sfintei Fecioare orante, are spre extremitatea brațelor patru medalioane circulare, conținînd busturi înfățișîndu-i probabil pe evangheliști. La encolpionul de la Șuletea cele patru busturi de sfinți de pe ambele sale părți nu au fost încadrate în medalioane (fig. 1/2). La toate celelalte cruciulițe cu reprezentări în relief din această categorie, adică la cele din Banat și de la Hansca, medalioanele lipsesc de asemenea, de altfel ca și busturile de sfinți. Cruculița de la Cetatea Albă are în lungime 7 cm, în timp ce dimensiunile exemplarelor din Banat sînt mai reduse, oscilînd în lungime între 4,5 și 6,8 cm (fig. 5/1—4).

Cruciulițele duble-relieviar în relief, de tipul ilustrat de piesele din sudul Banatului și de la Hansca, prezintă numeroase analogii în provinciile balcanice ale Imperiului bizantin (fig. 2/3), în cnezatele rusești și în alte regiuni¹⁷. O răspîndire intrucitva mai redusă se constată la exemplarele în relief cu medalioane laterale, de felul celui de la Cetatea Albă¹⁸.

A doua categorie de cruciulițe encolpioane bizantine, descoperite în regiunile românești din stînga Dunării, include mai multe piese, departajate între ele destul de puțin din punct de vedere al formei, ci mai cu seamă prin maniera de executare a decorului. În ceea ce privește forma, distingem exemplare cu extremitatea brațelor dreaptă și puțin lățită, cu brațul inferior mai lung decît celelalte trei, fiind asemănătoare crucii latine. O parte a pieselor în formă de cruce latină a fost ornamentată prin gravare, iar o altă parte a lor prin încrustare cu niello.

¹³ Pe lângă citeva cruciulițe aduse din Serbia, în Muzeul Banatului din Timișoara se păstrează nouă cruciulițe-encolpioane (una întreagă și opt jumătăți) provenind din localități neidentificate din sudul Banatului. Cf. A. Bejan, P. Rogozca, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente prefeudale și feudal-timpurii din Banat*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, IV, Caransebeș, 1982, p. 214—216 și pl. 1, 3, 4, 9: 11, 5—7, 10; III, 13, 15.

¹⁴ V. A. Kuniczkij, *Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского, in Земли Южнoй Руси в IX—XIV вв.*, Kiev, 1985, p. 125 și fig. 3.

¹⁵ I. G. Hîncu, *Исследование средневековых памятников у с. Ханска, in Археологические открытия 1977 года*, Moscova, 1978, p. 469—470. La Hansca s-a descoperit și o matriță de piatră pentru turnat cruciulițe (*Ibidem*, p. 470), asupra căreia nu dispunem de nici un detaliu privind forma și nivelul arheologic de unde provine, astfel că orice supoziție relativă la semnificația acestei piese s-ar încadra în categoria speculațiilor.

¹⁶ R. Maxim-Alaiba, *Un encolpion bizantin descoperit la Șuletea, județul Vaslui*, în *ArchMold*, XIII, 1990, p. 161—164.

¹⁷ Pentru analogii, cf. între altele M. v. Bárány-Oberschall, *Byzantinische Pektordkreuze aus ungarischen Funden, in Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, Baden-Baden*, 1953, fig. 62/a-b; 63/a, b; S. Georgieva, *Кръстово-сиколпиони от средновековен Преслав, in Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев*, Sofia, 1958, p. 606—609 și fig. 1; A. Milčev, *Die frühmittelalterlichen bulgarischen Schmucksachen und Kreuz-Enkolpien aus*

Nordwestbulgarien, in Slavia Antiqua, XIII, fig. 8; I. Barnea, in Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, fig. 192/8, 11; 193/1, 2, 5; *idem, Arta creștină în România*, 2, *Secolele VII—XIII*, București, 1981, pl. 55; 56/1; 64; 68/1; 70/2; Z. S. Lovag, *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum, in Folia Archaeologica*, XXII, 1971, fig. 1/2, 3; P. Diaconu, in P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, pl. XXVIII, 1, 4, 7; XXIX, 3, 4; I. Văleva, *op. cit.*, fig. 10—12; Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării*, in *Peuce*, IX, 1984, pl. 1.

¹⁸ Pentru analogii, cf., între altele, K. Kosciuszko-Waluchnicz, *Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таурическомъ в 1900 году*, în *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 2, 1902, p. 30, fig. 35; E. S. King, *op. cit.*, pl. XXIV, 2; XXV; XXVI; XXVII, 8; M. v. Bárány-Oberschall, *op. cit.*, fig. 61; 63 d; A. Xyngopoulos, *Bronzes byzantins*, în *Collection Hélène Stathatos*, II, *Les objets byzantins et post-byzantins*, 1957, pl. VI, 62; S. Georgieva, *op. cit.*, fig. 2; I. Barnea, in *Dinogetia*, I, fig. 193/6; G. Agnello, *Le arti figurative nella Sicilia bizantina*, Palermo, 1962, p. 301—303; B. Nechvátal, *Frühmittelalterliche Reliquienkreuze aus Böhmen*, in *PA*, LXX, 1979, 1, fig. 2/3, 4; J. Aladžov, *Нов бронзове кръсто-сиколпиони от Велики Преслав, in Векове*, 1979, 2, p. 73—75; L. Dončeva-Petkova, *Кръстово-сиколпиони във Варненския музей*, în *Известия на Народния Музей Варна*, 19(34), 1983, pl. V, 3.

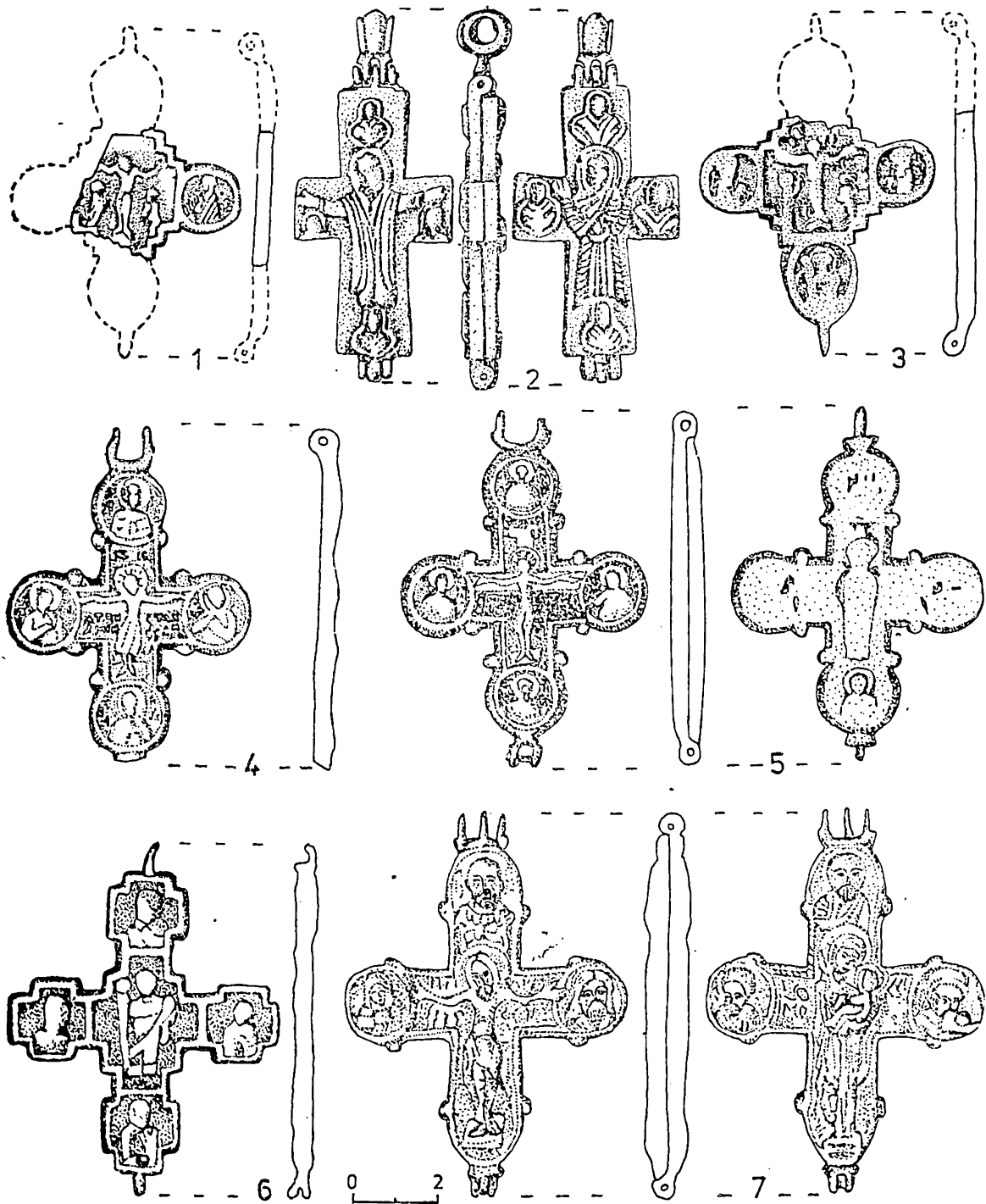

Fig. 1. Cruciușițe reliefiar bizantine (2) și vechi-rusești (1,3-7) de tip D(1,3), B(4,5), E(6) și A(7) de bronz din secolele X—XII (2), XII—XIII (7), XIII (4,5), XIV—XV (1,3) și XIV—XVI (6), provenind de la Ghireni (1), Șuletea (2), Ctrjoaia (3) și din localități neidentificate din nordul Bucovinei (4-6) și din Transilvania (7).;

Cruciulițele relieviar din bronz de la Adjud¹⁹ (fig. 3/1), Cetatea Albă²⁰ (fig. 6/1), Dănești²¹ și Focuri²², în formă de cruce latină, au redat în mod schematic prin gravare imaginea unui sfânt, iar cea de la Vasileu pe Isus Christos pe cruce (fig. 6/2)²³. În ceea ce privește această din urmă piesă, considerăm că nu este absolut certă proveniența sa din Bizanț, ea putând fi o replică apropiată aliciană după un prototip grecesc. Singura piesă completă, cea provenind de la Adjud, are pe una din fețe imaginea Sf. Gheorghe, nominalizată printr-o inscripție, iar pe cealaltă parte pe Sf. Fecioară au pe un alt sfânt. Cruciulița de la Cetatea Albă înfățișează după cum indică inscripția grecească pe brațul superior, pe Sf. Ioan, iar cea de la Dănești pe Sf. Fecioară. Piesa de la Focuri este prea fragmentară pentru a putea oferi sugestii de identificare a imaginii gravate. Schematismul figurilor nu permite determinarea personajului reprezentat și nici chiar departajarea Sf. Maria de ceilalți sfinți, a căror îmbrăcăminte largă, ornamentată cu un decor geometrizat, este comună atât pentru bărbați cât și pentru femei. Cu excepția Sf. Ioan de pe cruciulița de la Cetatea Albă, care pare a avea în mână o cădelniță, ceilalți sfinți sint redați în poziție de orant.

Astfel de cruciulițe provin în număr mare din descoperirile făcute în fostele teritorii ale Imperiului bizantin din Peninsula Balcanică (fig. 2/1, 2, 4—11), ea și din Rusia, Ungaria și alte regiuni, atât în așezări, cât și în necropole²⁴. Unele dintre ele au fost găsite în condiții stratigrafice revelatoare, fapt ce a permis încadrarea lor cronologică în secolele X—XIII. Având în vedere zonele unde se găsează și varietatea tipologică a pieselor, considerăm că producerea acestor obiecte de cult se realizează nu numai la Constantinopol, ci și în diferite centre bizantine periferice. Întrucât exemplarele provenind din regiunile de la nordul Dunării Inferioare nu au fost descoperite în complexe arheologice închise, datarea lor este posibilă numai pe baza analogiilor cu piesele din teritoriile învecinate. În principiu ele pot fi deci datate în secolele X—XIII, dar mai probabilă ni se pare ipoteza că vehicularea lor în ținuturile extracarpătice ar fi avut loc în cursul secolelor XI—XII, când vecinătatea nemijlocită dintre Imperiul bizantin și regiunile românești nord-dunărene asigura condiții mai bune pentru comerț și pentru contacte de orice natură.

Cruciulițele duble-relieviar de la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț²⁵ (fig. 4/1) și Lunca—„Biznoasa”²⁶, prima dintr-un aliaj de argint cu cositor, iar a doua din bronz, sint apropiate în privința tehnicii de redare a ornamentului prin încrustare cu niello și a reprezentării de pe avers, unde apare scena Răstignirii. Isus Christos are deasupra capului o cruce cu brațul superior flancat de imaginea soarelui și a lunii. În dreapta lui Isus Christos este figurat bustul Maicii Domnului, iar în stînga cel al Sf. Ioan Evanghelistul (Teologul). Reversul celor două cruciulițe prezintă elemente comune, dar și câteva deosebiri. În partea centrală piesa de la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț are redată o cruce cu două brațe orizontale, încadrată de busturile a trei sfinți (Petru, Pavel și, probabil, Nicolae) înscrise în medalioane ovale, iar piesa de la Lunca—„Biznoasa” imaginea schematizată a Sfintei Maria în atitudine de orantă, înconjurată de patru medalioane cu busturi de sfinți. Prima cruciuliță conține inscripții grecești prescurtate, nominalizînd personajele figurate.

Frecvența descoperirilor de cruciulițe pectorale cu extremitatea brațelor dreaptă, cu figuri și ornamente niellate, este mai mică decît aceea a cruciulițelor similare gravate. Exemplarul de la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț provine dintr-un nivel arheologic datat la sfîșitul secolului al XII-lea și în primele patru decenii ale secolului al XIII-lea. Cîteva piese similare au o încadrare cronologică

¹⁹ G. Coman, *Evoluția culturii materiale din Moldova de Sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XIII*, în *Mem. Antiq.*, III, 1971, p. 490 și fig. 7/10; V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 231 și fig. 2/1; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 231 și 40/2.

²⁰ V. A. Kunickij, *op. cit.*, p. 124 și fig. 1.

²¹ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, fig. 40/7; G. Coman, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V—XI în partea de sud a Moldovei*, în *AMM*, I, 1979, p. 93 și 15/3 (unde descult este redat inexact); V. Spinei și P. Șadurschi, *Două encolpioane bizantine descoperite în Moldova și cîteva observații pe marginea lor*, în *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 185—186 și fig. 2; V. Spinei, *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea pînă la invazia mongolă din 1241*, în *Mem. Antiq.*, VI—VIII, 1974—1976, p. 138—139 și fig. 42/1.

²² V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, Iași, 1984, p. 150 și fig. 11/2; V. Spinei, *Moldavia in the 11th—14th Centuries*, București, 1986, fig. 12/3.

²³ B. A. Timoșevič, *Древнерусские города Северо-Восточной Буковины*, în *Древнерусские города*, Moscova, 1981, p.

134, fig. 11/9; idem, *Дашьоруська Буковина X-першо половина XIV ст.*, Kiev, 1982, p. 26 și fig. 14/9.

²⁴ Pentru răspîndirea acestui tip de cruciulițe și literatura de specialitate aferentă, cf. V. Spinei și P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 185. Pentru cruciulițele publicale ulterioare, necuprinse în această enumerare, cf., între altele, R. Farioli Campanati, *La cultura artistica nelle regioni bizantine d'Italia dal VI all' XI secolo*, în G. Cavallo, V. v. Falkenhäusen, R. Farioli Campanati, M. Gigante, V. Paec, F. P. Rosati, *I Bizantini in Italia*, Milano, 1980, p. 415—416 și fig. 303, 305—306; L. Dončeva-Petkova, *Крестонос...*, p. 119—121 și pl. III; V, 1; VI, 1; D. Yankov, *Средновековни бронзови крестонос от Стара Загора*, în *Известия на музеите от Югоизточна България*, VIII, p. 87—94; [Gh. Mănușcu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 375—388; D. Aladžov, *Стару християнски наметници от Хасковски оръз*, Haskovo, 1986, fig. p. 26—28.

²⁵ C. Scorpan, *L'ensemble archéologique féodal de Bîtea Doamnei*, în *Dacia*, NS, IX, 1965, p. 451 și fig. 9; V. Spinei, *Les relations...*, p. 234 și fig. 2/2; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 108 și fig. 24/2.

²⁶ V. Spinei și P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 182—184 și fig. 1; V. Spinei, *Moldova...*, p. 108 și fig. 24/2.

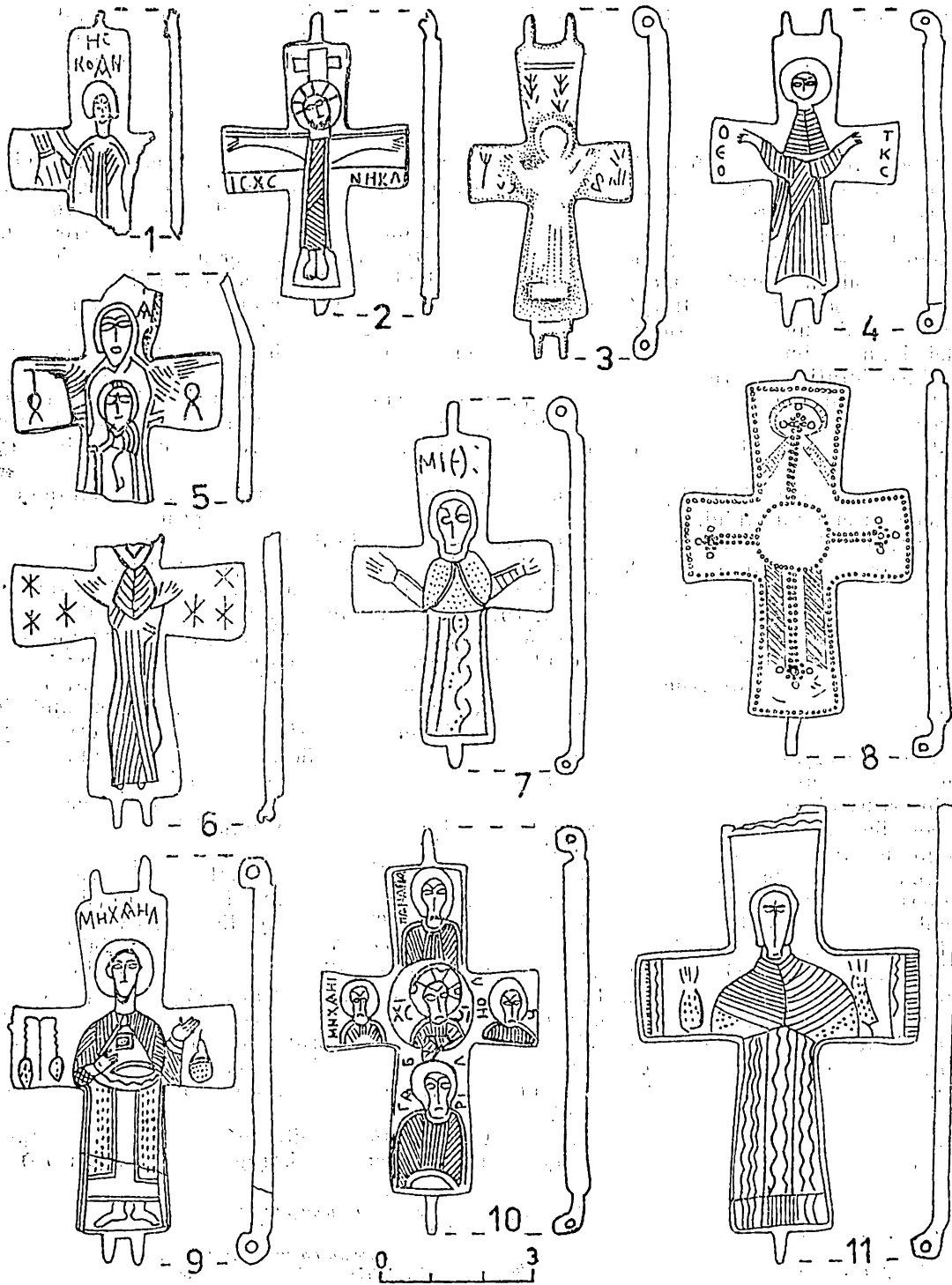

Fig. 2. Cruculițe relieviar bizantine de bronz cu reprezentări gravate (1, 2, 4–11) și în relief (3) din secolele X—XIII, descoperite în Bulgaria la Novakovsko Kale (1), Stara Zagora (2, 4, 9, 11), Želūd (3), Dolište — „Kaleto” (5, 8), Suvorovo — „Kaleto” (6), Varna — „Termene române” (7) și Venčan (10).

lentică, în timp ce altele sînt din secolul al XI-lea²⁷. Aceeași datare se poate admite și pentru cruciuta relicviară de la Lunca—„Biznoasa”. Nu este exclus ca o parte din piesele decorate cu incrustații u niello să fi fost realizate în atelierile meșteșugarilor ruși, imitîndu-se îndeaproape prototipurile izantine. Ipoteza aceasta ne este sugerată de constatarea că exemplare destul de numeroase din categoria de obiecte în discuție provin de pe teritoriul vechilor cnezate rusești.

★

Biserica grecească nu a fost singura care și-a extins autoritatea confesională asupra regiunilor oculte de români la nordul Dunării. Însuși faptul că românii au acceptat serviciul religios în limba medio-slavă și că o mare parte a terminologiei rituale este de origine slavo-bulgară vorbește de contacte statutare cu bisericile popoarelor slave din Peninsula Balcanică. Aproape întreaga literatură canonică era procurată la un moment dat de la sudul Dunării. Raporturile cu biserica bulgară -au putut stabili la scurtă vreme după creștinarea slavilor și bulgarilor din anul 864, în timpul lomniei țarului Boris (851—889), devenit Mihail după convertire. Ele au trebuit să se întrerupă în perioada cuceririi Bulgariei de Bizanț, cînd biserica locală se grecizează, reluîndu-se după succesul răscoalei vlahilor și bulgarilor din anul 1185. Apropierea de biserica primului țarat bulgar era firească, omâni, înconjuțați pînă atunci numai de popoare păgîne, găsindu-se departe de alte regiuni creștine²⁸. De-abia prin convertirea rușilor în 988 și a ungarilor în 1000 această izolare dispăre. În primele ecole ale mileniului al II-lea ortodoxismul românesc stabilește punți de legătură nu numai cu patriarhia constantinopolitană, ci și cu mitropolia, apoi patriarhia, de la Tîrnovo și cu mitropoliile și episcopiile din Rusia.

Interesele cnejilor kievieni pentru zona gurilor Dunării datează cu mult mai înainte de adoparea oficială a creștinismului. Expedițiile navale spre Constantinopol, întreprinse de Askold și Dir, Ileg și Igor, s-au făcut de-a lungul coastelor vest-pontice, prin dreptul Deltei dunărene²⁹. Navigatorii ruși au putut constata desigur largile posibilități pe care le ofereau pentru negoț regiunile de la Dunărea de Jos. Nu întîmplător, cneazul Sviatoslav, chemat în ajutor de bizantini în războiul lor u bulgarii, nu a mai consimțit să elibereze ținuturile ocupate în nord-estul Peninsulei Balcanice. Ironicarul kievian îi atribuia următoarea confesiune: „Nu-mi place să stau în Kiev, vreau să trăiesc n Pereiaslaveț la Dunăre, acolo este centrul țării mele, întracolo cug toate bogățiile: din Grecia ur, țesături, vin și diferite fructe, din Cehia și Ungaria argint și cai, din Rusia blănuri și ceară, niere și robi”³⁰. Înfîngerea oștilor kieviene de către Ioan I Tzimiskes a zădărnicit ambițioasele proiecte ale lui Sviatoslav din Balcani. În schimb cnejii de la Kiev și-au intensificat eforturile pentru și subordona celelalte triburi ale slavilor răsăriteni. Între teritoriile vizate de ei s-au numărat și cele ocupate de croații albi, a căror ramură sudică atîngea Bucovina, și de tiverți, răspîndiți spre vest înă în interfluviul Nistru—Răut. Ca urmare a incursiunilor repetate ale hoardelor nomade ale turacicilor, cetățile tiverților au fost distruse, iar cea mai mare parte a populației s-a repliat spre nord, n regiunile aflate sub dominația cnejilor din Kiev³¹.

Vecinătatea imediată a românilor cu slavii răsăriteni a înlesnit contacte diverse între aceste louă popoare atît în perioada cînd Rusia Kieviană s-a menținut unitară, cît și după dezmembrarea sa și detașarea Rusiei Haliciene de sub tutela Kievului. Tocmai datorită acestei vecinătăți, schimburile de mărfuri dintre români și ruși au fost în mai mică măsură afectate de stabilirea sălașelor uranicilor nomazi în Cîmpia Nistrului și a Dunării decît cele dintre români și bizantini.

După ce, în secolul al XI-lea, în Rusia Kieviană s-au realizat primele cruciulițe pectorale, imitate îndeaproape după prototipurile bizantine, în următoarele două secole încep să se producă un umăr sporit de astfel de piese. În același timp, s-a trecut la realizarea unor tipuri mult mai diverse, unele dintre acestea fără modele absolute identice în arta minoră bizantină. Totodată, Kievul pierde nonopolul producerii cruciulițelor, astfel de obiecte rituale fiind făcute cu timpul și în alte centre, ntre care și în cele din Rusia Haliciană³².

Marea invazie mongolă din 1237—1240 a dat o lovitură nimicitoare nu numai structurilor poliice din cnezatele rusești, ci și meșteșugarilor din aceste teritorii. Distrugerea centrelor urbane înflo-

²⁷ Pentru răsplindirea cruciulițelor de acest tip și referiri bibliografice, cf. V. Spinei și P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 184—85.

²⁸ S. Reli, *op. cit.*, p. 136 și urm.; M. Șesan, *Organizația iseriească veche carpatică*, în *Mitropolia Ardealului*, IV, 1959, —6, p. 365—367; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria ulturii românești*, București, 1969, p. 185 și urm.; A. Tăutu, *Ţagăo di storia ecclesiastica romana*, în *Acta historica*, VIII, Roma, 1968, p. 179—181.

²⁹ G. Lachr, *Die Anfänge des russischen Reiches. Politische Geschichte im 9. u. 10. Jahrhundert* (extras din *Historische Studien*, 189), Berlin, 1930, p. 91 și urm.; M. V. Levčenko,

Очерки по истории русско-византийских отношений, Moscova, 1956, p. 91 și urm.

³⁰ *Повесть временных лет*, I, ed. D. S. Lihačev, red. V. P. Adrianova-Peretz, Moscova—Leningrad, 1950, p. 48.

³¹ V. V. Sedov, *Восточные славяне в VI—XIII вв.* (*Археология СССР*), Moscova, 1982, p. 129—130.

³² B. A. Rybakov, *Сбыт продукции русских ремесленников в X—XIII вв.*, în *Ученые записки (Москов. Унив.)*, 93, *История*, 1, 1946, p. 89—93; idem, *Ремесло древней Руси*, Moscova, 1948, p. 454—459; G. F. Korzhulina, *О памятниках „корсунского дела” на Руси*, în *Византийский вестник*, XIV, 1953, p. 129 și urm.

ritoare și capturarea meseriașilor au provocat un declin îndelungat al producției artizanale din Rusia. Vreme de peste un secol citeva din orașele cele mai prospere, între care Kievul însuși, au intrat sub administrația directă a Hoardei de Aur, iar ulterior au fost cucerite de la mongoli de către lituanieni sau polonezi. Astfel, în secolul al XIV-lea Kievul a fost ocupat de cnejii din Lituania, iar cnezatul halician de către regele Poloniei³³. Cu toate acestea, producerea obiectelor de cult nu a dispărut cu totul, ci doar s-a diminuat simțitor, paralel cu o decădere temporară a lor din punct de vedere calitativ.

★

Între cele mai vechi tipuri de cruciulițe vechi-rusești ajunse în regiunile românești se numără encolpioanele de bronz — de tip A — cu capete rotunjite, cu mici protuberanțe spre mijlocul brațelor, având reprezentat în relief, pe jumătatea care constituie aversul, pe Isus Christos răstignit, iar pe cea care formează reversul, pe Sf. Fecioară cu Pruncul în mîna stîngă, imagine descmnată în iconografie sub numele de Panagia Hodigitria. Pe ambele părți, în extremitățile brațelor laterale și a celui superior se află busturi de sfinți. Pe unele cruciulițe de tip A sînt scurte inscripții grecești și chirilice, adesea prescurtate sau neclare, ceea ce sugerează neînțelegerea lor de cei care le-au realizat. Lungimea acestor cruciulițe oscilează de regulă între 8,5 și 10 cm.

Principalele lor centre de producere se găseau la Kiev și în cnezatul de Halici—Volinia, de unde au fost comercializate sau au ajuns pe alte căi, odată cu purtătorii lor. Aceste centre se considera pînă nu demult că ar fi funcționat din ultima parte a secolului al XII-lea pînă la invadarea Kievului și a Rusiei de Sud—Vest în anul 1240 de hoardele mongole³⁴. Descoperirea relativ recentă a unui encolpion fragmentar la Kiev (str. Reitarskaia 36—38), într-un nivel corespunzător mijlocului și celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea³⁵, coboară în mod firesc momentul începutului producerii pieselor de acest tip pe teritoriul Rusiei Kieviene.

În spațiul românesc nord-dunărean cruciulițele duble-relicviar de tip A sînt bine reprezentate prin descoperirile făcute pe teritoriul Moldovei la Bajura³⁶ (fig. 3/10), Botoșani³⁷, Brăești³⁸, Ibănești³⁹, Vorniceni⁴⁰ (fig. 3/9) (jud. Botoșani), Brădățel⁴¹ (jud. Suceava), Belcești⁴² (jud. Iași) (fig. 3/5), Netezi (com. Grumăzești)⁴³, Piatra Neamț⁴⁴ (jud. Neamț), Codăești⁴⁵ (jud. Vaslui), Soroca⁴⁶ (raionul Soroca, Rep. Moldova) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (reg. Cernăuți, Ucraina) (patru piese : una completă⁴⁷ (fig. 3/6), două jumătăți⁴⁸ și un mic fragment)⁴⁹ (fig. 7/2). Din Transilvania provine numai un singur exemplar de acest fel, al cărui loc exact de descoperire nu este cunoscut (fig. 1/7)⁵⁰. Unele din aceste encolpioane, ca cele descoperite în necropolele de la Netezi și Piatra Neamț și în cetatea de la Soroca, aparțin unor complexe arheologice din secolele XIV—XVI, deci sînt mult ulterioare perioadei lor de producere, ceea ce dovedește o purtare îndelungată.

³³ G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, I, Köln—Graz, 1955, p. 130 și urm.; P. W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East Central Europe, 1320—1370*, Chicago—Londra, 1972, p. 121 și urm.; I. B. Grekov, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды на рубеже XIV—XV вв.*, Moscova, 1973, p. 45 și urm.

³⁴ V. Spinei și G. Coroliuc, *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII—XIII*, în *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 319—330; V. N. Zoznenko, *Об одном типе древнерусских энколпионов*, în *Древности Среднего Поднепровья*, Kiev, 1981, p. 113—124.

³⁵ Ia. E. Borovskij, M. A. Sazađdak, *Археологические исследования восточного Киева в 1978—1982 гг.*, în *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.*, Kiev, 1985, p. 40 și fig. 4/3.

³⁶ Informația o datorăm lui Dumitru Haha din Darabani.

³⁷ D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult din secolele XII—XIII, pe teritoriul Moldovei*, în *MMS*, LI, 1975, 1—2, p. 80—81; V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, p. 319—321.

³⁸ D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 78; V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, p. 319—321.

³⁹ *Istoria României*, II, București, 1962, fig. 40, dreapta; R. Theodorescu și R. Florescu, în *Istoria artelor plastice în România*, I, red. G. Opreșcu, București, 1968, pl. 98; V. Spinei, *Les relations...*, fig. 5/1; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 79.

⁴⁰ V. Spinei, *Les relations...*, p. 235 și fig. 5/4 = 6/3; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 81.

⁴¹ E. I. Emanđi, *Muzeul de Istorie Suceava*, București, 1985, fig. 17.

⁴² V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, I, p. 52 și fig. 11/3; V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 13/3.

⁴³ L. Bătrina și A. Bătrina, *Reședința feudală de la Netezi (jud. Neamț)*, în *SCIVA*, 36, 1985, 4, fig. 7.

⁴⁴ C. Mătasă, *Cercelări din preistoria județului Neamț*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXXI, 1938, 97, p. 131—132 și fig. 81; V. Spinei, *Les relations...*, fig. 6/2.

⁴⁵ G. Coman, *op. cit.*, în *AMM*, I, p. 93 și fig. 15/4 (unde cruciulița i se atribuie o origine bizantină); V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 13/6.

⁴⁶ G. F. Cebotarenko, *Археологические раскопки в Сорокской крепости в 1968—1969 гг.*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1968—1969 гг.*, Chișinău, 1972, fig. 13 c; idem, *Сорокская крепость — памятник старины*, Chișinău, 1984, p. 33, fig. 4.

⁴⁷ Ca și celelalte cruciulițe provenind din partea nordică a Bucovinei, piesa se păstrează în colecțiile Muzeului județean din Suceava. Cf. V. Spinei, *Contribuții...*, p. 141 și fig. 13/1. O jumătate din acest encolpion reproduce și E. I. Emanđi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din secolul IX pînă în prima jumătate a secolului XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antropogeografice*, în *Suceava. Anuarul Muzeului județean*, VIII, 1981, fig. 11/3.

⁴⁸ V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, fig. 2/1,2.

⁴⁹ V. Spinei, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X—XIII*, în *Hieraxus. Anuar '78*, Botoșani, 1980, fig. 9/7.

⁵⁰ M. v. Bărány-Oberschall, *op. cit.*, p. 229 și fig. 73, a, c; M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiul acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 267—268 și fig. 5; I. Barnea, *Artă creștină...*, 2, p. 206—207.

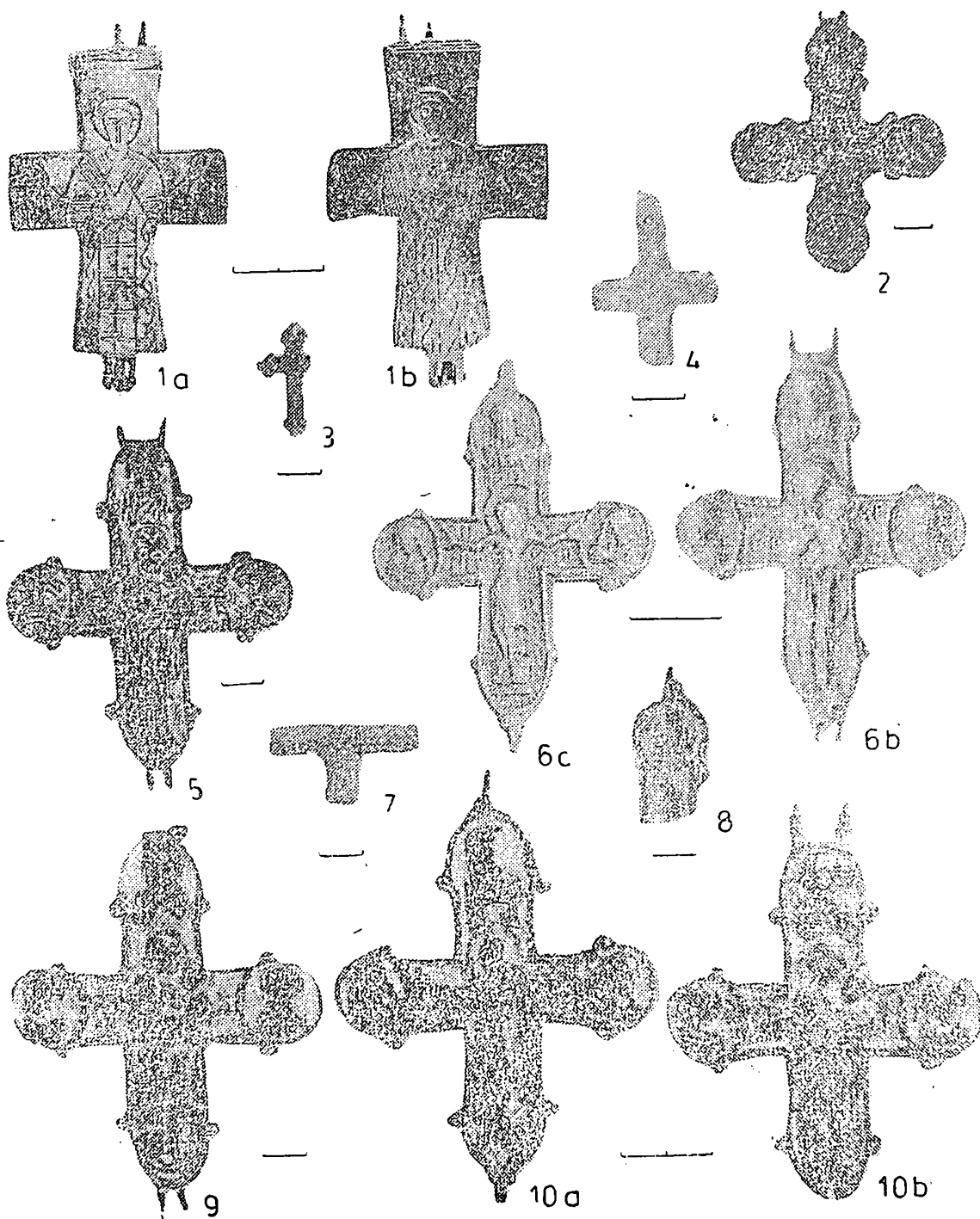

Fig. 3. Cruciulițe simple (3, 4, 7) și relieviar (1, 2, 5, 6, 8–10) bizantine (1) și vechi-rusești (2–10) de tip B (2, 8) și A (5, 6, 9, 10) de bronz (1–3, 5, 6, 8–10), plumb (4) și piatră (7) din secolele X–XII (1) și XII–XIII (2–10), descoperite la Adjud (1), Mănești (2), Hlineca-Iași (4), Belcești (5), Vorniceni (9), Bajura (10) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (3, 6–8).

Un fragment de cruciuliță descoperit la Suceava (jud. Suceava), cu imaginea lui Isus Christos răstignit, avea în extremitatea singurului braț păstrat un medalion în care erau figurate două busturi de sfinți ⁵¹ (fig. 7/3). Acest fragment reprezintă probabil o variantă a tipului A, ulterioară ca execuție exemplarelor menționate mai sus.

Tot o variantă a acestui tip este și o cruciuliță provenind dintr-o localitate necunoscută din zona Birladului, care — pe unica jumătate recuperată — are redată în relief în planul central pe Sf. Fecioară cu Pruncul sfânt, iar la extremitățile brațelor superioare ale piesei trei capete de sfinți, neînscrise în obișnuitele medalioane circulare ⁵².

O cruciuliță simplă din bronz de o categorie aparte, având anumite trăsături comune cu cruciulițele duble de tip A, provine dintr-o descoperire izolată făcută la Fundu Herței (ccm. Cristinești, jud. Botoșani) ⁵³. Piesa a fost obținută prin turnare într-o matrită bivalvă realizată probabil din lut: în lutul încă moale s-au imprimat părți de la două cruciulițe, diferite ca tip și dimensiuni. Pe avers este redat Isus Christos răstignit, iar pe revers Maica Domnului cu Pruncul sfânt în brațe, înconjurată de trei medalioane cu busturi de sfinți. Imaginea de pe revers este identică cu aceea de pe encolpioanele de tip A, iar cea de pe avers cu aceea de pe cruciulițele mai noi. Realizarea cruciuliței de la Fundu Herței ar putea fi plasată prin secolele XIV—XV.

Asemănătoare din punct de vedere a formei cu encolpioanele de tip A este o cruciuliță descoperită la Vasileu (= Vasilev, raionul Zastavna, reg. Cernăuți, Ucraina) ⁵⁴, având redată pe avers imaginea lui Isus Christos pe cruce, înconjurat de trei busturi de sfinți. Spre deosebire de cruciulițele de tip A, relieful figurilor s-a făcut în acest caz prin incizii umplute cu niello (fig. 6/5). În aceeași tehnică a fost realizată cruciulița de formă asemănătoare, adică tot cu extremitățile brațelor rotunjite, de la Saschiz (jud. Mureș) ⁵⁵. În partea centrală a reversului este reprezentată Sf. Maria în atitudine de orantă, iar în cele patru brațe busturile, înscrise în medalioane, a patru sfinți, între care Petru și Pavel. Existența celor patru medalioane apropie această piesă de cruciulițele de tip B.

Un alt tip de cruciuliță-relievar din bronz de proveniență rusească — pentru care am adoptat denumirea convențională de tipul B, — prezent, de asemenea, în descoperirile din regiunile nord-dunărene, are colțurile rotunjite, imagini antropomorfe și inscripții în relief. Pe mijlocul aversului este figurat Isus Christos răstignit, iar pe revers Sf. Fecioară, ambii înconjurați de patru medalioane ovale cu busturile unor sfinți, plasate la capetele cruciulițelor. Acest tip prezintă câteva variante. Departajarea lor s-a făcut în mai mică măsură după modul de reprezentare al lui Isus Christos, a Maicii Domnului și a sfinților, ci a avut în vedere prezența sau absența inscripțiilor, ca și conținutul acestora.

Varianta cea mai răspândită a tipului B, probabil cea mai veche, conține inscripții slavone prescurtate. Pe jumătatea ce alcătuiește aversul, sub brațele orizontale ale crucii, pe care a fost răstignit Isus Christos, se află următorul text, în traducere: „Crucea ne este laudă, crucea ne este alinare”. Cealaltă parte conține inscripția: „Sf. Născătoare de Dumnezeu, ajută-ne!” plasată de o parte și de alta a Sf. Maria. Inscripții slavone prescurtate, ce redau numele sfinților înfățișați, se găsește, de asemenea, în fiecare medalion. Această variantă a tipului B, depășind numai foarte puțin 8 cm în lungime (fără piesa mobilă de prindere), a fost produsă la Kiev în anii imediat anteriori cuceririi orașului de mongoli (decembrie 1240) ⁵⁶.

În ținuturile din stînga Dunării asemenea exemplare provin din descoperiri făcute la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț (două piese întregi) ⁵⁷, Cîndești ⁵⁸ (jud. Neamț), Trifești ⁵⁹ (jud. Iași) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (reg. Cernăuți) (o cruciuliță încreagă ⁶⁰ (fig. 1/5), o jumătate ⁶¹ (fig. 1/4) și un mic fragment ⁶² — fig. 3/8); iar la sudul Dunării la Itaceea ⁶³ (jud. Tulcea) și Păcuil lui Soare ⁶⁴ (jud. Constanța), în Dobrogea, precum și în nord-estul Bulgariei, la Kranevo ⁶⁵

⁵¹ V. Spinei, *Moldova...*, fig. 57/3.

⁵² V. Spinei și R. Maxim-Alaiba, *Tipuri rare de cruciulițe medievale*, în *ArtăMold.*, XIV, 1991, p. 139, 142 și fig. 2/2 = 3/2.

⁵³ *Ibidem*, p. 143 și fig. 1/3.

⁵⁴ B. A. Timošciuk, *Древнерусские города...* fig. 11/3; idem, *Давньоруська Буковина...*, p. 26 și fig. 14/13.

⁵⁵ K. Horcđl, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 787—788 și fig. 1/4 (unde este considerat de factură bizantină); I. Barnea, *Artă creștină...*, 2, p. 208—209.

⁵⁶ B. A. Rybakov, *Русские дарования надгробия XI—XIV веков (Археология СССР. Свод археологических памятников)*, E. 1—44, Moscova, 1964, p. 39; Z. S. Lovag, *op. cit.*, p. 160 și 164; V. Spinei, *Les relations...*, p. 237—240; B. Dab-Kalinowska, *Enkolpien aus Kiev aus der Zeit des Mongoleninbruchs*, în *Jahrbuch der österrheichischen Byzantinistik*, 26, 1977, p. 259—264.

⁵⁷ Colecția Muzeului județean din Piatra Neamț. Informații primite de la N. Gostar și V. Mihăilescu-Birliba.

⁵⁸ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236 și fig. 7/1; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 82—84.

⁵⁹ I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești — Iași*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 737—738 și fig. 5; R. Theodorescu, în *Pagini de veche artă românească de la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970, p. 83 și fig. 40/1; V. Spinei, *Les relations...*, fig. 5/3 = 6/4.

⁶⁰ V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 34/6. O jumătate din cruciuliță este reprodușă de E. I. Emandi, *Aspekte...*, fig. 11/1.

⁶¹ V. Spinei, *Moldova...*, p. 110 și fig. 26/2.

⁶² Idem, *op. cit.*, în *Hierasus. Anuar '78*, fig. 9/6; idem, *Moldova...*, p. 110 și fig. 57/2.

⁶³ I. Barnea, *Artă creștină...*, 2, p. 152—153.

⁶⁴ P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, III, 1970, fig. 4/2; idem, în P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuil lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, II, București, 1977, p. 131—133 și fig. 102/3.

⁶⁵ L. Dončeva-Petkova, *Крѣмомое...*, p. 122—123 și pl. V, 2.

O altă variantă a tipului B conține ca inscripție, plasată sub brațele orizontale ale crucii, umele lui Isus Christos, redat prescurtat sub forma sa cea mai comună: IC XC. În regiunile omânești această variantă este semnalată printr-un singur exemplar, descoperit într-o locuință semiingropată de la Mănești (jud. Prahova), datată la cumpăna dintre secolele XIV și XV⁶⁶ (fig. 3/2).

O a treia variantă, lipsită total de inscripție, dar cu imagini asemănătoare cu acelea ale elorlalte două variante, este ilustrată printr-o descoperire făcută la Căbești (com. Podu Turcului, ud. Bacău)⁶⁷ (fig. 4/11).

Fragmentul de encolpion descoperit la Moigrad (jud. Sălaj)⁶⁸ aparține probabil, de asemenea, tipului B, dar starea sa incompletă ne împiedică să precizăm cărei variante i se poate atașa.

O piesă apropiată dintr-un anumit punct de vedere de cea de la Fundu Herței provine de la Grumezoaia (com. Dimitrie Cantemir, jud. Vaslui). Pentru realizarea matriței în care a fost turnată s-au folosit cruciulițele aparținând la două tipuri deosebite: ca model pentru avers — unde este afățișat Mîntuitorul pe cruce — a servit probabil o cruciuliță din secolele XIII—XV, în timp ce pentru revers s-a utilizat jumătatea unui encolpion de tip B, cu imaginea Sf. Maria și busturile celor patru sfinți⁶⁹.

Asemănător tipului B în privința formei și a compartimentării imaginilor este un tip de cruciuliță encolpion reprezentat în spațiul est-carpatic deocamdată numai prin exemplarul recuperat prin cercetările întreprinse la Suceava—„Șipot”, din care s-a păstrat doar o jumătate⁷⁰. Spre deosebire de cruciulițele de tip B, cele de această categorie — pentru care sugerăm denumirea de tip C — nu au brațele drepte, ci ușor arcuite, la fel ca și marginea lor. Dacă nu ar exista prototipuri bizantine identice ca formă, am putea presupune derivarea sa din cruciulițele vechi-rusești de tip B. În partea centrală este înfățișat în relief Sf. Mihail cu un sceptru în mîna dreaptă, iar pe medaliaoanele ovale laterale, tot în relief, patru busturi de sfinți. Arhanghelul Mihail este amintit cu vechile rugăciuni și descîntece rusești contra frigurilor. Avîndu-se la dispoziție un exemplar păstrat în condiții bune, descoperit la Jitomir, s-a făcut precizarea că în medaliaoane sînt redați sfinții Serghie sus, Agapit jos, Artenie în dreapta și Sisinie în stînga. Jumătatea care formează aversul encolpionului, nepăstrată în cazul exemplarului de la Suceava—„Șipot”, are întotdeauna înfățișată în centru scena Răstîgnirii, flancată lateral de busturile Maicii Domnului și a Sf. Ioan. Sus este bustul arhanghelului Mihail, iar jos al arhanghelului Gavriil, nominalizați prin inscripții prescurtate⁷¹. Producerea encolpioanelor de tip C a avut loc în perioada posteroară mării invazii mongole, în secolele XIII—XIV⁷².

Un tip de cruciuliță-releviar derivat din cele anterioare are, ca și acestea, extremitățile brațelor otunjite, iar între ele cite trei trepte, ceea ce lărgeste spațiul central, unde este figurată pe avers scena Răstîgnirii într-o formă mai complexă: Isus Christos este flancat de Maica Domnului și de Sf. Ioan Evanghelistul. Medaliaoanele din extremități redau busturi de sfinți. Cruciulițele din această categorie — pentru care ar fi nimerită denumirea de tip D — au fost descoperite la Cîrjoaia (com. Jotnari, jud. Iași)⁷³ (fig. 1/3) și Gîrceni (com. Coțușca, jud. Botoșani)⁷⁴ (fig. 1/1). Ea se datează pe baza analogiilor din Rusia, unde se afla centrul lor de producere, în secolele XIV—XV⁷⁵.

⁶⁶ A. Ștefănescu, *Cercetarea salului medieval Mănești de la Colețina* (sec. XIV—XV), în *Muzeul Național*, II, 1975, p. 391 și fig. 4.

⁶⁷ D. Ichim, *Un encolpion descoperit la Căbești — Bacău*, în *MMS*, LVII, 1981, 1—3, p. 117—118; V. Spinei, *Moldova...*, p. 110 și fig. 57/5.

⁶⁸ M. Rusu, *op. cit.*, p. 267 și fig. 4.

⁶⁹ V. Spinei și R. Maxim-Alaiba, *op. cit.*, p. 143—145.

⁷⁰ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236, 241 și fig. 7/2; *Iem, Moldova...*, p. 234 și fig. 57/6; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 85—86 și fig. 4/3.

⁷¹ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности устье. Кресты и образки*, Kiev, 1899, p. 9 și pl. II, 7—38.

⁷² Pentru analogii, cf. A. K. Žiznevskij, *Описание верского Музея. Археологический отдел*, Moscova, 388, p. 92; N. Leopardov, N. Černev, *Сборникъ стилизованных предметовъ древности, находящихся въ г. Кіевѣ въ частныхъ рукахъ*, III—IV, Kiev, 1891, pl. 3/23—24; *аталогъ собранія древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. Отд. VIII—XI*, Moscova, 1908, fig. 172; V. Pokrovskij, *1809—1909. Черковно-Археологический Музей С.-Петербургской Духовной Академіи 1897—1909*, S. Peterburg, 1909, p. 9 și pl. IV, 25, 31; N. I. etrov, *Альбомъ достопримечательностей Церковно-Археологическаго Музея при Императорской Кіевской духовной Академіи*, III, Kiev, 1915, pl. 1, 13; L. A.

Golubeva, *Белоцерская экспедиция 1957 года*, în *KS*, 79, 1960, p. 36 și fig. 17/3; T. N. Nikolskaja, *Городище у дер. Николо-Ленинцы*, în *SA*, 1962, 1, fig. 11/3; M. D. Polubojarinova, *Русские оеци на территории Золотой Орды*, în *SA*, 1972, 3, fig. 2/6; L. V. Alekseev, *Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (Кресты и иконки Белоруссии)*, în *SA*, 1974, 3, p. 214—215 și fig. 2/4—11.

⁷³ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236 și fig. 6/1; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 86—87 și fig. 7/2; I. Barnea, *Arta creștină...*, 2, p. 204—205.

⁷⁴ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236 și fig. 7/3; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 87 și fig. 7/3.

⁷⁵ Pentru analogii, cf. N. Leopardov, N. Černev, *Сборникъ...*, I, Kiev, 1890, pl. 6/13; *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*, 1899, p. 16, 19 și pl. VI, 76; VIII, 94—95; A. Vobrinski, *Курганы и случайный археологический находки близъ местечка Смелы*, III, S.-Peterburg, 1901, pl. XV, 1; N. I. Petrov, *Альбомъ...*, IV—V, Kiev, 1915, p. 30 și pl. XVII, 4; M. D. Polubojarinova, *op. cit.*, fig. 2/7; L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 209 și fig. 1/8; E. A. Begovatov, E. P. Kazakov, *Находки средневековых славяно-русских изделий в Низовьях Камы*, în *Средневековые археологические памятники Татарии*, Kazan, 1983, p. 109 și fig. 2/1. Cruciulițele de acest tip au reprezentată pe partea care constituie aversul scena Răstîgnirii, iar pe revers pe Sf. Nicolae.

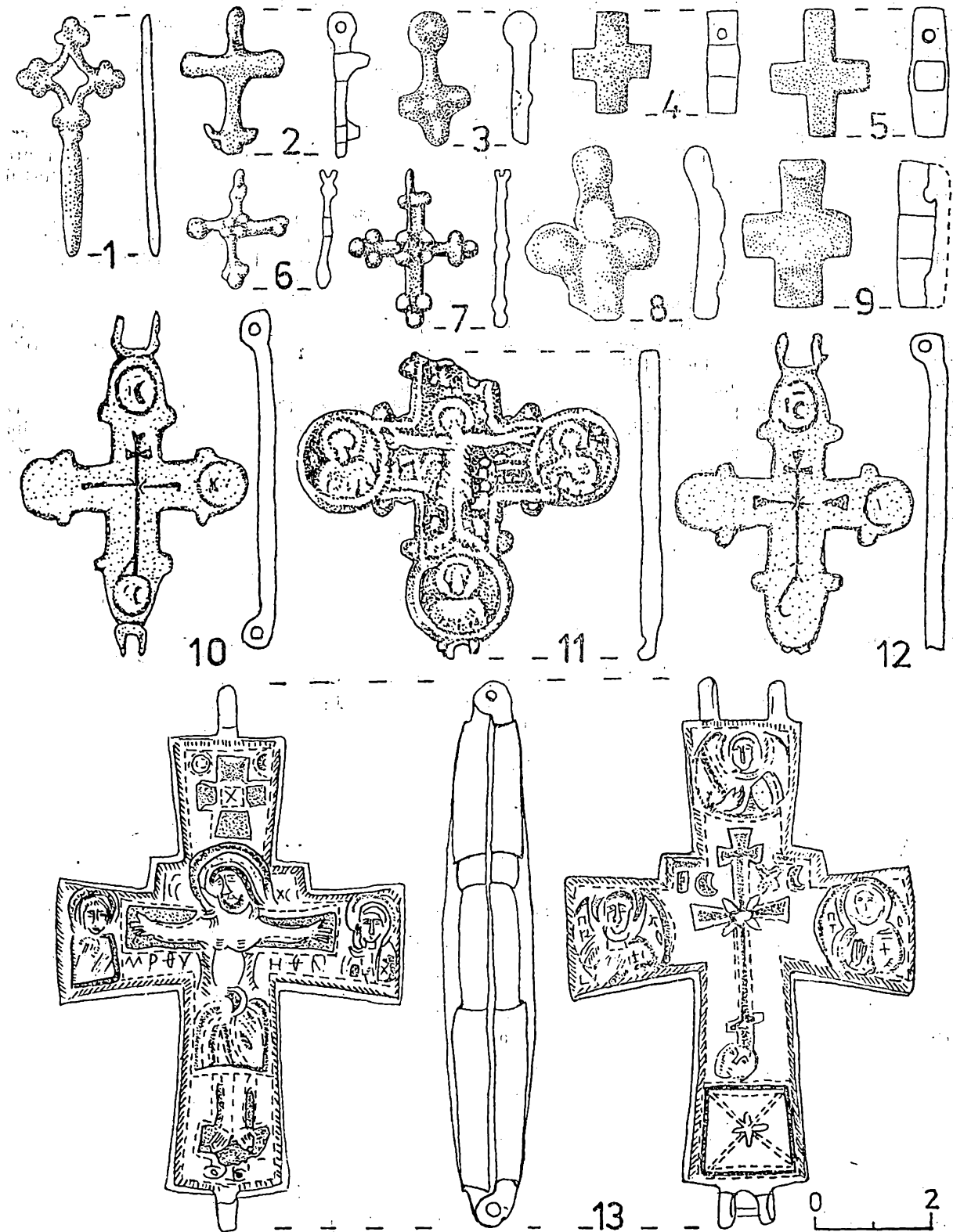

Fig. 4. Cruciulițe simple (1–9) și relieviar (10–13) vechi-rusești (1–12) de tip F (10, 12) și B (11) și bizantine (13) de bronz (1–3, 6–8, 10–12), argint (13) și piatră (4, 5, 9) din secolele XII–XIII, provenind de la Căbești (11), Bîtea Doamnei-Piatra Neamț (13) și din localități neidentificate din nordul Bucovinei (1–10, 12).

Un alt tip de cruciuliță-relieviar în relief cu imaginea lui Isus Christos pe avers, provine dintr-o localitate neidentificată din nordul Bucovinei⁷⁶. Dimensiunile sale — 5,8 cm lungime — sînt mult mai mici decît ale encolpioanelor de tip A și B, astfel că în extremitățile brațelor nu a mai fost spațiu pentru busturi de sfinți. Deasupra capului lui Isus Christos se află gravate cîteva litere reprezentînd prescurtarea numelui Său. Perioada de circulație a cruciulițelor de această categorie se limitează după toate probabilitățile la secolele XII—XIII.

O formă aparte prezintă o categorie de encolpioane de bronz — pentru care propunem denumirea de tip E — reprezentată prin descoperiri făcute în partea nordică a Bucovinei într-o localitate amasă neidentificată⁷⁷, la Orheiul Vechi⁷⁸ (raionul Orhei, Rep. Moldova) și la Piua Petrii (fostul Draș de Floci) (jud. Ialomița)⁷⁹.

Pe jumătatea păstrată din cruciulița din Bucovina este figurat în plan central Sf. Sihail cu un ceptu (fig. 1/6), iar pe cea de la Orheiul Vechi Isus Christos răstignit. La extremitățile cruciulițelor se aflau patru busturi de sfinți, înscrise în medalioane cruciforme. Din encolpionul de la Piua Petrii s-au păstrat ambele părți, inclusiv piesa lor de asamblare și agățare, dar din păcate ele au suferit deteriorări de pe urma unui incendiu, fiind afectat îndeosebi reversul, unde figurările din perimetrul central nu se disting cu claritate. Pe avers apare imaginea Mintuitoiului pe cruce, înconjurată de patru busturi de sfinți cu nimb, un număr egal de busturi fiind dispuse și pe revers (fig. 1/11). Encolpionul de la Piua Petrii, care are 10 × 6,5 cm, a fost găsit în nivelul de arsură din imediata apropiere a unei locuințe distruse prin incendiere în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Locul sau locurile de producere ale cruciulițelor duble-relieviar de tip E, ca și a celor de tip D, le altfel, sînt mai dificil de stabilit, datorită numărului relativ restrîns de exemplare semnalate pînă în prezent. Ele se datează *grosso modo* în secolele XIV—XVI⁸⁰.

Tot din categoria cruciulițelor-relieviar vechi-rusești din bronz fac parte piesele cu extremitățile brațelor rotunjite, cu protuberanțe mici pe mijlocul lor, avînd incizată în spațiul central o cruce. Forma lor este asemănătoare cu aceea a encolpioanelor de tip A și B — cu care sînt, de altfel, în parte contemporane —, dimensiunile fiindu-le însă mai reduse. Pentru cruciulițele în discuție propunem denumirea de tipul F. La unele dintre ele spațiile gravate mai adînc au fost umplute cu niello, care nu s-a păstrat întotdeauna. Două encolpioane de acest tip, avînd în jur de 6 cm lungime, au fost recuperate din localități rămase neidentificate din nordul Bucovinei⁸¹. Pe brațele verticale este lizibilă inscripția — gravată și umplută cu niello — IC XC, iar pe cele orizontale NI/KA (fig. 1/10, 12). Alte cruciulițe de tip F, lipsite însă de inscripție, au fost descoperite la Cetatea Albă⁸² = Belgorod Dnestrovskii, reg. Odessa) (fig. 6/10), Lencăuți—Cernăuți⁸³ (fig. 6/6) și Vasileu⁸⁴ (reg. Cernăuți, Ucraina) (fig. 6/7); toate provenind din straturi arheologice datate în secolele XII—XIII. Piesa de la Cetatea Albă are dimensiunile cele mai mari: 8 × 6,7 cm.⁸⁵

Un encolpion de o categorie aparte, a fost găsit, de asemenea, în nivelul corespunzător secolelor XII—XIII de la Vasileu⁸⁶, localitate situată pe malul Nistrului. Fiînd mai mic decît exemplarele aparținînd altor tipuri, suprafața disponibilă pentru ornamentare este evident redusă. În

⁷⁶ Colecția Muzeului județean din Suceava.

⁷⁷ V. Spinei, *op. cit.*, în *Hierasus. Anuar '78*, fig. 9/8; *idem*, *Moldova...*, p. 234 și 57/7.

⁷⁸ Piesa provine din cercetările întreprinse în 1953 sub conducerea lui G. D. Smirnov și se păstrează în colecțiile Muzeului de Istorie din Chișinău (Inv. nr. 242). Informația este datorată lui A. A. Nudelman.

⁷⁹ L. Chișescu, T. Papisima, P. Vlădila, V. Rădulescu și A. Păunescu, *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Orășul de Floci)*, jud. Ialomița, în *Cercetări arheologice*, V, 1982, p. 137 și fig. 9/1.

⁸⁰ Pentru analogii, cf. A. K. Žiznevskij, *op. cit.*, p. 96; *Sobranie B. H. u B. H. Ханенко*, 1899, p. 17, 19, 20 și pl. VI, 77; VIII, 101—105; *Отчетъ Императорской Археологической Комиссии за 1902 годъ*, Sanktpeterburg, 1904, p. 132 și fig. 227; N. Leopardov, *Сборникъ...*, Ser. II, II, Kiev, 1893, p. 8—9 și pl. I, 9; II, 13; IV, 9; N. V. Pokrovskij, *op. cit.*, p. 7 și pl. IV, 32, 33; N. I. Petrov, *Атболова...*, IV—V, 1915, p. 30 și pl. XVII, 3; M. D. Polubojarinova, *op. cit.*, fig. 2/4; L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 215 și fig. 4/2, 3; L. Dončeva-Petkova, *Крестное...*, p. 123—124 și pl. II, 4. La acest tip de cruciulițe, pe jumătatea care alcătuiește aversul este redată scena Răstignirii, iar pe cealaltă jumătate sînt arhanghelul Sihail, sînt marelui necușnic Nichita luptînd cu diavolul.

⁸¹ V. Spinei, *Moldova...*, fig. 57/4; *idem*, *Moldavia...*, fig. 34/5, 7.

⁸² V. A. Kunickij, *op. cit.*, p. 124—125 și fig. 2,

⁸³ M. V. Malevskaia, P. A. Rappoport, B. A. Timoșciuk *Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.*, în *SA*, 1970, 4, p. 123 și fig. 4/1; B. O. Timoșciuk, *Давньоруська Букovina...*, p. 28 și fig. 16/7; I. S. Vinokur, A. F. Guzczal, S. I. Peniak, B. O. Timoșciuk, V. I. Jakubovskij, *Доїдник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*, Kiev, 1984, fig. 21/15.

⁸⁴ B. A. Timoșciuk, *Древнерусские города...*, p. 133 și 11/4; *idem*, *Давньоруська Букovina...*, p. 26 și fig. 14/4.

⁸⁵ Pentru analogii, cf. N. Leopardov, N. Černev, *Сборникъ...*, I, 1890, pl. 4/24; *Sobranie B. H. u B. H. Ханенко*, 1899, p. 15 și pl. V, 64; *Ibidem*, II, 1900, p. 6 și pl. XIX, 229; O. Ratič, *Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР*, Kiev, 1957, pl. XII, 33; M. K. Karger, *Древний Куча*, I, Moscova—Leningrad, 1958, pl. LVIII sus; L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, în *Materiały wczesnośredniowieczne*, V, 1960, pl. VI, 23; XX, 13, 14; A. A. Medynceva, *О датировке некоторых типов энколпиона*, în *Археологический сборник*, Moscova, 1961, p. 68 și pl. IV, 5; G. G. Mezenzeva, *Давньоруське місто Родень. Кізіяца Гора*, Kiev, 1968, pl. V, 8; K. Musianowicz, *Dróhiczyn we wczesnym średniowieczu*, în *Materiały wczesnośredniowieczne*, VI, 1969, pl. XLVI, 3.

⁸⁶ B. A. Timoșciuk, *Древнерусские города...*, fig. 11/15; *idem*, *Давньоруська Букovina...*, p. 26 și fig. 14/15.

planul central al părții ce alcătuiește aversul este figurat Isus Christos răstignit (fig. 6/4). Imaginea, obținută prin incizii umplute cu niello, este schematică, la fel ca și cea de alte cruciulițe decorate în aceeași tehnică⁸⁷.

În afară de exemplarele menționate mai sus, în regiunile est-carpătice au mai fost semnalate și alte cruciulițe-relicviar vechi-rusești, care însă, după toate probabilitățile, s-au pierdut, fără ca să li se fi consemnat descrierea exactă, ceea ce nu permite încadrarea lor tipologică precisă. O astfel de cruciuliță — pare-se de tip D — s-a descoperit într-o locuință din secolul al XV-lea de la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași)⁸⁸, iar o alta provine din regiunea Orheiului⁸⁹. Despre aceasta din urmă s-a păstrat observația că ar conține o inscripție rusească, care, după caracteristicile paleografice, ar putea fi atribuită secolului al XIII-lea.

În aceeași perioadă cu cruciulițele duble-relicviar, în regiunile carpato-dunărene au circulat și alte tipuri de cruciulițe din metal și din piatră, de o mare varietate tipologică⁹⁰ (fig. 3/3, 4, 7; 4/1—9; 5/7; 6/3). Cele mai multe dintre ele sînt de origine bizantină și veche-rusească, dar nu exclu-dem ca anumite exemplare să fi fost realizate și de meșteșugari locali. Problemele aflate în conexiune cu realizarea și circulația cruciulițelor pectorale simple ies din sfera aspectelor pe care ni le-am propus să le abordăm în acest cadru.

★

Începînd din secolul al XV-lea s-a renunțat în mare parte la producerea cruciulițelor pectorale duble-relicviar. Cu siguranță că numărul relicvelor sfinte ce se puteau procura de cei ce dispuneau de encolpioane se diminuase extrem de mult, astfel că ele își pierduseră funcționalitatea. În locul lor au început să se realizeze cruciulițe simple, a căror producere era mult mai facilă. Din punct de vedere tehnic, unele piese cu ambele părți decorate erau fie turnate separat în două matrițe diferite și apoi sudate (fig. 5/5), fie turnate într-o singură matriță cu două negative (fig. 7/7; 8/4).

Prăbușirea Imperiului bizantin și cucerirea întregului Orient Apropiat și a Peninsulei Balcanice de către turcii otomani a dat o lovitură puternică meșteșugurilor legate de producerea cruciulițelor pectorale din metal. Cu toate că și cnezatele rusești au suportat marele șoc al invaziilor și anexiunilor mongole, urmate de expansiunea lituaniană și polonă, care a dus la desprinderea unor vaste teritorii de sub autoritatea cnejilor locali, producerea pieselor de cult nu a încetat niciodată, ci doar s-a diminuat temporar. În locul centrelor distruse sau acaparate de vecini, au apărut noi orașe și mănăstiri, unde s-a dezvoltat o veritabilă industrie de realizare a cruciulițelor, la fel de prosperă ca și aceea a icoanelor pictate pe lemn. După căderea Constantinopolului și cucerirea statelor balcanice de tureci, Rusia și-a asumat rolul principal în comerțul cu obiecte de cult pentru întreaga lume ortodoxă europeană, exceptînd doar ținuturile grecești.

În multe privințe cruciulițele posterioare secolului al XV-lea reiterează prototipurile mai vechi, accentuînd motivele ornamentale manieriste tradiționale și adăugînd în decursul timpului elemente noi preluate din decorul altor obiecte de metal utilizate în cult și din pictura icoanelor, catapeteaz-melor și frescelor bisericești, mai cu seamă în perioada pătrunderii influențelor barocului. Asupra circulației acestor cruciulițe în regiunile românești nu vom stărui, mărginindu-ne doar la o succintă enumerare a citorva piese și la reproducerea în ilustrație a unor exemplare inedite sau rediate cu anumite imperfecțiuni în publicații mai puțin accesibile, spre a servi drept material documentar pentru studiile ce vor urmări o abordare specială a problemelor legate de producerea și răspîndirea lor.

Informațiile noastre mai consistente în această direcție se limitează la spațiul est-carpatic. Dintre cruciulițele de bronz din secolele XV—XVI menționăm pe cele de la Miorcani (jud. Botoșani)⁹¹ (fig. 5/5), Iași—„Nicolina” (jud. Iași)⁹² și Cetatea Albă (= Belgorod Dnestrovskii, reg. Odessa, Ucraina) (două exemplare)⁹³. Pe avers ele au reprezentat în relief pe Isus Christos pe cruce. Lateral sînt busturile Maicii Domnului și a Sf. Ioan, iar deasupra un porumbel — simbolul Sfintului Duh —

⁸⁷ Pentru analogii, cf. I. Pasternak, *Смаруї Галуц. Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.*, Cracovia—Lvov, 1944, fig. 69/1; M. V. Sedova, *Ювелирные изделия древнего Новгородa X—XV вв.*, in *МИА*, 65, Moscova, 1959, fig. 4/11.

⁸⁸ Săpături întreprinse de I. Ioniță în anul 1968. Informațiile le datorăm descoperitorului și Școlii Sanie.

⁸⁹ N. I. Petrov, *Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии*, ed. a 2-a, Kiev, 1897, p. 233.

⁹⁰ M. v. Bărâny-Oberschall, *op. cit.*, p. 235—237 și fig. 75 a, g, k; D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, p. 110 și fig. 40/3, 5, 6; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI c.n.*, Iași, 1981, fig. 25/4, 6—8, 10, 11; V. Spinei, *op. cit.*, în *Hieraxus. Anuar '78*, fig. 9/1—4; G. Co-

man, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 187, 266 și fig. 161/6, 7; S. Z. Lovag, *Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenczeit*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII, 1980, 1—4, p. 364—367 și fig. 1/3, 4; 2/2; A. Bejan, P. Rogozca, *op. cit.*, p. 213 și pl. I, 1; D. Teicu, O. Bozu, *Crucea-encolpion descoperită la Moldova Veche*, in *AMN*, XIX, 1982, p. 393—395 (unde, în pofida titlului articolului, este prezentată o cruciuliță simplă din plumb și nu una dublă).

⁹¹ Piesă recuperată de prof. Arcadie Mihăescu din Miorcani.

⁹² Piesă descoperită în 1975 prin săpăturile conduse de Rodica Popovici.

⁹³ V. A. Kuniczkij, *op. cit.*, p. 126 și fig. 4—5.

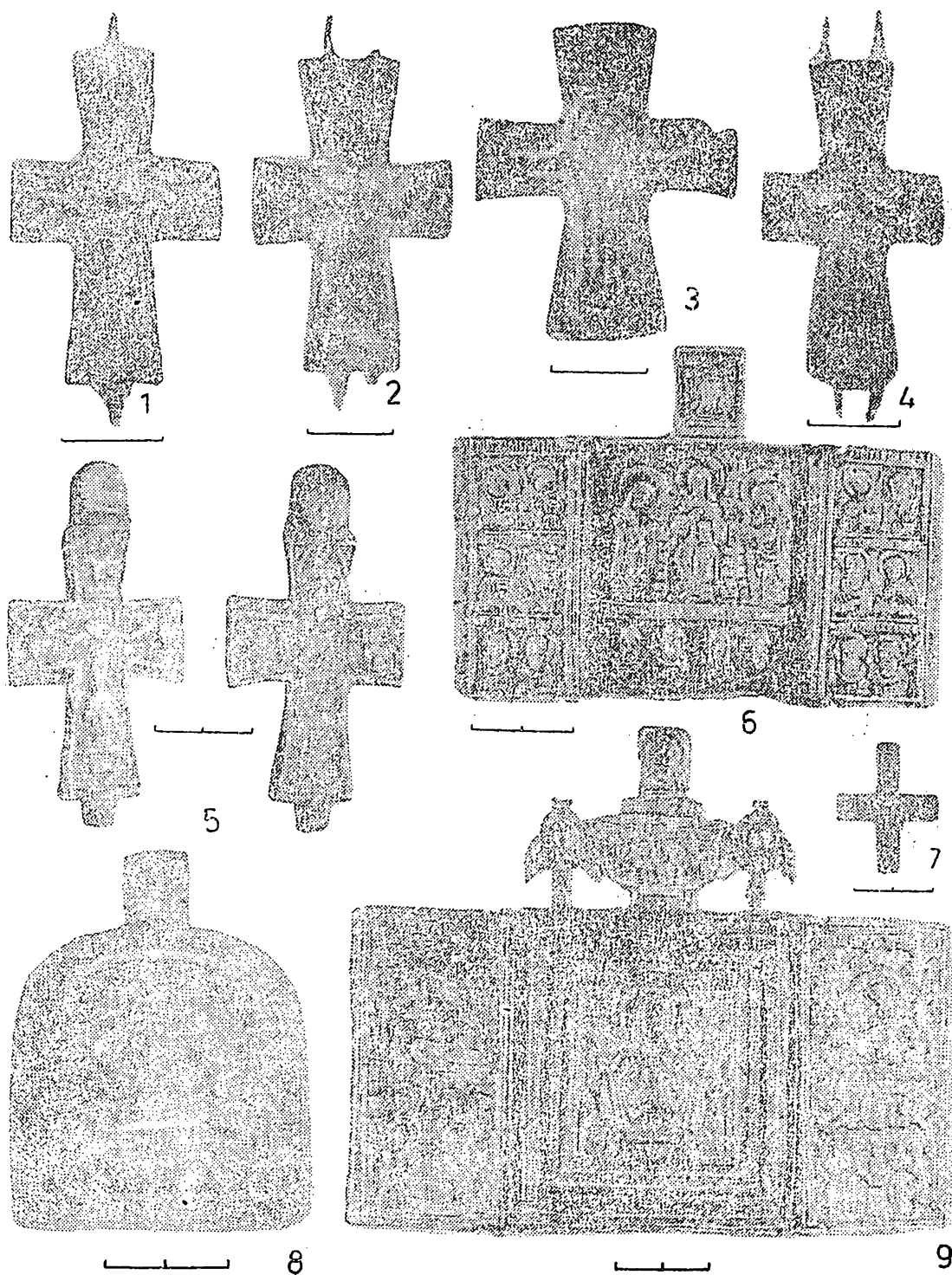

Fig. 5. Cruciuile simple (5, 7) și relieviar (1-4), iconiță pectorală (8) și iconițe-triptic (6, 9) bizantine (1-4, 7) și rusești (5, 6, 8, 9) de bronz din secolele IX (7), X-XII (1-4), XV-XVI (5, 8) și XVII (6, 9), provenind de la Mioresani (5), Dodești (7), Vișoara (8) și din localități neidentificate din Banat (1-4) și Moldova (6, 9).

așezat pe o cruce. Reversul prezintă imaginea Sf. Maria, înconjurată de patru medalioane circulare cu busturi de sfinți. Pe aversul piesei de la Miorcani, avind $7,7 \times 4,0$ cm este lizibilă inscripția IC^b X^b pe brațul superior și A C B(?) (= Cв. Вородица—? = Sf. Născătoare de Dumnezeu) HH IC pe brațele orizontale, în timp ce pe una din piesele de la Cetatea Albă se pot distinge literele IC^b HP (= Царь) XC^b.

La fel ca în cazul unor cruciulițe identice din Rusia, este posibil ca spațiile dintre nervurile marginale și reliefurile figurative ale acestor exemplare din Moldova să fi fost umplute cu email multicolor. Tot cu o pojghiță de email era acoperită, cel puțin inițial, cruciulița de bronz de la Dănești (jud. Vaslui), cu lățimea de 6,7 cm, avind pe ambele fețe ovale delimitate prin nervuri la capetele brațelor, iar în zona centrală o cruce pe o parte și un alt oval pe cealaltă parte⁹⁴ (fig. 7/7). Cruciu-lițele de această categorie se datează probabil în secolul al XV-lea. Atit forma, cit și motivele ornamentale de pe cruciulițele simple amintite mai sus sint preluate cu fidelitate după anumite cruciulițe encolpioane, cu care sint în parte contemporane.

Dintr-o perioadă contemporană sau anterioară, corespunzătoare probabil secolelor XIII—XV, este cruciulița simplă de bronz de la Vutcani (jud. Vaslui), de $4,8 \times 2,9$ cm, care are scrijelată pe ambele fețe aceeași inscripție: IC XC pe brațele orizontale și KĀ NĪ (în loc de NĪ KĀ) pe cele verticale⁹⁵ (fig. 7/1).

Din secolele XV—XVI sint și iconițele pectorale de bronz de la Murgeni (jud. Vaslui)⁹⁶ și Orheiul Vechi (= Trebujeni, raionul Orhei, Rep. Moldova)⁹⁷. Prima, de $6,4 \times 4,2$ cm, este decorată numai pe o parte, unde este reprezentat marele mucenic Nichita (cu inscripția CТЫ МУЧЕНИКЪ НИКИТА) luptind cu diavolul, avind deasupra, în dreptul urechiușei de agățare, chipul Mintuitorului „nefăcut de mină” (Нерукоробенный образ Снаца), adică imprimat pe năframa Sf. Veronica (fig. 7/4). Într-o postură asemănătoare este înfățișat Sf. Nichita pe una din cele două părți ale iconiței de la Orheiul Vechi, de 4,1 (fără agățătoare) $\times 4,0$ cm, care pe cealaltă parte are redat în relief probabil bustul Sf. Nicolae, ținind în mina dreaptă crucea (fig. 6/8). Tot de la Orheiul Vechi provine o cruciuliță de os din aceeași perioadă, avind pe avers pe Isus Christos răstignit, iar deasupra chipul Său pe năframă. Reversul are în zona centrală pe Sf. Nicolae înconjurat de busturile sfinților Vasile, Ioan Gură de Aur și Grigore⁹⁸ (fig. 6/9), nominalizați prin inscripții. O altă iconiță de bronz, cu dimensiunile de $6,3 \times 5,0$ cm, găsită la Viișoara (jud. Vaslui), conține pe avers imaginea cevestră a Sf. Gheorghe (cu inscripția ГЕОРГИ) omorind balaurul (fig. 5/8), iar pe revers pe arhanghelii Mihael și Gavriil⁹⁹ (cu inscripțiile MIX I GAB).

Dintr-o perioadă aproximativ contemporană, corespunzătoare probabil secolului al XVI-lea, datează o cruciuliță de bronz de $9,7 \times 4,8$ cm, descoperită într-o localitate neidentificată de pe teritoriul Moldovei, care are pe avers scena Crucificării, cuprinzind și busturile Maicii Domnului și a Sf. Ioan. Pe urechiușa de prindere este figurat chipul Mintuitorului „nefăcut de mină”, iar în partea inferioară marele mucenic Nichita (cu inscripția НИКИТА) luptind cu diavolul. La extremitățile brațelor laterale se disting două busturi de sfinți¹⁰⁰ (fig. 8/1).

Între puținele encolpioane pectorale de epocă târzie, aflate în circulație în spațiul carpat-nistriean, lucrate probabil în mediul local, amintim două piese de argint păstrate în colecția Muzeului de artă religioasă a mănăstirii Putna și, respectiv, în aceea a Muzeului de istorie din Vaslui, produse prin secolele XVI—XVIII. Aceasta din urmă, cu dimensiunile de $5,2$ (cu urechiușa de prindere $6,0$) $\times 3,5$ cm, a aparținut în secolul trecut mamei lui Mihail Kogălniceanu (1817—1891), avind reprezentat pe avers pe Mintuitorul crucificat, iar pe revers pe Maica Domnului, nominalizați prin inscripții prescurtate: IC XC (de două ori) și MP ΘΥ (fig. 7/6). În interiorul ei se găsea o cruciuliță mai mică din lemn sculptat, de $4,2 \times 2,4$ cm, care avea pe o parte scena Răstignirii, iar pe cealaltă pe Sf. Feocioară cu Pruncul sfint. Pe cea dintii, deasupra capului Mintuitorului, se afla inscripția TNRI, prescurtare de la „Isus Nazarineanul, Regele iudeilor”, iar pe cea de-a doua MP Θ¹⁰¹ (fig. 7/5). Potrivit *Evangheliei* lui Ioan (19,19) apelativul prin care este desemnat Mintuitorul i-ar fi fost agățat pe cruce din porunca lui Pilat (Cf. și Matei, 27,37; Marcu, 15,26; Luca, 23,38).

În sfârșit, alte câteva cruciulițe și triptice de bronz datează din secolele XVII—XVIII. Între acestea menționăm o cruciuliță mică descoperită la Ștefănești (jud. Botoșani), o alta ceva mai mare, cu imaginea unei cruce ruse flancate de o sulică și o trestie pe avers și o inscripție dispusă pe tot reversul, găsită la Todireni (jud. Botoșani) (fig. 8/4), două cruciulițe mai în formă de cruce ruse

⁹⁴ D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 75—77 (unde piesa este datată în secolele XII—XIII).

⁹⁵ Piesă donată Muzeului sătesc din Vutcani în 1965 de V. M. Durlea, Informație R. Maxim-Alaiba.

⁹⁶ G. Coman, *Statornicie...*, p. 187 și fig. 161/8 (unde piesa este datată cu probabilitate în secolul al XIII-lea).

⁹⁷ P. P. Birnea, *Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье XV-начала XVI в.*, Chișinău, 1984, p. 146—147 și fig. 29/1.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 158—159 și fig. 29/2.

⁹⁹ G. Coman, *Statornicie...*, p. 265 și fig. 161/9 (unde piesa este datată în secolele XIII—XIV).

¹⁰⁰ Colecția Institutului de Arheologie din Iași. Nr. Inv. II 1084.

¹⁰¹ Din piesa ce a aparținut familiei Kogălniceanu a fost publicat până în prezent numai encolpionul de argint (cf. V. Spinei și R. Maxim-Alaiba, *op. cit.*, fig. 1/1), nu și cruciulița de lemn din interiorul acestuia, al cărui desen ni l-a furnizat colega Ruxandra Maxim-Alaiba de la Muzeul de Istorie din Vaslui.

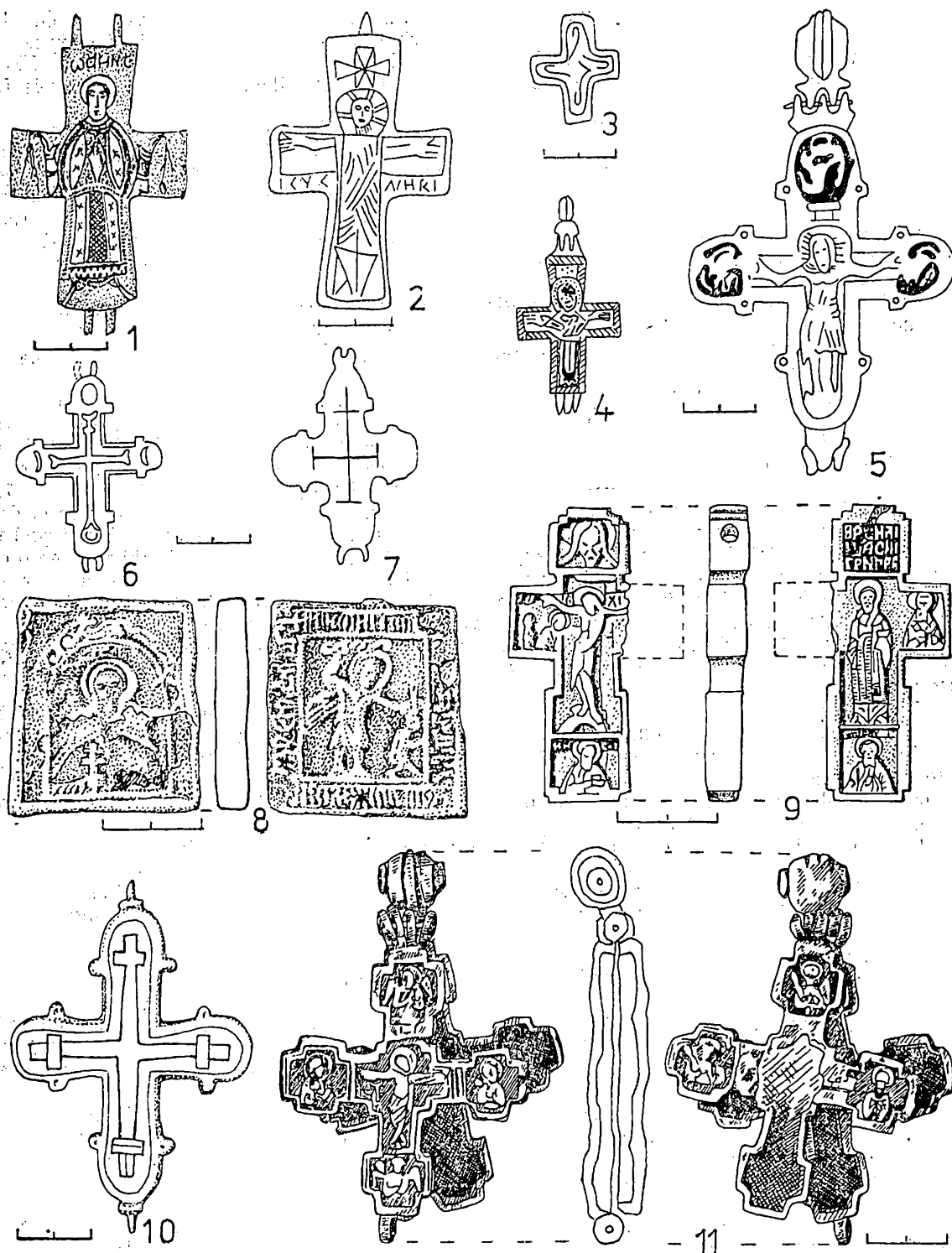

Fig. 6. Cruciulițe simple (3) și relieviar (1, 2, 4-7, 10, 11) și iconiță (8) de bronz bizantine (1, 2) și vechi-rusești (3-11) de tip F (6, 7, 10) și E (11) și cruciuliță din os (9) din secolele XII - XIII (1-7, 10) și XV-XVI (8, 9, 11), descoperite la Cetatea Albă (1, 10), Vasilev (2-5, 7), Lencăuți - Cernăuți (6), Orbeicul Vechi (8, 9) și Piuța Petrii (11) (1, 10 - apud V. A. Kunitzkiĭ; 2-7 apud B. O. Timošciuk; 8, 9 - apud P. P. Birnea; 10 - apud L. Chițescu și colab.).

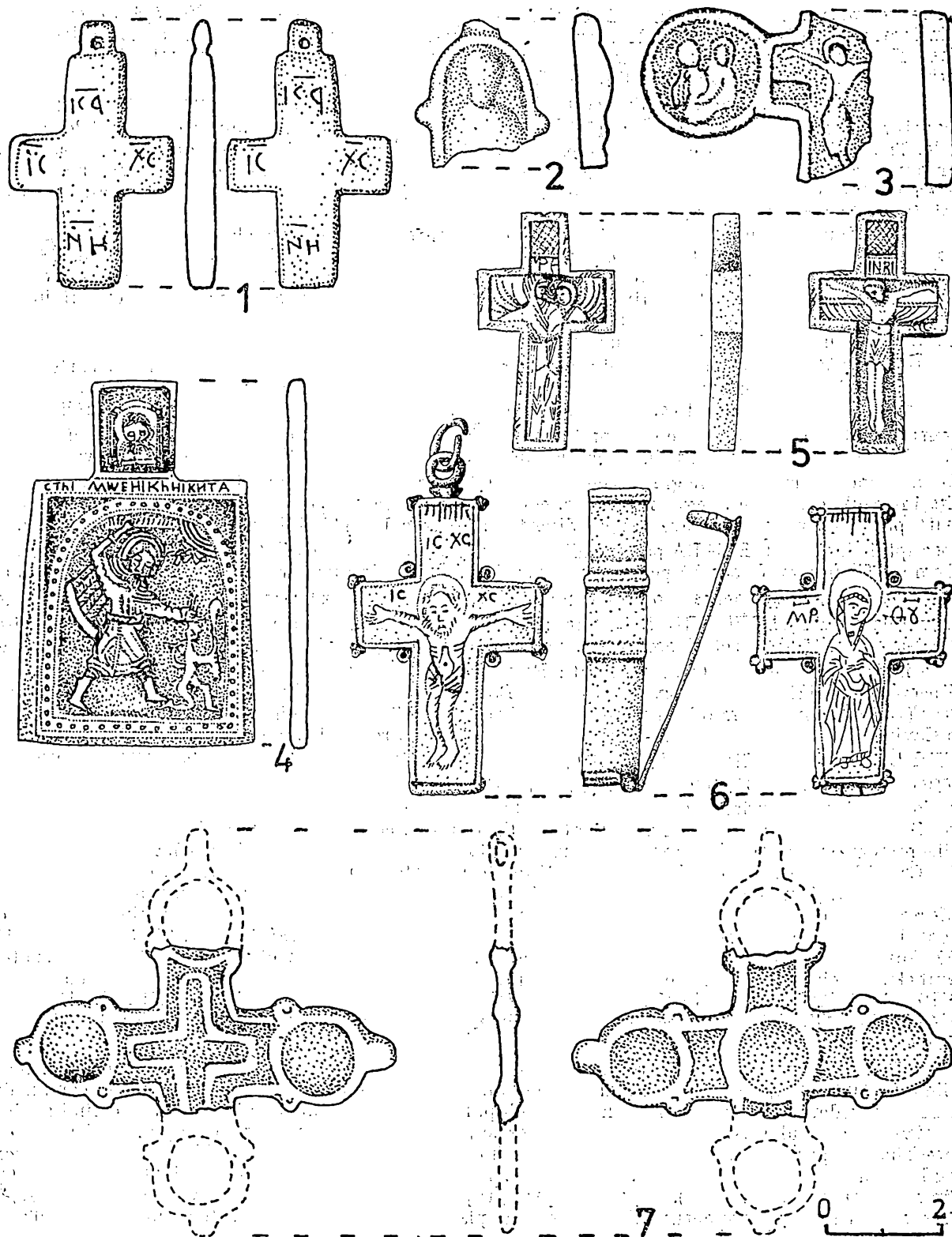

Fig. 7. Cruciulițe simple (1, 5, 7) și relieviar (2, 3, 6) de bronz (1—4, 7), lemn (5) și argint (6) vechi-rusești (1—4, 7) și românești (5, 6) și iconiță pectorală de bronz (4) rusească din secolele XI—XII (2, 3), XIII—XV (1), XV—XVI (4, 7) și XVII—XVIII (5, 6), provenind de la Vutcani (1), Succava (3), Murgeni (4), Dănești (7), dintr-o localitate necunoscută din nordul Bucovinei (2) și din patrimoniul familiei Kogălniceanu (5, 6).

cu reprezentarea Răstignirii (fig. 8/2, 3) și două triptice bogat ornamentate (fig. 5/6, 9), ce provin din localități neidentificate din Moldova și se păstrează în colecția Institutului de Arheologie din Iași. Numeroase cruciulițe și triptice identice sau asemănătoare se află în alte colecții de stat sau private din România și din țările Europei Răsăritene și Centrale.

Pe aversul piesei de la Todireni este lizibilă inscripția ЦРЬ СЛВЫ (= Царь славы = Împăratul slavei) pe brațul superior și ІС ХС СНТЬ БЖИ (= Сынъ Божиі = Fiul lui Dumnezeu) pe brațele orizontale. Trestia figurată lângă cruce evocă pătimirile Mântuitorului, Căruia înainte de a muri I s-a întins în burete cu oțet agătat de o trestie (Matei, 27,48; Marcu, 15,36), iar sulia rememorează un moment imediat ulterior, cel în care unul din ostașii ce străjuiau Golgota a străpuns cu această armă coasta lui Isus Christos (Ioan, 19, 34).

Cele două cruciulițe mai mari, în linii generale asemănătoare între ele ca formă și iconografie, au avut destinații deosebite, una dintre ele — de 15,1 × 9,1 cm — fiind purtată în mână¹⁰² (fig. 8/3), iar cealaltă — cu partea inferioară ruptă și lățimea maximă de 6,2 cm — atârându-se de gît cu un snur prins de o urechiușă fixată pe revers¹⁰³ (fig. 8/2). Ambele au în partea superioară imaginea lui Dumnezeu Tatăl, redat cu brațele întinse și degetele desfăcute într-un gest de blagoslovenie. Cu un registru mai jos, doi îngeri cu aripile desfăcute, în poziție de coborîre, sub care se află inscripția ЦРЬ СЛВ (= Цавъ славы), flanchează un porumbel, simbolul Sfîntului Duh. De o parte și de alta a primelor brațe orizontale ale cruciuliței sînt dispuse capetele a doi heruvimi. Imaginea centrală este rezervată Crucificării. Deasupra capului lui Isus Christos se găsește o inscripție în relief, prescurtată potrivit unor cancanne larg proliferate: ІИЦІ (= Исусъ Назарянинъ Царь іудейскій = Isus Nazarineanul, Împăratul iudeilor), iar de o parte și de alta a Sa sînt figurate cîteva formule de asemenea uzuale în iconografia ecleziastică: ІС ХС și НИКА, precum și sulia și trestia. Cruciu-lița întregă, care este și ceva mai mare, conține în registrele superioare inscripții ce lipsesc la cealaltă piesă sau au o redactare parțial diferită. Deasupra brațelor lui Dumnezeu Tatăl sînt lizibile inscripțiile incizate І Б САБА pe cruciulița mai mică și ІА БО САОӨЪ (= Господь Боже Сабаотъ = Domnul Dumnezeu Sabaoth) pe cea mai mare. Pe aceasta din urmă, pentru nominalizarea Sfîntului Duh s-a recurs de asemenea la o prescurtare: ДУХ СТЫ(?) (= Дух Святыі), ca și pentru aceea a îngerilor Domnului: АНГЛИ ГДИ(?) (= Ангели Господи). În jurul crucii pe care este ținut Mîntuitorul s-a redat, fără deosebiri prea mari, textul unei inscripții mai lungi. Pe cruciulița mai mică ea este incizată și are următorul conținut: Распятіе Га [= Господа] ѿпго [нашего] Іса Хрта [Исуса Христа]. Крту [Кресту] Твоему поклоняемя В(е)л(п)кои с(вя)тое Во(с)кр(есе)ніе Твое слвм [славим] (= Răstignirea Domnului nostru Isus Christos. Crucii Tale ne închinăm. Marea sfîntă Înviere a Ta o slăvim). Pe celălalt exemplar — cel întreg — ea apare în relief și este ceva mai lungă: ПАСПЯТІЕ ГДЯ БМ [Божием] ИСП(а)СА И НШВО [нашево] ІСА ХРТА СНА [Сына] Б(о)ЖИЯ. КРЕ(с)ТУ ТВОЕМУ ПОКЛАНЯЕ(м)СЯ В(е)Л(п)К(о)И С(вя)ТОЕ ВО(с)КРЕС(е)НІЕ ТВОЕ СЛАВИМ. La picioarele Mîntuitorului este figurat craniul lui Adam, care potrivit tradiției ar fi fost înmormîntat pe Golgota, în același teren unde a avut loc Răstignirea, ceea ce este, de altfel, sugerat de inscripțiile prescurtate М(есто) Л(обное) (= Locul craniului), Р(ай) Б(ысть) (= Rai va fi), Г(лава) А(дамова) (= Capul lui Adam), Г(ора)Г(олгота) (= Muntele Golgota). În mod surprinzător, cei ce au alcătuit textul inscripțiilor — desigur slujitori ai Bisericii — nu au sesizat că atunci cînd alătură termenii Место лобное¹⁰⁴ de Гора Голгота se realizează un pleonasm, *Evangheliile* specificînd limpede că sensul etimologic al toponimului *Golgota* era *Locul căpățînii (craniului)* (Matei, 27, 33; Marcu, 15, 22; Ioan, 19, 17). Inscriptii mai puțin clare au fost scrijelate în metalul încă nesolidificat pe spatele ambelor cruciulițe, în extremitatea lor superioară. Prima parte a textului este următoarea: КРЕСТЬ ХРАНИТЕЛЬ ВСЕЙ ВСЕЛЕННЕЙ, КРЕСТЬ КРАСОТА ЦЕРКОВНАЯ, КРЕСТЬ ЦАРЕМЪ ЗАЩИТА (= Crucea apărătoarea întregului Univers, Crucea frumusețea bisericească, Crucea pavăza împărăției).

Tripticele se deosebesc între ele în ceea ce privește dimensiunile și iconografia, cel mai mare fiind de 10,5 × 12,6 cm, iar cel mai mic de numai 6,7 × 9,6 cm. Principalul lor element comun din punct de vedere al ornamentării constă din chipul Mîntuitorului „nefăcut de mînă”, delimitat de o bordură rectangulară, plasată în extremitatea superioară a pieselor și avînd pe partea din spate o urechiușă de prindere. Pe plăcuța centrală a primului triptic este redat bustul Maicii Domnului *grans* cu Pruncul sfînt în față, încadrat în trei chenare. Imaginile sînt însoțite de inscripții abreviate: МР ОУ (în relief) și ІС ХС (incizată). Deasupra apare grupul Sfintei Treimi (cu inscripția СТ...ТРОИЦА), flancat de capetele a doi heruvimi. Pe cele două plăcuțe laterale sînt înfățișate scene din Noul Testa-

¹⁰² Colecția Institutului de Arheologie din Iași. Nr. inv. II-1088.

¹⁰³ *Ibidem*, Nr. inv. II-1083.

¹⁰⁴ Cf. sensurile din rusa perioadei premongole indicate

de I. I. Sreznevskij, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, II, Sanktpeterburg, 1895, col. 59 — 60: лъбъ/любъ = череп, голова; лъбное место = κρανίου τοπος.

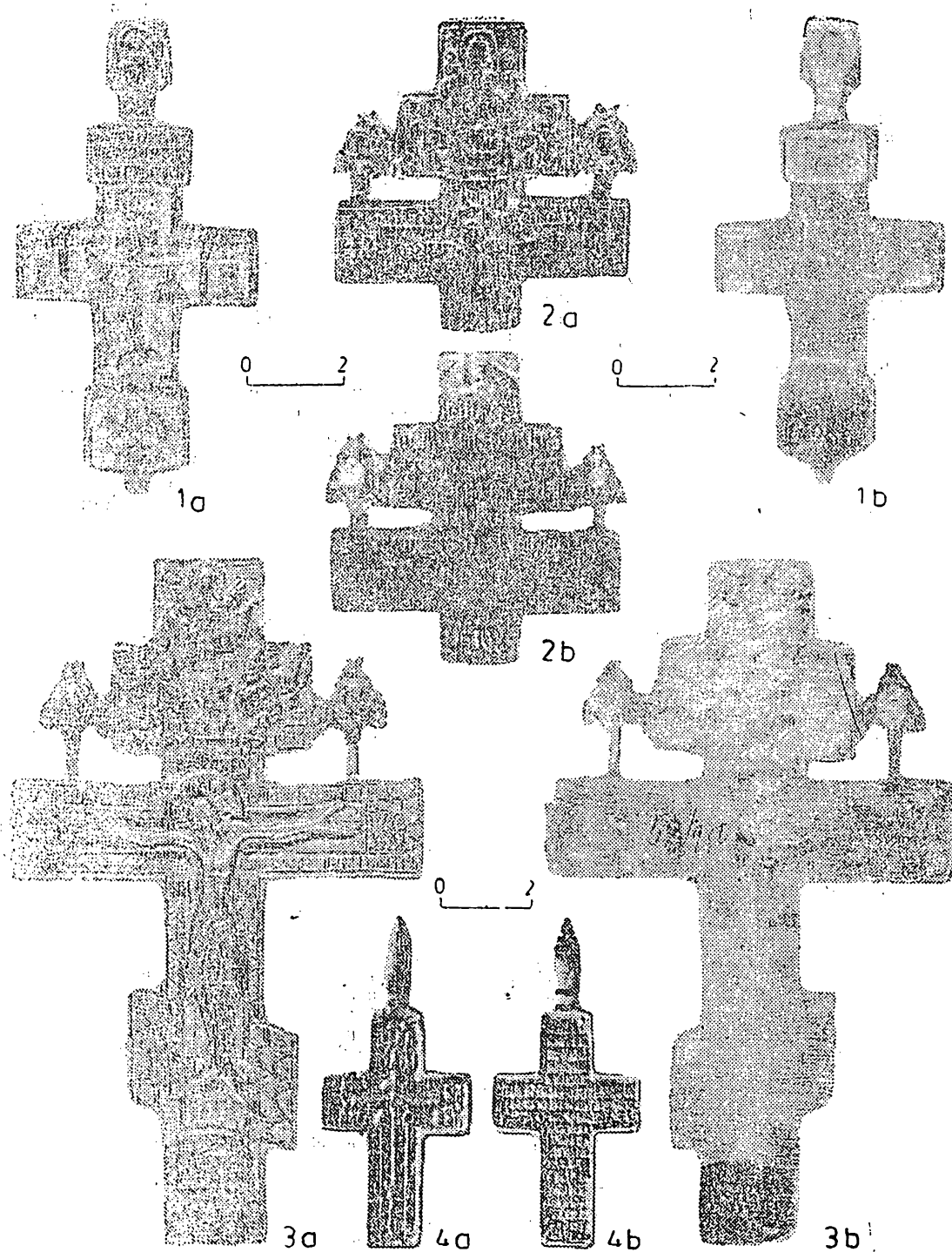

Fig. 8. Cruciuile rusești de bronz din secolele XVI—XVII (1, 4) și XVII—XVIII (2, 3) provenind de la Todireni (4) și din localități neidentificate din Moldova (1—3).

ment : fuga în Egipt, prezentarea la templu, învierea lui Lazăr și Înălțarea Domnului¹⁰⁵ (fig. 5/9). Cel de-al doilea triptic are în registrul superior de pe plăcuța centrală *Deists*-ul (cu inscripțiile incizate : $\overline{\text{MP}}$, $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ și $\overline{\text{IOAN}}\overline{\text{B}}$), suprapunându-se peste busturile a patru sfinți. Alte 12 busturi de sfinți, dispuse două câte două, sînt redată pe plăcuțele laterale, fiind însoțite și de inscripții în relief, mai mult sau mai puțin șterse, care permit identificarea majorității imaginilor : $\overline{\text{TPIB}}$ (?) (= Trifon — ?), $\overline{\text{MIXAII}}$ $\overline{\text{B}}$, $\overline{\text{GEOPI}}$, $\overline{\text{BACII}}$ $\overline{\text{LEI}}$ (?), $\overline{\text{PETP}}$ $\overline{\text{B}}$, $\overline{\text{IOAH}}$ $\overline{\text{B}}$ pe plăcuța din stînga și $\overline{\text{FABII}}$ $\overline{\text{IL}}$ $\overline{\text{B}}$, $\overline{\text{PAVE}}$ $\overline{\text{L}}$ $\overline{\text{B}}$, $\overline{\text{PHIOPI}}$, $\overline{\text{DMITRI}}$, ... $\overline{\text{MHI}}$... (?), $\overline{\text{VLACE}}$ $\overline{\text{I}}$ pe cea din dreapta¹⁰⁶ (fig. 5/6).

O însemnată parte din cruciulițele, iconițele și tripticile vehiculate în arealul românesc est-carpatic au fost aduse pe calea schimburilor comerciale îndeosebi din ținuturile rusești independente, reunite sub sceptrul cneazului și ulterior al țarului moscovit, și în mai mică măsură din teritoriile cu populație de rit ortodox — Podolia, Galiția, Volinia, Bielorusia și Ucraina Centrală —, aflate sub stăpînirea coroanei polone. Toate obiectele de cult enumerate mai sus au fost realizate încă înainte ca Moldova să aibă granițe comune cu Imperiul rus, adică sînt anterioare anilor 1792—1793.

Prezența acestor obiecte în regiunile românești, atît a celor din evul mediu, cît și a celor din epoca modernă, nu presupune că purtătorii lor ar fi fost de origine rusească. Considerăm util să facem această precizare întrucît în literatura de specialitate străină s-a avansat ideea că existența cruciulițelor pectorale în anumite teritorii ar proba infiltrarea unor grupuri de ruși în respectivele zone¹⁰⁷. O asemenea realitate este evidentă în centrele Hoardei de Aur de pe Volga Inferioară, unde, după cum se știe, s-a întemeiat o mitropolie ortodoxă și unde fuseseră deportați numeroși meșteșugari ruși¹⁰⁸. În schimb, nu există nici un fel de indiciu că o asemenea situație s-ar fi putut raporta la spațiul carpato-nistriean și la interiorul arcului carpatic înainte ori după marea invazie mongolă de la mijlocul secolului al XIII-lea. Circulația în regiunile românești nord-dunărene a obiectelor de cult, atît a celor de proveniență bizantină, cît și a celor rusești, departe de a reflecta aspecte etnice sau politice, se explică în primul rînd prin legăturile tradiționale de ordin confesional și economic cu centrele ortodoxe cu cel mai mare prestigiu în epocă¹⁰⁹.

LA CIRCULATION DES PIÈCES DE CULTE DANS LES RÉGIONS ROUMAINES NORD-DANUBIENNES AUX Xe—XVIIe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Dans les territoires nord-danubiens habités par les Roumains ont circulé, tout au long des Xe—XVIIe siècles, pas mal de types de petites croix pectorales. Leurs principaux centres de production se trouvaient dans l'Empire byzantin et dans les knéats russes, donc dans des États où l'effervescence du prosélytisme orthodoxe s'est située au plus haut niveau. Les prototypes de ces pièces de culte du début du IIe millénaire ont été créés presque en exclusivité dans l'Empire byzantin, d'où ils ont été repris dans d'autres zones aussi. Selon l'opinion de certains investigateurs de prestige pour l'art chrétien primitif, nombre de petites croix pectorales se seraient trouvées en circulation dans les territoires est-méditerranéens de Byzance, notamment dans les Lieux Saints, dès le milieu du Ier millénaire, pour se répandre au fur et à mesure dans d'autres régions aussi, par le bruchement des pèlerins. À l'encontre de ces conceptions, les recherches archéologiques des dernières décennies ont prouvé que l'ample circulation des petites croix a commencé à partir de la période posticonoclaste. Antérieurement à cette période leur production a été réduite, limitée probablement rien qu'à la satisfaction des besoins du clergé et des hauts dignitaires laïques, situation qui allait changer aux IXe—Xe siècles.

Pour dynamiser les contacts d'entre Byzance et les contrées roumaines carpato-danubiennes, un moment de la plus grande importance a été marqué par le rétablissement des frontières de l'Empire au Bas-Danube pendant les règnes de Jean Ier Tzimiskes et Basile II le Bulgareoctone. À la suite de l'intensification des contacts avec le monde byzantin, dans les régions du nord du Danube on signale une certaine circulation des petites croix doubles reliquaires. Le nombre des découvertes connues jusqu'à présent n'est pas trop grand. Du point de vue typologique les petites croix de type encolpion tiennent de deux catégories principales : la première comprend des exemplaires avec des éléments décoratifs en relief, tandis que la seconde a des représentations réalisées par incrustation en niello ou par incision. À la première catégorie appartiennent plusieurs pièces du sud du Banat et de Cetatea Albă, Hansea et Șuletea, tandis qu'à la seconde des pièces de Adjud, Bitca Doamnei-Piatra Neamț, Cetatea Albă, Dănești, Focuri, Lunca et Vasileu, datées probablement aux XIe—XIIIe siècles.

Le proche voisinage des Roumains avec les Slaves orientaux a facilité des contacts divers entre ces deux peuples, autant dans la période où la Russie Kéviennienne se maintenait unitaire, qu'après son démembrement et le détachement de la Russie Halitchienne de sous la tutelle de Kiev. Les petites croix doubles reliquaires réalisées à Kiev et dans d'autres centres vieux russes, initialement des imitations très proches des prototypes byzantins, ont circulé assez intensément en Moldavie et occasionnellement dans les autres contrées roumaines. Parmi ces pièces de culte on peut différencier plusieurs types que nous avons dénommés conventionnellement A, B, C, D, E et F, certains ayant quelques variantes. Le type A, réalisé à partir de la seconde moitié du XIe siècle jusqu'aux premières décennies du XIIIe siècle, est représenté par les découvertes de Bajura, Botoșani, Brănești, Ibănești, Vornicești, Brădăeșel, Belcești, Netezi, Piatra Neamț, Codăești, Soroca et de localités non-identifiées du nord de la Bukovine et de Transylvanie. Des variantes de ce type ont été identifiées à Suceava et dans une loca-

¹⁰⁵ Colecția Institutului de Arheologie din Iași. Nr. inv. II—1086.

¹⁰⁶ *Ibidem*. Nr. inv. IV—2979.

¹⁰⁷ B. A. Rybakov, *Ремесло...*, p. 529; Z. S. Lovag, *op. cit.*, in *Folia Archaeologica*, XXII, 1971, p. 163; A. E. Jakobson, *История русско-византийских связей*

XI—XIV вв., in *Византийский вестник*, XIV, 1958, p. 127—128.

¹⁰⁸ D. M. Polubojarinova, *Русские люди в Золотой Орде*, Москва, 1978, *passim*.

¹⁰⁹ Ilustrația articolului a fost realizată de Aneta Corciova, Waltraud Delibaș (desene), Făgel Cazacu și Teodor Șanataru (fotografii).

lité inconnue des alentours de Birlad. Le type B, produit à Kiev dans les années antérieures à la conquête de la ville par les Mongols (décembre 1240), est présent dans les régions carpato-dniestriennes à Bîtea Doamnei-Piatra Neamț, Cîndești, Trifești et dans des localités non-identifiées du nord de la Bukovine, tandis que des variantes de ce type proviennent de Căbești, Mănești et, éventuellement, de Moigrad. Le type C, réalisé probablement aux XIIIe — XIVe siècles, est peu proliféré, à l'est des Carpates étant connue jusqu'à présent seulement la pièce de Suceava — „Șipot”. Dans cette même situation se trouve également le type D des XIVe — XVe siècles, représenté par les découvertes de Cîrjoaia et Gireni, et le type E des XIVe — XVe siècles, représenté par les exemplaires de Pîua Petrii, Orheiul Vechi et d'une localité non-identifiée du nord de la Bukovine. En quelque sorte plus répandu a été le type F, datant des XIIe — XIIIe siècles, signalé à Cetatea Albă, Lencăuți-Cernăuți, Vasileu et dans des localités non-identifiées du nord de la Bukovine. Par le fort impact sur la vie urbaine et les métiers de Russie, la grande invasion mongole de 1236—1242 a provoqué également un déclin temporaire de la production artisanale.

À partir du XVe siècle on a renoncé en grande mesure à la production des petites croix pectorales doubles-reliquaires, pour réaliser à leur place les petites croix simples. Après la chute de Constantinople, la Russie avait assumé le rôle principal dans le commerce avec des objets de culte pour tout le monde orthodoxe européen, à l'exception seulement des contrées sud-balkaniques. Les petites croix réitérèrent les prototypes plus anciens, en ajoutant de nouveaux éléments empruntés au décor d'autres pièces de métal et à la peinture des icônes et des fresques des églises, surtout dans la période de pénétration des influences du baroque. De petites croix et des triptyques russes ont circulé notamment à l'est des Carpates.

La circulation des objets de culte dans les régions roumaines nord-danubiennes, objets de provenance byzantine tout autant que russe, loin de mettre en lumière des aspects ethniques ou politiques s'explique tout d'abord par les rapports traditionnels d'ordre confessionnel et économique avec les centres orthodoxes les plus prestigieux à l'époque.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Petites croix reliquaires byzantines (2) et vieilles-russes (1,3—7) de type D (1, 3), B (4, 5), E (6) et A (7) en bronze des Xe — XIIe siècles (2), des XIIe — XIIIe siècles (7), du XIIIe siècle (4, 5), des XIVe — XVe siècles (1, 3) et des XIVe — XVIe siècles (6), provenant de Ghireni (1), Șuletea (2), Cîrjoaia (3) et de localités non-identifiées du nord de la Bukovine (4—6) et de Transylvanie (7).

Fig. 2. Petites croix reliquaires byzantines en bronze avec des représentations incisées (1, 2, 4—11) et en relief (3) des Xe — XIIIe siècles, découvertes en Bulgarie à Novakovsko Kale (1), Stara Zagora (2, 4, 9, 11), Želūd (3), Dolište — „Kaletov” (5, 8), Suvorovo — „Kaletov” (6), Varna — „Termes romains” (7) et Venčan (10).

Fig. 3. Petites croix simples (3, 4, 7) et reliquaires (1, 2, 5, 6, 8—10) byzantines (1) et vieilles-russes (2—10) de type B (2, 8) et A (5, 6, 9, 10) en bronze (1—3, 5, 6, 8—10), en plomb (4) et en pierre (7) des Xe — XIIe siècles (1) et des XIIe — XIIIe siècles, découvertes à Adjud (1), Mănești (2), Ilincea-Iași (4), Belcești (5), Vorniceni (9), Bajura (10) et dans des localités non-identifiées du nord de la Bukovine (3, 6—8).

Fig. 4. Petites croix simples (1—9) et reliquaires (10—13) vieilles-russes (1—12) de type F (10, 12) et B (11) et byzantines (13) en bronze (1—3, 6—8, 10—12), en argent (13) et en pierre (4, 5, 9) des XIIe — XIIIe siècles, provenant de Căbești (11), Bîtea Doamnei — Piatra Neamț (13) et de localités non-identifiées du nord de la Bukovine (1—10, 12).

Fig. 5. Petites croix simples (5, 7) et reliquaires (1—4), petite icône pectorale (8) et petites icônes: triptyque (6, 9) byzantines (1—4, 7) et russes (5, 6, 8, 9) en bronze des IXe (7), X^e — XIIe (1—4), XVe — XVIe (5, 8) et XVIIe (6, 9) siècles, provenant de Miorcani (5), Dodești (7), Vișoara (8) et d'autres localités non-identifiées de Banat (1—4) et de Moldavie (6, 9).

Fig. 6. Petites croix simples (3) et reliquaires (1, 2, 4—7, 10, 11) et petite icône (8) en bronze byzantines (1, 2) et vieilles-russes (3—11) de type F (6, 7, 10) et E (11) et petite croix en os (9) des XIIe — XIIIe siècles (1—7, 10) et des XVe — XVIe siècles (8, 9, 11), découvertes à Cetatea Albă (1, 10), Vasileu (2—5, 7), Lencăuți-Cernăuți (6), Orheiul Vechi (8, 9) et Pîua Petrii (11) (1, 10 — apud V. A. Kunitzkiĭ; 2—7—apud B. O. Timošciuk; 8, 9 — apud P. P. Bîrnea; 10 — apud L. Chițescu et les collab.).

Fig. 7. Petites croix simples (1, 5, 7) et reliquaires (2, 3, 6) en bronze (1—4, 7), en bois (5) et en argent (6) vieilles-russes (1—4, 7) et roumaines (5, 6) et petite icône pectorale (4) russe des XIe— XIIe siècles (2, 3), des XIIIe — XVe siècles (1), des XVe — XVIe siècles (4, 7) et des XVIIe — XVIIIe siècles (5, 6), provenant de Vuteani (1), Suceava (3), Murgeni (4), Dănești (7), d'une localité inconnue du nord de la Bukovine (2) et du fonds de la famille Kogălniceanu (5, 6).

Fig. 8. Petites croix russes en bronze des XVIe — XVIIe siècles (1,4) et des XVIIe — XVIIIe siècles (2, 3) provenant de Todireni (4) et de localités non-identifiées de Moldavie (1—3).

Traduit par MICHAELA SPINEI

UN MORMÎNT DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DESCOPERIT LA IAȘI

DE

CONSTANTIN ICONOMU și CĂTĂLIN PIU

În anul 1986 s-a descoperit la Iași, în mod ocazional, un mormînt de incinerare din prima epocă a fierului, la locul numit „Crucea lui Ferent” din cartierul Nicolina. La circa 50 m nord-est de monumentul medieval „Crucea lui Ferent”¹, pe terasa inferioară din stînga pîriului Nicolina, atît cercetările de suprafață, cît și săpăturile arheologice au pus în evidență bogate și variate resturi de locuire din epoci diferite. Astfel, în acest loc s-au descoperit anterior, prin cercetări de teren, fragmente ceramice care aparțin Hallstattului timpuriu², culturii Sîntana de Mureș³, perioadei prefeudale⁴, feudalismului timpuriu și dezvoltat⁵. Tot de aici provine și o fibulă digitată din bronz aurit, care corespunde cu o locuire aparținînd secolelor VI—VII e.n., documentată printr-un sondaj efectuat în anul 1964⁶.

Mormîntul hallstattian a fost descoperit ocazional datorită unor excavații pentru fundația unui bloc de locuințe. Săpăturile ulterioare pentru fundații și prelevări de pămînt au desființat aproape complet această porțiune a terasei pîriului Nicolina, fără să mai apară descoperiri similare celei pe care o publicăm acum. Groapa mormîntului a fost afectată în proporție de un sfert de lucrările de excavație, cu care prilej a avut de suferit și inventarul de piese ceramice al mormîntului, fără să putem preciza ce anume și cît s-a distrus. Groapa are în profil forma de clopot, partea superioară fiind retezată și suprapusă de nivelul medieval tîrziu și de locuirea modernă, dimensiunile ei fiind de 0,35 m înălțimea și 0,75 m diametrul la bază. Groapa, excavată într-un strat de argilă, era umplută cu pămînt de granulație măzărtoasă de culoare neagră. Pe fundul gropii, pe un strat de pămînt cenușos și cu pigmenți de cărbuni, gros de 5 cm, au fost așezate două urne acoperite la gură de două strachini puse cu gura în jos. Urnele descoperite nu au fost amplasate inițial în centrul gropii, ci lateral; una dintre ele, cea mai mare și mai bine păstrată, avea cu probabilitate locul principal în cadrul acestui complex funerar.

Prima urnă, cea mare, avea în interior resturi de oase umane arse, fragmentele unui vas de mici dimensiuni și doi cercei de bronz, iar pe buză s-a găsit așezată o strachină cu gura în jos. Cea de a doua urnă, de mici dimensiuni, păstrată fragmentar, avea în interior oase umane arse, iar la partea superioară era așezată o strachină mică cu gura în jos. Iată și descrierea detaliată a inventarului acestui mormînt:

Urna mare prezintă forma bitronconică; jumătatea inferioară are pereții conici și baza ușor reliefată, iar cea superioară este bombată, cu decor de caneluri orizontale dispuse în bandă (fig. 1/1; 2/2). Peste jumătatea superioară se dezvoltă o buză lată, conică, mult ridicată în sus. Pasta, fără luciu, este cenușie la exterior și cărămizie în interiorul vasului. Dimensiunile piesei sînt: înălțimea 23,5 cm; diametrul maxim 25,5 cm; diametrul bazei 8,5 cm. Din interiorul urnei provin fragmentele ceramice ale unui vas, probabil o strachină hemisferică, cu pereții cărămizii la exterior și negri, lustruiți, în interior (fig. 2/5), depusă odată cu oasele arse de pe rugul funerar. În aceeași urnă au fost descoperiți doi cercei de bronz; primul, din sîrmă turtită, cu capetele petrecute, avînd

¹ N. A. Bogdan, *Orașul Iași*, monografie istorică, ed. a II-a, Iași, 1913, p. 134—135, 330—331, 378; D. Bădărău, I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 237—238; N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*. Direcția Patrimoniului Cultural Național, Biblioteca monumentelor istorice din România, București, 1974, p. 486, vocea Iași — „Crucea lui Ferent”, cu bibliografia.

² N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 202 și fig. LXXIII/2—3; CLXXVIII/13.

³ *Ibidem*, p. 202.

⁴ *Ibidem*, p. 202, fig. LXXIII/4.

⁵ *Ibidem*, p. 202, pl. LXXIII/5—7.

⁶ *Ibidem*, p. 202; Dan Gh. Teodor, *Cercetări*, II, 1971, p. 119—128; în cursul săpăturilor a fost descoperit și un mormînt de înhumare aparținînd culturii Noua, rămas inedit. Informație D. Gh. Teodor. Cf. V. Chirică, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Iași, 1984, p. 197.

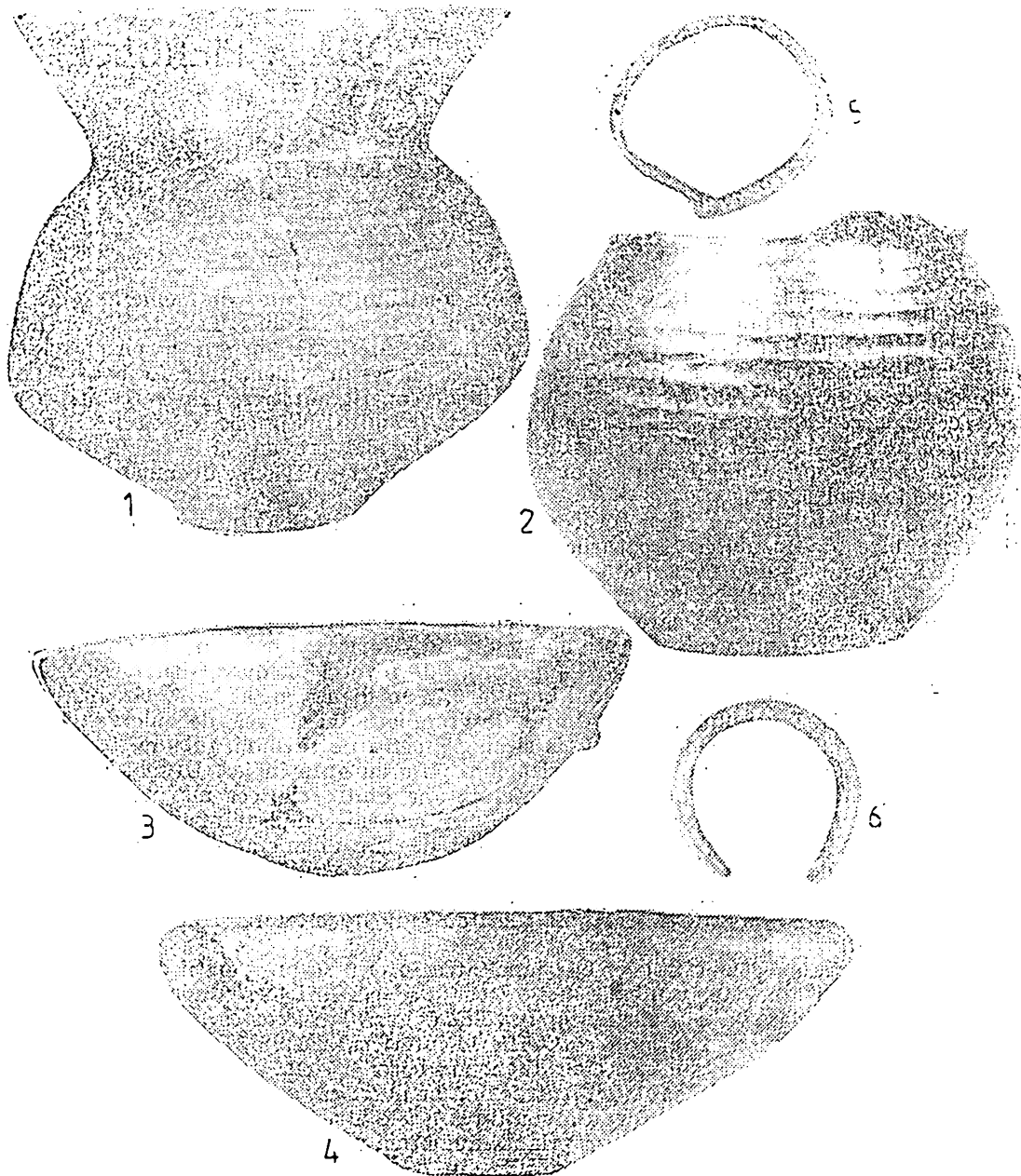

Fig. 1. Iași — „Crucea lui Ferent”: urne bitronconice (1—2), străchini (3—4), cercei de bronz (5—6).

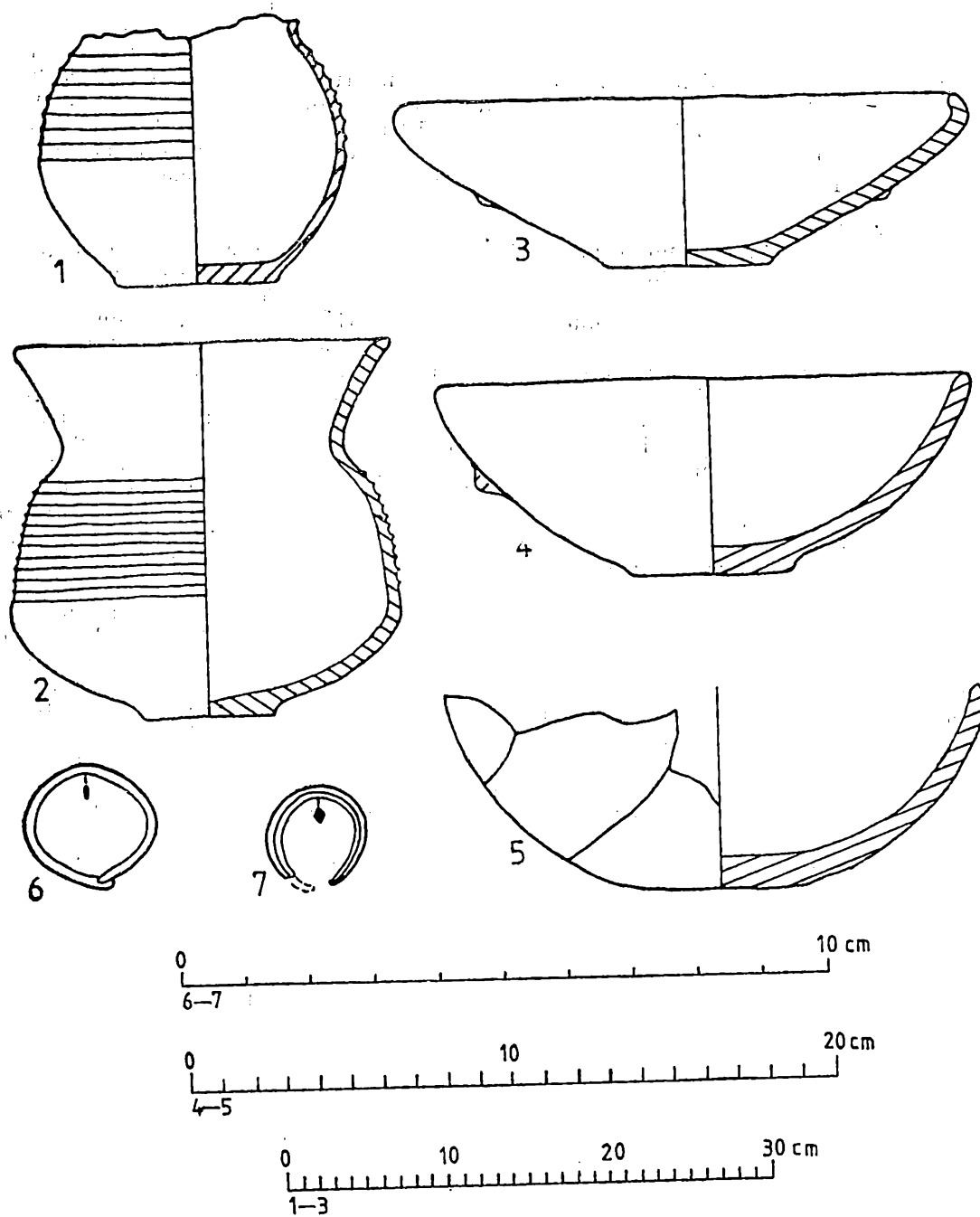

Fig. 2. — Iași „Crucea lui Feruș”: urne bitronconice (1-2), străchini (3-5), cereci de bronz (6-7).

diametrul maxim de 2 cm (fig. 1/5 ; 2/6), iar cel de-al doilea, fragmentar, din simă de bronz, rombică în secțiune, cu diametrul maxim de 1,5 cm (fig. 1/6 ; 2/7).

Strachina capac de pe gura urnei mari, păstrată fragmentar, are forma conică și buza arcuită, plecată spre interior. În jumătatea superioară, la exterior, apar proeminențe conice, plate, puțin dezvoltate, probabil în număr de două. Pereții vasului, din pastă poroasă, sînt lustruiți pe ambele fețe; culoarea la exterior este cărămizie și în interior neagră, cu pete cărămizii. Dimensiunile străchini sînt: înălțimea 10 cm; diametrul maxim 36 cm; diametrul bazei 10 cm (fig. 1/4 ; 2/3).

Cea de a doua urnă, de dimensiuni mai mici, păstrată fragmentar, are corpul globular cu lecor de caneluri în bandă în jumătatea superioară (fig. 1/2 ; 2/1). Buza îi lipsește. Pereții vasului înt la exterior de culoare brun închis, cu pete negre și în interior, cărămizii. Dimensiunile vasului sînt: înălțimea (partea păstrată) 16,5 cm; diametrul maxim 19,5 cm; diametrul bazei 9,5 cm.

Strachina capac a acestei urne, de mici dimensiuni, fragmentară dar întregită, are forma conică, buza verticală, baza ușor reliefată și probabil două apucători plate dispuse simetric la exterior, în jumătatea superioară a vasului (fig. 1/3 ; 2/4). Pereții urnei sînt din pastă poroasă, grosieră, fără lustru, de culoare cărămiziu-cenușie la exterior și neagră în interior. Dimensiunile acestei piese sînt: diametrul maxim 17 cm; înălțimea 6,3 cm; diametrul bazei 5 cm.

Inventarul ceramic al acestui mormînt nu este prea variat, fiind alcătuit din două urne, dintre care una fără buză, și trei străchini, din care doar una a putut fi întregită complet. Unele rezintă, în mare, analogii cu cele de la Cotu Morii, deși la Iași—„Crucea lui Ferent” se înregistrează o diferență notabilă la buza piesei întregi, care este înaltă și conică. Străchinile, în afară de apucători, nu au nici-un fel de decor cu toate că în urma cercetărilor de teren s-a documentat un fragment cu caneluri orizontale dispuse în bandă⁷. Strachina mare de la Iași—„Crucea lui Ferent” rezintă analogii cu o piesă aparținînd grupului Corlăteni de la Tîrpești⁸, iar strachina mică are asemănări cu un alt exemplar de la Tîrpești, dar de dimensiuni mai mari⁹. Vasele ceramice de la Iași—„Crucea lui Ferent”, deși puțin numeroase, sînt totuși suficient de caracteristice pentru a putea permite atribuirea lor fazei a doua a grupului Corlăteni¹⁰, care coincide cu prima etapă din șezarea eponimă de la Corlăteni și cu mormintele de incinerare plane de la Cotu Morii—Iași și, în atare, această nouă descoperire poate fi atribuită Hallstattului B.

Deși izolat, mormîntul de la Iași—„Crucea lui Ferent” adaugă unele elemente noi în știința cunoașterii mai bune a grupului trac de tip Corlăteni din prima epocă a fierului. Astfel, în mormînt a fost pusă în evidență o nouă variantă de urnă bitronconică; se cunoaște mai bine ritualul de incinerare, cu oase arse depuse în urnă și acoperite cu capac, toate așezate în groapă în formă de clopot; pentru prima dată într-un mormînt hallstattian timpuriu din Moldova sînt atestați cerceii de bronz, care pot fi socotiți mai degrabă drept podoabe purtate cu probabilitate de o persoană de sex feminin decît elemente de ritual funerar; este documentat la Iași un mormînt hallstattian împurii care eventual făcea parte dintr-o necropolă mai mare și care se alătură descoperirilor similare de la Trifești, Vaslui și Cotu Morii aparținînd grupului Corlăteni. Cantitatea mică de case nu a permis stabilirea faptului dacă în cele două urne de incinerare au fost depuse oasele arse ale unui singur individ sau fiecare urnă a servit pentru îngroparea resturilor incinerate a doi indivizi diferiți.

UNE TOMBE DE L'ÉPOQUE DU FER ANCIEN DÉCOUVERTE À IAȘI

Résumé

En 1986, on a découvert à Iași, dans l'endroit surnommé „La croix de Ferent”, une tombe d'incinération ayant la forme d'une cloche. L'inventaire se compose de : une urne complète qui contient, outre le débris calcinés, les fragments d'un vase de petites dimensions et deux boucles d'oreilles en bronze. La deuxième urne, fragmentaire, contenait de débris calcinés et comme couvercle elle avait une écuelle renversée au bord en bas.

La tombe de Iași — „La croix de Ferent” — peut être attribuée au deuxième âge du groupe thrace de Corlăteni et appartient de point de vue chronologique au Hallstatt B.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Iași — „La croix de Ferent”: urnes bitronconiques (1—2), écuelles (3—4), boucles d'oreilles en bronze (5—6).
Fig. 2. Iași — „La croix de Ferent”: urne bitronconique (1—2), écuelles (3—5), boucles d'oreilles en bronze (6—7).

⁷ Cf. nota 2.

⁸ S. Marinescu-Bilcu, *Thrace-Dacica*, 2, 1981, p. 136, fig. 5/3; A. László, *Hallstatt timpuriu și mijlociu pe teritoriul Moldovei*, teză de doctorat, Iași, 1985, p. 60—61, pl. N/37, tip Ca.

⁹ S. Marinescu-Bilcu, *op. cit.*, p. 156, fig. 4/13; A. László, *op. cit.*, p. 59, fig. IX/13.

¹⁰ Vezi în acest volum C. Iconomiu și M. Tanasachi, *Descoperirile arheologice din necropola hallstattiană timpurie de la Cotu Morii — Iași, passim.*

ORHEIUL VECHI: UNELE OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA PROCESUL DE URBANIZARE ÎN MOLDOVA FEUDALĂ

DE

PAVEL BÎRNEA

Orheiul Vechi este deocamdată unicul oraș moldovenesc medieval din Rep. Moldova devenit șantier de cercetări arheologice intensive și continue. Situată în vecinătatea zonei sud-estice a Codrilor Centrali, între localitățile Trebujeni și Butuceni, pe un promontoriu numit „Peștera”, din meandrele râului Răut, așezarea istorică incită mereu interesul cercetărilor. Ea a fost reperată în 1946 de către Gh. Smirnov, care timp de 15 ani a efectuat aici ample cercetări arheologice. În această perioadă au fost depistate și studiate urme ale unor importante construcții: două caravan-serai, trei băi, o cetate, o biserică, fortificații etc., cu numeroase obiecte arheologice. În 1968 teritoriul Orheiului Vechi a obținut statut de rezervație istorico-arheologică. Aceasta a dat un nou impuls muncii de cercetare.

Din păcate stratul cultural de pînă la 0,70 m adîncime a fost în mare parte distrus în urma săpăturilor tîrzii și a muncilor agricole: pregătirea terenului pentru vii și livezi etc. Astfel, materialul din acest strat alterat nu a putut fi recuperat, cu excepția monedelor și a ceramicii. Cu atît mai prețios devine prin aceasta materialul depistat în zona și umpluturile construcțiilor locale, meșteșugărești, gospodărești etc. În urma săpăturilor au fost descoperite mărturii ce țin de diferite epoci, din timpurile străvechi pînă în secolul al XVII-lea: paleolitic tîrziu (mileniile 40—30 î. de H.), cultura Cucuteni (3400—3300 î. de H.), cultura getică (secolele IV—III î. de H.), cultura Poienesti—Luncașovca (secolele II—I î. de H.), cultura Sintana de Murceș—Ceaneșov (secolele III—IV), urme ale așezărilor din secolele VI—XII. O importanță de netăgăduit capătă în acest sens cercetarea celor două orizonturi urbane, conținînd un bogat și divers material. Este vorba de orașul din perioada Hoardei de Aur, denumit Şehr al-Gedid („Orașul Nou”) și, în special, de orașul moldovenesc — Orhei). În ultimele decenii a fost cercetată o suprafață de circa 20 000 m², fiind descoperite urmele a peste 400 de construcții, majoritatea lor aparținînd de straturile urbane. În orașul din perioada Hoardei de Aur au fost cercetate 235 de obiective, inclusiv 27 de locuințe, 44 de construcții gospodărești (civile), 163 de gropi cu diferite destinații. Pentru perioada moldovenească a orașului sînt caracteristice vestigiile a 148 de construcții, inclusiv a 27 de locuințe, a 40 de construcții de gospodărie, 81 de gropi. În Orheiul Vechi au fost descoperite două tezaure: primul (din 1963) conține 120 unelte agricole, iar al doilea (din 1988) 290 obiecte de fier.

Materialul depistat și colecționat de pe șantierul arheologic Orheiul Vechi contribuie la o mai bună cunoaștere a topografiei urbane, a tipologiei construcțiilor civile și de cult, a fortificațiilor, a caracterului meseriilor și a uneltelor, a aspectelor agrare ale vieții urbane etc. Materialul arheologic cercetat permite totodată explicarea unor aspecte importante ale urbanisticii medievale, a dezvoltării social-economice și a tipologiei arhitecturale a sistemului de fortificații, a evoluției construcțiilor civile și de cult în diferite perioade a vieții economice și culturale a orașului medieval, a relațiilor sale economice și culturale cu alte centre etc.

Din multitudinea de probleme pe care le ridică cercetările metodice de la Orheiul Vechi, ne vom opri cu acest prilej la aceea a căilor de formare ale așezării de tip urban din zona Codrilor din Moldova. În mod concret vom urmări în ce măsură poate fi vorba de formarea orașului ca rezultat al dezvoltării social-economice a așezărilor rurale din împrejurimi. Încercări în această direcție au fost făcute și anterior, însă ele au purtat un caracter general, rămînînd mai mult în sfera ipotetică.

ncercarea de a studia, întemeiat pe informații concrete, problema genezei așezării urbane moldovenești pe acest teritoriu se efectuează pentru prima oară prin utilizarea materialelor de la Orheiul Vechi. Cercetările au permis să se contureze, în linii mari, etapele procesului său de urbanizare.

Spre deosebire de orașele Chilia și Cetatea Albă, care au precedat apariția rețelei oășenești medievale a statului moldovenesc, Orheiul Vechi s-a format mai târziu, în urma și în baza dezvoltării social-economice generale a societății feudale moldovenești. Totodată, Orheiul Vechi medieval e micul centru urban „mort” de pe teritoriul dintre Prut și Nistru, adică nu poartă pe umerii săi storicii construcții moderne. După cum s-a menționat deja, Orheiul Vechi este situat pe Răut, râu care a jucat un anumit rol în dezvoltarea așezării. Păminturile mănoase din împrejurimi erau bune pentru agricultură, conform datelor documentare și arheologice pe o rază de 50 km din jurul Orheiului Vechi, pe malurile riurilor Răut, Cula și Ichel fiind situate peste 50 de așezări rurale. Potrivit nărturiilor documentare, satul din acele timpuri cuprindea circa 20 de case cu o populație de aproximativ 100 de oameni. Astfel, în linii mari, în această zonă dens populată a teritoriului dintre Prut și Nistru locuiau circa 5 000 de oameni. În anii '30 ai secolului al XV-lea aici erau cunoscute în documente satele Procopeni, Macicăuți, Căzarăuți, Piatra, Fintina Albă, satul „Lingă moară” satul „La gura Ohrincei” etc. Din anii '50 ai secolului al XV-lea este atestat și satul Izbiștea. Aceste sate aparțineau marilor proprietari de pământuri, cum au fost boierii Oancea Logofăt sau Mihai lin Dorohoi. Alături de satele pomenite în documente, în urma săpăturilor arheologice au mai fost descoperite și alte așezări din aceeași epocă: Scoc, Trebujeni, Biănești III, Ivancea, Lucașovca, Slobodca—Petruha etc. Desigur că acestea nu erau toate localitățile existente atunci. Descoperirile evocate confirmă faptul că în urma unor complexe procese social-economice, dar și datorită condițiilor geografice și climatice, la începutul secolului al XV-lea Codrii Orheienei deveniseră o zonă de concentrare demografică cu un număr considerabil de sate, cu intense preocupări economice. Luată în ansamblu, aceste condiții au constituit premise pentru crearea unui nucleu urbanistic, cu anumite tendințe de specializare a meseriilor și de separare a lor de muncile câmpului. Trăsăturile incipient urbane moldovenești s-au manifestat pe teritoriul părăsit al crașului din epoca Hoardei de Aur, Șehr al-Gedid. Rautul, pe malul căruia se înfiripa orașul, servea drept cale de comunicare cu alte localități. Pe ruinele centrului urban al Hoardei de Aur, mai ales în sectorul caravan-șeraicilor, au fost înălțate primele construcții ale viitorului oraș moldovenesc, ocrotit dinspre apus de o fortificație din birne. Datorită poziției geografice și a factorului economic, Orheiul Vechi a devenit un centru agrar-meșesugăresc, atrăgând meseriașii din împrejurimi. Aici și-a făcut apariția unul din cele mai vechi centre incipiente urbane moldovenești. Potrivit materialului numismatic — circa 50 de monede ale lui Vladislav Jagello (1386—1434), Alexandru cel Bun (1400—1432) și Iliș (1432—1433) — așezarea este datată în anii 20 ai secolului al XV-lea. În această perioadă urbea ocupă partea centrală a promontoriului, având o suprafață de circa 15 ha. Concentrarea unui impresionant număr de monede mărturisește, de asemenea, că la hotarul anilor '20—30 ai secolului al XV-lea Orheiul Vechi nu mai era o obișnuită așezare rurală, ci un veritabil centru agrar-meșesugăresc și comercial. Până în prezent au fost descoperite puține construcții pentru meseriași, în schimb au fost scoase la iveală numeroase cuptoare de ars ceramică.

La începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea, urmărind fortificarea Țării de Răsărit ale țării și luând în considerație poziția strategică avantajoasă a Orheiului, situat pe un loc înconjurat din trei părți de riul Răut și ocrotit de malurile sale stîncose abrupte, Ștefan cel Mare a transformat Orheiul într-un puternic punct de apărare. Partea mai vulnerabilă — cea de vest — a fost întărită cu două linii de fortificații din pământ și lemn: șanțuri și valuri cu palisadă, iar la marginea așezării a fost înălțată o cetate de piatră cu suprafață de un hectar. Înălțarea construcțiilor fortificate la Orheiul Vechi în anii 60 ai secolului al XV-lea, paralel cu numărul în 1470 a primului pircălab orheian — Gangur — în calitate de comandant militar al garnizoanei cetății și împrejurimilor, au influențat în mod esențial viața orașului. În comparație cu perioada precedentă a sporit numărul populației, s-a diversificat componența ei socială. Populației cu preocupări agrare și meșesugărești i s-au alăturat practicantii unor noi meserii: zidari, pietrari, fierari, tâmplari etc., veniți din satele vecine și statorniciți în Orhei. Perioada zidirii cetății corespunde, probabil, primei etape a concentrării în oraș a populației rurale „neagrare”, care pe această cale se înstăinează de sat. Tot aici erau concentrați reprezentanții aristocrației feudale, slujitorii mărunți și oștenii garnizoanei.

Înălțarea cetății, apoi a primei biserici, numirea pircălabului, ca și apariția garnizoanei au făcut să apară anumite elemente din conducerea administrativ-politică și militară. Astfel, în procesul general incipient urban, Orheiul a atins treapta unui oraș medieval. Alături de alte centre, el exercita funcția de apărare militară, ceea ce a transformat de fapt Orheiul în unul din punctele de apărare ale țării. Treptat, Orheiul acumulează și exercită și alte funcții urbane. Apariția cetății la Orhei, ca și apariția curților domnești în alte orașe ale Moldovei, au stimulat procesul de urbanizare, contribuind la sporirea numerică a populației orășenești, la separarea continuă a producției meșesugărești, la intensificarea relațiilor marfă-bani, la transformarea Orheiului în oraș. Prin anii

'70 ai secolului al XV-lea Orheiul depășește stadiul de așezare orășenească incipientă, devenind treptat un adevărat centru al meseriilor și comerțului. În această perioadă se extinde teritoriul orașului, cuprinzând partea centrală și cea nord-estică a „Peșterii”, cu o suprafață de 72 ha. Dinspre vest orașul era mărginit de cetatea cu palatul pircălabului. În incinta cetății erau și atelierele de fierărie, de prelucrare a pietrii și a osului și de confecționare a arcurilor etc. În partea sudică a cetății erau casele orășenilor înstăriți, înălțate pe temelii de piatră, cu cuptoare de cărămidă. Tot aici erau concentrate și locuințele semiadâncite ale slujitorilor de rînd și construcțiile gospodărești. La răsărit de cetate (la o distanță de 15—20 m) era situată o biserică de lemn cu fundament de piatră, preluată de la construcțiile corespunzătoare ale secolului al XIV-lea. Într-un colț al naosului a fost descoperit un mormînt, avînd dăltuit pe piatră funerară textul unei inscripții moldo-slavone. Alături de biserică era situat cimitirul dăltuox. În partea de răsărit a orașului se afla spațiul locativ. Aici au fost descoperite și ateliere, cuptoare pentru ars ceramică, varnițe, depozite, beciuri.

Concomitent cu evoluția planimetrică, la Orhei se diversifică ocupațiile meseriașilor, apare tendința de specializare a unor ramuri. Aceasta se observă îndeosebi la olărit. Prin schimbarea caracteristicilor ceramicii se obține o calitate superioară a vaselor, sortimentul obiectelor ceramice devenind mai variat, aceasta și prin folosirea unor procedee tehnice noi de lucru. Nivelul avansat de dezvoltare a meseriilor la Orheiul Vechi la sfîrșitul secolului al XV-lea este confirmat și de descoperirea chiar lângă cetate a unui atelier specializat de olărit, unde lucrau circa șapte-opt meșteri, confecționînd și cable pentru sobe. Sporirea volumului producției meșteșugărești în Orhei a dus la formarea treptată a unei piețe locale, existența ei fiind confirmată și de afluxul de monede din argint emise de Ștefan cel Mare, precum și de monede din țările vecine, în primul rînd din Ungaria și Polonia.

Așadar, la sfîrșitul secolului al XV-lea dezvoltarea meseriilor, a comerțului și a circulației mărfurilor de la Orheiul Vechi a atins un asemenea nivel, încît a putut să treacă într-o nouă etapă de dezvoltare și să devină un însemnat centru meșteșugăresc și comercial, deci să devină oraș cu toate caracteristicile specifice. La acel hotar istoric premisele necesare pentru un atare calificativ erau prezente: localitatea dispunea de un număr considerabil de locuitori, ce se diferențiau atît pe plan social, cît și pe plan economic; erau aplicate noi procedee tehnice la înălțarea fortificațiilor, a spațiului locativ, ca și în domeniul meseriilor; se formase piața locală; apăruse reședința feudală — citadela; își exercita funcțiile conducerea politic-administrativă. Monedele străine ne arată că piața locală era inclusă în circuitul comercial internațional. Astfel, se poate aprecia cu deplină temei că în anii '90 ai secolului al XV-lea Orheiul Vechi era un oraș feudal deja format. Se cerea doar confirmarea juridică a statutului de oraș. Din păcate, la sfîrșitul secolului amintit — în anul 1499 — orașul a fost distrus de către tătari.

În urma cercetărilor metodice intense efectuate la Orheiul Vechi au putut fi conturate, în linii mari, căile procesului de formare a orașului în această zonă, etapele devenirii sale: a) etapa pre-urbană, cînd apar premisele formării nucleului viitoarei așezări urbane; b) etapa apariției și statornicirii centrului incipient urban — centrul agrar-meșteșugăresc (anii '20—60 ai secolului al XV-lea); c) etapa orașului timpuriu (anii '70—80); d) etapa definitivării orașului moldovenesc feudal (anii '90).

Firește, acest succint articol nu poate epuiza în totalitate chestiunea în discuție, ci doar conturează, în linii mari, etapele procesului îndelungat și complex de urbanizare din Moldova feudală. Pentru elucidarea cît mai completă a problemei sînt necesare noi investigații, la care ar fi de dorit să fie antrenate forțe științifice mai consistente.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- E. A. ABÍZOVA, P. P. BÍRNEA, A. A. NUDELMAN, *Древности Старого Орхеля. Молдавский период*, Chișinău, 1982.
 E. A. ABÍZOVA, P. P. BÍRNEA, *Некоторые данные о результатах исследования городища Старый Орхей*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1981 г.*, Chișinău, 1985, p. 188—198.
 A. ANDRONIC, *Despre geneza orașului medieval românesc: modelul Iașilor*, în *Aspecte ale civilizației românești în secolele XIII—XVII*, red. E. I. Emandi, Suceava, 1986, p. 54—61.
 P. P. BÍRNEA, în *Древняя культура Молдавии*, Chișinău, 1974.
 P. P. BÍRNEA, în *История народного хозяйства Молдавской ССР (с древнейших времен до 1812 г.)*, Chișinău, 1976.
 P. P. BÍRNEA, *Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье XV-начало XVI в.*, Chișinău, 1984.
 P. P. BÍRNEA, *Orheiul Vechi — Старый Орхей — L'Ancien Orhey*, Chișinău, 1986.
 P. P. BÍRNEA, T. F. RIABOI, *Археологические работы в Старом Орхее*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1983 г.*, Chișinău, 1988, p. 113—126.
 P. P. BÍRNEA, T. F. RIABOI, *О некоторых итогах исследований в Старом Орхее*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1984 г.*, Chișinău, 1989, p. 193—204.
 L. L. POLEVOI, *Очерки исторической географии XVIII—XV вв.*, Chișinău, 1979.
 G. D. SMIRNOV, *Археологические исследования Старого Орхеля*, în *KS*, 56, 1954, p. 24—40.
 V. SPINEI, *Moldova în secolele XI — XIV*, București, 1982.

L'ANCIEN ORHEY : CERTAINES OBSERVATIONS SUR LE PROCESSUS D'URBANISATION EN MOLDAVIE MÉDIÉVALE

RÉSUMÉ

L'Ancien Orhey (Orheiul Vechi) est l'une des villes médiévales moldaves qui ont bénéficié d'amples fouilles archéologiques, entreprises immédiatement après la guerre et que l'on a continué, avec des intermittences, jusqu'à présent. Grâce à ces recherches nous jouissons d'une image révélatrice sur la topographie urbaine, la typologie des constructions civiles et de culture, des fortifications, de la diversification des métiers, de la vie économique et culturelle. Un rôle important dans la genèse de la ville a été détenu par le réseau d'établissements ruraux de ses environs. Dans la zone de ceinture autour de l'Ancien Orhey, ayant le rayon de 50 km, on a dépisté plus de 50 villages, dont quelques-uns sont attestés dans les actes médiévaux, tandis que d'autres sont identifiés par des fouilles archéologiques. Dans la période de domination de la Horde d'Or sur le territoire de l'Ancien Orhey l'on a mis les bases d'un important centre urbain, mais il a été détruit après la chute des Mongols de Moldavie dans la seconde moitié du XIVe siècle. C'est à peine au début du siècle suivant que l'établissement reprend ses prérogatives de centre artisanal et commercial. Au développement de la ville a contribué grandement sa fortification faite au début de la seconde moitié du XVe siècle.

Traduit par MICHAELA SPINEI

AMPRENTE DE PLANTE DESCOPERITE ÎN AȘEZĂRI ENEOLITICE DIN MOLDOVA

DE

FELICIA MONAH

În ultimul timp se înregistrează un interes crescând pentru reconstituirea mediului înconjurător din diferite epoci istorice. În special arheologii preocupați de preistorie simt din ce în ce mai mult necesitatea de a raporta viața comunităților respective la mediul înconjurător. Într-adevăr, mai ales în preistorie influența mediului ambiant asupra vieții și activității oamenilor a fost deosebit de importantă. Din păcate, cercetările arheobotanice ne oferă cu parcimonie informații asupra vegetației, una dintre componentele importante ale mediului înconjurător. Din această cauză considerăm că și cele mai mărunte informații nu trebuie neglijate.

Prin bunăvoința doamnei dr. Silvia Marinescu-Bileu ni s-au încredințat pentru determinare mai multe bucăți de chirpic cu amprente de frunze de arbori. Chirpicul provine din noile săpături efectuate, sub conducerea cercetătoarei bucureștene, în cunoscuta stațiune eneolitică de la Izvoare—Piatra Neamț. Ne-au fost puse la dispoziție câteva zeci de bucăți de chirpic, de dimensiuni diferite, toate provenind de la platforma locuinței nr. 7, datată în faza Precucuteni III¹. Locuința precucuteniană, săpată în campania 1988, a fost, după informațiile de care dispunem, prevăzută cu o platformă alcătuită din trunchiuri de copăcei cu diametrul de 10—12 cm, necurățați de coajă și de ramuri. Platforma, masivă, a avut grosimea de aproximativ 20 cm, acoperind toată suprafața locuinței. Pe lutul moale, aplicat peste podina din trunchiuri de copăcei, s-au imprimat destul de clar amprente de crengi și frunze. Dezordonat dispuse, cu multe suprapuneri sau doar imprimări parțiale, amprente sunt destul de greu de determinat. Folosind câteva amprente mai clare care au elemente de determinare, am identificat prezența, pe mai multe bucăți de chirpic, a frunzelor de *Corylus avellana* L. (alun). Amprențele obovate cu nervuri principale și secundare foarte clare (fig. 1/1—3; 2/3—4) și marginea limbului dublu serată (fig. 2/4) ne dau certitudinea determinării. Dimensiunile amprentelor sunt variabile, de la foarte mici, care se găsesc în vârful ramurilor, pînă la mărirea frunzelor adulte.

Citeva dintre frunzele imprimate pe chirpicul platformei par să semnaleze, dar fără să avem certitudinea, prezența arinului (*Alnus* sp.). S-ar putea să fie vorba de arinul negru (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.).

Amintim faptul că în campania 1984 pe chirpicul platformei unei locuințe Precucuteni III tot de la Izvoare au fost găsite câteva amprente de frunze de *Corylus avellana* L.,² iar prof. Radu Vulpe menționează descoperirea unui mic depozit de fructe de alun într-o groapă protocucuteniană³. Alte amprente de frunze de alun au fost descoperite pe chirpicul platformei locuinței nr. 33 de la Poduri—Dealul Ghindaru, construcție datată în etapa Precucuteni III-clasic⁴. Prezența alunului în apropierea satului precucutenian de la Izvoare nu este surprinzătoare, deoarece *Corylus* este specific lizierelor sau locurilor deschise din pădure. Utilizarea lemnului de alun (arbust care nu atinge dimensiuni mari) la construcții, atât la Izvoare cît și la Poduri, este oarecum surprinzătoare deoarece ar fi trebuit să fie protejat datorită fructelor comestibile pe care le furnizează.

A doua specie care se pare că a fost utilizată la construcția locuinței nr. 7 de la Izvoare, arinul, este un arbore specific locurilor umede, crescînd, de obicei, pe malul riurilor și pîraielor. La

¹ Datarea și informațiile asupra materialului arheobotanic ne-au fost oferite, cu multă amabilitate, de către doamna dr. Silvia Marinescu-Bileu, căreia îi mulțumim călduros.

² M. Cărciumaru, F. Monah, *Déterminations paléobotaniques pour les cultures Précucuteni et Cucuteni*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 174.

³ R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*, București, 1957, p. 26 și 263.

⁴ F. Monah, *Amprente de frunze descoperite în stațiunea arheologică Poduri — Dealul Ghindaru, județul Bacău*, în *MemAntiq*, IX—XI, 1977—1979 (1985), p. 685—686; M. Cărciumaru, F. Monah, *op. cit.*, p. 174.

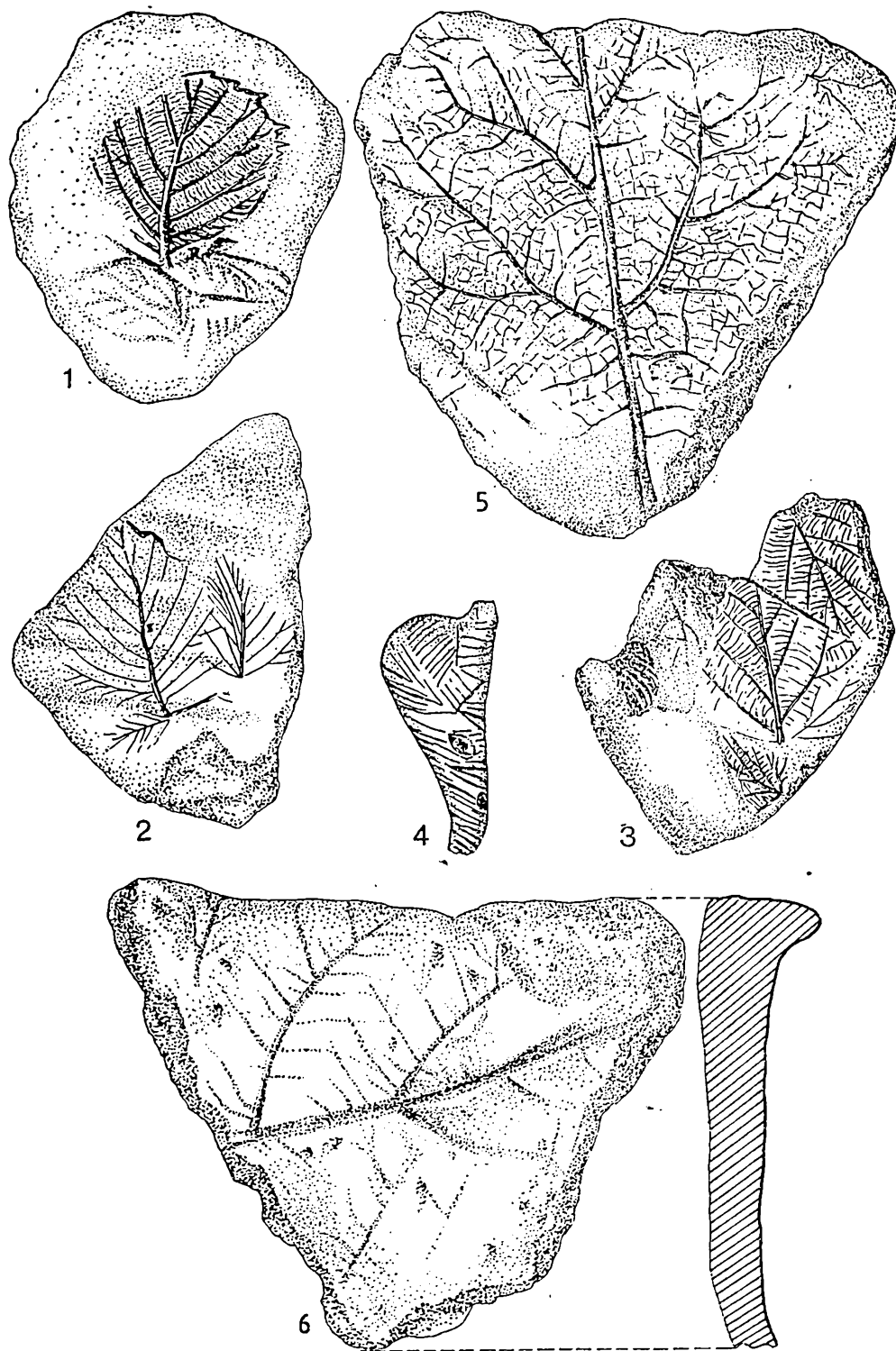

Fig. 1. 1–3. amprente de *Corylus avellana* L. din așezarca Izvoare-Piatra Neamț; 4, fragment de statueta cu amprentă de *Trilicium* sp. din așezarea Răucești-Munteni, jud. Neamț; 5–6 amprente de frunze de *Arctium* sp. din așezarea Trușești-Țuguieța, jud. Botoșani.

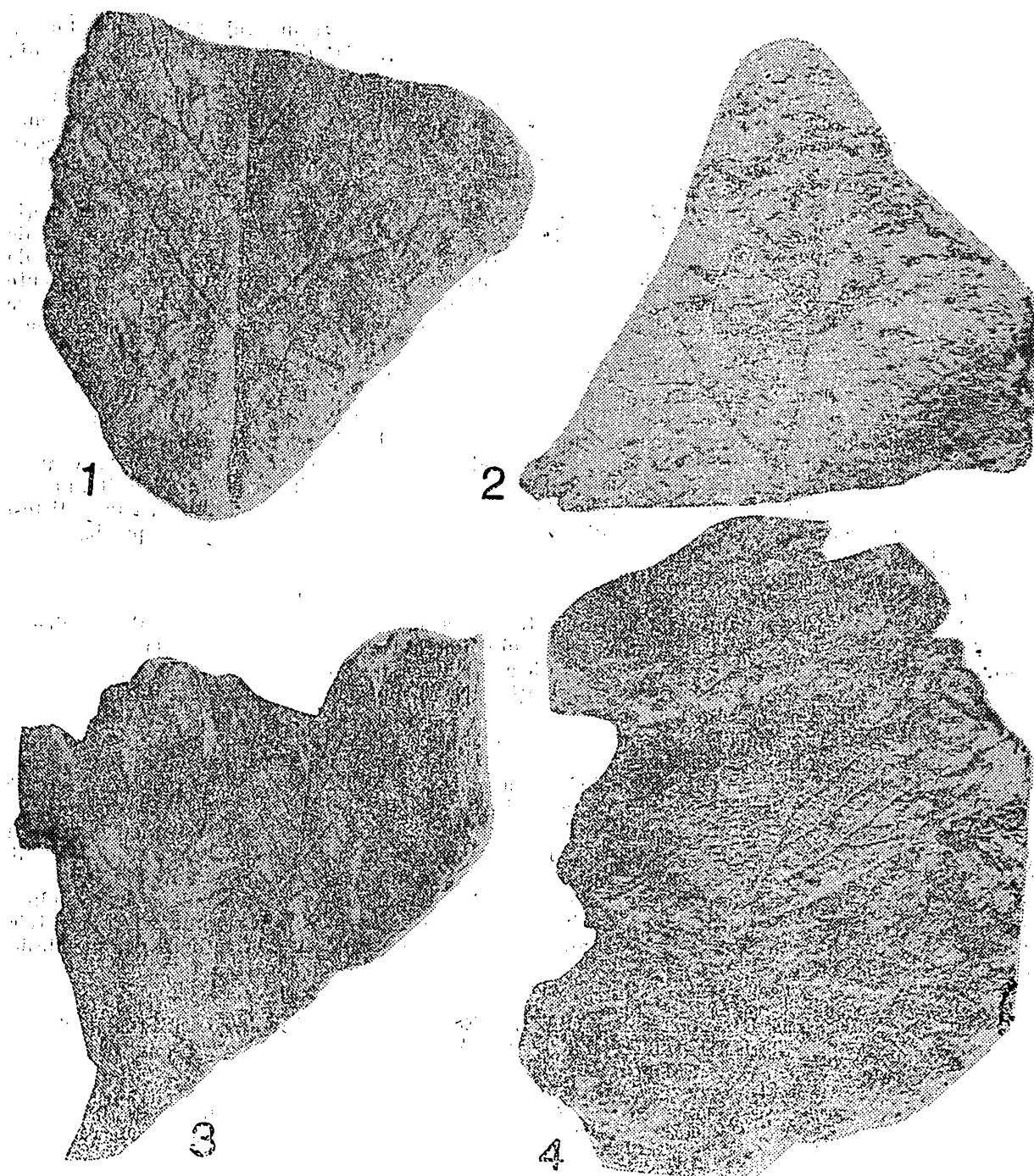

Fig. 2. 1—2, amprentă de frunză de *Arcellium* sp. din așezarea Trușești-Țuguieta, jud. Botoșani; 3—4, amprente de frunze de *Corylus avellana* L. din așezarea Izvoare — Piatra Neamț.

Izvoare probabil a fost adus din lunca aflată în apropierea aşezării. Următorul lot de materiale arheobotanice provenind din aşezarea Cucuteni A de la Truşeşti—Ţuguieţa, jud. Botoşani, ne-a fost pus la dispoziţie de acad. Mircea Petrescu-Dîmboviţa⁵. Lotul de la Truşeşti este compus din şase bucăţi de chirpic, cu dimensiuni diferite, ce prezintă amprente de frunze şi cantităţi diferite de pleavă, spiculeţe şi cariopse.

Prima bucată de chirpic, după marcaj, provine din gr. L săpată în anul 1952. Acum, bucată de chirpic are forma triunghiulară, fiind spartă din vechime pe una din laturi. Este alcătuită din două straturi de lut cu urme de pleavă şi paie de cereale ce alternează cu frunze. Dintre acestea doar amprenta aflată pe una dintre feţe poate fi determinată. Cu toate că nu avem suficiente elemente de determinare, lipsind baza şi marginea limbului, credem că poate fi interpretată ca fiind o amprentă (fig. 1/5 ; 2/1) de *Arctium* sp. (brusture). Pe ambele feţe, dar mai ales pe cea opusă celei cu amprenta de *Arctium*, se observă impresiuni de cariopse şi spiculeţe, precum şi cariopse înglobate în lut. Ampretele menţionate par să provină de la cariopse şi spiculeţe de *Triticum*. Cea de a doua bucată de chirpic (fig. 2/2) avînd marcajul destul de neclar, probabil L 34(?), provine de la o construcţie cu un soi de buză uşor evazată spre exterior. Pe faţa dinspre interior se observă o amprentă de frunză de *Arctium* sp. Pe ambele feţe cit şi în spărtură se văd numeroase cariopse şi spiculeţe de *Triticum*. Pe celelalte bucăţi de chirpic se remarcă amprente de frunze nedeterminabile şi amprente mai clare de boabe de grâu. Pe una dintre bucăţile de chirpic (inv. III-122), cu marcajul şters, se remarcă citeva amprente, destul de clare, de spiculeţe cu două cariopse mature de *Triticum dicoccum* L. Schrank (?).

În legătură cu materialul de la Truşeşti—Ţuguieţa putem remarca doar faptul că pleava cu care era amestecat lutul conţinea un număr destul de important de seminţe de grâu. Se poate aprecia că locuitorii din faza Cucuteni A de la Truşeşti nu par să fi fost preocupaţi de recuperarea tuturor boabelor. Acest lucru ne sugerează existenţa unor cantităţi destul de importante de cereale în momentul treieratului. Cit despre brusture, acesta este o plantă ruderală care se întâlneşte frecvent în aşezări, dar şi la marginea pădurilor. În satele din Moldova frunzele de brusture erau folosite, uneori, pentru a împacheta unele produse alimentare, datorită dimensiunilor lor. La Truşeşti, par să fi fost folosite pentru a separa straturile de lut din construcţia menţionată, fără să putem preciza rostul acestei acţiuni.

În literatura consacrată culturii Cucuteni—Tripolie sînt bine cunoscute statuetele cu amprente de boabe de grâu descoperite de S. N. Bibikov în staţiunea Tripolie A de la Luka—Vrublevckaja⁶. După publicarea acestora nu au mai fost semnalate decît arareori piese plastice cu cereale amestecate în pastă. Doar Natalia Berlescu, aminteşte, în textul cunoscutei sale lucrări privind plastica antropomorfa şi zoomorfa din colecţiile Muzeului de Istorie a Moldovei, piese cu amestec de cereale în pastă⁷. Cu toate că am examinat cu toată atenţia ilustraţia lucrării menţionate, nici unul dintre idoli publicaţi nu are amprente de cereale.

Pină cu puţină vreme în urmă, cazul de la Luka—Vrublevckaja părea să fie datorat unei situaţii speciale, probabil izolate. Recent, ne-a fost pus la dispoziţie un fragment din partea inferioară a unei statuete Cucuteni A, provenind din aşezarea de la Răuceşti—Munteni, jud. Neamţ⁸. Pe coapsa statuetei se observă clar amprenta unei cariopse de *Triticum* (fig. 1/4). Din păcate, nu dispunem de elementele necesare determinării speciei. Pe alte trei fragmente de statuete, datate în faza Cucuteni A, provenind din aşezarea de la Mărgineni—Cetăţuia⁹, jud. Bacău, se observă de asemenea amprente de cariopse, fără să putem preciza dacă sînt de *Triticum* sau *Hordeum*.

În general amprentele determinabile de plante sînt rare în staţiunile arheologice, datorindu-se unor întîmplări fericite, dar nu trebuie neglijate, deoarece ne furnizează unele informaţii cu privire la mediul înconjurător sau cu privire la plantele cultivate şi la unele practici agricole ale membrilor comunităţilor respective.

EMPREINTES DE PLANTES DÉCOUVERTES DANS DES ÉTABLISSEMENTS ÉNÉOLITHIQUES DE LA MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Dans la préhistoire, l'influence de l'environnement sur la vie et l'activité des hommes a été particulièrement importante. Le présent ouvrage apporte quelques données qui servent à compléter les informations dont nous disposons jusqu'à présent sur la flore de l'époque énéolithique.

⁵ Mulţumim şi pe această cale domnului acad. M. Petrescu-Dîmboviţa pentru materialele şi informaţiile oferite.

⁶ S. N. Bibikov, *Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevckaja na Dnestre*, în *MIA*, 38, p. 170 şi urm., fig. 65; p. 206 şi fig. 69—72.

⁷ N. Berlescu, *Plastica cucuteniană din vechile colecţii ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, în *ArhMold*, 11—111, 1964, p. 68, vezi şi n. 9.

⁸ Gh. Dumitroaia, *Plastica antropomorfa din aşezarea cucuteniană de la Răuceşti — Munteni, jud. Neamţ*, în *Mem-Antiq*, XV—XVII, 1983—1985 (1987), p. 28. Mulţumim şi pe această cale colegului Gh. Dumitroaia pentru materialul pus la dispoziţie şi informaţiile furnizate.

⁹ Săpături inedite Dan Monah.

Pour la station énéolithique de Izvoare—Piatra Neamț on a déterminé des empreintes de feuilles sur quelques dizaines de morceaux de torchis provenant de la plate-forme de l'habitation no. 7, datée dans la phase Précecuțeni III. La plate-forme, dont l'épaisseur était d'environ 20 cm, était construite sur des troncs d'arbre au diamètre de 10—12 cm, qui n'ont pas été émondés d'écorce et des rameaux. Sur la plupart des morceaux de torchis, les empreintes étaient de *Corylus avellana* L. (noisetier).

Quelques empreintes sur les torchis de Izvoare semblent signaler la présence d'*Alnus* sp., sans que nous en ayons la certitude.

Pour l'établissement Cucuțeni A de Trușești, dép. de Botoșani, on a déterminé quelques empreintes de feuilles et de caryopses imprimées sur torchis. Sur deux morceaux de torchis on a identifié des empreintes de *Arcium* sp. Sur un autre morceau de torchis on observe quelques empreintes d'épillets de *Triticum dicoccum* L. Schrank.

Sur un fragment de statuette Cucuțeni A, provenant de l'établissement de Răucești, dép. de Neamț, on observe une empreinte de *Triticum* sp., sans avoir les éléments nécessaires à la détermination de l'espèce. Des empreintes de caryopses de céréales ont été observées aussi sur trois statuettes Cucuțeni A, provenant de la station Mărgineni-Cetățuia, dép. de Bacău.

Jusqu'à présent, les stations énéolithiques de Moldavie ont fourni peu de matériels archéologiques à empreintes de plantes. Nous espérons que les fouilles prochaines vont offrir des matériels plus nombreux disposant de suffisants éléments de détermination.

Traduit par ALINA PAMFIL

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. 1—3, empreintes de *Corylus avellana* L. provenant de l'établissement de Izvoare — Piatra Neamț ; 4, fragment de statuette avec empreinte de *Triticum* sp. provenant de l'établissement de Răucești-Munteni, dép. de Neamț ; 5—6, empreintes d'*Arcium* sp., provenant de l'établissement de Trușești-Țuguieta, dép. de Botoșani.

Fig. 2. 1—2, empreintes de feuille d'*Arcium* sp., provenant de l'établissement de Trușești-Țuguieta, dép. de Botoșani ; 3—4, empreintes de feuilles de *Corylus avellana* L. de l'établissement de Izvoare — Piatra Neamț.

MODERN ASPECTS OF RADIOCARBON DATING METHOD: FUNDAMENTAL CONCEPTS AND ARCHAEOLOGICAL APPLICATIONS

BY

MIECZYSLAW F. PAZDUR

(Radiocarbon Laboratory, Silesian Technical University, Gliwice, Poland)

INTRODUCTION. Since fifties the radiocarbon dating technique has become a standard tool for the Quaternary geologists and archaeologists, as well as for specialists involved in studies of environmental processes. In the eighties an important progress has been achieved in the field of experimental techniques and methodical problems. The summary of important achievements of the last two decades is available in form of proceedings of the international radiocarbon conferences in Los Angeles and La Jolla in USA in 1976 (Berger, Suess, 1979), in Bern and Heidelberg in 1979 (Stuiver, Kra, 1980), in Seattle, USA, in 1982 (Stuiver, Kra, 1983), in Trondheim, Norway in 1985 (Stuiver, Kra, 1986) and in Dubrovnik, Yugoslavia, in 1988 (in print). Specific problems associated with archaeological applications of the radiocarbon dating method were discussed during two important meetings in Groningen, Netherlands, in 1981 and 1987 and the papers presented during these meetings were published as separate volumes of the PACT journal (Mook, Waterbolk, 1983, 1989). There are several hundreds important papers contained in these proceedings volumes and it seems worthwhile to present a concise but comprehensive summary, reporting the most important topics to the reader interested in the state-of-the-art of the radiocarbon dating method. The aim of this paper is to give a brief review of fundamental concepts, technical problems and applications of the radiocarbon dating method at its mature age in the beginning of nineties. Special attention is paid to archaeological applications including discussion of suitability of various materials for solving specific chronologic problems, statistical interpretation of results of radiocarbon dating, and new possibilities offered by recent technical and methodical studies. Finally, one of the most important topics discussed in this paper, is relation between conventional radiocarbon dates and calendric time scale, including discussion of recently developed methods of probabilistic calibration of radiocarbon dates.

FUNDAMENTAL CONCEPTS. *Production and distribution of radiocarbon.* The natural carbon has two stable isotopes: ^{12}C and ^{13}C , with abundances 98.9% and 1.1%, respectively, and one radioactive isotope ^{14}C , called radiocarbon, with abundance ca 10^{-10} %. Radiocarbon is produced in the lower atmosphere in reactions between low energy cosmic neutrons and nitrogen ($n + ^{14}\text{N} \rightarrow ^{14}\text{C} + p$) and decays by emission of low-energy beta particles: $^{14}\text{C} \rightarrow ^{14}\text{N} + \beta^-$ with the half-life of nearly 5,700 yr. The newly formed carbon is oxidized to CO_2 and mixes with atmospheric carbon dioxide, then enters living organisms by assimilation of with organic food. Most of $^{14}\text{CO}_2$ is adsorbed in the ocean where it becomes incorporated in the marine carbonates. The exchange of ^{14}C between atmosphere and biosphere is relatively fast compared with its half-life and these two reservoirs can be regarded as equilibrated and well mixed. All living organisms exchange ^{14}C with the surroundings and have approximately constant specific radiocarbon activity, equal to 13.5 ± 0.07 dpm/1gC. This means that one gram of carbon, separated from living organism, produces about 13–14 beta particles per minute. There are some minor differences in specific ^{14}C activity of organisms living in different environments, known as the reservoir effects, which will be discussed in one of next chapters.

Assumptions of radiocarbon dating method. The exchange of ^{14}C with the surroundings ceases completely after the carbon fixation and ^{14}C content of a certain material decreases by the radioactive decay $A(t) = A(0)\exp(-\lambda t)$, where λ is the decay constant, and $A(0)$ is the initial ^{14}C activity of dated material. The value of $A(0)$ is, however, unknown, and the use of radiocarbon for absolute

age determination is obviously associated with several assumptions, mainly concerned with establishing the best estimate for $A(0)$.

With some simplifications, these assumptions may be listed as: 1. The production rate of ^{14}C has been essentially constant over a long period of time (over the last 100 kyr). 2. The main carbon reservoirs (i.e. the atmosphere, biosphere and the ocean) were in the steady state and were well mixed over this period of time. 3. There was no exchange of carbon between dated material and the surroundings after organic carbon fixation or carbonate deposition (the „closed system” assumption). Much research has been done in order to check these assumptions and to evaluate the influence of possible deviations on the reliability of radiocarbon dates. At present it is well known that the first two assumptions are not true. However, the differences between ^{14}C dates obtained under these assumptions and the true ages are relatively well established for the period of the last 7 millenia and appropriate corrections may be introduced to radiocarbon dates from this interval of time basing on various calibration curves or tables (Damon et al, 1974; Ralph et al, 1973; Clark, 1975; Switsur, 1975; Suess, 1979; Damon et al, 1982; Stuiver, 1982; Stuiver, Pearson, 1986; Pearson, Stuiver, 1986; Pearson et al, 1986). The corresponding deviations are only approximately known for the period of 30–40 millenia (Olsson, 1970; Stuiver, 1978; Vogel, 1980; 1983). The closed system assumption may be seriously violated in the case of carbonate materials (shell, speleothem, travertine) but is regarded as realistic for most of organic materials (wood, charcoal, peat). Such materials often are mixed with both organic and inorganic matter of different origin and age, referred to as contaminants. In practice it is possible to eliminate the contaminants by appropriate laboratory treatment of dated samples and to develop criteria by which can be decided that this has been accomplished.

Conventional radiocarbon time-scale. In practice of radiocarbon dating it has been shown necessary to introduce the notion of the conventional radiocarbon dates in order to assure the comparability of results of different laboratories, produced in different time. It involves the following requirements (cf. Godwin, 1962; Stuiver, Polach, 1977; Stuiver, 1980; Mook, 1986): 1. The „old” value of the half-life of ^{14}C , determined by W. F. Libby (1952) and equal to 5568 yr, is used to calculate the age, instead of correct value of $5,730 \pm 40$ yr. 2. The zero point of conventional ^{14}C time scale is AD 1950. 3. The initial ^{14}C activity $A(0)$ is determined from measurements of ^{14}C counting rate of the Oxalic Acid Standard Reference Material, produced and distributed by the National Bureau of Standards, USA, after appropriate normalization. 4. The measured ^{14}C activity of unknown sample is normalized for isotopic fractionation to $\delta_0 = -25$ per mil wrt PDB standard. Conventional radiocarbon age is calculated according to formula $T = 8033 \ln \{A(0)/A\}$.

TECHNICAL ASPECTS OF RADIOCARBON DATING. Low abundance of ^{14}C in natural samples, together with relatively long half-life and low energy of beta particles, imposes high requirements on the quality of equipment used for ^{14}C assay, first of all concerning the background value of counting system, the reproducibility and the long-term stability of counting conditions. The fundamental concept now employed in all counting systems, used for ^{14}C dating, is that the dated sample is used as an active medium of the nuclear radiation detector.

Three different methods of ^{14}C assay are actually used:

1. gas counting (GC); 2. liquid scintillation counting (LS); 3. accelerator mass spectrometry (AMS). The most relevant parameters of the modern counting systems are compared in Table 1.

In the *gas counting (GC) technique* the sample is converted to CO_2 (by combustion of organic samples or by acid treatment of carbonates). After careful purification the obtained CO_2 is introduced into the proportional counter directly for counting beta particles from ^{14}C decays. In some other GC techniques CO_2 obtained from sample is converted to methane or acetylene and this new gas is used as counting medium of proportional counter. The status of GC technique at the beginning of eighties has been summarized by Mook (1983).

Advantages: in the CO_2 technique the combustion (or acid treatment of carbonate) is the only chemical reaction involved in the whole process of preparation of counting medium; no catalysts, no other chemical reactions, no contact with atmospheric CO_2 , which may introduce contamination with foreign carbon or may change initial carbon composition by isotopic fractionation.

Drawbacks: high purity of CO_2 is the necessary condition for good performance of proportional counter. Minute amounts of electronegative gases (O_2 or H_2O) seriously decrease counting efficiency and may cause significant errors of age determinations.

The most important achievements of the last decade include: 1) development of large-volume counting systems with CO_2 – filled proportional counters, dedicated to high-accuracy dating with overall error of ca ± 10 yr (Stuiver et al, 1979; Tans, Mook, 1979; Schoch et al, 1980) as well as improvement of the enrichment methods (Grootes et al, 1980), 2) development and introducing into routine operation miniature gas proportional counters for dating small samples, containing 20–100 mg of carbon (Harbottle et al, 1979; Currie et al, 1983; Sheppard et al, 1983; Jelen, Geyh, 1986; Oplet et al, 1986).

The *liquid scintillation (LS) technique* has been introduced in late fifties and now is fully compatible with the GC technique. About 50% of all active dating laboratories are using the LS technique. In this technique CO_2 is converted to C_2H_2 , which is then trimerized to benzene. Obtained liquid benzene sample with small quantities of some chemicals added to enhance scintillations, is then used for counting of beta particles.

Advantages: Sample size is reduced to 5–25 ml volume, leading to significant simplification of construction of counting system. Commercially available counting system are manufactured by several companies (PACKARD, WALLAC, BECKMAN), some of them computerized and fully automated.

Drawbacks: process of benzene synthesis involves chemical reactions with some catalysts; there is a possibility of laboratory contamination of dated sample or fractionation of carbon isotopes. The presence of hydrogen atoms in benzene molecule may introduce additional radioactivity of tritium.

The accuracy of the LS technique was seriously improved (Eichinger et al, 1980), and some laboratories are able to achieve the status of high-accuracy dating with the overall error of ca ± 10 yr (Pearson, 1979). Recent research (Polačik et al, 1988) has shown also the possibility of dating very small samples, containing less than 100 mg of carbon with satisfactory accuracy using special dedicated LS spectrometers supplied by the Wallac Oy company.

The *accelerator mass spectrometry (AMS) technique* is the new technique introduced in late seventies and at the present time it offers unique opportunity to date samples containing ca 1 mg of carbon with accuracy of ca 1%, i.e. from ± 50 to ± 150 yr for samples younger than ca 10,000 yr, i.e. associated with Upper Palaeolithic, or younger sites (Hedges, 1981; 1983; Kutschera, 1983). In this technique CO_2 obtained from dated sample is converted to graphite which forms a target used to produce beam of carbon atoms, then ionized and accelerated to energy of few MeV. In magnetic field the beams containing different carbon isotopes are separated and the intensity of ^{14}C beams of unknown and standard samples are compared to determine the ^{14}C concentration and age of sample to be dated. Recent international comparisons have shown that the results produced by AMS laboratories are in very good agreement with results of conventional dating methods (Burleigh et al, 1986). Actually there are more than ten active AMS dating laboratories producing a large number of radiocarbon dates, mostly for oceanographic and environmental studies; the Oxford AMS dating facility is used primarily for archaeological dating and the results are systematically published in the „Archaeometry” journal starting from 1984 (Gillespie et al, 1984).

Advantages: 1) very low mass of sample needed for dating expands significantly the possibility of applications of the radiocarbon method, 2) short counting time (ca 30 minutes) enables very high annual output of the AMS laboratory, exceeding 3000 datings per year.

Drawbacks: very high cost of the AMS facility (ca 2 millions \$ US), sample may constitute a non-representative part of inhomogeneous material, the degree of archaeological association may be small.

Diversity of the experimental techniques used in radiocarbon dating and increasing number of radiocarbon dating laboratories as well as increasing annual production of radiocarbon dates imposes new requirements for international collaboration between radiocarbon laboratories to assure full comparability of results obtained with different techniques. Such interlaboratory comparisons were initiated several years before by British laboratories (cf. Oplet et al, 1980; Burleigh et al, 1986; Scott et al, 1986), indicating good agreement of results obtained with AMS and small proportional counters. First international collaboration was initiated by the International Study Group (1982) with limited participation of 20 laboratories and the results were summarized by Baxter (1983), indicating some excessive scatter of radiocarbon dates obtained by different laboratories, as well as the tendency of laboratories to overestimate their dating accuracy. The presence of some bias was also shown in some of these results. There was also a common practice of radiocarbon laboratories to exchange samples to verify results of dating (cf. Pazdur et al, 1980; 1982). In recent years a new systematic research project has been initiated by the group of Glasgow University devoted to detailed study of accuracy of radiocarbon datings obtained by radiocarbon laboratories using different experimental techniques. The aim and scope of this project was presented by Scott et al (1986) during the radiocarbon conference in Trondheim, Norway, in 1985, and the first results were reported to the participants of the next radiocarbon conferences in Groningen in 1987 and in Dubrovnik in 1988 (cf. Scott, 1987; 1989). The results of three steps of this project with participation of almost 50 laboratories were summarized during the seminar „Radiocarbon Workshop”, held in East Kilbride, Scotland, in September, 1989. The papers presented during this meeting will be published in form of separate issue of „Radiocarbon”. It may be concluded that there is an excessive variability of results produced by different laboratories on same samples. It seems also that the GC laboratories using carbon dioxide show better reproducibility of results and slightly better overall accuracy than the LS laboratories.

PROBLEMS ASSOCIATED WITH DATED MATERIALS. *Contamination and pretreatment.* Any dated sample must be free from contaminants if a reliable date is to be obtained. A sample which is suspected to be seriously contaminated must not be selected for accurate dating. Contamination of the sample may occur at different stages:

A. *Already before deposition.* This contamination is by fossil organic matter or fossil carbonate (eg lake sediments frequently contain material coprecipitated with autochthonous organic matter, such as elemental carbon or graphite, charcoal from fireplace may contain charred pieces of much older wood; cf. Schoute et al, 1981). The contaminating organic matter is impossible to recognize and remove, but as a rule the contaminant consists of highly resistant fraction and dating of a less resistant fraction (eg alkali soluble humic acid) may provide more reliable date (cf. Schoute et al, 1983).

B. *After deposition or sample formation.* a). *By penetration of rootlets.* This is a major problem, especially in dating peat. However, also many charcoal samples examined in our laboratory showed numerous rootlets, in some samples the rootlets were visible before treatment with the naked eye, in some sample the rootlets appeared visible after preliminary treatment with acid and alkali. This contaminant cause rejuvenation and is specially important for older samples, and may make the result of dating completely false.

b). *By organic matter infiltration.* This contamination is one of the main problems as it occurs for most of samples. Younger carbon from soils at lower depth may be transported in solution or in colloidal form by infiltrating with rain water to the layer to be dated and then adsorbed. The acid soluble fraction (fulvic acids) and alkali soluble fraction (humic acids) can be removed during chemical treatment in laboratory. The insoluble fraction of dated sample, consisting of sufficiently resistant organic fraction (lignin, cellulose, humins) is used for dating. The important condition is that the initial mass of sample submitted for dating is sufficiently large, as the loss of mass may be high (up to 70% for peat), especially during alkali treatment. This type of contamination present no problems when dating wood, charcoal, charred organic remains (charred grains), well preserved macroscopic remnants of plants (twigs, leaves, cones, grains, seeds, bark, etc.).

c). *By admixture of foreign organic matter.* Admixture of material of different age may result from activity of small animals (cf. Awiuk et al, 1986) which transport the organic matter between cultural layers of form channels of holes which are then filled with foreign organic matter of different age. It seems that the only way to avoid errors caused by this type of contamination is to try to recognize this phenomenon in the field. Same effect may be introduced by natural or man-induced disturbance or reworking of original cultural layers with mixing of organic remnants (eg, falling trees, landslides, etc.).

C. *In field during excavation and sampling.* This contamination may result from physical admixtures of materials from different layers during sampling, or from wind-borne organic dust, carbonaceous particulate fallout, etc. Great care is required to avoid such admixtures which are impossible to recognize and remove in the dating laboratory.

D. *During storage.* Contamination is caused by insufficient packing or by contact with paper cover or labels, especially if sample is wet. The sample should be kept and submitted to laboratory in glass, plastic or aluminium foil.

E. *By preservatives.* Bones and wooden objects are sometimes treated with organic preservatives. Such samples should be avoided, or, if dating is necessary the preservatives should be removed using appropriately selected chemicals. Moreover, detailed description of the method of preservation (including list of chemicals used and type of treatment) and the method applied to extract the preservatives, should be given in sample information form required by dating laboratory.

F. *During processing in laboratory.* This contamination may be introduced by inappropriate chemicals used when sample is pretreated in laboratory or by contact with other samples of different age processed at the same time. Another important source or laboratory contamination is so-called memory effect, i.e. the residual amount of sample remaining adsorbed on walls of storage flask or counter which may cause an admixture to the next sample introduced to same flask or counter. This memory effect is to be avoided by the laboratory staff, but important factor is even approximate information about predicted age of the sample submitted for dating. Methods of pretreatment must be effective enough to remove most contaminants. Because of variety of sample materials and possible sources and mechanisms of contamination, many specific methods have been proposed and tested by radiocarbon laboratories. In any case, first step to be applied is careful visual examination of the sample, mechanical cleaning (including removal of visible rootlets, separation of appropriate mechanical fraction or selection of the most suitable part of sample for dating). In general, there are three different groups of pretreatment methods, applied to organic materials, bones and carbonates.

a). Organic matter — acid or AAA (Acid-Alkali-Acid) treatment to remove carbonates (with acid) and humic acids (with alkali). It is regarded that the soluble fractions are probably contaminated and, as a rule, are rejected. In some specific cases, however, they are also dated to have a check for the presence of different types of contamination.

b). Bones. — collagen is commonly regarded as the most suitable fraction of bone. Extraction of collagen is usually performed according to the method described by Longin (1971) or modified version of this procedure (Brown et al, 1988).

c). Carbonates (shell, speleothem, travertine) — Acid treatment is applied to remove outermost carbonate layer, which may be affected by foreign carbon (Goslar, Pazdur, 1985).

Initial radiocarbon content. The second of fundamental assumptions of the radiocarbon dating method states that the main carbon reservoirs are equilibrated and well mixed. However, there is some delay in the transport of ^{14}C atoms from atmosphere to the ocean. In consequence, the ocean water has slightly lower ^{14}C concentration than the atmosphere and biosphere, and same concentration show marine organisms. Therefore, shells and bones of seals and whales seem to have some artificial „age”, which is usually called „apparent age” or „reservoir age”. The value of reservoir age of marine samples is close to 400 yr, and in higher latitudes, at the coasts of Spitsbergen, northern Norway and Arctic Canada, is even higher (Olsson, 1983 a, b; Mangerud, 1972). In the fresh-water systems the situation is more complicated because inorganic carbon dissolved in water may contain significantly less radiocarbon than the atmospheric CO_2 . Carbonate sediments deposited in fresh-water environment show therefore values of reservoir age ranging from several hundreds to several thousands years and there is no regularity in observed values. Same conclusion is valid for shell of fresh-water snails, which should not be used therefore for precise dating of archaeological sites. However, land snails do not show significant reservoir age. In lake marls the value of reservoir age may change with depth (i.e. age) in the profile (cf. Pazdur et al, 1987). Recent research on isotopic composition of carbon of fresh-water tufas (Pazdur et al, 1988; Pazdur, 1988) has shown the presence of some correlations between $\delta^{13}\text{C}$, the type of tufa, and the value of reservoir age. Obtained phenomenological relations may be used to evaluate true ages of some tufaceous sediments. Speleothems show relatively constant value of the reservoir age, amounting to ca 1300 yr. There is also some evidence for very local effects, for example release of inactive carbon during volcanic eruptions or from fumaroles may cause significant local depletion of radiocarbon concentration in plants. There is a continuing discussion concerning dating of the excavations in Thera (Aitken et al, 1988; Betancourt, 1987) and the possible of volcanic emanations on obtained results of radiocarbon dating of some cultural levels. Also grass from the neighbourhood of artesian aquifers, and plants growing on highly calcareous soils, show sometimes much lower ^{14}C activity than the normal atmosphere (Tauber, 1983).

Isotopic fractionation. The three isotopes of natural carbon show the same chemical behaviour, but because of their different masses the vibrational energies of $^{12}\text{CO}_2$, $^{13}\text{CO}_2$ and $^{14}\text{CO}_2$ molecules are slightly different. Therefore the reaction speeds and equilibrium constants for the listed molecules are different, causing natural fractionation of carbon isotopes: the enrichment of the heavier isotopes in the bicarbonate when carbon dioxide is dissolved in water, and the depletion of the heavy isotopes when CO_2 is assimilated by plants. The fractionation of ^{14}C is almost exactly twice that for ^{13}C . As the ^{13}C content does not change during the sample history than the value of $\delta^{13}\text{C}$ in dated sample may be measured by mass spectrometry and then used to introduce correction to the radiocarbon date. By definition, of the conventional radiocarbon age, the isotopic fractionation in all samples, irrespectively of environment, is taken into account by normalizing to $\delta_0 = -25$ per mill wrt PDB, i.e. to the postulated mean value of $\delta^{13}\text{C}$ of terrestrial wood. Values of $\delta^{13}\text{C}$ in most organic and inorganic samples used for dating cluster around some characteristic values (Stuiver, Polach, 1977; Burleigh et al, 1984; Goslar, Pazdur, 1985), listed in Table 2 (after Stuiver and Polach, simplified and modified by the author). These values may be used to correct radiocarbon dates if direct determinations of $\delta^{13}\text{C}$ are not available.

CARBON VARIATIONS IN THE PAST. It has been known since many years that the ^{14}C concentration in the past was variable. The variations and their possible causes were discussed at the 12th Nobel Symposium in Uppsala (Olsson, 1970) and from that time these topics were included in the scientific programme of all next radiocarbon conferences (Berger, Suess, 1979; Stuiver, Kra, 1980; 1983; 1986). The observed variations are classified into three groups, basing on their characteristic time constants, as: a). *Long-term variations* ($\tau \cong 5000$ yr). These variations are caused by changes of the magnetic field of the Earth (Damon, Linick, 1986). The magnitude of deviation from normal ^{14}C concentration exceeds 10% at ca 6,000 BP. The changes of the ^{14}C concentration may be described by the third-order polynomial (Wendland, Donley, 1971) or by nearly sinusoidal curve with period of ca 9600 yr (Damon et al, 1974; 1978). b). *Medium-term variations*, called also secular variations, has time constant of ca 200 yr. These variations may be regarded periodical; the 200-yr periodicity was well established (Neftel et al, 1981) and other authors have reported

also the evidence for other periodical patterns (Sonett, 1984). Medium-term changes of ^{14}C are probably controlled by climatic factors (Roedel, 1980; Sonett, Suess, 1984). c). *Short-term variations* with periods 11 and 22 yr and amplitude of ca 0.5% (Stuiver, 1978) are associated with corresponding cycles of solar activity (Baxter, Farmer, 1973; Burchyladze et al, 1980; Damon et al, 1973).

The variations of past radiocarbon content are of primary significance for correct interpretation of radiocarbon ages of archaeological samples, especially when radiocarbon dates are to be compared with other chronologic evidence, as for example written documents, coins, or if the relative local chronology is compared with absolute Egyptian chronology. The problems associated with dendrochronologic calibration of conventional radiocarbon dates will be discussed in a separate chapter.

APPLICATIONS IN GEOLOGY. *Quaternary geology and related disciplines*, as paleogeography, paleobotany, paleoecology, paleoclimatology constitute the most important field of application of the ^{14}C dating. With the advent of high-precision counting systems and improvement of the enrichment methods the range of dating was extended back in time to ca 75,000 yr BP. At present the chronostratigraphy of the middle and upper Vistulian and Holocene is based on conventional ^{14}C dates. Radiocarbon is used to date and correlate important catastrophic events as volcanic eruptions, landslides, earthquakes, etc. Correlation of ecological changes, reconstructed from pollen diagrams, is based on detailed dating of peat-bog profiles (cf. Pazdur et al, 1985). Dating of carbonate sediments associated with $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{18}\text{O}$ determinations is useful for reconstruction of paleotemperatures (Pazdur et al, 1988). Global or regional reconstructions of environmental changes are frequently based on statistical analysis of large sets of ^{14}C dates of a specific class (cf. Geyh, Rhode, 1972; Pazdur, Pazdur, 1986; Goździk, Pazdur, 1987; Webb, 1986).

Applications in hydrogeological studies include dating of groundwater and determination of relative ages, which provide possibility of evaluation of groundwater flow directions and velocities (Mook, 1980; Geyh, 1980). These applications rely on a number of biogenic and chemical processes occurring in the top soil and during next stages of infiltration. For being able to interpret ^{14}C ages of groundwater samples it is necessary to perform also some chemical and stable isotope determinations and sometimes also to determine the content of other radioisotopes, as for example tritium. For more detailed review of those and other applications (eg oceanography, atmospheric and pollution studies, geochemistry, pedology) the readers should consult proceedings of the recent international radiocarbon conferences (Stuiver, Kra, 1980; 1983; 1986).

RADIOCARBON DATING AS A RESEARCH TOOL IN ARCHAEOLOGY. Applications of the radiocarbon dating method to archaeology were in recent years significantly improved due to progress achieved in four directions: a) improvement of dating accuracy to ca ± 10 yr; b) development in dating methodology, enabling direct dating of mortar (van Strydonck et al, 1986; Zouridakis et al, 1987) and potsherds (Gebasio et al, 1986), etc.; c) application of AMS techniques, enabling dating of a much larger class of artifacts, undoubtedly associated with human activity (cf. Batten et al, 1986; Nelson et al, 1986); d) publication of high-precision calibration curves (Stuiver, 1982; Stuiver, Pearson, 1986; Pearson, Stuiver, 1986; Pearson et al, 1986) and development of computer programs for probabilistic calibration of conventional ^{14}C dates (Aitchison et al, 1989; Stuiver, Reimer, 1986; Michczyńska et al, 1989; Weninger, 1987; van der Plicht et al, 1989; Pazdur, Michczyńska, 1989).

Simultaneous application of ^{14}C dating and $\delta^{13}\text{C}$ analysis was proved as successful tool for study of ancient diet (Johansen et al, 1986; Lovell et al, 1986). For detailed discussion of specific problems associated with application of the radiocarbon dating method to archaeological research the readers should consult proceedings of the Groningen meetings in 1981 and 1987 with important review papers by H. T. Waterbolk (1983), W. G. Mook and H. J. Streurman (1983), and J. Evin (1983). Application of the histogram methods were presented by Geyh and de Maret (1982); the suitability of various materials to dating archaeological sites was discussed by Gillespie and Polach (1979), Awwsiuk et al (1986), Haas et al (1986). Important general comments concerning collaboration between archaeologists and radiocarbon dating laboratories were given by Ottaway (1986) and by Waterbolk (1983 a).

Selection of samples for radiocarbon dating. It seems obvious truth but it should be clearly stated that reliable dates may be obtained only when „good” samples are used for dating. The aim of this chapter is to present an explanation of the notion of „good” sample and to formulate some practical recommendations which would help the excavator to achieve the best result with the real samples collected during field work. In selecting samples for radiocarbon dating the following three criteria should be taken into account:

1. *Certainty of association between sample and event to be dated.* The real samples available for radiocarbon dating show great variation in the degree of certainty with which they are associated with the prehistoric event they are intended to date. This topic was excellently discussed in details

in a series of papers by H. T. Waterbolk (1983 a, b, c) and his classification will be repeated here without any significant modifications. According to Waterbolk (1983 a, b) samples could be divided into the following groups :

A. *Full certainty* : the archaeological object itself furnishes the dated sample. Examples : part of tree-trunk canoe or other constructional materials of ancient ship (cf. Awiuk et al, 1986), post of house, papyrus, organic backing material in pottery, ancient mortar (cf. van Strydonck et al, 1986 ; Zouridakis et al, 1987).

B. *High probability* : there is a direct functional relationship between the organic material selected for dating and the object or event to be dated. Examples : charcoal in an urn, carbonized grains in rubbish pit, carbonized coffin in a grave, hearth in floor of house.

C. *Probability* : there is no directly demonstrable functional relationship between sample collected for dating and the associated archaeological material, but the quantity and amount of organic material, including size of fragment and their relation to other findings, may be used as arguments in favour of a relationship. Examples : concentration of charcoal in a rubbish pit or cultural layer.

D. *Reasonable possibility* : as before, but the fragments observed during excavations are small and scattered. Example : particles of charcoal or pieces of bone dispersed in occupation layer.

2. *Amount of sample material available for dating*. Quality of radiocarbon date, determined by the dating error quoted by dating laboratory, depends strongly on the mass of carbon available for radiocarbon activity determination. Undersized samples which are counted after dilution with inactive carbon yield results subjected to significantly greater errors. Only large samples may be used for dating with high-accuracy systems (cf. Table 3). Moreover, if only very limited amount of datable material is available it is necessary to reduce or even abandon the laboratory treatment of the sample and the result of dating may be influenced by possible contaminants.

3. *Type of sample, including evaluation of* : a) *age of sample before human use or incorporating in the sediment*. Every radiocarbon sample has a date older than that at which it was buried in the cultural layer and became associated with other objects. This is an obvious conclusion resulting from the basic assumptions of the radiocarbon dating. The radiocarbon method gives date of carbon fixation by the living organism. In the history of organic remnants used for dating in form of radiocarbon sample the following events can be distinguished : carbon uptake — death of organism — use of organic matter fragments by ancient man — incorporating in a certain cultural context. These events may be separated by highly different intervals of time, ranging from few weeks to many years. For correct interpretation of the radiocarbon date obtained with certain sample it is important to evaluate the time elapsed between first and last event. The following four possibilities can be distinguished : A. The difference is so small that may be regarded as negligible (less than 10 years). This situation is expected in case of dating the so-called short-living samples as grains, leaves, twigs, leather, bone of small animals, outermost tree-rings. B. The time difference can amount to several decades (up to 100 years). It should be expected that for most charcoal obtained by combustion of wood species of relatively short life-span (pine, spruce, etc.) the age difference is of order of 10—50 years. C. The time difference may amount to several centuries (more than 100 years), for example if charcoal from wood species with a long life-span is dated, or if there is a possibility that dated wood was subject to re-use. D. Undetermined time difference — this case occurs when the nature of dated sample is not precisely known, as for example when dating samples described as „dark earth”, „ash”.

b) *possibility, type and degree of contamination*. Practically every sample is contaminated or mixed with younger and/or older organic and/or carbonate material. The possible sources and mechanisms of contamination were discussed in one of previous chapters. It is also to be expected that the contaminants can be more or less completely removed by appropriate mechanical and chemical pretreatment if they are chemically different from the material to be dated. There is no way to separate the original sample from the contaminant of same chemical nature. The excavator should bear it in mind and decide whether there is a chance of such admixture. The quantitative effects of contaminants are summarized in Table 4, which gives magnitude of errors caused by recent and infinitely old (i.e. not containing radiocarbon) contaminants for samples of different age. The following conclusion may be drawn from data listed in this table : 1). Contamination with infinitely old carbon has same effect on samples of any age. If the amount of contaminant is below 0.5% the effect of contamination can be regarded negligible even for young (Iron Age or even Medieval) samples. 2). For young samples contamination with recent carbon is insignificant. 3). For old samples, collected during excavations of Palaeolithic sites, the effects of contamination with recent carbon are critical and may seriously falsify the result of age determination.

Interpretation of radiocarbon dates. Dating error and related concepts. The conventional radiocarbon date is calculated according to the formula $T = 8033 \ln\{A(0)/A\}$. Both A and A(0) values are determined experimentally with some errors, estimated by accounting for all recognized laboratory sources of uncertainty. It is important to note that only laboratory errors are included in the final

value of the error ΔT of conventional radiocarbon date T . It is commonly accepted that the quoted value of error is calculated so that it represents the so-called 1σ (one-sigma) uncertainty. In consequence, this value has relatively simple probabilistic interpretation in terms of confidence interval and confidence level. The value T of conventional radiocarbon age together with its error Δt determine the interval $(T - \Delta T, T + \Delta T)$ which is sometimes called uncertainty or confidence interval of conventional radiocarbon date. The probability that the true date is confined in this interval, i.e. that it is greater than $T - \Delta T$ and less than $T + \Delta T$, is equal to ca 68%. Moreover, the probability that the true date is confined in the doubled interval $(T - 2\Delta T, T + 2\Delta T)$ is equal to ca 95%, and in tripled interval $(T - 3\Delta T, T + 3\Delta T)$ — is equal to ca 99%.

Comparing and averaging radiocarbon dates. It is a frequent task to compare two or more radiocarbon dates of same sample, object, or cultural layer, i.e. the dates which are obtained on materials of same age. As a rule, because of statistical nature of the processes involved in dating, the dates obtained are different. The question therefore arises if they can be regarded as consistent or not and if there is any single value which may be taken as representing the true date. Strict mathematical formulation of the answer to this question is the subject of mathematical statistics. Detailed discussion of specific problems encountered in statistical evaluation of radiocarbon dates of archaeological sites was given by Ward and Wilson (1978) and Long and Rippeteau (1974). Wilson and Ward (1981) have discussed the three most important cases and developed set of appropriate statistical procedures. The readers should consult these papers for detailed and strict discussion of related problems. However, it is recommended to consult specialists in dating and statistical treatment of data in case of any problems. Here I will give only some very simplified rules, referring to previously introduced interpretation of the dating error. Four simple cases of comparing the radiocarbon dates are shown in Figure 1, a. In cases A and B the 1σ error bars of the dates overlap and the dates can be regarded as consistent, or indistinguishable. In case C the two dates differ by 300 years and because the errors are very small the dates should be regarded as representing different events, significantly separated in time. In case D the dates also differ by 300 years as in case C, but the dating errors are much larger and the error bars overlap and completely cover the time span separating the dates. These dates cannot be used to support the hypothesis that the two dated events really differs in time. In Figures 1, a and b are shown two sets of four dates representing same cultural layer. Dates in Fig. 1, b may be regarded as highly consistent and the single value can be assigned to represent the age of the layer. There are two ways of calculating the average value, namely a) arithmetic mean; b) weighed mean. In the first way the differences in the accuracy of individual radiocarbon dates, measured by values of dating errors, are neglected. In the second way appropriate weights are given to all dates to account for the fact that dates with small errors are more significant. The weights are usually defined as inverse squares of dating errors. The situation shown in Figure 1, c is more common; there are three dates which form a consistent set with mean date equal to 5200 ± 25 BP and one much younger date 5050 ± 30 BP. This younger date from the statistical point of view should be treated as outlier which is not related with the main set. In evaluation of such set all additional knowledge concerning the nature of dated samples and the cultural context dated should be taken into account. There are several possibilities which should be considered: a) contamination of one sample, b) intrusion of younger sample into the layer, c) real difference of age between organic materials forming the cultural layer. In the last case the conclusion that the dated cultural layer was formed during some 200–300 years is justified.

Calibration of radiocarbon time scale. The radiocarbon dating relies on the fundamental assumption that the biospheric inventory of ^{14}C has remained constant during the past 100,000 years. This assumption was tested 40 years ago by Arnold and Libby (1949) with the accuracy of ca 10% by dating known-age Egyptian samples. However, with the improvement of the accuracy it was realized that this assumption is not precisely true. Systematic studies of discrepancies between ^{14}C and calendaric dates, based on accurate ^{14}C determinations in dendrochronologically dated tree-ring samples have led to publication of numerous versions of calibration curves and tables (Suess, 1970; 1979; Damon et al, 1974; Ralph et al, 1973; Switsur, 1973; Clark, 1975; Klein et al, 1982). All these versions of calibration of the radiocarbon time scale were based on dendrochronologically dated American trees (*Pinus longaeva* and *Sequoia gigantea*). Dendrochronological background of these investigations was founded by C. W. Ferguson (1969; 1970; cf. also Ferguson and Graybill, 1983). There are several reasons which were raised against the early results obtained in the study of calibration of radiocarbon time scale by both archaeologists and physicists. The listed versions of the calibration have actually the historical value and this important discussion will not be considered here. The breakthrough in the calibration was achieved in the last decade and was stimulated by the progress in dendrochronology of the European fossil oak in West Germany (Becker, 1980; 1988; Becker, Kromer, 1986) and in Ireland (Baillie, 1982; Baillie et al, 1983) and by important improvements of the accuracy of radiocarbon dating (cf. chapter on technical problems). The continued international collaboration between radiocarbon dating laboratories in Belfast (directed by G. W. Pearson) and

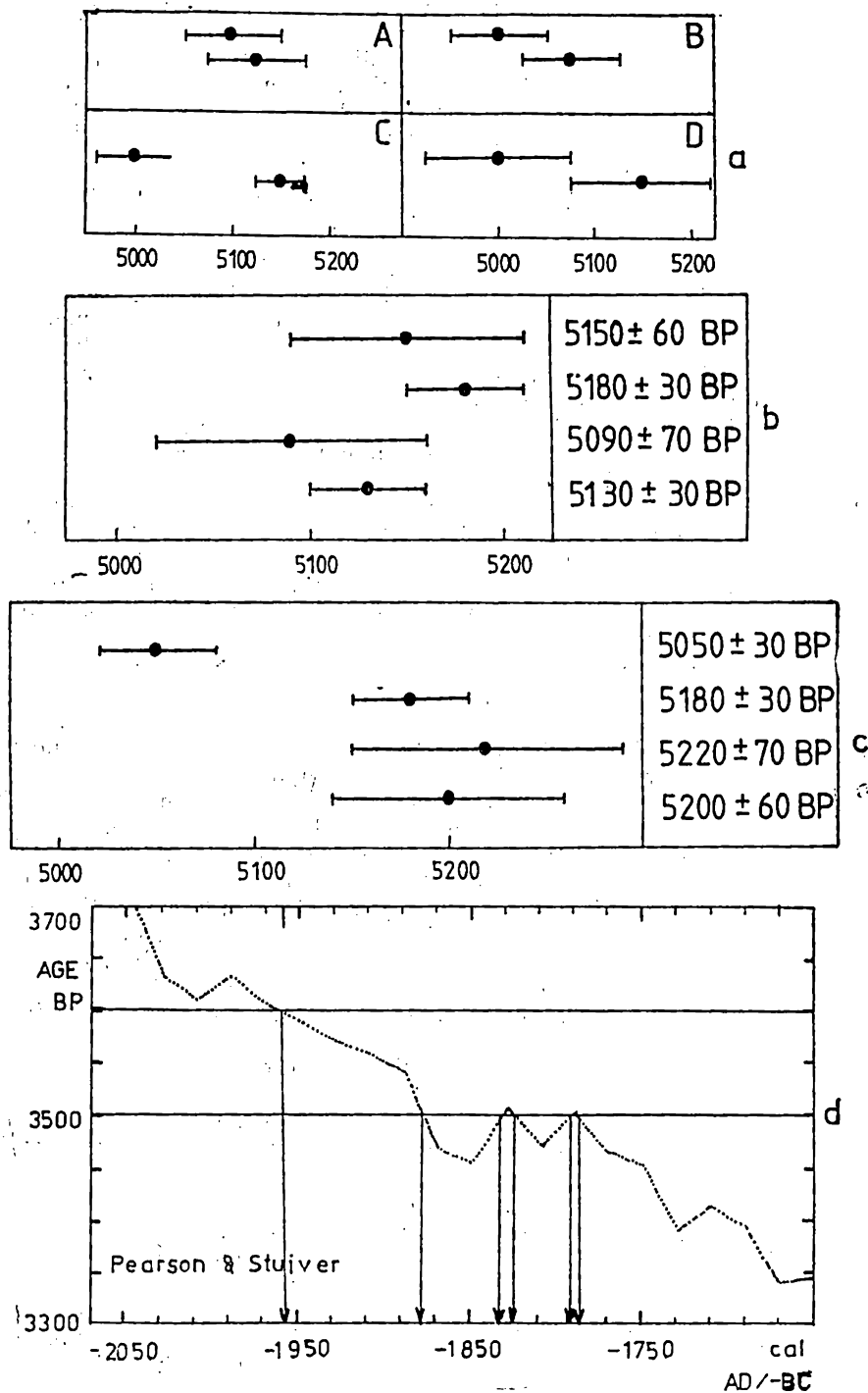

Fig. 1. a, examples of different cases encountered in comparing radio-carbon dates. A, B — error bars are overlapping, dates can be regarded as consistent; C — two dates representing really different moments of time; D — same dates as in C, but subjected to much larger dating errors; b, consistent set of four dates; c, set of four dates with one result outlying; d, example of multiple values of calendric ages resulting from multiple intercepts with calibration curve.

in Seattle (directed by M. Stuiver) has led to elaboration of the first high-precision calibration curves based on measurements verified by two mentioned laboratories using different high-accuracy techniques (GC in Seattle and LS in Belfast). This research was also supported by several other laboratories (Groningen, Heidelberg and Pretoria) and the results obtained, after detailed discussion were accepted by the participants of the 12th International Radiocarbon Conference in Trondheim in 1985. The decision of this conference was the publication of the „Calibration Issue” of „Radiocarbon”, with three high-precision calibration curves by Stuiver and Pearson (1986), Pearson and Stuiver (1986) and Pearson et al (1986). Continuing collaboration between European and American dendrochronologists and dating laboratories has led to the extension of calibration data back to more than 13,000 years BP (Stuiver et al, 1986). However, these data are preliminary and need to be confirmed before they can be recommended as a practical tool for conversion of conventional radiocarbon dates of Upper Palaeolithic and Mesolithic sites to calendric-time scale. Practical application of those high-precision calibration curves is, however, not simple, and the interpretation of obtained calendric ages is not straightforward. Because of numerous wiggles of calibration curve the correspondence between conventional ^{14}C dates and calendric ages is not equivocal, and, as a rule, there are several values of calendric age corresponding to a given ^{14}C date. For example, calendric age corresponding to ^{14}C date 3,600 BP may be easily read as equal to 1970 BC, but for ^{14}C date 3,500 BP we obtain five values of calendric age, equal to 1780, 1795, 1820, 1835 and 1880 BC (Fig. 1, d). Similarly, if the error of conventional ^{14}C date is taken into account, we have the problem of multiple intervals. For example, for ^{14}C date $4,200 \pm 50$ BP, we obtain three intervals of calendric age: 2700–2725 BC, 2770–2810 BC, and 2865–2890 BC.

Probabilistic calibration of radiocarbon dates. In order to overcome the difficulties caused by multiple intercepts with calibration curve we have introduced the concept of probabilistic calibration of radiocarbon dates and developed a set of appropriate computer procedures. The idea of probabilistic calibration consists of transforming initial probability distribution of conventional ^{14}C date into calendric time scale and selecting appropriate parameters of resulting probability distribution as the measures of calendric age and its uncertainty.

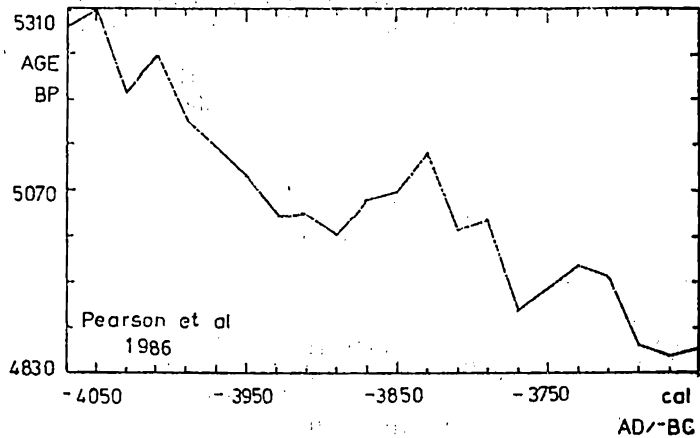
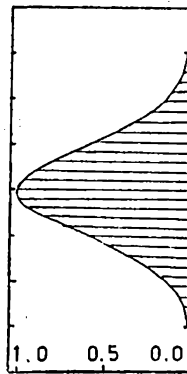
Description of the computer procedure. The idea of probabilistic calibration was first introduced by Robinson (1985) and applied by Hassan and Robinson (1986) to calibration of a series of dates from Egypt, Nubia and Mesopotamia. The critique of this approach (Mieczyńska et al, 1989) has led to more strict mathematical formulation of the algorithm of calibration, and the first version of calibration procedure was presented during the 2nd Symposium „Archaeology and ^{14}C ” in Groningen, September 1987, and the improved version was presented during the 13th International Radiocarbon Conference in Dubrovnik (Pazdur and Mieczyńska, 1989, in print). The system of calibration procedures was designed taking into account the specific tasks of archaeological application; and includes three main options: 1. calibration of single date; 2. calibration of a set of arbitrary dates, representing same or different cultures/phases/objects; 3. calibration of a set of related dates obtained from a series of samples representing well-defined culture or phase.

Input data include: sample identifier (laboratory code and number, conv BP date and its error); calibration output is presented on screen in form of graphs and numeric data. By pressing special function key <Prt Sc> it is possible to obtain hard copy the screen on printer. In options 2 and 3 input data can be entered from diskette file. Printed report including list of conventional and calibrated dates is also available. Calibration is performed according to recently published high-precision calibration curves of Stuiver and Pearson (1986), Pearson and Stuiver (1986) and Pearson et al (1986); range of conventional ^{14}C dates extends back to 6,210 BP. Number of dates in series of input data for options 2 and 3 is limited to 50 dates. Results can be presented in either BP or AD/BC scale.

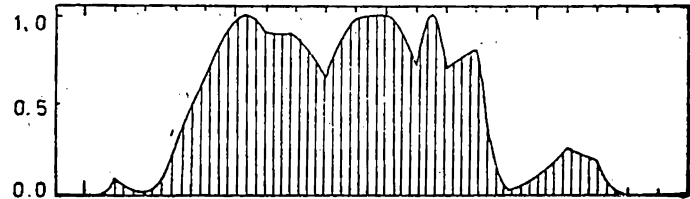
Examples. The possibilities offered by the developed set of computer procedures and some difficulties involved in interpretation of results of calibration will be illustrated on several examples of real or artificial ^{14}C dates. First we will present problems connected with calibration of single ^{14}C dates. Two specific cases are selected for this purpose, first we consider calibration of medium-accuracy ^{14}C dates (i.e. ^{14}C dates quoted with error of ± 50 to ± 100 yr), which, in general, do not cause significant interpretational difficulties. Second example presents the calibration of high-accuracy ^{14}C date (dating error of ca 30 yr or less), and illustrates typical difficulties with interpretation of calendric ages of high-accuracy dates. Next examples consider calibration of groups of ^{14}C dates, obtained on same or different sites or cultures, and show several ways of presentation of results of ^{14}C dating in terms of calendric ages.

1.a. *Calibration of single medium-accuracy date.* As an example we will consider a date obtained on charcoal sample from the Nagadian level in El Tarif site: (Gd-689; $5,070 \pm 60$ BP), quoted by Ginter and Kozłowski (1984). The results are presented in Figures 2, a and b. Figure 2, a is a hard copy of the first screen of calibration output. Relevant input data (site and sample name, lab. code and number, conv BP date with 1σ error, range of calibration) are listed at the left-hand side. Plots

<F1> Help
 <F2> BP
 <F3> Next Scr
 <Esc> Exit
 <PrtSc>
 El Tarif
 Gd-689
 D=5070 conv BP
 Sigma=60

Analysed interval:
 [D-3*Sigma, D+3*Sigma]
 Max. probability for dates:
 -3850, -3942, -3820, -3790
 Interval of cal age:
 [-3695, -4038]

<F1> Help <F2> BP
 <F3> First Scr <Esc> Exit
 <PrtSc>

D=5070 BP Sigma=60 yr

P(T < To)	To cal. AD/-BC
0.01	-3996
0.05	-3975
0.10	-3962
0.25	-3932
0.50	-3876
0.75	-3826
0.90	-3792
0.95	-3750
0.99	-3712

Ranges

0.50	[-3932, -3826]
0.95	[-3985, -3725]
0.98	[-3996, -3712]

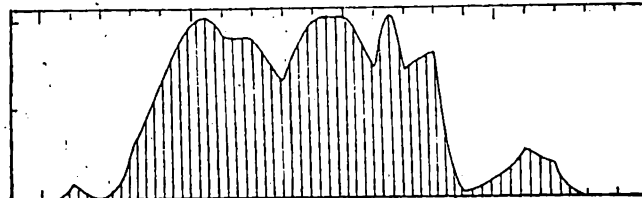
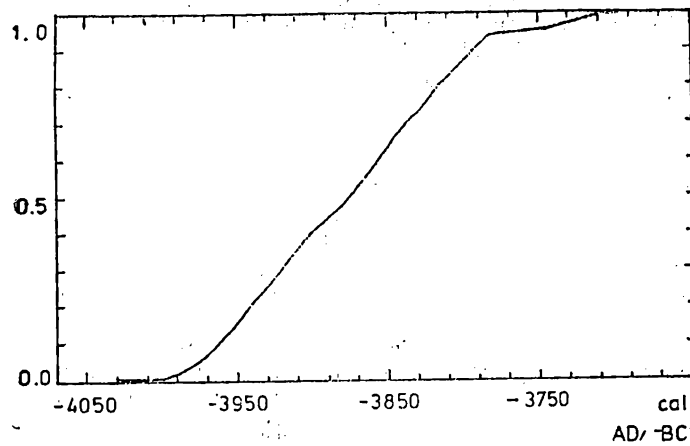

Fig. 2. a, typical result obtained in calibration of single medium-precision date, part one (copy of the first screen of calibration output). The date considered was obtained on sample from Nagadian level in El Tarif site, Egypt, excavated by B. Ginter and J. K. Kozłowski. For detailed explanations see text; b, typical result obtained in calibration of single medium-precision date, part one (copy the second screen of calibration output). Underlined are values of median and interquartile range.

how probability distribution of conventional ^{14}C date (upper left-hand side), appropriate part of alibration curve (upper right-hand side) and resulting probability distribution of calendric age (lower plot). Negative values of calendric age denote BC dates. Because of wiggled shape of calibration curve in the considered interval of conventional ^{14}C dates (4,890–5,250 BP) also the shape of resulting probability distribution of calendric age shows several peaks of approximately same height, with two small peaks at the tails of probability distribution, which can be regarded insignificant. From the time scale we can estimate that the calendric age of dated sample should be confined with approximately constant probability within 3780 BC and 3950 BC. Strict statistical measures are given in Figure 2, b which shows plot of cumulative probability (upper plot) and tables of selected quantiles and interquantiles. The centroid of probability distribution (the median) can be regarded as the most appropriate measure of calendric age. This value, equal to 3876 BC, is underlined in Fig. 2, b. As the measure of uncertainty of calendric age can be chosen the interquantile range (underlined). This range indicates the interval of calendric age which contains the real value of calendric age with probability 50%. It is obvious, that the probability of finding true age out of this interval is also equal to 50%. After rounding the numbers listed in Fig. 6 to the 10 years we can state that the calendric age of calibrated sample is equal to 3880 ± 50 BC.

1.b. *Calibration of single high-accuracy date.* As an example will be considered calibration of an artificial date equal to $5,010 \pm 15$ BP. Calibration output is presented in Figures 3, a and b. The resulting probability distribution of cal age reveals the presence of two pronounced peaks of approximately the same height. Their exact location on the calendric time scale are given at the left-hand side; calendric age covers two intervals separated in time (exact limits of these intervals are listed in brackets). The total range of time covered by probability distribution of cal age is greater than 250 years. Figure 3, a shows the hard copy of the second screen of calibration output. The most important value, i.e. the median (center of probability distribution, underlined), equal to 5,825 cal BP, is indicated by bold vertical line in Fig. 3, b. As can be easily seen, this value is close to the minimum of probability, between two prominent peaks in lower plot, and therefore cannot be accepted as the measure of calendric age. It should be also noted that the interquartile range is equal to 5,844–5,748 BP, i.e. it is close to the distance between the two peaks. The limits of the interquartile range are shown as dashed vertical lines in Fig. 3, b. This means that standard characteristics of probability distribution (median and interquartile range) cannot be accepted in this specific case as giving adequate value of calendric age. Therefore, it should be concluded that the real calendric age of dated sample corresponds to the value of maximum probability, i.e. it is equal either 5,840 cal BP or ca 5,740 cal BP. Exact values of probable intervals of calendric age can be obtained by interpolation. The most probable calendric age of considered date can be evaluated by using special option of the calibration program. Introducing the marker, shown by arrow at the lower part of Fig. 3, a it is possible to cut out the insignificant tails of the probability distribution of the calendric age. The limits corresponding to probability of 95% are shown by bold vertical arrows in Fig. 3, a. Finally, it may be concluded that with probability equal to ca 95% the calendric age of considered conventional radiocarbon date is confined either in interval from 5,870 to 5,830 cal BP, or from 5,770 to 5,730 cal BP. The readers should note that the quoted probable intervals of calendric age differs by 100 years. This example is an illustration of the limits of accuracy of the radiocarbon method, as the question of the true age of dated object cannot be solved on the grounds of radiocarbon dating, even if more accurate radiocarbon date was available on same sample of charcoal. It may appear possible to solve this question by dating another sample of short-living material (eg. grains) or by combined usage of radiocarbon and dendrochronologic dating.

1.c. *Special difficulties in calibration.* In some periods of time the radiocarbon concentration was disturbed in such a way that the resulting shape of the calibration curve is relatively flat with some minor wiggles. This is the situation of the beginning of the Iron Age (ca 800–400 cal BC). In this period of time the calibrated radiocarbon dates cover several centuries irrespectively of their accuracy. An example is provided in Figures 4, a and b, showing calibration output obtained for charcoal sample from Texel Den Burg site (GrN-7,457; $2,480 \pm 35$ BP). The shape of appropriate part of calibration curve, shown in upper plot of Fig. 4, a is practically flat in time period from ca 720 BC to 420 BC. Obtained probability distribution of calendric age covers more than two centuries without any significant peaks and shows no similarity to initial Gaussian probability distribution of the conventional radiocarbon date (left plot at top of Fig. 4, a). In such a case the median of obtained probability distribution (underlined, equal to 626 cal BC) may be used as the correct measure of calendric age. The uncertainty of calendric date, determined by the interquartile range, is however, much larger than those of conventional radiocarbon date, and extends from 690 cal BC to 560 cal BC. Final conclusion is that the calendric date is equal to 630 ± 60 cal BC. It should be noted that the error of calendric date is two times greater than that of conventional date.

2. *Calibration of a set of arbitrary dates.* This option was designed to show the results of calibration of any set of individual dates on common time scale of calendric age. The number of dates in

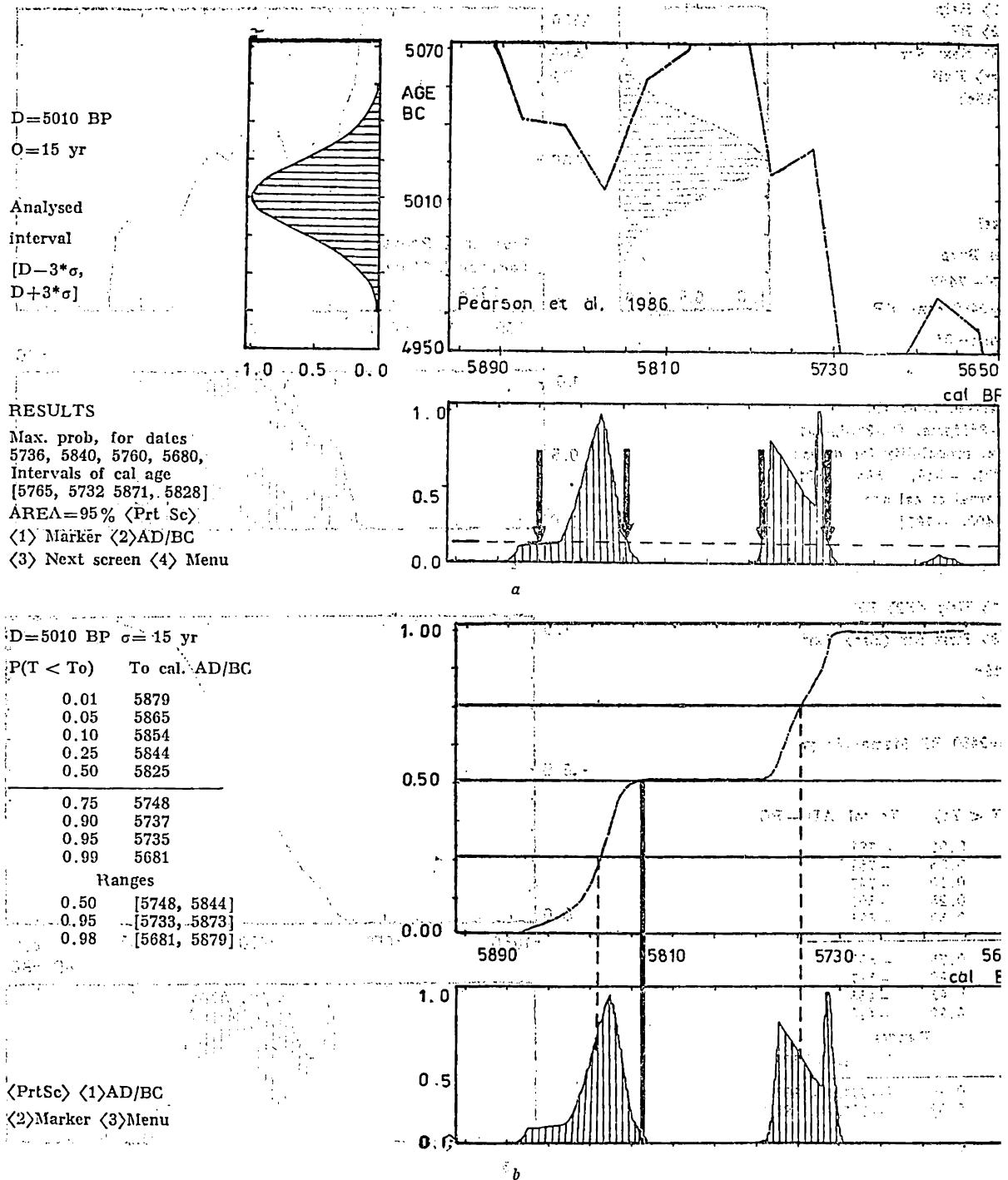
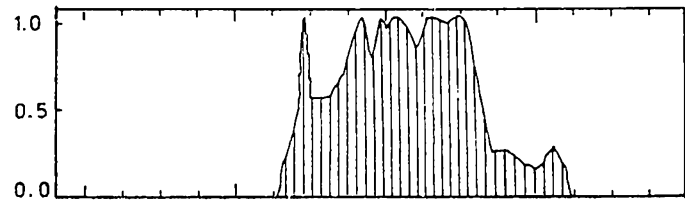
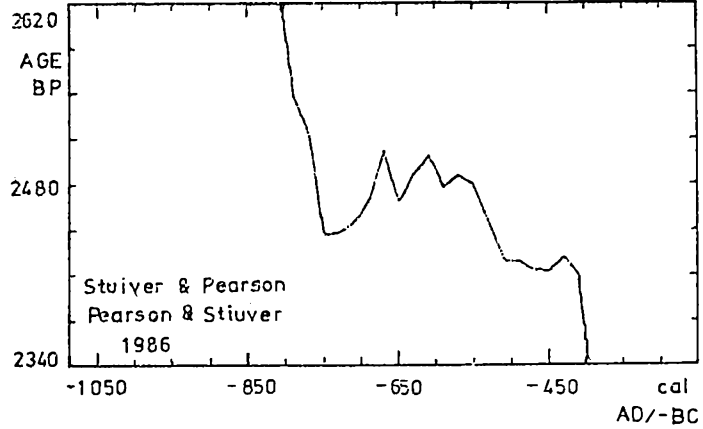
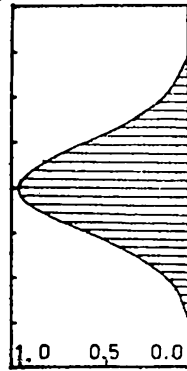

Fig. 3. a, typical result obtained in calibration of single high-precision date, part one (copy of the first screen of calibration output). An example is based on artificial result, 5010 ± 15 BP. For explanations see text; b, typical result obtained in calibration of single high-precision date, part two (copy of the second screen of calibration output). Underlined values (Figure cannot be regarded as appropriate measures of calendric age and its uncertainty).

<F1> Help
 <F2> BP
 <F3> Next Scr
 <Esc> Exit
 <PrtSc>

Texel
 Den Burg
 GrN-7457
 D=2480 conv BP
 Sigma=35

Analysed interval:
 D-3*Sigma, D+3*Sigma1
 Max, probability for dates:
 -637, -549, -585, -591
 Interval of cal age:
 [-403, -797]

a

<F1> Help <F2> BP
 <F3> First Scr <Esc> Exit
 PrtSc

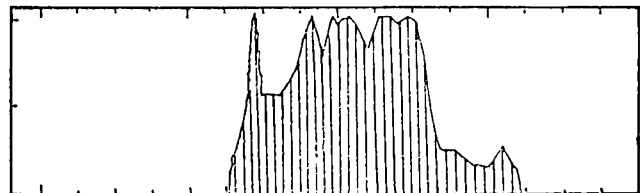
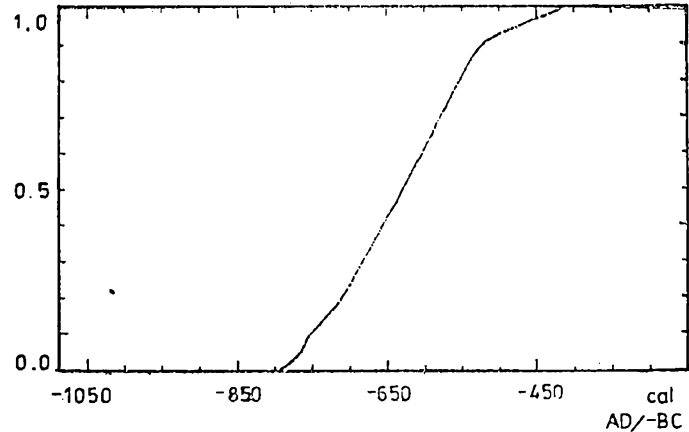
D=2480 BP Sigma=35 yr

P(T < To)	To cal. AD/-BC
0.01	-781
0.05	-762
0.10	-747
0.25	-691
0.50	-626

0.75	-562
0.90	-517
0.95	-466
0.99	-418

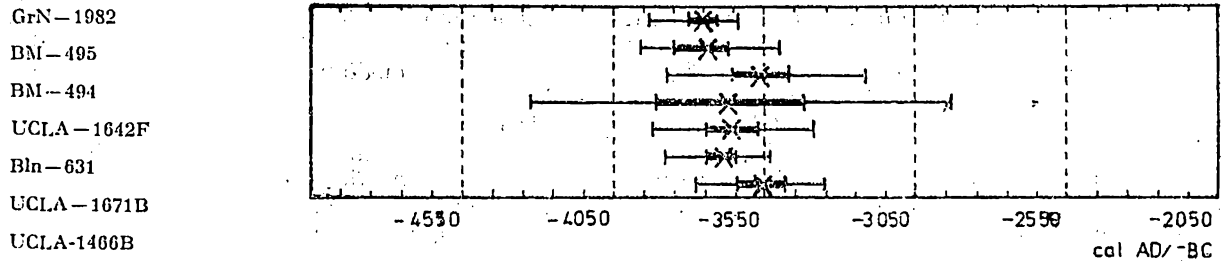
Ranges

0.50	[-691, -562]
0.95	[-771, -433]
0.98	[-781, -418]

b

Fig. 4. a, illustration of calibration output obtained for typical dates of the Hallstatt period. Copy of the screen of calibration output. For detailed explanation see text; b, calibration of single date of the Hallstatt period. Copy of second screen of calibration output. For detailed explanation see text.

<F1> Help <F2> BP <PrtSc> <PgUp/PgDn> <Esc> Exit

a

<F1> Help <F2>BP
 <F4>Prt Report <Esc> Exit
 <DrtSc>

Name of data set:

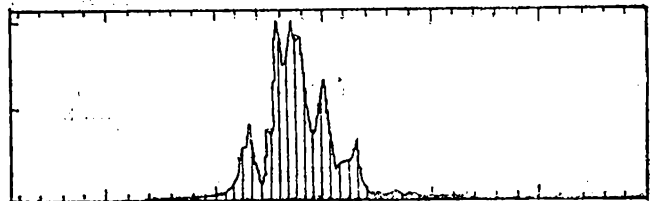
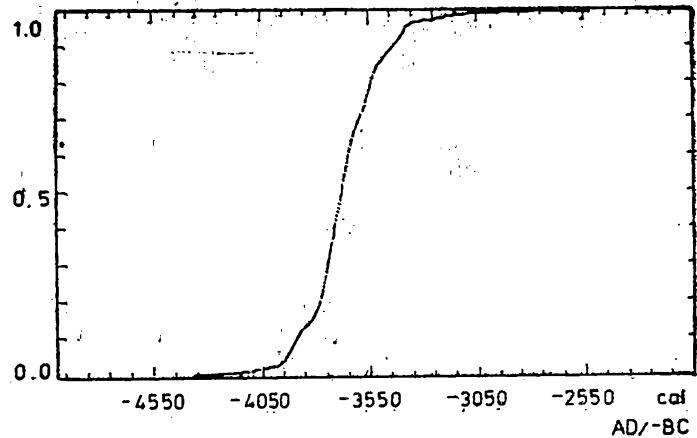
Cucuteni B

7 dates were calibrated

P(T < To)	To cal. AD/-BC
0.01	-4196
0.05	-3931
0.10	-3888
0.25	-3764
0.50	-3680
0.75	-3504
0.90	-3436
0.95	-3381
0.99	-3049

Ranges

0.50	[-3764, -3504]
0.95	[-3997, -3218]
0.98	[-4196, -3049]

b

Fig. 5. a, results of calibration of a set of seven radiocarbon dates representing the Cucuteni B culture of Romanian Eneolithic (Monah, 1987), showing median (dots), interquartile ranges (bold lines) and 95% confidence intervals of calendric age; b, example of calibration output obtained with option for calibrating of a set of related dates (7 dates representing culture Cucuteni B of Romanian Eneolithic; Monah, 1987).

analysed series is not limited, but only 22 dates can be presented simultaneously in a single separate picture on the screen. Longer series of ^{14}C dates are presented in groups of 22 successively on the screen. Three versions of presentation of calibration output are available in this option. First version shows the so-called „cut-out” calibration, i.e. the intervals of calendric age which are cut out of calibration curves by bands of width $[D-\sigma, D+\sigma]$, where D is conventional ^{14}C age and σ is its error. The results on the screen shows the intervals of probable calendric age of dated samples. Second version gives interquartile ranges of calendric age, third version, which seems to be most useful, gives the almost complete information about probability distributions of calendric age of all considered samples. In this version the plot shows values of centroid (median) and 50% and 95% confidence intervals of calendric age of all considered samples. Numerical values are available in form of table. As an illustrative example of this option we will consider calibration of the set of seven ^{14}C dates representing the Cucuteni B culture of the Romanian Eneolithic, quoted by Monah (1987). The results obtained using third version are shown in Fig. 5, a with indicated median values (dots), interquartile ranges (bold lines) and 95% confidence intervals of calendric age.

3. *Calibration of a set of related dates.* This option is useful for calibration of groups of dates obtained on samples from a definite site or culture. The result is presented as composite probability distribution of all dates in form similar to second screen produced by first option for calibration of a single date. An example of calibration output of a group of 7 dates of the Cucuteni B culture (same as in Fig. 5, a) is shown in Fig. 5, b. The composite probability density function shows the presence of main well-distinguished peak, which can be interpreted as resembling the floruit of this culture. Time limits determining this period are determined as interquartiles of composite probability distribution of calendric age of this set of dates.

Final remarks and conclusions. In the beginning of the radiocarbon dating the known-age Egyptian samples were used by W. F. Libby to test his idea. Now, after 40 years, almost all users of ^{14}C dates are aware of discrepancies between (conventional) ^{14}C time scale and calendric chronology. However, it seems that the need for comparing both ^{14}C and calendric chronology remains unchanged, and, moreover, such comparisons are of crucial importance for studies of the prehistory of Egypt and adjacent regions.

Described set of computer procedures is far from perfection, but, in spite of this, it enables presentation of results of ^{14}C dating in terms of calendric ages, using strict statistical concepts such as median, interquartile range, etc. The examples discussed in the text of this article show that there are no general rules for interpretation of calibration output. Therefore we developed a system of related procedures which can be used in various ways, enabling different ways of presentation of calibration output. The possibility of working with single ^{14}C dates, with groups of dates, and sets of groups of dates connected with different sites or cultures, seems to be the main advantage of the developed system. Practical limitation is connected with the range of calibration curves, which extend back to 6,200 BP.

REFERENCES

A. ORIGINAL RESEARCH PAPERS

- AITCHISON T., LEESE M., MICHCZYŃSKA D. J., MOOK W. G., OTLET R. L., OTTAWAY B. S., PAZDUR M. F., van der PLICHT J., REIMER P. R., ROBINSON S. W., SCOTT M., STUIVER M., WALKER J., WENINGER B., 1989. *A comparison of methods used for the calibration of radiocarbon dates. Radiocarbon*, 31 (in print).
- AITKEN M. J., MICHAEL H. N., BETANCOURT P. P., WARREN P. P., 1988. *The Thera eruption: continuing discussion on the dating. Archaeometry*, 30, 165–182.
- ARNOLD J. R., LIBBY W. F., 1949. *Age determinations by radiocarbon content: checks with samples of known age, Science*, 110, 678–680.
- AWSIUK R., FILIPOWIAK W., GOSLAR T., PAZDUR A., PAZDUR M. F., 1986. *Early Slavonic settlements and navigation at the mouth of the Odra river. Radiocarbon*, 28, 726–731.
- BAILLIE M. G. L., PILCHER J. R., PEARSON G. W., 1983. *Dendrochronology at Belfast as a background to high-precision calibration. Radiocarbon*, 25, 171–178.
- BATTEN R. J., GILLESPIER, GOWLETT J. A. J., HEDGES R. E. M., 1986. *The AMS dating of separate fractions in archaeology. Radiocarbon*, 28, 698–701.
- BAXTER M. S., 1983. *An international tree-ring replicate study. PACT*, 8, 123–132.
- BAXTER M. S., FARMER J. G., 1973. *Radiocarbon: short term variations. Earth Planet. Sci. Lett.*, 20, 295–299.
- BECKER B., 1980. *Tree-ring dating and radiocarbon calibration in South-Central Europe. Radiocarbon*, 22, 219–226.
- BECKER B., 1988. *A 9224 years long absolute european tree-ring chronology and its extension to Late Glacial times. [In:] Internatl ^{14}C conf. 13th, Abstract*, 39.
- BECKER B., KROMER B., 1986. *Extension of the Holocene dendrochronology by the Preboreal pine series, 8,800 to 10,100 BP. Radiocarbon*, 28, 964–968.
- BETANCOURT P. P., 1987. *Dating the Aegean Late Bronze Age with radiocarbon. Archaeometry*, 29, 45–59.
- BROECKER W. S., PENG T.-H., 1986. *Carbon cycle: 1985. Glacial to Interglacial changes in the operation of the global carbon cycle. Radiocarbon*, 28, 309–327.
- BROWN T. A., NELSON D. E., VOGEL J. S., SOUTHON J. R., 1988. *Improved collagen extraction by modified Longin method. Radiocarbon*, 30, 171–177.

- BURCHULADZE A. A., PAGAVA S. V., POVINEC P., TOGONIDZE G. I., USAČEV S., 1980. Radiocarbon variations with the 11-year solar cycle during the last century. *Nature*, 287, 320—322.
- BURLEIGH R., MATTHEWS K., LEESE M., 1984. Consensus $\delta^{13}\text{C}$ values. *Radiocarbon*, 26, 46—53.
- BURLEIGH R., LEESE M., TITE M., 1986. An intercomparison of some AMS and small gas counter laboratories. *Radiocarbon*, 28, 571—577.
- CAVALLO L. M., MANN W. B., 1980. New National Bureau of Standards contemporary carbon-14 standards. *Radiocarbon*, 22, 962—963.
- CLARK R. M., 1975. A calibration curve for radiocarbon dates. *Antiquity*, 49, 251—266.
- CURRIE L. A., GERLACH R. W., KLOUDA G. A., RUEGG F. C., TOMPKINS G. B., 1983. Miniature signals and miniature counters: accuracy assurance via microprocessors and multiparameter control techniques. *Radiocarbon*, 25, 553—564.
- DAMON P. E., FERGUSON C. W., LONG A., WALLICK E. I., 1974. Dendrochronologic calibration of the radiocarbon time scale. *American Antiquity*, 39, 350—366.
- DAMON P. E., LINICK T. W., 1986. Geomagnetic-heliomagnetic modulation of atmospheric radiocarbon production. *Radiocarbon*, 28, 266—278.
- DAMON P. E., LONG A., WALLICK E. I., 1973. On the magnitude of the 11-year radiocarbon cycle. *Earth Planet. Sci. Lett.*, v. 20, 311—314.
- EICHINGER L., RAUERT W., SALVAMOSER J., WOLF M., 1980. Large volume liquid scintillation counting of C-14. *Radiocarbon*, 22, 417—427.
- EVIN J., 1983. Materials of terrestrial origin used for radiocarbon dating. *PACT*, 8, 235—275.
- FERGUSON C. W., 1969. A 7104-year annual tree-ring chronology for bristlecone pine, *Pinus aristata*, from the White Mountains, California. *Tree-Ring Bull.*, 29, 1—29.
- FERGUSON C. W., 1970. Dendrochronology of bristlecone pine, *Pinus aristata*: establishment of a 7484-year chronology in the White Mountains of eastern-central California. [in:] Olsson I. U., Ed., *op. cit.*, 237—245.
- FERGUSON C. W., GRAYBILL D. A., 1983. Dendrochronology of bristlecone pine: a progress report. *Radiocarbon*, 25, 287—288.
- GABASIO M., EVIN J., ARNAL G. B., ANDRIEUX P., 1986. Origins of carbon in polsheds. *Radiocarbon*, 28, 711—718.
- GEYH M. A., 1980. Hydrogeological interpretation of the C-14 content of groundwater — a status report. *Fyzika* 12, suppl. 2, 87—106.
- GEYH M. A., de MARET P., 1982. Histogram evaluation of ^{14}C dates applied to the first complete Iron Age sequence from West-Central Africa. *Archaeometry* 24, 158—163.
- GEYH M. A., RHODE P., 1972. Weichselian chronostratigraphy: C14, dating and statistics. *Proc. 24th Internat. Geol. Congress*, Montreal, Sect. 12, 27—36.
- GILLESPIE R., GOWLETT J. A. J., HALI E. T., HEDGES R. E. M., 1984. Radiocarbon measurements by accelerator mass spectrometry: an early selection of dates. *Archaeometry* 26, 15—20.
- GILLESPIE R., POLACH H. A., 1979. The suitability of marine shells for radiocarbon dating of Australian Prehistory. [in:] Berger R., Suess H. E., Eds., *op. cit.*, 404—421.
- GINTER B., KOZŁOWSKI J. K., 1984. The Tarifian and the origin of Nagadian; [in:] Krzyżaniak L., Kobusiewicz M., Eds., *op. cit.*, 247—260.
- GODWIN H., 1962. Half-life of radiocarbon. *Nature*, 195, 943—945.
- GOŚLAR T., PAZDUR M. F., 1985. Contamination studies on mollusk shell samples. *Radiocarbon*, 27, 33—42.
- GOŹDZIK J., PAZDUR M. F., 1987. Frequency distribution of C-14 dates from Poland in the interval 12—45 kyr and its paleogeographical implications. *Geochronometria*, 4, 27—42.
- GREY D. C., DAMON P. E., 1970. Sunspots and radiocarbon dating in the Middle Ages. [in:] BERGER R., Ed., *Scientific studies in Medieval archaeology*: Berkeley, Univ. California Press, 167—182.
- GROOTES P. M., STUIVER M., FARWELL G. W., SCHAAD T. P., SCHMIDT F. H., 1980. Enrichment of ^{14}C and sample preparation for β and ion counting. *Radiocarbon*, 22, 487—500.
- HARBOTTLE G., SAYRE E. V., STOENNER R. W., 1979. Carbon-14 dating of small samples by proportional counting. *Science*, 206, 683—685.
- HASSAN F. A., ROBINSON S. W., 1986. High-precision radiocarbon chronometry of ancient Egypt, and comparisons with Nubia, Palestine and Mesopotamia. *Antiquity*, 61, 119—135.
- HEDGES R. E. M., 1981. Radiocarbon dating with an accelerator: review and preview. *Archaeometry*, 23, 3—18.
- HEDGES R. E. M., 1983. ^{14}C dating by the accelerator technique. *PACT*, 8, 165—176.
- International Study Group, 1982. An inter-laboratory comparison of radiocarbon measurements in tree rings. *Nature*, 298, 619—623.
- JELIĆ K., GEYH M. A., 1986. A low-cost miniature counter system for radiocarbon dating. *Radiocarbon*, 28, 578—585.
- JOHANSEN O. S., GULLIKSEN S., NYDAL R., 1986. $\delta^{13}\text{C}$ and diet: Analysis of Norwegian human skeletons. *Radiocarbon*, 28, 754—761.
- KLEIN J., LERMAN J. C., DAMON P. E., RALPH E. K., 1982. Calibration of radiocarbon dates: tables based on the consensus data of the Workshop on calibrating the radiocarbon timescale. *Radiocarbon*, 24, 103—150.
- KUTSCHERA W., 1983. Accelerator mass spectrometry: from nuclear physics to dating. *Radiocarbon*, 25, 677—691.
- LERMAN J. C., MOOK W. G., VOGEL J. C., 1970. C-14 in tree-rings from different localities. [in:] Olsson I. U., Ed. *op. cit.*, 275—301.
- LONG A., RIPPETEAU B., 1974. Testing contemporaneity and averaging radiocarbon dates. *American Antiquity*, 39, 205—215.
- LONGIN R., 1971. New method of collagen extraction for radiocarbon dating. *Nature*, 230, 241—242.
- LOVELL N. C., NELSON D. E., SCHWARCZ H. P., 1986. Carbon isotope ratios in paleodiet: lack of age or sex effect. *Archaeometry*, 28, 51—56.
- MAMZER H., PAZDUR M. F., 1984. A chronology of the metallurgic site in Psary, Leszno voivodship, in the light of C-14 dating. *Archaeologia Polona*, 23, 67—85.
- MANGERUD J., 1972. Radiocarbon dating of marine shells, including discussion of apparent age of recent shell from Norway. *Boreas*, 1, 143—172.
- MICHCZYŃSKA D. J., PAZDUR M. F., WALANUS A., 1989. Bayesian approach to probabilistic calibration of radiocarbon dates. *PACT* (in print).
- MONAH D., 1987. La datation par C14 du complexe culturel Cucuteni-Tripolie. [in:] *La Civilisation de Cucuteni en Contexte Européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni. Bibliotheca Archaeologica Iassensis*, I, 67—79.

- MOOK W. G., 1980. *Carbon-14 in hydrogeological studies* [in:] FRITZ P., Fontes J. Ch., Eds, *op. cit.*
- MOOK W. G., 1983. *International comparison of proportional gas counters for ^{14}C activity measurements*. *Radiocarbon*, 25, 475–484.
- MOOK W. G., STREURMAN H. J., 1983. *Physical and chemical aspects of radiocarbon dating*. *PACT*, 8, 31–55.
- MOOK W. G., 1986. *Business Meeting*. *Radiocarbon*, 28, 799.
- NEFFTEL A., OESCHGER H., SUSS H. E., 1981. *Secular non-random variations of cosmogenic carbon-14 in the terrestrial atmosphere*. *Earth Planet. Sci. Lett.*, 56, 127–147.
- NELSON D. E., LOY T. H., VOGEL J. S., SOUTHWORTH J. R., 1986. *Radiocarbon dating of blood residues on prehistoric tools*. *Radiocarbon*, 28, 170–174.
- OLSSON I. U., 1983a. *Radiocarbon dating in the Arctic region*. *Radiocarbon*, 25, 393–394.
- OLSSON I. U., 1983b. *Dating non-terrestrial materials*. *PACT*, 8, 277–293.
- OTLET R. L., HUNTABLE G., SANDERSON D. C. W., 1986. *The development of practical systems for ^{14}C measurements in small samples using miniature counters*. *Radiocarbon*, 28, 603–614.
- OTLET R. L., WALKER A. J., HEWSON A. D., BURLEIGH R., 1980. *^{14}C interlaboratory comparison in the UK: experiment design, preparation and preliminary results*. *Radiocarbon*, 22, 936–946.
- OTTAWAY B. S., 1986. *Is radiocarbon dating obsolescent for archaeologist?* *Radiocarbon*, 28, 732–738.
- PAZDUR A., 1988. *The relations between carbon isotope composition and apparent age of freshwater tuffaceous sediments*. *Radiocarbon*, 30, 7–18.
- PAZDUR A., PAZDUR M. F., 1986. *Radiocarbon chronology of the Late Glacial period in Poland*. *Acta Interdisciplinaria Archaeol.*, 4, 61–71.
- PAZDUR A., PAZDUR M. F., STARKEI J., SZULC J., 1988. *Stable isotopes of the Holocene calcareous tufa in southern Poland as paleoclimatic indicators*. *Quaternary Research*, 30, 177–189.
- PAZDUR A., PAZDUR M. F., SZULC J., 1988. *Radiocarbon dating of Holocene calcareous tufa from south Poland*. *Radiocarbon*, 30, 133–146.
- PAZDUR M. F., AWSIUK R., PAZDUR A., WALANUS A., 1980. *Interlaboratory cross-check dating at Gliwice Radiocarbon Laboratory*. *Quaestiones Geographicae*, 6, 79–81.
- PAZDUR M. F., AWSIUK R., BLUSZCZ A., PAZDUR A., WALANUS A., ZASTAWNY A., 1982. *Gliwice radiocarbon dates VIII*. *Radiocarbon*, 24, 182–193.
- PAZDUR M. F., AWSIUK R., BLUSZCZ A., GOSLAR T., PAZDUR A., WALANUS A., ZASTAWNY A., 1985. *Gliwice radiocarbon dates X*. *Radiocarbon*, 27, 52–73.
- PAZDUR M. F., AWSIUK R., GOSLAR T., PAZDUR A., WALANUS A., WICIK B., WIECKOWSKI K., 1987. *Calibrated radiocarbon chronology of annually laminated sediments from the Gościów Lake*. *Geochronometria*, 4, 69–83.
- PAZDUR M. F., MICHCZYŃSKA D. J., 1989. *Improvement of the procedure for probabilistic calibration of radiocarbon dates*: *Radiocarbon*, 31 (in print).
- PEARSON G. W., 1979. *Precise ^{14}C measurement by liquid scintillation counting*. *Radiocarbon*, 21, 1–21.
- PEARSON G. W., STUIVER M., 1986. *High-precision calibration of the radiocarbon time scale 500–2,500 BC*. *Radiocarbon*, 28, 839–862.
- PEARSON G. W., PILCHER J. R., BAILLIE M. G. L., CORBETT D. M., QUA F., 1986. *High-precision ^{14}C measurements of Irish oaks to show the natural ^{14}C variation from AD 840–5210 BC*. *Radiocarbon*, 28, 911–934.
- POLACH H. A., KAIHOLA L., ROBERTSON S., HAAS H., 1988. *Small sample ^{14}C dating by liquid scintillation spectrometry*. *Radiocarbon*, 30, 153–155.
- RALPH E. K., MICHAEL H. N., HAN M. C., 1973. *Radiocarbon dates and reality*. *MASCA Newsletter*, 3, 1–20.
- ROBINSON S. W., 1985. *A computational procedure for utilization of high-precision radiocarbon curves; Open-File Report*, USGS, Menlo Park.
- ROEDEL W., 1980. *On the climate-radiocarbon relationship: nitric oxide and ozone as connecting links between radiation and Earth's surface temperatures*. *Radiocarbon*, 22, 250–259.
- SCHOCH H., BRUNS M., MÜNNICH K. O., MÜNNICH M., 1980. *A multi-counter system for high precision carbon-14 measurements*. *Radiocarbon*, 22, 442–447.
- SCHOUTE J. F. TH., GRIEDE J. W., MOOK W. G., ROELEWELD W., 1981. *Radiocarbon dating of vegetation horizons, illustrated by an example from the Holocene coastal plain in the northern Netherlands*. *Geologie en Mijnbouw*, 60, 453–459.
- SCHOUTE J. F. TH., MOOK W. G., STREURMAN H. J., 1983. *Radiocarbon dating of vegetation horizons, methods and preliminary results*. *PACT*, 8, 295–311.
- SCOTT E. M., BAXTER M. S., AITCHISON T. C., 1983. *^{14}C dating reproducibility: evidence from a combined experimental and statistical program*. *PACT*, 8, 133–145.
- SCOTT E. M., BAXTER M. S., AITCHISON T. C., HARKNESS D. D., COOK G. T., 1986. *Announcement of a new collaborative study for intercalibration of ^{14}C dating laboratories*. *Radiocarbon*, 28, 167–169.
- SCOTT E. M., BAXTER M. S., HARKNESS D. D., AITCHISON T. C., COOK G. T., 1987. *Recent progress in the international calibration of radiocarbon laboratories*. *Proc. 2nd ^{14}C and Archaeology Conf. Groningen, Sept. 1987* (in print).
- SCOTT E. M., AITCHISON T. C., HARKNESS D. D., BAXTER M. S., COOK G. T., 1989. *An interim progress report on stages 1 and 2 of the international collaborative programme*. *Radiocarbon*, 31 (in print).
- SHEPPARD J. C., HOPPER J. F., WELTER Y., 1983. *Radiocarbon dating of archaeological and environmental samples containing 10 to 120 milligrams of carbon*: *Radiocarbon*, 25, 493–500.
- SONETT C. P., 1984. *Very long solar periods and the radiocarbon record*. *Rev. Geophysics Space Physics*, 22, 239–254.
- SONETT C. P., SUSS H. E., 1984. *Correlation of bristlecone pine ring widths with atmospheric ^{14}C variations: a climate-Sun relation*. *Nature*, 307, 141–143.
- STUIVER M., 1978. *Radiocarbon timescale tested against magnetic and other dating methods*. *Nature*, 273, 271–274.
- STUIVER M., 1980. *Workshop on ^{14}C data reporting*. *Radiocarbon*, 22, 964–966.
- STUIVER M., POLACH H. A., 1977. *Discussion – reporting of ^{14}C data*. *Radiocarbon*, 19, 355–363.
- STUIVER M., PEARSON G. W., 1986. *High-precision calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950–500 BC*. *Radiocarbon*, 28, 805–838.
- STUIVER M., ROBINSON S. W., YANG I. C., 1979. *^{14}C dating to 60,000 years BP with proportional counters*. [in:] Berger R.; Suess H. E., *op. cit.*, 202–215.
- STUIVER M., 1982. *A high-precision calibration of the AD radiocarbon timescale*. *Radiocarbon*, v. 24, 1–26.
- STUIVER M., REIMER P., 1986. *A computer program for radiocarbon age calibration*. *Radiocarbon*, 28, 1022–1030.
- STUIVER M., KROMER B., BECKER B., FERGUSON C. W., 1986. *Radiocarbon age calibration back to 13,300 years BP and the ^{14}C age matching of the German oak and US bristlecone pine chronologies*. *Radiocarbon*, 28, 969–979.

- Suess H. E., 1970. *Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time scale 5200 BC to the present*. [in:] Olsson I. U., Ed., *op. cit.*, 303–311.
- Suess H. E., 1979. *A calibration table for conventional radiocarbon dates*, [in:] Berger R., Suess H. E., Eds., *op. cit.*, 777–785.
- SWITSUR V. R., 1973. *The radiocarbon calendar recalibrated*. *Antiquity*, 47, 131–137.
- TANS P. P., MOOK W. G., 1979. *Design, construction and calibration of a high accuracy carbon-14 counting set-up*. *Radiocarbon*, 21, 22–40.
- TAUBER H., 1983. *Possible depletion in ^{14}C in trees growing in calcareous soil*. *Radiocarbon*, 25, 417–420.
- van der PLICHT J., MOOK W. G., HASPER H., 1989. *Automatic calibration of radiocarbon dates*. PACT (in print).
- VAN STRYDONCK M., DUPAS M., DAUCHOT-DEHON M., PACHIAUDI CH., MARECHAL J., 1986. *The influence of contaminating (fossil) carbonate and the variations of $\delta^{13}\text{C}$ in mortar dating*. *Radiocarbon*, 28, 702–710.
- VOGEL J. C., 1980. *Accuracy of the radiocarbon time scale beyond 15,000 BP*. *Radiocarbon*, 22, 210–218.
- VOGEL J. C., 1983. *^{14}C variations during the upper Pleistocene*. *Radiocarbon*, 25, 213–218.
- WARD G. K., WILSON S. R., 1978. *Procedures for comparing and combining radiocarbon age determinations: a critique*. *Archaeometry*, 20, 19–31.
- WATERBOLK H. T., 1983a. *The integration of radiocarbon dating in archaeology*. *Radiocarbon*, 25, 639–644.
- WATERBOLK H. T., 1983b. *Thirty years of radiocarbon dating: the retrospective view of a Groningen archaeologist*. PACT, 8, 57–70.
- WATERBOLK H. T., 1983c. *Ten guidelines for the archaeological interpretation of radiocarbon dates*. PACT, 8, 17–27.
- WEBB R. H., 1986. *Spatial and temporal distribution of radiocarbon dates on rodent middens from the southwestern United States*. *Radiocarbon*, 28, 1–8.
- WENDLAND W. M., DONLEY D. L., 1971. *Radiocarbon-calendar age relationship*. *Earth Planet. Sci. Lett.*, 11, 135–139.
- WENINGER B., 1986. *High-precision calibration of archaeological radiocarbon dates*. *Acta Interdisciplinaria Archaeologica*, IV, 11–53.
- WILSON S. R., WARD G. K., 1981. *Evaluation and clustering of radiocarbon age determinations: procedures and paradigms*. *Archaeometry*, 23, 19–30.
- ZOURIDAKIS N., SALIEGE J. F., PERSON A., FILIPPAKIS S. E., 1987. *Radiocarbon dating of mortars from ancient Greek palaces*. *Archaeometry*, 29, 60–68.

B. IMPORTANT BOOKS AND CONFERENCE PROCEEDINGS

- BAILLIE M. G. L., 1982, *Tree-ring dating and archaeology*, London, Croom-Helm, 274 p.
- BERGER R., SUESS H. E. (Eds), 1979, *Radiocarbon Dating. Proc. 9th Internatl Radiocarbon Conf.*, Univ. of California Press, Berkeley.
- BERGER R., (Ed.), *Scientific studies in Medieval archaeology*, Berkeley, Univ. California Press.
- DAMON P. E., LERMAN J. C., LONG A., 1978, *Temporal fluctuations of atmospheric ^{14}C : causal factors and implications*, *Ann. Rev. Earth Planetary Sci.*, v. 6, 457–494.
- FRITZ P., FONTES H. CH. (Eds), 1980, *Handbook of Environmental Isotope Geochemistry*, Volume 1, *The Terrestrial Environment*, A. Elsevier, Amsterdam.
- KRZYŻANIAK L., KOBUSIEWICZ M. (Eds), 1984, *Origin and Early Development of Food-Producing Cultures in North-East Africa*, *Polish Acad Sci, Poznań Branch/Poznań Archaeological Museum*, Poznań, 504 pp.
- MOOK W. G., WATERBOLK H. T., (Eds), 1983, *^{14}C and Archaeology. First Internatl Symposium*, PACT 8.
- OLSSON I. U. (Ed.), 1970, *Radiocarbon variations and absolute chronology*, *Proc. 12th Nobel Symposium*, New York, Wiley.
- STUIVER M., KRA R. (Eds), 1980, *Proc. 10th Internatl Radiocarbon Conf.*, *Radiocarbon*, 22, No. 2–3.
- STUIVER M., KRA R. (Eds), 1983, *Proc. 11th Internatl Radiocarbon Conf.*, *Radiocarbon*, 25, No. 2.
- STUIVER M., KRA R. (Eds), 1986, *Proc. 12th Internatl Radiocarbon Conf.*, *Radiocarbon*, 28, No. 2A–2B.

Appendix A

PRACTICAL RECOMMENDATIONS

1. During excavations try to collect more samples than necessary and collect a greater amount of sample than necessary for one dating to provide material for additional check dating. Estimate whether the amount of sample is sufficient to provide the required dating precision.
2. Try to recognize the nature of an archaeological deposit or natural section in order to evaluate possibilities of contamination according to classification presented in chapter dealing with sample and contamination problems (possibilities of humic acid infiltration from higher layers, root penetration, visible traces of animal activity, visible traces of human activity from other periods than the sample, geological complications, etc).
3. Pack the samples in double plastic cover or plastic or glass container. Attach immediately the appropriate label indicating name of the site, sample serial number date and name of collector. Warning: Do not use paper or cloth to pack the samples. Do not attach paper labels to organic samples. Do not insert paper labels to the bottles containing organic samples.
4. Realise that botanical or zoological identification of the sample material will not be possible after treatment in the radiocarbon dating laboratory.
5. Send sample to the radiocarbon dating laboratory as originally packed and enclose complete information requested by laboratory using appropriate laboratory information form. Complete the form carefully providing all information requested. If some information is not available please state it clearly. Do not leave empty fields in the sample information form.
6. Store the samples for radiocarbon dating in a cool, dry and dark place. Dry the samples carefully to avoid contamination in an oven at ca 50°C.

Appendix B

List of active European laboratories involved in radiocarbon dating of archaeological samples

Lab. code	Institution	Director
ANT W	Antwerp University, Belgium	Prof. R. Vanhorne
B	Universität Bern	Prof. H. Oeschger
Bln	Berlin	Dr. G. Kohl
BM	British Museum	Dr. S. Bowman
Deb	ATOMKI Debrecen	Dr. E. Csöngör
Gd	Technical University Gliwice	Dr. M. F. Pazdur
Gif	Gif-sur-Yvette	Dr. M. Fontugne
GU	SURRC	Prof. M. S. Baxter
Hel	University of Helsinki	Dr. H. Jungner
Hv	Hannover	Prof. dr. M. A. Geyli
K	Copenhagen	Dr. H. Tauber
KN	Universität Köln	Dr. J. C. Freundlich
Lu	University of Lund	Mr. G. Skog
Lv	Louvain la Neuve	Mr. E. Gilot
Ly	University of Lyon	Mr. J. Evin
Q	University of Cambridge	Dr. V. R. Switsur
R	University of Rome	Dr. F. Bella
SRR	NERC East Kilbride	Dr. D. D. Harkness
T	Trondheim University	Dr. R. Nydal
U	University of Uppsala	Dr. I. U. Olsson
VRI	Universität Wien	Dr. E. Pak
Z	Institut „Ruder Boskovic“ Zagreb	Dr. D. Srdoc

AMS laboratories		
ETH	ETH/AMS Facility, Zürich	Prof. W. Woelfli
Gif	CFR Gif-sur-Yvette	Prof. J. C. Duplessy
OxA	Oxford Radiocarbon Accelerator Unit	Dr. R. E. M. Hedges
Ua	Uppsala Tandem Accelerator Lab	Dr. G. Possnert
UfC	Utrecht Van de Graaff Lab	Dr. K. van der Borg

Table 1

Comparison of techniques used for radiocarbon dating

	GC			LS		AMS
	ST	MC	HA	ST	HA	ST
Mass of C	5 g	50 mg	25 g	5 g	20 g	2 mg
Counting time	48 h	14 d	5 d	48 h	10 d	20 min
Counting vol	2,5 l	30 ml	6 l	5 ml	25 ml	—
Dating range	45 kyr	40 kyr	60 kyr	45 kyr	55 kyr	45 kyr
Age error	50 yr	100 yr	10 yr	60 yr	15 yr	100 yr

ST — standard version, MC — microcounters, HA — high accuracy.

Table 2

Summary of isotopic fractionation effects

Material	$\delta^{13}\text{C}$ per mil wrt PDB	Age correction and error
Marine carbonates	0 ± 4	410 ± 70
Lake carbonates	-4 ± 6	340 ± 100
Speleothems	-8 ± 3	275 ± 50
Tufa, travertine	-8 ± 5	275 ± 80
Grains, seeds (maize, millet)	-10 ± 3	245 ± 50
Marine organism (whale, seal)	-15 ± 4	160 ± 70
Succulents (cactus, pineapple)	-17 ± 8	130 ± 130
Bone collagen	-22 ± 2	50 ± 35
Grains (wheat, oats, rice)	-23 ± 4	30 ± 70
Wood, charcoal	-25 ± 5	0 ± 80
Peat, humus	-27 ± 6	-35 ± 100

Table 3

Typical carbon content of various types of sample used for radiocarbon dating and amount of dry material (in grams) needed to obtain 1 gram of carbon

Type of sample	%C	Treatment			Recommended ^{a)} mass of sample
		without	A	AAA	
Wood	50	2	3	6	15/30
Charcoal	75	1.5	2.5	4	5/10
Peat	50	2	3	10	10/50
Soil/humus	0-10	50	100	200	500
Bone	0-5	—	50 ^{b)}	—	300
Charred bone	0-5	—	50 ^{b)}	—	200
Carbonate	12	10	15	—	15/40
Charred grain	50	2	3	4	5/10

a) recommended mass of sample for dating on small/large counter with standard accuracy equal respectively to $\pm 50/80$ yr, respectively.

b) pretreatment according to method of Longin (1971).

Table 4

Effects of contamination with infinitely old and recent carbon on radiocarbon dates

Sample age yr BP	Percentage of contaminant					
	0.1%		1%		10%	
	old	recent	old	recent	old	recent
500	+8	—	+80	-5	+850	-50
1000	+8	-1	+80	-10	+850	-110
2500	+8	-3	+80	-30	+850	-290
5000	+8	-7	+80	-70	+850	-670
7500	+8	-12	+80	-120	+850	-1150
10000	+8	-20	+80	-200	+850	-1780
15000	+8	-45	+80	-440	+850	-3500
20000	+8	-90	+80	-840	+850	-6000
25000	+8	-170	+80	-1560	+850	-9200
30000	+8	-330	+80	-2750	+850	-13100
40000	+8	-1100	+80	-7200	+850	-22000

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, *Dacia răsăriteană în secolele VI—I î.e.n. Economie și monedă*, Ed. „Junimea”, Iași, 1990, 180 p. + 10 pl.

În seria monografiilor arheologice elaborate ca urmare a unor intense cercetări efectuate în cadrul unei tematici largi a Institutului de arheologie din Iași, privind diferite aspecte ale civilizațiilor geto-dacică și daco-romană, se inseric și cartea cercetătorului Virgil Mihăilescu-Bîrliba, cunoscut specialist în numismatică dacică și romană. Autorul și-a propus să răspundă la întrebări importante privind economia locală, analizând fenomenul monetar din Dacia în strînsă legătură cu viața economică din marile centre din zonele periferice ale Greciei și a coloniilor sale. Procesul evolutiv pe care l-a cunoscut populația din regiunile est-carpătice pe parcursul ultimelor secole ale mileniului I î.e.n. a stat adesea în atenția cercetătorilor, care au apreciat în mod diferit ponderea influențelor primite din diferite direcții, în special din lumea greacă și macedoneană. Și în cartea de față, în primele două capitole, se menționează spațiul și intervalul de timp în care se analizează problema enunțată și anume zona dintre Carpați și Nistru, străbătută de drumuri care legau Pontul cu interiorul continentului, începînd cu perioada de atestare și afirmare a civilizației geto-dacică pe arena internațională, cînd din punct de vedere economic se face trecerea de la schimbul natural spre tranzacțiile mijlocite de monedă, și pînă la unificarea din secolul I î.e.n. Sînt menționate evenimentele care au dus la nașterea primelor colonii grecești în vestul și nordul Mării Negre, evoluția fiecăreia și modul în care au produs și răspîndit moneda proprie în mediul geto-dac. De asemenea, sînt trecute în revistă momentele afirmării culturale și politice a geto-dacilor răsărițeni ca rezultat a extinderii prelucrării metalelor, a folosirii roții olarului, a baterii propriilor emisiuni monetare și a apariției negustorilor care intermediază schimburile comerciale, — toate acestea ilustrînd prosperitatea formațiunilor prestatale din Dacia răsăriteană. Sînt amintite de asemenea, efectele pozitive ale relațiilor cu celții și o relativă încetinire a ritmului în timpul impactului cu bastarnii pînă la actul unificator de la mijlocul secolului I î.e.n. La întocmirea acestei sinteze au fost folosite exhaustiv informațiile izvoarelor scrise și arheologice, capitolul 2 fiind însoțit de un bogat aparat critic.

Prin capitolul 3, *Economie naturală și monedă*, autorul ne introduce în probleme pur economice ale statelor antice, care au dus la apariția monedei ca măsură a valorii în cadrul unei civilizații avansate. În capitolul 4, *Semnele monetare*, sînt discutate detaliat diferite ipoteze privind tipurile, perioada și spațiul în care s-au folosit „virfurile de săgeți” și „delfinașii”, aceștia din urmă specifici numai spațiului nord-pontic unde, după cum apreciază și unii specialiști străini, îndeplineau nu numai un rol economic ci includeau și un adînc sens magico-religios.

Capitolul 5 se intitulază *Apariția monedei grecești în Dacia răsăriteană*. Se analizează activitatea economică a centrelor care au produs pentru prima dată monedă, începînd cu Cyzicul, oraș prosper o perioadă destul de îndelungată, care a bătut 275 tipuri monetare din care unele au cunoscut o largă difuzare în limitele teritoriului colonial și în aria nord-pontică. În teritoriul est-carpatic se cunoaște numai tezaurul de la Galați format din 13 (15) stateri care, alături de acela de la Aliobrix, poate fi pus în legătură cu marele drum de uscat — comercial și militar — ce pleca de la Bosfor, ajungea pînă la Olbia și continua mai departe. O largă difuzare în lumea geto-dacică au avut-o însă emisiunile Histrici, una din cele mai vechi colonii de pe litoralul de vest al Mării Negre, care de la început a exercitat un rol însemnat în economia locală. Asupra acesteia autorul discută pînă la cele mai mici amănunte iconografia tuturor tipurilor, face ample analize privind cronologia lor în funcție

de sistemul ponderal și mediul în care au fost răspîndite realizînd o corectă cartare (pl. 2). Se evidențiază o frecvență crescută la sfîrșitul secolului al IV-lea în zona Nicônion, Tyras și împrejurimile, în Podișul Central Moldovenesc și în interfluviul Siret—Prut unde s-au descoperit numeroase tezaure și monede izolate din argint, în așezări de tipul acclora de la Bunești, Poiana, Căbești și altele, ca o mărturie a relațiilor complexe, atât comerciale, cît și economico-politice, între Histria și comunitățile autohtone. Referindu-se la cronologia tezaurului format din monede de bronz descoperit la Fedești, analizat cu competență de numismatul Bucur Mitrea, autorul propune o datare a lui mai tîrzie, în secolele III—II î.e.n. cînd în această zonă ar fi putut exista condiții pentru schimburi monetare interne și implicit o circulație bănească. Noi am propus aceeași datare tîrzie pentru tezaurul callatian din bronz descoperit la Poiana, datare facilă datorită și poziției sale stratigrafice. Se poate admite că atât Histria, cît și Callatis în perioada sa autonomă, au folosit emisiunile de bronz în perioada de criză a argintului, ba mai mult, ca în cazul tezaurului de la Poiana, au recurs la falsuri. Spre deosebire de Histria, a cărei forță economică s-a ilustrat pregnant prin descoperirile numismatice, celelalte orașe grecești ca Tyras, Olbia, Nicônion, Chersones, Tomis și altele, deși în zona lor de influență au avut o activitate însemnată, în spațiul pe care îl are în vedere autorul, ponderea emisiunilor lor este nesemnificativă, exemplarele descoperite neilustrînd și o activitate de schimb cu centrele autohtone.

Capitolul 6 tratează istoria *monedei macedonene*, de la apariția primei emisiuni a lui Filip al II-lea și pînă la începutul secolului I î.e.n., folosindu-se exhaustiv întregă bibliografie a problemei. Autorul consideră că marile depozite cu astfel de monede descoperite la est de Carpați, ca cele de la Lărguța, Anadol sau Mărășești, nu au putut pătrunde aici treptat și lent, așa cum au apreciat cei mai mulți dintre numismați, ci s-au format în coloniile grecești nord- și vest-pontice, după care au fost predate localnicilor ca plată în cadrul unor aranjamente politice.

Ca mai importantă și interesantă categorie în cadrul numismaticii antice este *moneda geto-dacică* care face obiectul capitolului 7. Apariția monedei în lumea getică este în strînsă legătură atât cu dezvoltarea internă a societății autohtone cît și cu stimulii din afară într-o perioadă de intensă activitate de schimb. Autorul se ocupă doar de categoriile monetare proprii spațiului est-carpatic, întrucît o tratare exhaustivă și problemele ridicate de toate monedele geto-dacice a fost făcută într-o lucrare specială de către cercetătorul C. Preda. În ceea ce privește tezaurul monetar Huși—Vovriești cu caracteristicile sale distincte, contramărcile și tăieturile specifice, V. Mihăilescu-Bîrliba insistă asupra tezei după care aceste monede s-au folosit în special ca materie primă pentru confecționarea de bijuterii, întrucît atât la Poiana cît și la Bunești s-au descoperit împreună cu unele de bijuterii și cu diferite obiecte de podoaabă care au fost realizate în ateliere proprii. Referitor la originea celțică a acestei emisiuni se insistă în favoarea unei teze mai vechi a lui C. Preda și se aduc noi argumente privind cronologia mai tîrzie a lor și anume în secolul al II-lea și începutul secolului I î.e.n. După cum se știe în spațiul răsăritean al Daciei s-au descoperit și câteva monede dacice de tip Prundu—Jiblaa, aproximativ în aria culturii Poicenești—Lukašovka dar care nefiînd aflate în așezări sau necropole nu se încearcă o eventuală interpretare decît doar prin posibila continuare a unor relații mai vechi cu nord-estul Transilvaniei. În ceea ce privește tipurile Voloșcani, Dumbrăveni, Virteju—București și Inotești—Răcoasa, descoperite în sudul Moldovei în

secolele II—I î.e.n., se apreciază că aceste emisiuni ilustrează pe lângă activitatea economică locală și strinse relații cu geto-dacii din nord-estul Munteniei.

În capitolul 8, *Moneda autohtonă și străină*, autorul ia în discuție monedele grecești tirzii, mai întâi emisiunile Macedoniei Prima, din care la răsărit de Carpați este cunoscută numai moneda de la Murgeni și de asemenea, monedele din Thasos, însăși de unde provin peste 50 de exemplare apărute în 14 localități, majoritatea în jumătatea meridională a Moldovei dintre Carpați și Prut. Peste tot în Dacia monedele thasiene au circulat concomitent cu monedele grecești, autohtone și denari romani republicani, fiind frecvente tezaurile „mixte”, cele mai tirzii acumulări fiind datele în ultimul deceniu al ultimului secol dinaintea erei noastre. În tezaurile „mixte” din această zonă au apărut adesea și monede din Dyrhachium și Apollonia, începând de la mijlocul secolului al II-lea. Menționăm că la Poiana astfel de monede au fost documentate și în nivelul III, din secolul I î.e.n., împreună, de asemenea, cu denari republicani și imperiali, cu fibule și alte piese caracteristice acestei perioade. În capitolul 8 se mai fac mențiuni referitoare la monedele din centrele grecești mai îndepărtate, precum Bospor, Amisos, Maronea, Mesembria, Athena și altele apărute sporadic în așezările autohtone din secolele II—I î.e.n., în special în *davae*-le de la Barboși, Poiana și Răcățiu sau a monedelor din Thracia descoperite la Tyras. Tot la Tyras s-a descoperit o monedă de aur de tip Koson, care implică legături cu Dacia intracarpatică.

Concluzia autorului reieșită din analiza tuturor acestor emisiuni străine și autohtone, în special a acelor cu valoare mică, este că abia în ultimele secole I î.e.n. începe să se înfipte în Dacia răsăriteană o adevărată circulație monetară.

Modul în care a pătruns în Dacia moneda romană și implicațiile sale în economia locală este analizat în capitolul 9. Autorul, reputat specialist în acest domeniu, face o prezentare detaliată a denarului, monedă existentă în cantitate mare în Dacia răsăriteană, atât în tezaurile cît și în descoperiri izolate, etichetele 3–6 și planșa 8 însumind cu exactitate toate detaliile privind locul de apariție, cantitatea, datarea etc. Se face, de asemenea, mai multe aprecieri privind calitatea monedelor, problema tezaurizărilor, a răspîndirii și cronologiei monedelor din diferite zone europene și, bineînțeles, asupra importanței monetăriei romane pentru societatea locală din zona est-carpatică.

Concluziile ce se desprind în urma prezentării tuturor emisiunilor monetare ce s-au aflat pe teritoriul Daciei răsăritene în secolele VI—I î.e.n. (capitolul 10) sînt deosebit de importante pentru înțelegerea corectă a evoluției economiei locale în această vreme. Astfel, în ceea ce privește opi-

niile unor specialiști privind existența la geto-daci a unei economii de piață bazată pe folosirea monedei încă de la sfîrșitul secolului IV î.e.n. sau că, înainte de secolul II î.e.n. în Dacia a existat o intensă circulație monetară, autorul înclină spre opinia acelor care admit acest fenomen abia după această perioadă. Pe de altă parte, referindu-se la teza numismatului englez M. H. Crawford, precum că la nordul Dunării n-ar fi existat o economie de piață, autorul consideră argumentat, că nu se poate face o apreciere uniformă fără a se realiza și o analiză separată a descoperirilor din zonă. Așa de exemplu în unele mari stațiuni geto-dacice cum a fost aceea de la Poiana, unde deși s-au descoperit peste 700 exemplare, din care doar 7% din aramă sau bronz, se poate totuși admite existența unei economii monetare incipiente. Tot astfel și în alte așezări din jumătatea sudică a spațiului dintre Carpați și Prut, în special pe cursul inferior al Siretului cu afluenții săi și în nord-estul Munteniei se cunosc un aflus monetar care nu se poate conpara cu nici o altă zonă a Daciei. Toate aceste stațiuni fie că se aflau pe traseul drumului de uscat care traversa Dobrogea și sudul Moldovei sau se aflau în centrul unor mari comunități, fiind dezvoltate și din punctul de vedere al circulației monetare, ilustrează puternice elemente specifice unei civilizații de tip orășenesc. Autorul citează din jîndurile acestora așezarea de la Poiana unde s-ar fi format în aceste condiții centrul, la conducerea căruia a existat o regalitate implicată direct în desfășurarea principalelor evenimente de la Lunărea de Jos. Întrînd calități asemănătoare, noi credem că și așezarea de la Barboși a reprezentat un astfel de centru, mai ales că se afla amplasată într-un loc strategic, unde putea fi concentrat atât locul de producție, cît și cel de intermediere a schimbului de mărfuri.

Anexele, care însoțesc completa expunere a acestui interesant capitol din istoria civilizației geto-dacice, cuprind catalogul descoperirilor de semne monetare (patru puncte), de monede grecești, macedonene și geto-dace (273 puncte) și monede romane republicane și imperiale timpurii (123 puncte); specificîndu-se locul și anul apariției, felul descoperirii, tezaur sau monede izolate, și bibliografia respectivă. Cartea se adresează și specialiștilor din străinătate fiind completată cu un amplu rezumat în limba germană, menit să contribuie la o cunoaștere cît mai corectă a realităților din această zonă carpato-dunăreană. Considerăm că acest volum reprezintă un adevărat manual de numismatică, care poate fi cartea de căpătîi a tuturor acelor aplecați spre cunoașterea aprofundată a problemelor de economie monetară și a implicațiilor lor în istoria unui popor.

SILVIA TEODOR

DAN GH. TEODOR, *Creștinismul la est de Carpați de la origini și pînă în secolul al XIV-lea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991, 230 p. + 35 fig. (incluse în text)

Apărută spre a împlini un deziderat al cercetării istorice naționale în ceea ce privește evoluția sub semnul creștinismului a poporului român, cartea cunoscutului cercetător Dan Gh. Teodor reprezintă materializarea unor eforturi de mai lungă durată, rămasă mult timp în așteptare, datorită unor mentalități cunoscute.

Lucrarea beneficiază de un cuvînt înainte datorat I.P.S. Daniel, Mitropolit al Moldovei și Bucovinei, care girează astfel spiritual un prestigios act de cultură.

În *Introducere* (p. 9–15) autorul face o scurtă expunere de motive în legătură cu ceea ce înseamnă creștinismul pentru istoria românilor, pentru continuitatea și unitatea spirituală a acestui neam latin și ortodox, situat în mijlocul unor vecini de cu totul altă sorginte etnică și lingvistică. Se insistă asupra rolului cercetării arheologice românești la est de Carpați în scopul lămuririi unor aspecte privind evoluția societății autohtone în epoca migrațiilor, care corespunde cronologic cu perioada de început și de extindere a noii credințe la nord de Dunăre (p. 10). În capitolul I (*Societatea de la est de Carpați în mileniul marilor migrații*, p. 17–47) cercetătorul ieșean avînd drept sprijin o solidă bibliografie

în domeniu, face o prezentare a evoluției etno-culturale a spațiului carpato-nistean între veacurile III–XIV, procedînd la o aducere la zi a observațiilor și rezultatelor cercetărilor arheologice atât de la vest de Prut cît și, lucru meritoriu, de la est de acesta. Ne sînt readuse în memorie efectele multiple ale prezenței romane la Dunărea de Jos, ale zonelor ei de control și influență la nord de fluviu după retragerea aureliană ca și evoluția paralelă a culturii daco-carpilor sau costobocilor în secolele III–IV. Această prezentare este însoțită de numeroase exemple și trimiteri la cercetările de teren ce nu lipsesc pe ambele maluri ale Prutului. În aceeași manieră se procedează și pentru secolul IV „acoperit” de cultură Sintana de Mureș, înfățișîndu-se obiectiv rolul goților pe teritoriile Moldovei și Munteniei pînă la venirea hunilor în ultimul sfert al secolului. La p. 30 se punctează dereglarea produsă în evoluția culturală a regiunilor în discuție de către invazia hunică, înregistrîndu-se în actualul stadiu al cercetării un număr mai mic de așezări și necropole din prima jumătate a secolului V. Pentru secolele VI–VII se subliniază dezvoltarea evasiunitară a culturilor materiale

de tip Costișa—Botoșana, Ipotești—Cîndești, Bratei—Țaga—Biharea (p. 31). Se accentuează rolul comunităților sătești documentate arheologic pe întreg teritoriul dintre Carpați și Nistru (exemplele fiind numeroase). Venirea proto-bulgarilor la 680/681 afectează, în opinia autorului, mai ales zona sudică a Moldovei antrenând și unele „elemente de factură slavă — de altfel reduse ca număr”. Pentru perioada secolelor VIII—X, în care se poate vorbi despre o relativă stabilitate în zonă, dispunem azi de un număr de circa 1000 de obiective, multe fiind cercetate arheologic, altele numai înregistrate de cercetările de suprafață. Autorul are în vedere permanent influența civilizației bizantine și ortodoxe asupra aceleia romanice și românești de la nordul Dunării, martori în acest sens fiind numeroasele descoperiri de obiecte de cult, monede bizantine, ceramică de import etc. (p. 38). Pe fundalul dezvoltării culturii de tip Dridu se desfășoară în secolele X—XI evenimente militare și politice care afectează teritoriile românești inclusiv Moldova, evenimente în care sînt implicați bizantinii, pecenegii, rușii, ungurii și cumanii. Pentru secolele XI—XII cultura de tip Răducaneni poate fi considerată pe bună dreptate continuatoarea firească a aceleia de tip Dridu. Marea invazie mongolă din secolul XIII, crearea și consolidarea unor state vecine cum ar fi cnezatele rusești, interesele maghiare și bizantine la Dunărea de Jos, marchează deja o nouă etapă în evoluția istorică a societății românești de la est de Carpați datorită interferenței de țeluri politice și economice la gurile Dunării. În prima jumătate a secolului XIV putem conchide că societatea românească dintre Carpați și Nistru era aptă din punct de vedere economic și social-politic spre a-și impune propria voință și propriile interese.

Capitolul II al lucrării este destinat unor observații privind *Creștinismul la est de Carpați în lumina izvoarelor scrise din perioada secolelor II—XIV* (p. 49—70). Din multitudinea de știri și informații oferite de sursele literar-istorice ale perioadei abordează D. Gh. Teodor reține și comentează pe acelea care vizează, într-un fel sau altul, spațiul moldovenesc. De multe ori laconismul sau ambiguitatea textelor pot crea dificultăți de înțelegere sau chiar confuzii. Astfel, se știe că termenii generici ca *Scitia* sau *Gofia* ce apar în izvoare desemnau, printre altele, uneori și regiunile de la nord de Dunăre situate între Nistru și Carpați. Se insistă asupra modului neoficial și popular al creștinării dacoromanilor prin activitățile de misionarism întreprinse de apostolii bisericii la nord de Dunăre, precum și asupra rolului jucat de marile centre urbane și religioase din Scitia Mică, Moesia ori Dacia Ripensis în derularea fenomenului de trecere la creștinism a societății păgine romanice și latinofoane din fosta Dacie intra- și extracarpatică. Activitatea aproape legendară a apostolului Andrei, „cel dintîi chemat”, se pare că într-adevăr s-a desfășurat la sud și la nord de Dunăre după cum lasă să se întrevadă tradiția populară, folclorul și toponimia zonală, pe lângă textele unor apologeti creștini ca Hipolit Romanul și Eusebiu din Caesarea (preluind pe Origen). Afirmarea autorului că în secolele I—II creștinismul nu se difuzase încă în mase largi, alît în Dobrogea cil și la nordul Dunării (p. 51) este confirmată și de absența, pînă în prezent, a unor dovezi arheologice indubitabile în acest sens, care să provină din mediul orașelor romane dobrogene din secolele I—II. Nu poate fi neglijat, pe de altă parte, rolul jucat de militarii orientali și familiile lor, ori de negustorii originari din provinciile răsăritene ale Imperiului roman în extinderea pe cale populară a cultului creștin. În același sens trebuie văzută și prezența unor prizonieri creștini din imperiu aduși de invadatorii goți la nord de Dunăre în secolele III—IV, prizonieri printre care se aflau și călugări creștini ce ulterior au convertit „mulți goți la adevărata credință” (Philostorgios). Zonele unde au fost deportați acești prizonieri fiind, în opinia autorului, mai degrabă Moldova dintre Siret și Nistru la jumătatea secolului al III-lea, decît Muntenia aflată la acea dată sub supraveghere romană (p. 53). Domnul dr. D. Teodor e de părere că anumite comunități creștine nu s-au putut încheia decît după părăsirea Daciei de Aurelian și odată cu venirea goților în regiunea carpato-nistrană (p. 53). Întrii 313 (Edictul de la Milano) și pînă pe la 425—430 cînd hunii se reorganizează în Pannonia, misionarismul creștin (mai ales arian) a fost foarte activ la nordul Dunării, prin intermediul unor personalități

eclesiale ca episcopul Teofil al Goției, Sava Gotul, Ulfila sau episcopul Audios, întemcieltorul sectei audiene, exilat cu conștiința sa la nord de gurile Dunării datorită ereziei sale (după cum ne informează Epiphanius din Salamina în secolul IV). Despre organizarea unei vieți monahale în ținuturile nord-dunărene par să amintescă așezămintele rupestre din zonele Buzău, Vrancea, Carpații Orientali și Basarabia, unele din ele inedite (p. 55—56). Nu mai insistăm asupra trecerii în revistă a informațiilor pe care diferite surse literar-istorice ni le oferă în legătură cu viața creștină de la sudul și nordul gurilor Dunării în secolele VI—X, direct sau indirect, printre acestea numărîndu-se legislația lui Justinian privind episcopia *Justiniana Prima*, „Listele episcopatelor”, Teophanes Confessor, Constantin Porphyrogenetul, persanul Gardizi etc.

Ca și alți cercetători Dl. Dan Gh. Teodor consideră că „adoptarea ritului bizantino-slav de către români s-a datorat nu alît literaturii religioase ortodoxe, produsă în centrele bisericești din Bulgaria și Serbia sau a legăturilor strinse între comunitățile de la nordul și sudul Dunării (mai ales în vremea Țaratului româno-bulgar, cît mai ales largilor posibilități pe care adărea la acest rit le-a oferit populației românești...” (p. 63). Pentru istoria eclesială a secolelor XI—XIV se aduc în discuție probleme legate de: revenirea administrației bizantine la Dunărea de Jos după 971 și reactivarea centrelor episcopale dobrogene din *Paristrion*¹; prezența episcopatelor rusești; propaganda catolică susținută de papă și regii maghiari la est de Carpați, activitatea Episcopiei cumanilor ca și relațiile creștinilor din Moldova cu Patriarhia din Constantinopol. O altă problemă controversată este aceea a raportului dintre zonele de nord ale Moldovei și Episcopia de Haliți în secolele XII—XIII². Către finalul celui de-al doilea capitol autorul emite, printre altele, și observația justă, după părerea noastră, privind „rolul aparte al Imperiului roman și bizantin la desăvîrșirea unei acțiuni spirituale, de mare amploare care, împlinită aici pe cale populară, neoficial... a putut contribui esențial la desăvîrșirea procesului de romanizare...” (p. 70). Această remarcă, care se bazează pe o multitudine de fapte și deducții pertinente nu este astăzi unanim acceptată, ceea ce face din cercetătorul ieșean un partizan declarat al ei³.

În cel de-al treilea capitol al cărții, intitulat *Mărturiile arheologice privind creștinismul la est de Carpați în secolele III—XIV* (p. 73—105) autorul stăruie asupra unor descoperiri arheologice mai recente, ori deja intrate în circuitul științific. Aceste mărturii sînt expuse și comentate pe grupe cronologice după cum urmează: perioada I, secolele III—V; perioada II, secolele VI—VIII; perioada III, secolele IX—XI și perioada IV, secolele XII—XIV. Diferitele categorii de obiecte provin din mai multe puncte cu descoperiri, care au fost cartate de către autor (fig. 6, 16, 23, 35).

În capitolul de *Concluzii* (p. 107—117) se fac unele observații pe baza materialelor analizate. Ne limităm la a prezenta numai cîteva care au caracter de generalizare: 1. Evoluția creștinismului pe teritoriul Moldovei nu poate fi studiată separat de ceea ce se întîmplă în restul teritoriului vechii Dacie. Din acest punct de vedere, noua religie a însemnat un liant cultural pentru procesul de romanizare (p. 107); 2. Difuzarea creștinismului la nord de Dunăre făcîndu-se dinspre mediul sudic, roman și bizantin, trebuia neapărat să se aibă în vedere raportul periodic dintre populația autohtonă și Imperiu (p. 107, 109); 3. Cu toate că informațiile arheologice pe care le deținem în prezent nu sînt

¹ Mai nou pentru aceste chestii vezi studiul lui Emilian Popescu, *Notes on the History of Dobroudja in the 11th Century: The Bishopric of Axiopolis*, in *BYZANTINA*, 15, Thessalonik, 1989, p. 237—262.

² O cercetare serioasă asupra episcopatelor rusești se datorează lui André Poppe, *L'organisation diocésaine de la Russie aux XIe—XIIIe siècles*, in *BYZANTION*, XL (1970), Bruxelles, 1971, p. 164—217.

³ O opinie diferită față de cea susținută de Ion Barnea și Dan Gh. Teodor, privind rolul Bizanțului în dezvoltarea istorică a românilor, susține P. Diaconu (cf. *Pontica*, 14, 1981, p. 375).

neglijabile, în Moldova nu s-au descoperit încă urme ale unor edificii de cult creștin mai vechi de secolul XII, lucru în genere valabil și pentru alte zone din fosta Dacie (p. 113); 4. Religia creștină a contribuit din plin la „refacerea unității culturale din teritoriile carpto-dunărene, grație unui mod de organizare socio-politică bazat pe comunitățile sătești autohtone mai ales după retragerea aureliană” (p. 115); 5. Religia creștină ortodoxă a constituit veacuri de-a rîndul o modalitate spirituală de apărare a românilor de la est de Carpați contra catolicismului sau mahomedanismului, de exemplu, contribuind la salvarea și perpetuarea ființei naționale și individualizînd poporul român în rîndul celor de origine și limbă latină (p. 117).

După ilustrații, în număr de 35 (p. 119–153), cartea este dotată cu *Repertoriul descoperirilor arheologice de factură sau influență creștină de la est de Carpați (secolele III–XIV d.H.)*, p. 155–187. Acest repertoriu alfabetic este sistematizat pe considerente cronologice cuprinzînd, lucru

foarte important, și descoperirile cu caracter creștin de la est de Prut, descoperiri ce pot fi astfel înglobate definitiv în patrimoniul unic al cercetării științifice românești. Cele patru rezumate în limbile: franceză, germană, engleză și rusă fac lucrarea accesibilă lecturii unor necunosători ai limbii române. În fine, un *Indice general* încheie cartea a cărei prezentare într-un spațiu modest am încercat să o întreprindem.

Dincolo de meritele autorului lucrarea în discuție reprezintă un act de restituire morală și, de ce nu, patriotic în ultimă instanță, anume acela de a prezenta altă cercetătorului cit și cititorului mai puțin avizat un *sumum* de idei și dovezi privind viața creștină între Carpați, Dunăre și Nistru, decurgînd din acestea importanța credinței lui Isus pentru această parte a țării și nu numai a ci.

COSTEL CHIRIAC

ADOLF ARMBRUSTER, *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.–16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie* (Studia Transylvanica, 17), Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1990, 310 p.

Volumele *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (1972), cu varianta franceză augmentată *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée* (1977), și *Dacoromano-Saxonica. Cronici români despre sași. Români în cronică săsească* (1980), mai multe traduceri și zeci de articole l-au impus pe Adolf Armbruster, format la școala istoriografică bucureșteană, drept unul dintre medievistii cei mai înzestrați din România. Stabilirea în patria de origine a strămoșilor săi deștepta suspiciuni că preocupările prioritare îi vor fi deturnate spre alte sfere decît cele care îl consacraseră, știut fiind că, din păcate, subiectele de istorie românească nu se află pe primul plan al interesului lumii științifice occidentale și își găsesc cu mare dificultate sponsori dispuși să le asigure finanțarea. Drept urmare, mulți din istoricii interesați de problemele trecutului românesc ce activează în străinătate sînt nevoiți să se reprofileze spre alte domenii de studii, cu audiență sporită. Nu a fost cazul lui Adolf Armbruster — în prezent angajat la *Landmannschaft der Buchenlanddeutschen* din Augsburg —, care cu noua sa lucrare, ce face obiectul acestor rînduri, oferă cea mai elocventă dovadă de obstinație pentru domeniul ce i-a absorbit energia și pasiunea de peste un sfert de veac.

Elaborarea lucrării a fost mijlocită de sprijinul financiar primit de la Deutsche Forschungsgemeinschaft, în timp ce tipărirea s-a putut realiza grație subvențiilor puse la dispoziție de renumita mezzosoprană Viorica Cortez, într-o serie care formează un supliment la „Siebenbürgische Archiv”, editat sub patronajul așa-numitului Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, coordonat de prof. dr. Paul Philippi.

Der Donau-Karpatenraum... este cel de-al treilea volum de imagologie istoriografică a lui A. Armbruster. În primele două — *Romanitatea românilor* și *Dacoromano-Saxonica* — avusese în vedere, pe de o parte, perspectiva străină și apoi numai cea săsească asupra istoriei și civilizației românești, iar, pe de altă parte, imaginea istoriei și civilizației săsești oglindită în cronicile românești din evul mediu și de la începutul epocii moderne. În ultima sa lucrare autorul a fost preocupat de proiecția societății românești în izvoarele centrale și vesteuropene din secolele X–XVI. De altfel, pentru prima parte a acestui interval spațiul carpto-dunărean nu dispune de izvoare scrise interne, așa încît pentru reconstituirea trecutului său se poate apela, exceptînd vestigiile arheologice, numai la sursele narrative, beletristice, diplomatice și cartografice externe, dintre care acelea occidentale sînt de cea mai mare importanță.

Recurgînd la imagologie pentru recompunerea realităților medievale, autorul se arată receptiv la un curent ce s-a bucurat de audiență destul de largă în istoriografia mondială, cu precădere în ultimele două decenii, ceea ce și explică

de ce una din secțiunile celui de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istoricе de la Stuttgart din 1985 și-a propus dezbaterea problemelor legate de așa-numita „imagine a celuiilalt”.

Lucrarea a fost structurată în cinci mari capitole pe baza criteriilor de ordin cronologic. Respectivеle capitole sînt precedate de o succintă introducere și succedate de concluzii, lista prescurtărilor, bibliografie (izvoare și literatura secundară), o anexă conținînd un mic fragment din *Österreichische Reichchronik* a lui Ottokar de Stiria și de indicele numerelor proprii, acesta din urmă nenominalizat în cuprins. Remarcăm că nu numai în titlu ci pe parcursul întregului volum s-a operat cu noțiunea de „spațiu carpto-dunărean” (*der Donau-Karpatenraum*) și nu cu cea de „bazin carpatic” (*das Karpatenbecken*), destul de proliferată în literatura de specialitate germană și maghiară, care nu are acoperire temeinică în realitățile geografice și reflectă anumite concepții geopolitice, în tentativa de a se acredita ideea că hotarele regatului ungar medieval și cel din cadrul monarhiei austro-ungare ar corespunde unei unități de relief.

În cel dintîi capitol, privitor la spațiul carpto-dunărean în izvoarele anterioare secolului al X-lea, se depășește cadrul cronologic fixat de titlul cărții. Această parte se referă în special la terminologia politico-geografică a regiunilor de la nordul Dunării de Jos, problemă a căreia Adolf Armbruster i-a dedicat cu mai mulți ani în urmă un documentat studiu special (*Evoluția sensului denumirii de „Dacia”. Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică*, în *Studii. Revistă de istorie*, 22, 1969, 3, p. 423–444), de unde sînt preluate nu numai principalele concluzii ci și numeroase pasaje, completate pe alocuri cu diverse comentarii, care nuanțează anumite interpretări. Neverificînd informația lui Marin Popescu-Spîneni (*România în cartografia pînă la 1600*, I, București, 1938, p. 66), potrivit căreia harta zugrăvită pe un perete al catedralei de la Hereford de la sfîrșitul secolului al XIII-lea ar conține notația *Dacia — hec 7 oppidum*, autorul face aprecierea că această reprezentare cartografică ar oferi cea dintîi identificare explicită a Daciei cu Transilvania. Concluzia nu poate fi acceptată pentru că în realitate harta din biserica engleză are un cu totul alt text: *Dacia. Hec et Rusia* (cf. W. L. Bevan și H. W. Phillott, *Medieval Geography. An Essay in illustration of the Hereford Mappa Mundi*, London—Hereford, 1873 (reimprimat Amsterdam, 1969), p. 137; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, IV, *Die Herefordkarte*, Stuttgart, 1896, p. 16).

Unul din capitolele cele mai interesante ale volumului, îndeosebi datorită punerii în valoare a numeroase izvoare nesemnalt anterior pentru evul mediu carpto-dunărean, este cel de-al doilea, dedicat perioadei circumscrie între momentul genezei poporului român și acela al formării sta-

telor de sine stătătoare. Procesul de formare al poporului român s-ar fi extins după autor pe parcursul unei perioade îndelungate, începând cu romanizarea Daciei în secolul al II-lea și încheindu-se în secolul al X-lea, când apar primele atestări ale românilor în izvoarele scrise. O primă etapă a acestui proces s-ar fi consumat până în secolul al VII-lea, când sinteza geto-daco-romană ar fi dat naștere populației protoromâne, în timp ce a doua etapă ar fi avut drept notă dominantă suprapunerea unei mase slave peste fondul romanic de pe ambele maluri ale Dunării, determinând procese de asimilare în sens diferit pe o parte și pe alta a marelui fluviu. În continuare se întreprinde un larg și doct excurs în domeniul terminologiei sub care populația neolatină de pe malul stîng al Dunării Inferioare și din Peninsula Balcanică este pentru prima dată amintită în izvoarele central-și vesteuropene, considerații mai ample fiind prilejuate de *Legenda Sf. Gerard*, cronica Notarului anonim al regelui Bela, *Nibelungenlied*, *Wellechronik* a lui Rudolf von Ems și *Österreichische Reimchronik* a lui Ottokar de Stiria, acestea din urmă fiindu-i dedicat anterior un pertinent studiu: *Românii în cronica lui Ottokar de Stiria: o nouă interpretare*, în *Studii. Revista de istorie*, 25, 1972, 3, p. 463–483. Texte precum *Viața Sf. Elisabeth* de Dietrich Thüringianul, *Carol cel Mare* de Stricker, *Wigamur*, *Biblia rimată Thüringiană* și alte poeme germane, semnate de Armbruster pentru prima dată pentru istoria spațiului carpato-dunărean, relevă faptul că Transilvania — îndeosebi datorită coloniștilor sași — începuse să intre constant în perimetrul interesului Occidentului. Pe lângă aceste izvoare s-ar mai putea menționa și informația cuprinsă într-un mic poem al lui Tannhäuser — poetul a cărui notorietate este datorată celebrei opere omonime a lui Richard Wagner —, în care sînt menționați cumani (*Valwen*) (cf. J. Sieberl, *Der Dichter Tannhäuser. Leben-Gedichte-Sage*, Halle/Saale, 1934, p. 82), coloniștii de suveranii arpadieni în mai multe regiuni ale regatului ungar. În ceea ce privește cuprinzătorul ciclu de creații literare ce înserează legendele țesute în jurul faptelor lui Attila, din care autorul a discutat numai pe cele elaborate în evul mediu în spațiul germanic (*Nibelungenlied*, *Die Klage*, *Biterolf und Dietleib*, Heinrich von Mügeln) și cel maghiar (Simon de Keza), ar fi fost desigur util să fi fost evocate și acelea redactate în mediul italo-francez, al cărui arhetip datează probabil din secolul al XIII-lea. Respectivul arhetip s-a pierdut, păstrîndu-se în schimb diferite variante ulterioare, în care Attila, prezentat drept rege al Ungariei, este anturat de o armată alcătuită din cumani, români, unguri, bulgari etc. Între aceste variante menționăm un manuscris francez inserat într-un codex de la Biblioteca Marciana din secolul al XIV-lea, alte două latine de la Biblioteca Ambrosiana din Milano și Biblioteca municipală din Verona din secolul al XV-lea și, respectiv, al XVI-lea, la care se adaugă marele

poem cavaleresc *La guerra d'Attila*, scris în franco-venetă de bolognezul Nicolò da Casola puțin după mijlocul secolului al XIV-lea. Ideea anacronică privind contemporaneitatea vlahilor cu imperiul hunic al lui Attila și dăinuirea lor în Pannonia pînă la venirea ungarilor se regăsește ulterior și la cărturari ai epocii renascentiste tirzii, precum Anton Veranesies și Frideric Menius, care au preluat-o din vechile tradiții medievale (Cf. V. Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, în *Archiv*, XIII, 1990, p. 122–123).

Cel de-al treilea capitol al lucrării se referă la perioada cuprinsă între momentul întemeierii Țării Românești și Moldovei și mijlocul secolului al XV-lea. Pentru început este dezbătută terminologia teritoriilor românești în perioada constituirii formelor superioare de organizare politică, utilizîndu-se un vast material informativ — narativ și diplomatic —, o parte din acesta fiind luat pentru prima dată în discuție pentru problema tratată. De la actele cancelariei papale și a regalității angevine pînă la textele lui Peter von Dusburg, Nikolaus von Jaroschin, Peter von Retz, Johann Schillberger, Ioan de Sultanyeli, Ulrich von Richenthal, Ghillebert de Lannoy, Walerand de Wavrin etc., autorului nu-i scapă nici un izvor major pentru problematica urmării.

Același lucru se poate spune și despre următoarele două capitole, cel de-al patrulea, despre imaginea romanității la umaniștii italieni, și cel de-al cincilea asupra izvoarelor din secolul al XVI-lea. În cel dintîi sînt consemnate, între altele, cele mai vechi referiri la originea romanică a poporului român, prezente la Poggio Bracciolini, Flavio Biondo, Enea Silvio Piccolomini etc., precum și diverse date asupra domniei lui Dracula, amestec deconcertant de fapte reale și fabulație bolnăvicioasă. O analiză detaliată este afectată eronicii lui Antonio Bonfini. Informația din secolul al XVI-lea asupra spațiului românesc, tema ultimului capitol, este în mod firesc mult mai bogată și diversă ca cea din perioadele anterioare, astfel că autorul nu și-a mai putut permite să le prezinte amănunțit, cu toate că aceasta nu ar fi fost lipsită de interes, prin faptul că unele serii — precum cele semnate de Paulus Leypolt, Petrus Nivemontium Albinus sau Martin Fumée — au rămas pînă în prezent insuficient relevante, fiind imprimate în incunabule ajunse veritabile rarități bibliografice.

Punînd punct prezentării noii sinteze a lui Adolf Armbruster — o evidentă reușită, circumscrisă pe linia lucrărilor sale anterioare cele mai valoroase —, ținem să remarcăm drept elemente definitorii pentru aceasta colecțiilor volum informativ, interpretările subtile și stilul ales. Tipărirea unei ediții în limba română a lucrării ar fi de reală utilitate.

VICTOR SPINEI

SESIUNEA INTERNAȚIONALĂ DE LA BERLIN DIN DECEMBRIE 1990, OCĂZIONATĂ DE ÎMPLINIREA A 100 DE ANI DE LA MOARȚEA LUI HEINRICH SCHLIEMANN

În perioada 3-6 decembrie 1990 a avut loc la Berlin Sesiunea internațională cu tema *Heinrich Schliemann - bazele și rezultatele arheologiei moderne*, manifestare științifică prilejuită de împlinirea a 100 de ani de la moartea acestui precursor al arheologiei moderne. Sesiunea aceasta a fost organizată inițial în 1989 de Institutul central pentru istorie veche și arheologie al Academiei de Științe din Berlin de către un comitet în frunte cu prof. dr. Joachim Herrmann, fost membru al Prezidiului Academiei de Științe din RDG și director al Institutului central de istorie veche și arheologie, și apoi secretar al Academiei de Științe din Berlin, clasa literatură, limbă și științele istoriei și culturii.

La sesiunea au participat circa 200 invitați, dintre care 140 din Germania și 60 de peste hotare, respectiv din Anglia, Austria, Bulgaria, Cehoslovacia, Grecia, Polonia, România, Statele Unite ale Americii, Ungaria și alte țări. La acestea se adaugă și una din descendentele familiei lui H. Schliemann, pe linia rusă, respectiv dr. rer. nat. Galina Andrusovová-Vlčeková de la Bezinok din Slovacia. Din partea țării noastre am fost singurul participant, care am putut fi prezent, datorită acordului conducerii Secției de istorie a Academiei Române și sprijinului binevoitor din partea serviciului relațiilor externe al acestei instituții, atât în ceea ce privește formele pentru pașaport, cât și a suportării cheltuielilor de deplasare cu trenul la Berlin.

Sedințele plenary din ziua de 3 decembrie și din după-amiaza zilei de 5 decembrie au avut loc în Sala plenului Academiei, iar cele din secțiile I și II în Sala plenului (I) și într-o sală alăturată (II). În ședința plenară de deschidere au luat cuvântul profesorii Joachim Herrmann (Berlin) și Georgios Korres (Atena), ultimul propunând ca Universitatea din Rostock să poarte numele lui H. Schliemann. În continuare, în ședințele plenary din 3 și 5 decembrie și pe secții, din 4 și 5 decembrie, comunicările s-au grupat în jurul următoarelor două probleme: 1. Viața și opera lui H. Schliemann și 2. Rezultatele obținute de H. Schliemann și stadiul actual al cercetărilor arheologice.

În ceea ce privește viața și opera lui H. Schliemann, pe baza documentării din ultimele două decenii în arhive și a cercetărilor individuale s-au scos în evidență unele reflecții și contradicții, socotindu-se că este încă mult de făcut în această direcție. În acest context, altitudinea specialiștilor față de activitatea sa științifică este astăzi mai rezervată dar critică (Justus Cobet, Essen; David A. Traill, Davis; Brigitte Hamsperger, Tübingen; Reinhard Witte, Wolfgang Schindler și Joachim Herrmann, Berlin, ș.a.). Totodată, s-a evidențiat necesitatea cercetării psico-analitice a autobiografiei sale, punându-se în discuție autoînscenările, prin care urmărea schimbarea evenimentelor trăite pentru a se căpăta un alt aspect despre sine (Stefan Goldmann, Berlin). Cu toate criticile aduse, marile sale succese prin descoperirile deosebite de la Troia și Micene îl situează ca deschizător de drumuri în domeniul arheologiei preistorice (Ludwika Press, Varșovia; Joachim Herrmann, Berlin). La aceasta a contribuit deosebit colaborarea sa cu Rudolf Virchow și W. Dörpeld, la Troia, prin care s-a deschis o nouă epocă în istoria cercetărilor arheologice. Semnificativ și nou pare constatarea potrivit căreia H. Schliemann a folosit pentru investigațiile sale de la Troia lucrarea lui P. W. Forchhammer din Kiel, apărută cu 30 ani înainte și conținând date detaliate arheologice, geomorfologice și climatice pentru Grecia și Anatolia (Andreas Müller-Karpi, Kiel).

De asemenea, au prezentat interes și comunicările relative la proiectele de săpături ale lui H. Schliemann în Creta (Sinclair Hood, Oxford) și Transeucazia (Annegret Plont-

ke-Lüning, Jena) precum și informațiile din jurnalele sale de călătorie în Grecia și Crimeea (Edmund F. Bloedow, Ottawa) și mai ales din America (William M. Calder III, Urbana/Champaign), ca și din bogata sa corespondență, publicată în parte de Brockhaus (Wilfried Bölke, Ankershagen).

În alte comunicări s-au evidențiat aspecte noi privind legăturile lui H. Schliemann cu Rudolf Virchow (Christian Andree, Kiel), C. Schuchhardt (Heinz Grünert, Berlin), Karl May (Bernard Rink, Berlin) și W. Gladstone (John Vaio, Chicago), rolul lui H. Schliemann de model și stimulator pentru Otto Häuser (Rudolf Drössler, Zeitz), precum și interesul pentru H. Schliemann în Rusia (Alexander Gavrillov, Sankt Petersburg; Joachim May, Greifswald).

Totodată, paralele cu evidențierea succesorilor sale s-a pus problema dacă n-a fost un mincinos patologic atât în scrierile sale autobiografice, cât și în arheologie, reexaminându-se cu acest prilej unele din cauzele suspiciunilor asupra lui H. Schliemann, datorate evoluției sale psihologice (Donald F. Easton, London).

În fine, tot în legătură cu prima problemă s-a dezbătut și soarta tragică a colecției lui H. Schliemann donată de către el în 1880 poporului german, din care multe lucruri au dispărut, inclusiv tezaurul lui Priam (Klaus Goldmann și Marion Bertram, Berlin).

În ceea ce privește cea de a doua problemă, un loc aparte, cum este și firesc, l-au ocupat cercetările de la Troia, prezentând un deosebit interes reluarea săpăturilor în zonă (din 1981) și la Troia (din 1988) sub conducerea prof. Manfred Korfmann din Tübingen, în colaborare cu specialiști germani, americani, englezi, turci și de alte naționalități. La Troia s-au efectuat până în prezent trei noi campanii de săpături (1988-1990) și urmează încă alte 10 până la 15, folosindu-se specialiști în pre- și protoistorie, arheologie clasică, numismatică, arhitectură, geologie și geomorfologie, geografie și geofizică, dendrocronologie și informatică, precum și în domeniul chimiei, fizicii, antropologiei, paleozoologiei, paleobotanicii, meteorologiei, sedimentologiei și în alte discipline (Dieter Hertel, Köln). Tot în legătură cu Troia, s-au scos în evidență dovezile cu privire la prelucrarea metalelor din descoperirile lui H. Schliemann (Martin Albrecht, Berlin), problema surselor de cupru și cositor și a centrelor metalurgice în epoca bronzului din Anatolia (James D. Muhly, Philadelphia și Ernst Pernicka, Heidelberg), precum și poziția cronologică a marelui tezaur „A” de la Troia, datat de majoritatea cercetătorilor în Troia II, fără ca să se poată stabili exact depunerea din această așezare în care s-a găsit (J. Makkay, Budapest). În afară de acestea, un interes aparte l-au prezentat comunicările relative la Troia și epoca timpurie a bronzului din Thracia, respectiv Ezero-Karanovo VII (Henrieta Todorova, Sofia), precum și privitor la Troia VII b₂ și sud-estul Europei (Bernhard Hänsel, Berlin). În ceea ce privește aceasta din urmă, din discuțiile la care am intervenit a rezultat că mai recent a fost identificată ceramică hallstattiană timpurie din sud-estul Europei și la Gordion, în centrul Anatoliei.

O altă problemă discutată a fost aceea a istoricității războiului troian, care din punct de vedere cronologic depinde de datarea sfârșitului așezărilor Troia VI h (sec. XIII î.e.n.) sau Troia VII a (sec. XII î.e.n.). Pe baza analizei critice a izvoarelor se consideră că miezul istoric al lășezării războiului troian constă din luptele din faza timpurie de colonizare colică a grecilor în zona Troia. Din punct de vedere arheologic sfârșitul Troia VI h și Troia VII a nu pot fi puse în legătură cu o campanie militară, întrucât Troia VII a a fost cucerită prin incursiuni din Balcani, iar distrugerea Troiei VII b₂ se

itoarește grecilor colici, evenimente, care, alături de luptele naute, constituie miezul istoric al legendei războiului troian (Dieter Hertel, Köln)

În ceea ce privește Grecia, s-a arătat că intențiile lui H. Schliemann de a face cercetări în Creta și Messenia în scopul descoperirii urmelor legendarului Nestor, s-au realizat prin săpăturile din Messenia ale profesorului Spyridon Marinatos, efectuate între 1952 și 1967, cu care prilej s-au obținut noi date în domeniul geografiei homerice relativ la regatul lui Nestor (Georgios Korrés, Atena). O altă problemă dezbătută a fost aceea a legăturilor autohtonilor din sud-estul Europei cu civilizația miceniană, reflectată în domeniul culturii materiale și vieții spirituale (Maria Novotna, Bratislava; Bohuslav Chropovsky, Nitra).

Alte comunicări s-au referit la unele descoperiri arheologice importante din sud-estul și centrul Europei, cu care prilej s-au abordat diferite probleme majore, în lumina cercetărilor actuale, din eneolitic și până în a doua epocă a erului inclusiv. Astfel, în ceea ce privește eneoliticul, s-au reliefat elementele de cultură materială și din domeniul vieții spirituale, prin care se atestă legăturile culturii Cucuteni cu sud-estul Europei (M. Petrescu-Dimbovița, Iași). Relativ la perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului din Peninsula Balcanică și vestul Anatoliei, s-a scos în evidență un nou complex la sud de Balcani (Malic III A), corespunzător cu orizonturile Rachmani din Thesalia și Kum Tepe I-B din nord-vestul Anatoliei (Henrieta Todorova, Sofia). Epoca bronzului a fost dezbătută în lumina săpăturilor din jezarea întărită de tip *tell* de la Včelince din Slovacia, cu analogii în România, Ungaria și Iugoslavia (Vaclav Furmáček și Klara Marková, Nitra), precum și în legătură cu interetarea dată problemei indoeuropenizării grecilor deosebită de aceea a lui M. Gimbutas, bazată pe invazia purtătorilor culturii curganilor (Alexander Häusler, Berlin). În ceea ce privește cea de a doua epocă a fierului, au prezentat interes un mormint din Tracia din sec. al IV-lea î.e.n., considerat a un exemplu de cultură traco-elină (Margarita Tačeva, Sofia) și problema mormintelor traco-„jefuite”, care reflectă un aspect necunoscut al riturilor funerare din Thracia, conținând din desmembrarea corpului și o tratare specială a oaseilor, inclusiv reînchimbarea lor (Diana Gergova, Sofia).

În fine, o ultimă grupă de comunicări din această sesiune referă la caracterul interdisciplinar al cercetărilor în domeniul arheologiei, avut în vedere și de H. Schliemann, prin colaborarea sa cu specialiști din diverse domenii. În această privință, au reținut atenția teme ca importanța pentru datarea contextului arheologic de la Knossos și din alte locuri, în care s-au descoperit textele scrierii liniare B (Imre Tegyei, Izbica); încercările de reconstituire lingvistică de la Troia din mileniul al II-lea î.e.n., respectiv limbile luwică, hitită, protofrigiană și greacă (Iris von Bredow, Sofia); problematica aspectelor religioase pentru semnificația descoperirilor arheologice (Günther Kehnscherper, Greifswald); scrierea, pe baza metodei matematico-statistică a ceramicii în așezările Troia I, II și III (Berhard Wening, Tübingen), precum și principiile de bază ale arheometriei, cu exemplificări de analiză pentru scrierea grupelor și complexelor (Sven Roscher, Halle).

În încheierea Sesiunii, prof. dr. Horst Klinkmann, medic chirurg de renume mondială în probleme de chirurgie estetică și actualmente președinte al Academiei de Științe din Berlin, a înmănat medalia comemorativă H. Schliemann, precum și volumul apărut recent *Die Korrespondenz zwischen Heinrich Schliemann und Rudolf Virchow* (sub redacția lui Joachim Herrmann și Evelin Maass), unor specialiști, care au remarcat prin activitatea de cercetare, publicistică și de organizare a unor manifestări științifice și culturale în legătură cu viața și opera lui H. Schliemann (E. Akurgal, Ankara, care nu a putut participa; M. M. Calder III, Urbana-Champaign; Georgios Korrés, Atena; W. Bölke, Ankershagen și

încă alte câteva personalități). În seara aceleiași zile a avut loc în clădirea Academiei o recepție oferită de președintele H. Klinkmann și secretarul Joachim Herrmann, prilej de o mai bună cunoaștere și apropiere între participanții la această prestigioasă manifestare științifică internațională.

În ultima zi a Sesiunii, 6 decembrie, a fost organizată o excursie cu autocarul la Mecklenburg, Fürstenberg, Neustrelitz și Ankershagen, localități legate strâns de anumite etape din viața lui H. Schliemann. Cu acest prilej la Fürstenberg, unde o școală și o stradă îi poartă numele, s-a vizitat casa lui Ludwig Holtz și apoi a lui Theodor Hückstadt în care a funcționat ca băiat de prăvălie (1836—1841) și s-a sădit un pom în parcul orașului, lângă o placă de marmură cu inscripția „H. Schliemann, 1836—1890”. La Neustrelitz s-a vizitat școala, denumită astăzi H. Schliemann, unde a învățat el (1833—1836), dezvoltându-se, în cadrul unei adunări solene a elevilor și profesorilor, o placă comemorativă, după care au urmat în continuare vizitarea expoziției din școală relativ la viața și opera lui H. Schliemann și apoi o recepție, oferită de conducerea școlii. În fine, la Ankershagen, o mică localitate sătească, în care H. Schliemann și-a petrecut opt ani din copilăria sa (1823—1831), s-au vizitat muzeul H. Schliemann, condus de dr. W. Bölke, primar onorific al localității. Muzeul instalat aici în 1986 și lărgit în 1990, în casa părintească, fostă parohie din localitate, al căruia pastor a fost tatăl său, conține fotografii, copii după documente, cărți și circa 40 de obiecte originale (ceramică și bronzuri de la Troia). Întrucât acest muzeu îndeplinește și o funcție de cercetare, s-a prevăzut să funcționeze în viitor nu numai ca muzeu, ci și ca centru de cercetare, constituindu-se aici o arhivă centrală cu privire la H. Schliemann. Un alt obiectiv important vizitat în această localitate a fost biserica în curs de restaurare, din secolul al XIII-lea (perioada de trecere de la stilul romanic la cel gotic), una din cele mai vechi din Mecklenburg, în incinta căreia se află mormintul cu cruce de fier al mamei sale, Luise Schliemann, decedată la 38 ani. În general, se admite că mediul ambiant favorabil legendelor, cu morminte tumulare din epoca bronzului în zonă, povestirile tatălui său despre războiul troian și lecturile sale din istoria universală pentru copii a lui Georg Ludwig și din alte cărți, i-au trezit interesul pentru Troia încă de la această vîrstă fragedă. În ceea ce privește însă ideea visului copilăriei sale de a săpa la Troia, susținută de cei mai mulți din biografia sa (Heinrich Alexander Stoll, Ernst Meyer s.a.), a fost pusă la îndoială în ultimele două decenii (W. Calder III, J. Herrmann, W. Schindler, D. A. Trail s.a.), cum a arătat recent W. Bölke, întrucât, pe baza cercetării unor noi izvoare (scrisori, jurnale din biblioteca Gennadios din Atena), a rezultat că în această privință H. Schliemann și-a creat ulterior o legendă.

În încheiere, considerăm că atât sesiunea științifică, cât și vizitarea unor locuri în legătură directă cu H. Schliemann, prilejuită de împlinirea centenarului morții acestui precursor al arheologiei moderne, au fost deosebit de utile, pentru precizarea unor teze discutate în ultima vreme în literatura de specialitate, în legătură cu viața și opera acestei mari personalități a științei arheologice mondiale. În această privință, învitate la sesiune a unor specialiști cu păreri în parte deosebite a contribuit, fără îndoială, la discutarea unor probleme; care în stadiul actual al cercetărilor, pe baze de noi date, se impuneau a fi clarificate. Ceea ce s-a făcut în această direcție la recenta sesiune de la Berlin se impune a se continua, prin publicarea de noi materiale, un rol important revenindu-i în această privință muzeului și centrului de cercetare „H. Schliemann” de la Ankershagen.

În acest context se înscrie și apariția recentă a volumului cu comunicările acestei Sesiuni de sub redacția lui J. Herrmann (*Heinrich Schliemann. Grundlagen und Ergebnisse moderner Archäologie. 100 Jahrenach Schliemanns Tod*, Berlin, 1992).

MIRCEA PETRESCU-DIMBOVIȚA

STAGIU DE DOCUMENTARE ÎN GERMANIA (21 10 1990—16 01 1991)

Grație bursei oferite de fundația Deutscher Akademischer Austauschdienst cu sediul la Bonn, în urma referatului de susținere avansat de prof. dr. Harald Zimmermann de la Universitatea din Tübingen, am putut beneficia de un stagiu de documentare științifică de circa trei luni în Germania în ultimele luni ale lui 1990 și în prima parte a anului următor. Scopul principal al acestui stagiu a fost documentarea în legătură cu o lucrare mai amplă asupra invaziei și dominației mongole în spațiul carpato-dunărean în secolele XIII—XIV, implicând cunoașterea întregului spectru al tabloului etno-demografic, economic-social, politic, cultural și religios de la nordul Dunării Inferioare, precum și a principalelor date privind contactele românilor cu mongolii, invaziile triburilor mongole în estul, sud-estul și centrul Europei, exercitarea dominației Hoardei de Aur în zona gurilor Dunării, dezvoltarea meșteșugurilor, comerțului și a vieții urbane în arealul administrat nemijlocit de autoritățile mongole etc. Totodată, am urmărit numeroase alte probleme referitoare la istoria teritoriilor carpato-dunărene în evul mediu și la raporturile acestora cu regiunile central-europene, reflectate atât în izvoarele scrise, cât și în acelea arheologice. În acest scop, munca de documentare s-a desfășurat în mai multe institute, biblioteci și muzee, unde am avut contacte profitabile cu numeroși specialiști din domeniul istoric, arheologic și filologic.

Timpul de lucru petrecut în Germania a fost împărțit în trei părți aproximativ egale între Freiburg i. Br., Tübingen și München, în fiecare din aceste renumite centre culturale rămânând circa o lună de zile. Menționez în continuare instituțiile unde m-am desfășurat activitatea și specialiștii cu care am intrat în contact, abordând aspecte conexe preocupărilor mele mai vechi sau mai noi:

FREIBURG I. BR.: Institut für Ur- und Frühgeschichte (prof. dr. Heiko Steuer, prof. dr. Christian Strahl, dr. Wolfgang Pape), Historisches Seminar (prof. dr. Gottfried Schramm), Romanisches Seminar (prof. dr. Paul Miron, dr. Elsa Lüder), Institut für Christliche Archäologie und Kunstgeschichte (prof. dr. Otto Feld), StadtDenkmalamt (dr. Matthias Untermann), Rumänische Bibliothek, Universitätsbibliothek.

TÜBINGEN: Historisches Seminar (prof. dr. Harald Zimmermann, dr. Konrad Gündisch), Romanisches Seminar (prof. dr. Eugen Coșeriu), Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (dr. Horst Fassel), Archäologisches Institut, Universitätsbibliothek.

MÜNCHEN: Monumenta Germaniae Historica (prof. dr. Horst Fuhrmann, dr. Norbert Martin), Prähistorische Staatssammlung (dr. Hermann Dannheimer, prof. dr. Hans-Jörg Kellner, prof. dr. Christian Pescheck), Institut für Vor- und Frühgeschichte (prof. dr. Volker Bierbrauer), Süd-Ost Institut (prof. dr. Karl Nehring, dr. Krista Zach, dr. Anneli Ute Habanyi), Institut für Geschichte (prof. dr. Edgar Hösch), Ungarisches Institut (prof. dr. Horst Glassl), Hochschule für Politik (prof. dr. Dionisie Ghermanu), Bayerische Staatsbibliothek, Bayerisches Nationalmuseum.

De asemenea, am întreprins scurte călătorii în Bebenhauses, Augsburg și Regensburg, pentru a vizita diferite muzee, biserici și monumente medievale. Prezența la Augsburg a fost folosită și pentru a mă edifica în legătură cu activitatea a două instituții cu profil tangent, înființate de numai câțiva ani: Bukovina-Institut și Landmannschaft der Buchenlanddeutschen, coordonate de dr. Ortrud Kotzian și, respectiv, de dr. Adolf Armbruster.

Este de prisos să stăruim asupra marelui profit profesional dobândit în decursul stagiului de documentare în centre de anvergură Freiburgului, Tübingenului și Münchenului și să relev cât de revigorator se dovedește accesul la o ambianță culturală elevată. Dar dincolo de bilanțurile din compartimentele strict de domenii investigate, recenta călătorie de studii a fost de natură să-mi reînnoască credința că cercetarea cu reverberație nu se poate desfășura fără contacte statornice și diverse cu lumea savantă cu performanțe validate, fără accesarea spre interdisciplinaritate, fără dotări cu instrumental indispensabil preocupărilor cărturărești, inclusiv cu aparatură tehnică modernă, fără asigurarea unui climat decent de muncă și de trai celor ce trudesc cu rivină și pasiune în sfera științei.

VICTOR SPINEI

DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN GERMANIA

Studierea economiei monetare, care poate contribui în mare măsură la o mai bună înțelegere a civilizației antice, constituie de mai multă vreme una din preocupările mele principale. În această direcție, în cursul cercetării am constat adesea sărăcia informațiilor bibliografice de care dispuneam, ca și, uneori, limitele metodelor folosite. De aceea, am primit cu multă satisfacție și încredere acordarea unei noi burse pentru documentare în Germania, mulțumită lui Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD). Acest stagiu (20 octombrie 1990 — 15 ianuarie 1991) s-a desfășurat iarăși cea mai mare parte a timpului la Institut für Alte Geschichte al Universității din Saarbrücken, unde întotdeauna am întâlnit o atmosferă caldă și plină de atenție. De altfel, chiar invitația o datoram dlui prof. dr. Peter Robert Franke, directorul acestui major centru de cercetare. Aici, sub conducerea sa, de-a lungul anilor, s-a alcătuit o puternică echipă de specialiști în domeniul istoric antice și, mai cu seamă, a numismaticii (alături de câțiva tineri, amintim) pe dnii prof. dr. K. Girardet, dr. H. Freis și dr. W. Leschhorn), s-a încheat o bogată bibliotecă, s-a adunat o frumoasă colecție de mlaje și s-a inițiat folosirea unor interesante programe de computer. Așa se explică de ce și alți cercetători români (ca dl. dr. Gh. Poenaru Bordea sau dna dr. Doina Benea) au efectuat în acest institut diverse stagii de documentare, profitând din plin de excelențele condiții de studiu existente aici. De altfel, la aceeași universitate, cum ar fi la Institut für Vor- und Frühgeschichte und Vorderasiatische Archäologie, vin de peste un sfert de veac mulți arheologi români.

Însă, la Saarbrücken, o interesantă activitate are loc și la muzeul landului Saar. Despre aceasta și, mai ales, despre colaborarea tripartită (germano-franco-luxemburgheză) din zona de graniță, printre care și șantiere arheologice comune, mi-au vorbit pe larg și mai vechiul meu prieten, dl. dr. Andrei Miron, ca și tinăra numismată, dna Auguste Schäffer.

Aceleași condiții propice de lucru le-am întâlnit și în ultima parte a documentării, cea de la Bonn, unde regretatul profesor Klaus Kilian și dna dr. Sabine Werner m-au primit și găzduit cu multă înțelegere la KAVA (Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie). Tot în Bonn, mai cu seamă în biblioteca și la colecția numismatică a muzeului (Rheinisches Landesmuseum) am reușit să-mi completez o serie de informații lacunare; aici, de asemenea, de un real folos mi-au fost și discuțiile purtate cu dl. dr. Volker Zedelius, care are multe preocupări științifice asemănătoare cu ale mele.

Nu voi mai stăruim asupra altor aspecte care mi-au reținut atenția, atât din domeniul cercetării, cât și de pe alte planuri. Voi mai aminti doar pasager, în încheiere, și vizitele întreprinse la Trier, Köln și Nürnberg, la muzee sau universități. Peste tot, primiri prietenoase, organizare și condiții de muncă dintre cele mai moderne și favorabile. La sfârșit, trebuie să-mi mărturisesc speranța că de asemenea facilități vor putea beneficia tot mai mulți dintre specialiștii noștri, însoțindu-se cu ei, ceea ce ar aduce numai avantaje atât cercetării în general, cât și în planul realizărilor individuale.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

AL XVIII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE (MOSCOVA, 1991)

Cel de-al XVIII-lea Congres internațional de studii bizantine, găzduit în Moscova între 8 și 15 august 1991, a beneficiat de un program științific bogat și divers, căruia specialiștii de prestigiu din întreaga lume i-au conferit elevație și atractivitate. Potrivit uzajului reuniunilor de anvergură ale lumii savante, programul a cuprins sesiuni plenare, mese rotunde, colocvii și dezbateri pe secții. În cadrul sesiunilor plenare comitatul ale bizantinologiei din tot mapamondul au susținut referate instructive, dar plătind uneori în generalități, grupe de opt teme: Bizantina, Metabizantina și Rusia, Macro și microstructurile din societatea bizantină. Legăturile politice și culturale ale Bizanțului cu țările caucaziene, Bizanțul și țările din regiunea Mării Negre, Istoria studiilor bizantine, Instrumenta studiorum, Factorii sociali și politici în dezvoltarea artei bizantine și Literatura laică și ecleziastică din Bizanț. Primele șase teme, la care s-au adăugat cele privind Bizanțul și statele slave. Bizanțul și lumea musulmană, Numismatica și epigrafia, Paleografia și codicologia, Papirologia și studiile copte, Istoria dreptului, Geografia istorică, Istoria artei, Limba și literatura, Filozofia și teologia, Istoria bisericii, Diplomata, Știința și educația, Arheologia și Istoria muzicii, au format obiectul comunicărilor speciale pe secții. Paralel s-au prezentat comunicări în cadrul meselor rotunde, circumserise următoarelor 15 mari probleme: Nivelul scrierii în Imperiul bizantin, Bizanțul și slavii; instalarea și orașul balcanic, Colonatul și Parokia (continuitate și discontinuitate), Legislația imperială și dinastia macedoneană, Orașul și satul în Bizanț, Particularitățile structurii statelor bizantine, „Antichitatea” printre bizantini: recunoscută și nerecunoscută, Războiul și pacea în viziunea bizantinilor, Modul de viață și de gândire a bizantinilor, Mișcarea ideilor: traducerea și circulația cărților în Bizanț, Statutul social al militarului, Thesaurus et lexica linguae Graecae medievalis, Birocrația bizantină, Probleme de istorie economică a Bizanțului și Palestina în Bizanțul timpuriu.

Potrivit unei statistici furnizate de organizatori în ultimele zile ale Congresului, susceptibilă de eventuale mici remanieri, la această prestigioasă manifestare științifică au participat 950 de specialiști, dintre care 415 din URSS și 535 din alte țări, delegații masive prezentând SUA, Germania, Marea Britanie, Franța, Grecia, Italia, Bulgaria și Iugoslavia. Cea trimisă de Academia Română, de numai patru persoane — Tudor Teotoc de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, Teresa Sinigalia și Constanța Costea de la Institutul de Istoria Artei din București și Victor Spinei de la Institutul de Arheologie din Iași — a fost una din cele mai mici; reflectând avaturile pe care le traversează bizantinologia românească în ultimii ani. Alți cîțiva cercetători din România, anunțați în programul congresului, nu au putut din păcate face deplasarea la Moscova din diferite motive. În schimb, au participat trei tineri specialiști de la Chișinău: Elena Aramă, Andrei Galben și Emil Dragnev, precum și fostul cercetător bucureștean Vladimir Iliescu, în prezent profesor în Germania.

Lucrările congresului s-au desfășurat în amfiteatrele și sălile grandioasei Universități „M. V. Lomonosov”, fala arhitecturii epocii staliniste. Sedința de deschidere, programată, ca și sesiunile plenare, în principala sală de festivități din local, dominată de bustul supradimensionat al lui V. I. Lenin, a fost onorată de prezența patriarhului Rusiei, Alexei II, care a rostit și o alocuțiune, la fel ca și Ihor Sevcenko, președintele biroului Asociației internaționale de studii bizantine, D. S. Likhacev, președintele de onoare al Comitetului de organizare al congresului, și G. G. Litavrin, președintele operativ al respectivului Comitet. Ignorînd umbra persistentă și hipnotizantă a bustului, prof. Litavrin și-a exprimat speranța că niciodată ingerințele păgubitoare ale politiciii nu vor mai afecta știința, fără să prevadă că, în timp ce-și prezenta cuvîntul de salut, se țeseau ițele unui pucl ce avea să fie declanșat la numai câteva zile după încheierea congresului, acțiune care, în eventualitatea reușitei, ar fi repus binomul politică-știință în raporturile configurate în 1917 pentru încă un număr de ani.

Avînd în vedere numărul mare al participanților și diversele probleme ivite, se poate aprecia că organizatorii s-au achitat destul de bine de obligațiile asumate. Din păcate timpul scurt afectat lucrărilor congresului și oferta excesivă de comunicări a obligat la programarea lor simultană, astfel că nu am putut urmări numeroase teme de interes particular, cu atât mai mult cu cît absențe inopinate au perturbat succesiunea planificată inițial. Membrii delegației Academiei Române au prezentat următoarele comunicări: T. Teotoc, *Ammien Marcellin, un précurseur de l'histoire de l'Église du monastère d'Argeș — Roumanie*; C. Costea, *A Viewpoint on Byzantine Iconography: the Narthex of Dobrovăț, Moldavia*; V. Spinei, *La signification des ethnonymes des Daces et des Gètes dans les sources byzantines des Xe—XVe siècles*. Colegii E. Aramă și A. Galben de la Chișinău au susținut, la rîndul lor, o comunicare în limba rusă despre rolul recepției dreptului bizantin în Moldova secolelor XV—XVIII.

Ca toate marile reuniuni științifice, congresul de la Moscova s-a dovedit profitabil nu numai prin audierea referatelor și comunicărilor și participarea la dezbateri — de altfel puțin extinse și uneori formale datorită programului foarte încălecat —, ci și prin posibilitățile de a face schimburi de idei și informații. Din acest punct de vedere am avut ocazia de a reîntîlni și a face cunoștință cu o serie de renumiți specialiști în bizantinologie și în disciplinele conexe, precum Al. Kazdan, J. Irmseher, N. Oikonomides, W. Seibt, A. Carile, G. G. Litavrin, R. Dostalova, V. Gjuzelev, G. Prinzing, V. Tăpkova-Zaimova, I. Božilov etc., și cu cîțiva tineri cu largi perspective, precum V. Perhavko, I. G. Konovalova, Al. I. Cernjak, C. N. Constantinides, I. O. Knjazkij etc. Într-o lume convulsionată încă de curenți subterani nocivi și supusă adesea hazardului și seismelor destructive ale subumanului, contactele și colaborările statornice la marile edificii ale științei au menirea de a contribui nu numai la depotențarea eșafodajelor de dogme, ci și la dezamorsarea patimilor elucubrante și la regenerarea sentimentelor firești. Congresul a constituit în preile de prezentare a ultimelor apariții în domeniul bizantinologiei, mai active dovedindu-se în acest sens casele editoriale din URSS, Austria și Marea Britanie. De a lansare cu cel mai larg ecou s-au bucurat cele trei volume din *The Oxford Dictionary of Byzantium*, apărute chiar în 1991 în Oxford University Press, sub coordonarea fostului profesor moscovit Al. P. Kazdan, stabilit de peste un deceniu la Washington. La vocea *Rumanians* — inserată în volumul 3 (p. 1818) al acestui lexicon, ce își va găsi desigur locul între cărțile uzuale din toate marile biblioteci ale lumii —, redactată de însuși coordonatorul principal, frapează notificarea: „The origin of this people is enigmatic”, care arată că eforturile depuse pînă în prezent, pentru clarificarea problemei etnogenezei românilor nu au fost de natură să convingă pe deplin lumea savantă din străinătate și că ele se cuvin continuate la o cotă de exigență sporită.

Pe durata desfășurării congresului gazdele au organizat câteva admirabile expoziții de artă religioasă bizantină și post-bizantină la Galeria Tretyakov, Muzeul de Artă „A. S. Pușkin” și Kremlin. La mănăstirea Novodevici s-au putut admira expozate arheologice descoperite în ultimii ani la Chersones și o expoziție de prețioase manuscrise grecești din secolele VI—XVII. Una din zile a fost rezervată vizitării faimosului complex mănăstiresc de la Zagorsk, reședința patriarhului Rusiei, unde un interes deosebit prezintă indevsebi Troițkii sobor, Duhovnaia Ierkovi și Uspenskii sobor, ridicată în 1422—1423, 1476—1477 și, respectiv, în 1559—1595. În cea dintîi, la care părți din catapetasmă au fost pictate de Andrei Rubliov, se păstrează racla cu moaștele Sfîntului Serghie. Alte excursii cu itinerarii incitante au fost organizate după încheierea lucrărilor congresului pentru cei cu consistente disponibilități financiare. Nu a fost cazul

specialiștilor de la București, Iași și Chișinău, care s-au mulțumit cu oferta — deloc neglijabilă — a monumentelor și muzeelor moscovite, rămânând cu satisfacția participării la o întrunire de reală reputație, dar și cu sentimentul împovărat că știința bizantinologiei din centrele pe care le reprezentau este departe de a se situa la nivelul realizărilor din

alte părți ale lumii sau măcar la acela al predecesorilor, cărora le-a revenit meritul de a fi organizat în capitala României cel dintâi congres internațional de studii bizantine în anul 1924.

VICTOR SPINEI

AL XII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE PRE- ȘI PROTOISTORIE (BRATISLAVA, 1—7 SEPTEMBRIE, 1991)

În zilele de 1—7 septembrie 1991 s-a desfășurat la Bratislava cel de al XII-lea Congres Internațional de Științe Pre- și Protoistorice organizat de Uniunea Internațională de Științe Pre- și Protoistorice, sub patronajul Președintelui Republicii Federale Ceha și Slovacă, Vaclav Havel, a Primului ministru al Republicii Slovace, Jan Černagurskij și a Ministrului Culturii al acestei republici, Ladislav Šnopa. Președintele Congresului, B. Chropovský, președintele de onoare, J. Poulik, secretarul general, J. Vladár și președintele comitetului de organizare, J. Pavuk, au reușit, cu lărgul concurs al institutelor de profil din țară, să ofere excelente condiții de desfășurare a acestei prestigioase manifestări științifice mondiale, care prezintă o deosebită importanță, deoarece prilejuiește, din pătru în patru ani, reuniunea specialiștilor în arheologie din întreaga lume.

Din 35 de țări din toate continentele, au participat 604 specialiști (cei mai mulți din țara gazdă), România fiind prezentă cu una din cele mai numeroase delegații, compusă din 43 de cercetători, cadre didactice universitare și muzeografi din principalele centre ale țării. Din centrul academic și universitar Iași au participat următorii specialiști: M. Petrescu-Dimbovița, Dan Gh. Teodor, S. Teodor, I. Ioniță, S. Sanie, V. Spinei, V. Mihăilescu-Birliba, V. Chirica, Al. Andronic, D. Monah, M. Dinu, A. László, N. Ursulescu, M. Alexianu, A. M. Vlad, M. Geba și N. Zugravu.

Lucrările Congresului s-au desfășurat în localul Școlii Superioare Politehnice din Bratislava, fiind repartizate în 15 secții cu subsecții, comisii și coloevii, organizate tematic cu o problematică extrem de largă vizând practic toate perioadele istorice, din paleolitic până în evul mediu inclusiv. În cadrul acestor secții au fost prezentate interesante comunicări care au abordat diferite aspecte etno-culturale, cronologice, tipologice sau privitoare la progresele înregistrate în ultimele decenii, prin folosirea curentă a datelor oferite de cercetările interdisciplinare. În acest sens s-au evidențiat aplicarea cu succes a metodelor moderne în arheologie, mai ales referitoare la datare, aplicarea matematicii și statisticii, folosirea tot mai frecventă a ordinaroarelor, a geofizicii, ca și a prospecțiunilor aeriene. La acestea se adaugă folosirea cu foarte bune rezultate a datelor oferite de antropologie, paleozoologie, paleobotanică, metalurgie etc.

Specialiștii ieșeni, care au participat la acest Congres, au prezentat interesante comunicări privind unele aspecte ale cronologiei paleoliticului est-carpatic, a conținutului culturii neoneolitice de tip Cucuteni-Tripolie, referitoare la cronologia și elementele culturii materiale și vieții spirituale geto-dacice, la procesul de romanizare în regiunile extracarpatiche ale Daciei, relațiile dintre autohtoni și alogeni în mileniul marilor migrații, rezultate ale metodelor fizico-chimice în conservarea unor vestigii etc., comunicări care au fost foarte

bine apreciate de specialiștii prezenți. Unele secții, cum a fost a VI-a cu tema „Neoliticul superior, eneolitic, epoca aramei și bronzului” și a IX-a dedicată „epocii romane și a relațiilor cu lumea barbară”, au fost conduse de prof. dr. doc. M. Petrescu-Dimbovița și respectiv de dr. I. Ioniță.

Cu prilejul lucrărilor congresului, cercetătorii ieșeni au putut stabili fructuoase contacte științifice cu numeroși specialiști de peste hotare realizând totodată și un util schimb de publicații. Prin participarea la excursiile de documentare în importante obiective arheologice din Slovacia și Moravia; organizate de gazde au existat în plus excelente posibilități de a fi cercetate direct interesante realități antice și medievale din regiunile respective. Pe lângă acestea, s-au vizitat expoziția „Descoperiri funerare din epoca bronzului Trziny și hallstattului din Slovacia”, organizată la Muzeul Național „Slovac”, expoziția „Germani și slavi în Slovacia”, deschisă la Muzeul Arheologic „Slovac”, Colecțiile arheologice și numismatice din Hrad, precum și din unele muzee din Slovacia și Moravia. De asemenea, în timpul congresului specialiștii prezenți au participat la Teatrul Național „Slovac”, la un excelent spectacol de operă, precum și la unele recepții oferite de organizatori.

În zilele 1 și 6 septembrie au avut loc două ședințe ale Consiliului Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice, conduse de secretarul general al Uniunii prof. I. Nenquin, unde s-au prezentat diferite rapoarte asupra activității desfășurate de Uniune între congrese, reorganizarea unor comisii sau desființarea altora; afilierea unor noi asociații internaționale etc. Tot în cadrul acestor reuniuni, în local prof. dr. doc. M. Petrescu-Dimbovița și dr. M. Comșa, pensionați, au fost aleși în Consiliul Permanent al Uniunii, din partea României, dr. D. Gh. Teodor și dr. M. Babeș; iar în Comitetul executiv, dr. Al. Vulpe. Cu același prilej, Consiliul Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice a ales prin vot, ca țară organizatoare a celui de al XIII-lea Congres, din 1996; Italia, această manifestare științifică urmînd să se desfășoare la Forlì, lângă Bologna.

Prin participarea cercetătorilor de la Institutul de Arheologie din Iași la această amplă manifestare științifică internațională, participare sprijinită eficient de către președintele comitetului de organizare din Cehoslovacia, prof. dr. J. Pavuk și de către conducerea Filialei Iași a Academiei Române, acad. Cr. Simionescu, a fost posibilă prezentarea într-un cadru adecvat, a unora din importante rezultate obținute de specialiștii ieșeni în ultimii ani, făcîndu-se astfel un rodnic schimb de idei, absolut necesar reinnoirilor ce se impun în momentul de față în acest domeniu.

DAN GH. TEODOR

AL XI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE NUMISMATICĂ (BRUXELLES, 8—13 SEPTEMBRIE, 1991)

Organizat de către Societatea Regală Belgiană de Numismatică, al XI-lea Congres Internațional de Numismatică s-a bucurat de patronajul și suportul material al unor înalte oficialități, cum este M.S. Regele Baudouin, ca și instituții prestigioase, științifice sau financiare. O echipă competentă și entuziastă, condusă de către energicul profesor de la Louvain, Tony Hackens, a asigurat desfășurarea la un înalt nivel a congresului. Noutățile structurale și utilizarea unor metode și tehnici de vrf a facilitat, de asemenea, derularea variată,

rapidă și atocuprinzătoare a lucrărilor: manifestări comune, mese rotunde tematice, postere (cu o sală specială și un program riguros), expoziții diverse, standuri editoriale (o producție imensă!) etc. —, fără a exclude ședințele de comunicări pe domenii de specialitate, în care au fost incluse de această dată și secții noi, de mare interes, cum au fost cele de tehnici monetare, statistică, analiză, informatică, bibliografie și bibliotecă ș.a.m.d.

Cu sprijinul instituțiilor de profil din țară, ca și al organizatorilor sau, uneori, mai mult pe cont propriu, cu acest orilej specialiști români au fost prezenți în număr destul de mare, participând activ la majoritatea manifestărilor, bucurându-se de ambianța colegială și de posibilitatea stabilirii unor contacte noi cu lumea savantă sau de reînălțarea vechi prieteni. Cei 15 numismați români (R. Ardevan, D. Bălănescu, V. Ciofu, G. Custurea, G. Iliescu, V. Mihăilescu-Bîrliba, Eug. Nicolae, E. Oberländer-Târnovcanu, Gh. Poenaru Bordea, L. Popa, C. Preda, Alex. Sășianu, C. Știrbu, A.-M. Velter și A. Vertan) au susținut comunicări, au prezidat unele ședințe (C. Preda și Gh. Poenaru Bordea), au prezentat postere, au studiat citeva din programele de computere folosite, au comentat diferite comunicări, au vizitat monumentele și muzeele splendide și pline de farmec ale Bruxellesului; au urmat traseele diverselor excursii și, mai ales, au înălțat camarazi, au făcut planuri și au acumulat un noian de informații.

În cadrul bunicii pregătiri a congresului nu s-a neglijat nimic din ceea ce ar fi putut favoriza reușita sa. Astfel, înainte de începerea lucrărilor propriu-zise s-a tipărit un frumos și voluminos tom cu rezumatele comunicărilor, căruiu l s-a adăugat și un *Addendum*, cuprinzând materialele sosite chiar în preziua deschiderii oficiale. Aceștia li s-a alăturat și un program detaliat al desfășurării tuturor manifestărilor (incluzind și lista completă a celor aproape 1000 de participanți).

Nu este dificil în rindurile de față să zăbovim ceva mai mult asupra vreunui din cele aproximativ 500 de comunicări, una mai interesantă decît alta, și, care, într-o formă sau alta, au fost înfățișate cu această ocazie. Voi atrage atenția doar asupra impactului pe care continuă să-l aibă, cu un curs ascendent, introducerea programelor de informatică pentru numismatică. Ele se infiltrază dinamic și atrag tot mai multe sectoare ale științei noastre pe acest drum. Am reținut citeva programe (Franța — Ch. Carcassone, G.

Depéyrot, J. Mora Mas, *Numismat*; Italia — A. Saccoci, G. Gorini, E. Pilotto, A. Brescaccia, *SAFIR* și S. Balbi di Caro, *NUMItel*), care ne-au pus pe gânduri și ne-au trezit la o tristă realitate: dacă vom mai lucra cu mijloacele de plină acum, acumularea informațiilor (bibliografice sau de catalogare a descoperirilor) se va menține într-un asemenea ritm încet va deveni nu numai o frînă în dezvoltarea cercetării, dar va aduce chiar prejudicii acesteia, care *va ajunge tot mai puțin convingătoare*. Să sperăm însă, că, pînă la viitorul congres de la Berlin, concluziile pe care le-am desprins cu toții, ca și, mai cu seamă un anumit dinamism care ne antrenează, adesea chiar fără voia noastră, în această direcție, să facă posibilă diminuarea decalajului astfel creat. În caz contrar...

A fost, de asemenea, clar constatată o anume dificultate în desfășurarea congresului, provenită din anvergura pe care a luat-o acesta, cu toate eforturile imense și sistematice ale organizatorilor de a o estompa. Cu alte cuvinte, un congres general de numismatică începe a nu-și mai atinge țelurile propuse. Volumul mare de manifestări, varietatea temelor abordate, numărul tot mai ridicat al participanților, infrastructura tot mai complexă și mai costisitoare, ca și altele, nu ușurează deloc transmiterea informațiilor, ba pot chiar deturna interesul cercetătorilor. Probabil, nu peste mult timp, aceste dificultăți nu vor mai putea fi eludate și se vor impune tot mai mult reuniunile limitate la subiecte și perioade de interes mai special, dar cu o eficiență sporită în planul impulsivării științei numismatice. În altă ordine de idei, nu putem încheia prea scurta noastră prezentare a acestui marcant eveniment științific fără a aminti că în Comisia Internațională de Numismatică avem afiliate acum două instituții (Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie și Societatea Numismatică Română).

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

SIMPOZIONUL DE LA ISEGRAN—FREDRIKSTAD (NORVEGIA, 26—31 OCTOMBRIE 1991)

În perioada 26—31 octombrie 1991, în stațiunea arheologică de la Isegran-Fredrikstad (Norvegia) s-au desfășurat lucrările celui de al III-lea Simpozion „Peregrinatio Gothica”, organizat în colaborare de Universitatea din Oslo, Universitatea din Kopenhaga și Muzeul Național de Istorie din Stockholm și sponsorizat de Nordisk Kulturfond, Norges almenvitenskapelige Forskningsråd și Clara Lachmanns Fond. La el au participat specialiști din Norvegia, Suedia, Danemarca, Polonia, R. F. Germania, România, Lituania, Estonia și Irlanda de Nord.

Comunicările prezentate la această manifestare științifică au abordat o gamă largă de subiecte, între care menționăm fenomenul migrației popoarelor ca proces istoric, etapele migrației goților din nordul continentului spre Dunărea de Jos și Marea Neagră, iar în continuare spre vest pînă în Aquitania și Peninsula Iberică, probleme de tipologie și cronologie a culturii Sintana de Mureș — Černjachov, dinamica așezărilor în Pomerania Orientală în perioada Latene timpurie și epoca romană, riturile și practicile funerare în cultura Wielbark, inscripțiile runice în secolele III—VII e.n. în țările scandinave, diferențierile sociale în epoca romană în Peninsula Scandinavă stabilite pe baza analizei descoperirilor arheologice din mlaștini, mai ales a celebrelor depozite de la Illerup (Ostjutland, Danemarca), practicarea sacrificiilor funerare în regiunea Scaniei în epoca fierului, efectele marilor migrații din secolele V—VI în țările baltice și problema centrului religios al populațiilor vechi germanice de pe insula Saaremaa (Estonia). Valoarea ridicată a comunicărilor, diversitatea tematică, volumul consistent de concluzii și ipoteze noi, ca și discuțiile purtate la sfîrșitul fiecărei comunicări, prelungite pe parcursul tuturor pauzelor de după ședințele oficiale de lucru, au creat o atmosferă de adevărată emulație științifică. Lucrările simpozionului urmează a fi

publicate într-un volum din seria *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter* din Oslo.

Una din zilele simpozionului a fost folosită pentru deplasarea participanților în provincia Bohuslän din Suedia, unde au fost vizitate locuri cu renumite desene rupestre, precum și mai multe necropole antice, cuprinzînd morminte cu interesante construcții de piatră. De asemenea, într-o altă zi a fost organizată o excursie în provincia Östfold din sud-estul Norvegiei, pentru a vizita construcțiile funerare impresionante din necropolele de la Hunn și Gunnarstorp, precum și citeva descoperiri norvegiene de desene rupestre. Toate aceste vestigii, de o factură cu totul aparte, subliniază cu pregnanță că fondul cultural și spiritual al populațiilor din Scandinavia a avut dintotdeauna importante trăsături de individualizare față de lumea continentală.

Simpozionul internațional de la Isegran a fost excelent organizat în toate detaliile, iar meritul principal revine îndeosebi doamnei prof. dr. Eldrid Straume de la Universitatea din Oslo. Stațiunea de cercetare de la Isegran, adăpostită de citeva construcții, unele datînd din secolul al XVIII-lea, dispunînd de toate amenajările necesare, inclusiv o bibliotecă consistentă și xerox, oferă condiții ideale pentru manifestări științifice cu un număr restrîns de participanți. Fortificațiile din secolul al XVII-lea din zonă, ca și orașul Fredrikstad, tihnit și pitoresc, cu arhitectura unor piețe și străzi întregi din aceeași vreme și cu un mare număr de activități artisanale, între care se remarcă atelierele de sticlărie, crează o oază de liniște, un microclimat natural și social armonios, benefic celor ajunși aici pentru a se dedica arheologiei și istoriei.

ION IONIȚĂ

L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE DE IAȘI

L'Institut d'archéologie de Iași a été fondé (1990) comme suite de la transformation de la Section d'histoire ancienne et d'archéologie de l'Institut d'histoire et d'archéologie « A. D. Xenopol » (depuis 1940) dans une institution autonome de recherches. Il continue la tradition des recherches d'histoire ancienne nationale et universelle du Centre universitaire et académique de Iași, illustré le long des décennies par l'activité de pas mal de professeurs et chercheurs comme Teohari Antonescu, Orest Tafrați, Paul Nicoreșcu, Radu Vulpe et Dimitrie Tudor, et les dernières années par le professeur Mircea Petrescu-Dimbovița et les regrettés Nicolae Gostar, Eugenia Neamțu et Adrian Florescu.

L'Institut d'archéologie de Iași, ayant pour directeur le docteur Dan Gh. Teodor et pour secrétaire scientifique le docteur Ion Ioniță, est organisé dans des secteurs de recherche et annexes de la recherche comme suit : I — le Secteur de préhistoire, dirigé par le chercheur scientifique principal, docteur V. Chirica ; II — le Secteur d'histoire ancienne dirigé par le chercheur scientifique principal, docteur S. Sanie ; III — le Secteur d'archéologie pour la période daco-romaine, dirigé par le chercheur scientifique principal, docteur I. Ioniță ; IV — le Secteur d'archéologie pour la haut Moyen Âge, dirigé par le chercheur scientifique principal, docteur D. Gh. Teodor ; V — le Secteur d'archéologie du Moyen Âge, dirigé par le chercheur scientifique principal, docteur V. Spinei. De plus il y a un cabinet de dessin, un laboratoire pour restaurer les objets archéologiques et la bibliothèque de spécialité avec environ 30 000 volumes.

L'Institut d'archéologie de Iași fait éditer la revue „Archéologie de la Moldavie” : vol. I (1961) — vol. XIII (1990), vol. XIV (1991) et XV (1992) (sous presse). De même, il fait paraître, en langues étrangères, le supplément de cette revue, qui donne la série „Bibliotheca Archaeologica Iassiensis”, I—II, Iași, 1987, III, 1989, IV, 1991, où l'on a publié des ouvrages monographiques et des recueils d'études. L'Institut fait un utile échange de publications avec environ 300 instituts du même type de l'étranger.

Comme objectifs prioritaires l'Institut d'Archéologie de Iași s'est fixé la réalisation de recherches archéologiques complexes et la publication de leurs résultats, la coordination et la planification des investigations archéologiques pour tout l'espace est-carpatique du pays, le développement des études d'histoire ancienne, du haut Moyen Âge et du Moyen Âge, la formation des cadres de spécialité dans ce domaine. Les préoccupations thématiques actuelles visent la recherche par excellence de l'évolution de l'habitat humain à partir des temps les plus reculés (depuis le paléolithique, le néolithique), de la civilisation traço-géto-dace, romaine et byzantine, de l'ethnogenèse roumaine, la civilisation du haut Moyen Âge et des XIIe—XIVe siècles des régions est-carpathiques de la

Roumanie, ainsi que d'importants aspects, d'intérêt national, qui concernent l'histoire ancienne et féodale de l'espace roumain en entier. Dans le cadre de l'Institut se développent, également, des recherches numismatiques, d'épigraphie greco-latine, de byzantinologie, paléobotaniques etc.

L'Institut se trouve en étroite collaboration avec la Faculté d'histoire de l'Université de Iași, coopérant pour l'organisation des fouilles archéologiques et les sessions scientifiques, coordonnant la pratique archéologique des étudiants en chantiers de fouilles, l'élaboration des travaux de diplôme, et dirige, par le truchement de ses spécialistes, des thèses de doctorat, pour les spécialités suivantes : l'histoire ancienne de la Roumanie (dr. D. Gh. Teodor), l'histoire antique et universelle (dr. S. Sanie), l'archéologie de l'époque des migrations (dr. I. Ioniță), l'archéologie médiévale (dr. V. Spinei). Quelques-uns des membres de l'Institut sont chargés de cours et séminaires d'archéologie, numismatique, histoire ancienne et médiévale à la Faculté d'histoire de l'Université de Iași.

Dans l'Institut travaillent à présent les chercheurs : dr. D. Gh. Teodor, dr. Ion Ioniță, dr. Silviu Sanie, dr. Silvia Teodor, dr. Victor Spinei, dr. Vasile Chirica, dr. Virgil Mihăilescu-Birliba, dr. Constantin Iconomu, Marilena Florescu, Stela Cheptea, Rodica Popovici, Emil Emami, Dan Monah, Magda Mantu, Felicia Monah, Costel Chiriac, Costică Asăvoaie et 7 cadres auxiliaires (bibliothécaire, dessinatrices, restaurateurs, dactylographes).

Les chercheurs de l'Institut ont fait le long des années des fouilles archéologiques dans pas mal d'objectifs parmi lesquels les plus importants sont : Mitoc—Botoșani (paléolithique), Trușești—Botoșani, Cucuteni et Scinteia—Iași, Poduri—Bacău (néo-énéolithique), Cîndești—Vrancea, Gîrbovăț—Galați (l'époque du bronze), Stîncești, Lozna et Cucorăni—Botoșani, Lunca Ciurii et Cotnari—Iași, Poiana—Galați (l'époque du Hallstatt et du La Tène), Dumbrava—Iași, Pietra Neamț, Barboși—Galați (la période géto-dace et romaine), Văleni et Tîrziă—Neamț, Băiceni et Lețcani—Iași, Miorcani—Botoșani (la période du IIe—IVe siècles ap. J. Ch.), Suceava, Botoșana et Dolhasca—Suceava, Dodești, Epurenii et Birlălești—Vaslui, Hlincea—Iași, Lozna—Străteni, Fundu Herții et Dersca—Botoșani, Borniș—Neamț (la période du Ve—XIe siècles ap. J. Ch.), Hudum—Botoșani, Birlad—Vaslui, Baia, Siret—Suceava, Hîrlău—Iași (la période du XIIe—XIVe siècles).

L'Institut déploie son activité sous l'égide de l'Académie Roumaine. Adresse : Iași, 18, rue Lascăr Catargi, code 6600, téléphone 15603.

DAN GH. TEODOR

PROFESORUL DUMITRU BERCIU LA 85 DE ANI

Profesorul doctor docent Dumitru Berciu, om de știință de mare renume pe plan național și internațional, a împlinit nu de mult 85 de ani, din care șase decenii le-a dedicat cu deosebită pasiune, mult zel și înaltă competență activității didactice și științifice, aducând contribuții remarcabile în domeniul arheologiei românești, care-i înscriu numele printre personalitățile de frunte ale acestei discipline din țara noastră.

Născut la 27 ianuarie 1907 la Bobaița (jud. Mehedinți) și-a făcut studiile liceale la Turnu Severin și apoi cele universitare la Facultatea de Filosofie și Litere a Universității

din București, avînd profesori de mare prestigiu, ca N. Iorga, I. Andrișescu, Sc. Lambrino, C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, S. Mehedinți, Vintilă Mihăilescu ș.a.

După obținerea licenței cu *Magna cum laude* în 1931 și a doctoratului, cu aceeași mențiune în 1938, cu teza *Arheologia preistorică a Olteniei*, pe care a publicat-o în 1939, a funcționat în perioada 1933—1945 ca profesor în învățămîntul liceal la Mănăstirea Dealului, Giurgiu și București. Totodată, în perioada 1933—1935 a efectuat un stagiul de perfecționare la Institutul de Preistorie al Universității din Viena, avînd

prilejul să audieze cursurile reputaților profesori O. Menghin și R. Pittioni.

Fiind apreciat în mod deosebit de profesorul N. Iorga, la al cărui Seminar de istorie universală a ținut o serie de prelegeri din domeniul preistoriei, i s-a încredințat de către acesta conducerea misiunii arheologice din Albania, funcționând în perioada 1938—1944 la început ca secretar și apoi ca director al Institutului român. În același timp a efectuat numeroase cercetări în muzeele din sud-estul și centrul Europei, ceea ce i-a permis, pe lângă o bogată documentare, în deosebi pentru teza de doctorat, să ia contact și cu cunoscuți specialiști în arheologie din diferite țări din aceste regiuni ale Europei.

Tot în această perioadă a fost și director fondator la Muzeul „Teohari Antonescu” din Giugiu și redactor al Buletinului acestui Muzeu (1938—1940), în care a valorificat unele din rezultatele cercetărilor sale arheologice din fostul județ Vlașca.

Bogata și valoroasa sa activitate de cercetare științifică a îndreptățit încadrarea sa în 1945 în calitate de profesor suplinitor la catedra de Istoria artelor și de conferențiar și apoi de profesor la disciplina Istoria veche a României de la catedra de Istoria României a Facultății de istorie a Universității din București, la care a fost mai mult timp șef de catedră și decan în perioada 1966—1971. În 1947—1948 a predat și cursul de Istoria economiei naționale la Academia de științe economice din București.

Activitatea didactică din învățământul superior a profesorului dr. doc. D. Berciu, conducător științific de doctoranzi, desfășurată cu multă energie, pasiune, dăruire și deosebită competență până în 1978 și continuată apoi până astăzi cu același elan și dragoste în calitate de profesor consultant și îndrumător științific a numeroși doctoranzi din țară, precum și a unora din străinătate, a contribuit și contribuie încă cu eficiență la formarea a generații de cadre didactice, cercetători și muzografi. Spre satisfacția profesorului lor, mulți dintre aceștia au devenit la rândul lor valoroși cercetători, contribuind, prin lucrările lor, la înălțarea prestigiului arheologiei românești în țară și străinătate.

Paralel cu activitatea didactică, prof. D. Berciu, în calitate de consilier și apoi de șef de sector și de colaborator onorific al Institutului de Arheologie din București, a desfășurat o prestigioasă activitate de cercetare științifică în domeniul arheologiei preistorice și geto-dacice, pe plan național și internațional, servind, în această privință, ca model demn de urmat pentru generațiile mai tinere de cercetători români în acest domeniu. Meritele sale ca reputat om de știință, cu contribuții remarcabile în domeniul tracologiei, l-au îndreptățit să ocupe din 1979 și până astăzi funcția de director al unui nou institut, de Tracologie, cunoscut recent sub denumirea de Institutul român de tracologie, din cadrul Ministerului Învățământului și Științei. Institutul acesta, cu schemă proprie, cinci filiale (Iași, Cluj-Napoca, Timișoara, Craiova și Constanța) și numeroși colaboratori externi, coordonează, sub directa conducere a prof. D. Berciu și a colaboratorilor săi apropiați, în frunte cu dr. P. Roman, activitatea de cercetare interdisciplinară din domeniul tracologiei, organizează simpozioane naționale de tracologie, cu participare în ultimii ani și de peste hotare, și se îngrijește de apariția cu regularitate și în condiții științifice și grafice corespunzătoare a publicațiilor *Thracodacia* și *Symposia Thracologica*, la care se adaugă cu începere din 1991 și seria *Bibliotheca Thracologica* I, apărută în colaborare cu Muzeul Dunării de Jos din Călărași.

În rodnică activitate de cercetare științifică a prof. D. Berciu, un rol deosebit de important îl ocupă șantierele de săpături arheologice, la care a participat încă ca elev, sub conducerea profesorului Al. Bărcăcilă la Drobeta, Ostrovu Șimian și Ostrovu Corbului și apoi ca student, sub direcția profesorilor I. Andrieșescu și Sc. Lambrino, la Oinac, Agârlitel și Histria.

În continuare, după terminarea studiilor universitare și până astăzi, prof. D. Berciu a condus numeroase șantiere de săpături arheologice, cu obiective predominante din preistorie și perioada geto-dacică, dintre care mai importante, până la cel de al doilea război mondial, sînt celea de la Petru Rareș și Tangiru din fostul județ Vlașca și după acest război, cînd cercetările arheologice au cunoscut în țara noastră o

dezvoltare deosebită, acelea de la Baia—Hamangia, Cernavodă, Verbicioara, Balta Verde, Gogoșu, Tariverde și Ocnița. Șantierele acestea de săpături arheologice, uneori exhaustive, i-au permis pe de o parte să descopere noi civilizații din neolitic, perioada de tranziție la epoca bronzului și epoca bronzului, iar pe de altă să aducă precizuni valoroase de ordin istoric, cultural și cronologic relativ la civilizațiile deja cunoscute din neolitic până în perioada geto-dacică inclusiv, rezultatele obținute fiind valorificate în monografiile și studii, cu deosebită rezonanță la specialiștii din țară și străinătate. Totodată, participarea tinerilor, studenți și colaboratori, la lucrările acestor șantiere, a contribuit la formarea acestora ca arheologi de teren, cu rezultate bine apreciate, încadrăți astăzi la Institutul de arheologie din București și la diferite muzee din țară.

Datele cercetărilor de teren, coroborate cu acelea obținute cu prilejul documentării în muzeele, institutele și bibliotecile din țară și străinătate, i-au fost prof. D. Berciu de un real folos în elaborarea a 14 lucrări monografice dintre care 10 în țară și 4 în străinătate, precum și a peste 200 studii și articole apărute în revistele și publicațiile din țară și de peste hotare.

În ceea ce privește lucrările monografice, tipărite în țară, lista lor începe cu *Arheologia preistorică a Olteniei* (1939), prima sinteză în acest domeniu, care prin bogăția, varietatea și interpretarea izvoarelor în context carpato-dunăreano-balcanic este utilă și astăzi.

Au urmat, în continuare, volumele în limba română: *Îndrumări în preistorie. O serie de prelegeri ținute la seminarul de istorie universală sub conducerea prof. N. Iorga* (1939); *Istoria artelor I* (1947); *Contribuții la problemele neolitice în România* (1961), lucrare de mare amploare, în care se pune accentul în deosebi pe cercetările din Valca Dunării de Jos și din Dobrogea; *Cultura Hamangia* (1966), în care se prezintă această cultură neolitică, descoperită de autor pe baza cercetărilor de la Ceamurlia de Jos și din alte așezări și necropole din Dobrogea; *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre* (1966), unde se tratează problemele importante privitoare la istoria și civilizația comunităților omenești în acest spațiu din paleolitic până la a doua epocă a fierului inclusiv; *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică* (1967), în care, pe lângă problemele generale, teoretice și de metodă, se prezintă cele mai importante rezultate ale cercetărilor arheologice de după cel de al doilea război mondial din diferite regiuni ale lumii, inclusiv din România; *Arta traco-getică* (1969), în care, reexaminându-se descoperirile mai vechi, se dă o nouă interpretare artei traco-getice, pe baza tuturor informațiilor existente la data respectivă; *Lumea celților* (1970), în care reiese importanța cunoașterii istoriei și civilizației celților pentru a doua jumătate a mil. I e.n. din Europa, precum și implicațiile fenomenului celtic în istoria și civilizația dacilor și *Buridava dacică I* (1981), în care se prezintă rezultatele cercetărilor exhaustive ale autorului din complexele de locuire geto-dacică de la Ocnița (jud. Vâlcea), din care un loc important îl ocupă inscripțiile de pe ceramică relativ la Buridava, la numele dacic al așezării de la Ocnița, și la regele Thiamarcos, identificat pentru prima dată, precum și numeroasele obiecte de import romane.

La acestea se adaugă capitolele privitoare la neolitic și Hallstatt din volumul I al Tratatului de istoria României (1960), partea relativ la geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană din volumul I *Din istoria Dobrogei* (1965) și colaborarea sa la manualul *Probleme fundamentale ale istoriei României. Manual și crestomafie* (1987), ca și alte lucrări de mai mică întindere și broșuri cu diferite teme din preistoria Daciei și perioada geto-dacică.

În ceea ce privește lucrările sale monografice în limbi străine, acestea sînt de largă sinteză, contribuind la o mai bună cunoaștere peste hotare a istoriei vechi a României, pe baza cercetărilor până la data apariției lor. În acest scop, au fost elaborate de prof. D. Berciu următoarele lucrări monografice: *Neue Forschungsergebnisse zur Frühgeschichte Rumäniens* (Bonn, 1966); *Romania before Burebista*, în prestigioasă colecție *Ancient Peoples and Places* (London, 1967 și New York—Washington 1967); *Contribution à l'étude de l'art thraco-gete* (București, 1974), ediție franceză a volumului apărut în limba română în 1969 și *Daco-Romania*, în celebra

colecție *Archeologia Mundi* (London, 1978), cu versiuni franceză (Genova—Paris, 1976), germană (München, 1979) și italiană (Roma 1980).

În afară de aceste volume a publicat lucrarea *Das thrakogetische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, în 50. *Ber. RGK* (Berlin Frankfurt a.M., 1971). De asemenea a colaborat cu capitolele în limba germană privitoare la geto-daci în secolele II î.e.n. — I e.n. și romani în epoca lui August în vol. 7 și 8 din *Fischer Weltgeschichte* (Paris, 1966), cu versiune engleză (New York, 1966) și italiană (Milano, 1967, 1968). La acestea se adaugă elaborarea de articole și coordonarea colaborării arheologilor români la *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte*, volumele I și II (Prag, 1966, 1969).

Paralel cu lucrările monografice și colaborări la tratate, manuale, enciclopedii și diferite volume, prof. D. Berciu a publicat în cei 60 de ani de activitate peste 200 studii în reviste și publicații din țară și străinătate, privind îndeosebi diferite aspecte și probleme ale neo-eneoliticului, perioadei de tranziție la epoca bronzului, epocii bronzului, Hallstattului și La Tène-ului geto-dacic din spațiul carpato-dunăreano-pontic, precum și legăturile acestora cu centrul și sud-estul Europei și Anatolia.

Astfel, în ceea ce privește neoliticul, a acordat în aceste studii o atenție deosebită protoeneoliticului și culturilor neo-eneolitice Hamangia, Boian, Gumelnița, Sălcuța, Vădastra și Petrești, precum și alți așezări, periodizarea, cronologia și particularitățile acestor culturi, cit și manifestările lor artistice, îndeosebi celebra statueta a „Ginditorului” din necropola culturii Hamangia de la Cernavodă, ca și problema așa numitelor sceptre de piatră din România.

Relativ la perioada de tranziție la epoca bronzului a adus contribuții relativ la cultura Cernavodă și locul său în raport cu complexele culturale balcano-geco-anatoliene, iar privitor la epoca bronzului, îndeosebi în legătură cu cultura Verbioara descoperită, ca și culturile Hamangia și Cernavodă, tot de prof. D. Berciu, mormintele tumulare de la Verbița și necropola de incinerare de tip Gîrla Mare de la Balta Verde, obiective cercetate și ultimele două publicate în colaborare cu P. Roman și E. Comșa.

Alte contribuții valoroase privesc necropolele tumulare din Hallstattul mijlociu și tirziu de la Balta Verde și Gogoșu din Oltenia, care au prilejuit autorului elaborarea unei lucrări de mari proporții în colaborare cu E. Comșa, apărută în publicația *Materiale și cercetări arheologice*, vol. II (1951).

Cele mai multe studii și articole ale prof. D. Berciu privesc istoria și civilizația geto-dacilor, cărora le-a acordat o atenție deosebită, cu începere din 1931, cînd a scris studiul *Buridava—Burebista* și pînă astăzi, elaborînd zeci de studii și articole în acest domeniu, îndeosebi în ultimii 25 de ani, cu teme relativ la geneza și evoluția civilizației geto-dacice, arta tracogetică și semnificația ei artistică și istorică, relațiile geto-dacilor cu grecii, celții și românii, scrierea cu litere grecești și latine din așezarea de la Oenița, regele Thiamarcos și tradiția statală geto-dacică, rezistența geților împotriva armatei persane a lui Darius din 514 î.e.n. și prima atestare a geților într-un izvor scris; cele două mari personalități ale lumii geto-dacice, Burebista și Decebal ș.a.

În toate aceste studii s-a scos în evidență în mod pregnant nivelul înalt economic, cultural și politic al geto-dacilor, precum și rolul lor în istoria și civilizația sud-estului Europei.

O altă problemă importantă, căreia i-a acordat atenție prof. D. Berciu în studiile sale din ultimii 15 ani, este aceea a etnogenezei poporului român, în lumina arheologiei și a istoriografiei actuale, precum și alți dovezi arheologice ale continuității, cit și procesul romanizării geto-dacilor.

Paralel cu aceste studii, a manifestat interes și pentru alte epoci și probleme, ca de exemplu pentru: epoca migrațiilor, pe baza descoperirilor din necropola din sec. III și IV de la Oinac (în colaborare cu B. Mitrea); bibliografia Olteniei preistorice și a paleoliticului și mezoliticului din România; istoriografie, respectiv începuturile istoriei naționale în opera de

sinteză a lui N. Iorga, contribuția lui I. Andrieșescu la preistoria Daciei și sud-estului european și personalitatea lui V. Pârvan. Cum este și firesc, prin poziția proeminentă pe care o ocupă în tracologie română, l-au preocupat, pe lângă temele menționate și altele de istoriografie relativ la tradiții, realizări și perspective în tracologia românească, concepția traci-zantă a lui I. Andrieșescu în istoriografia română ș.a. În fine, alte studii s-au referit la preistoria Balcanilor, indoeuropenizarea Greciei, fibulele tracice, poziția culturală și cronologică a sceptorilor zoomorfe din Bulgaria, unele probleme ale legăturilor dintre Dunăre, Balcani și Anatolia în mil. III î.e.n. ș.a.

Îndelungată, bogată și variată activitate științifică a prof. D. Berciu, concretizată în volumele și studiile menționate, împletită în mod organic cu aceea didactică, a contribuit în mod substanțial la întărirea prestigiului arheologiei românești și din 1979 încoace și a tracologiei românești, în țară și peste hotare.

Pentru meritele sale deosebite științifice, prof. D. Berciu a obținut în decursul celor șase decenii de activitate mai multe titluri, distincții, ordine și medalii în țară și străinătate.

Astfel, în țară a fost de două ori distins cu Premiul alé Academiei Române, respectiv Premiul „V. Pârvan” în 1936 și „N. Bălcescu” în 1961, iar în 1968 cu Premiul Ministerului Educației și Învățămîntului. De asemenea, i s-a acordat titlul de profesor universitar emerit și a fost ales Președintele Filialei din București a Societății de Științe Istorice, în care calitate a ținut numeroase conferințe, iar în 1970 membru titular al Academiei de Științe Sociale și Politice.

Pe plan extern, fost ales în 1937 membru al Institutului de Preistorie din Viena, în 1965 membru corespondent al Institutului arheologic german, în 1966 membru de onoare al Societății de arheologie iugoslavă, în 1976 membru din partea României la Consiliul Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice și apoi din 1981 membru al Comitetului de onoare permanent, al acestei Uniuni, membru al Societății de Preistorie din Ariège (Franța), în 1980 prim-vicepreședinte al Consiliului internațional de tracologie și din 1988 membru din partea României al Consiliului Internațional de studii indo-europene și tracice. La acestea se adaugă calitatea de vicepreședinte al Comitetului de organizare al celui de al II-lea Congres Internațional de tracologie din 1976 de la București, precum și participarea, ca invitat, pentru conferințe și comunicări la diferite Universități și Institute din Bulgaria, Iugoslavia, Cehoslovacia, Germania și Belgia, precum și la numeroase congrese și simpozioane internaționale din țară și străinătate.

Pentru valoroasa și deosebit de bogată activitate științifică și didactică prof. D. Berciu a fost distins cu ordinele „Steaua Republicii” și „Meritul Științific”, precum și cu medalia Universității din Liège.

După o activitate atât de rodnică, materializată cu numeroase cercetări de teren și lucrări, care i-au adus consacarea pe plan intern și internațional, prof. D. Berciu continuă astăzi, cu aceeași dăruire, energie și competență activitatea de cercetare științifică axată acum cu predilecție, în scris și pe teren (la Oenița), în domeniul tracologiei, din cadrul Institutului în fruntea căruia se află din 1979. Totodată, în calitate de profesor consultant, se ocupă, cu aceeași dăruire și înaltă competență, de îndrumarea doctoranzilor, cărora le stă în permanență la dispoziție, ajutîndu-i, cu experiență și bogatele sale cunoștințe, la elaborarea tezelor de doctorat.

La a 85-a aniversare a prof. D. Berciu, ca fost audient al lecțiilor sale de la Universitatea din București, cu peste 45 ani în urmă și apoi de colaborator apropiat în cadrul Institutului de tracologie, în calitate de președinte al Filialei din Iași a acestui Institut, îi dorim personal, precum și din partea colaboratorilor acestei Filiale, încă ani mulți și sănătate pentru a putea realiza, așa cum dorește, tot ceea ce și-a propus din punct de vedere științific.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

PROFESORUL VASILE NEAMȚU LA 70 DE ANI

Plină când judecata cumpănită și nepărtinitoare — ce numai cu scurgerea timpului se poate săvârși în chip satisfăcător — va fi frustrată de împliniri îndrituite, roadele trudei cărturărești rămân adesea evaluate iluzoriu. Nu este un secret pentru nimeni că ultimele decenii, pe lângă excomunicările brutale de autori și de opere, au vertebrat o ierarhie strîmbă a valorilor, dependentă în mare parte de gradul de ancilizare și cameleonizare față de percepțele și interesele puterii politice, și că pozițiile înalte au contribuit în multe cazuri la solidificarea autorității științifice a celor ce le rețineau, metehne perpetuate într-o oarecare măsură și după evenimentele spectaculoase din decembrie '89, de vreme ce propulsările în prestigioase demnități academice și universitare nu au demarat întodeauna de la prospectarea riguroasă a perenității realizărilor profesionale, ci de la aureola doblîndită în anii precedenți, ca urmare a situației în partea superioară a piramidei sociale.

Prin prisma acestor realități nu este de mirare că un savant de onestitate și modeste pilduitoare, cu un profil moral neîntinat, precum Vasile Neamțu, n-a dobîndit de la oficialități recunoașterea cuvenită pentru meritele sale deosebite. Am părăsi perimetrul lealității dacă am încerca să acredităm ideea că Profesorul Neamțu ar fi în situația unui marginalizat sau a unui neapreciat, cînd i s-au tipărit un mare număr de lucrări, cînd Academia Română l-a distins cu un premiu de vază, cînd colegii și foștii studenți îl înconjoară cu căldură și venerație, cînd — în ultimii doi ani — se încearcă anumite gesturi reparatorii: conducerea Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” i-a propus reîncadrarea ca profesor, a fost ales membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași și al Societății de Istorie și Retrologie Agrară a României, a fost numit vicepreședinte al Comisiei Monumentelor Istorice pentru Moldova. Toate aceste dovezi elocvente de deferență vin cu o nepermisă întârziere și sînt încă departe de a răsplăti o muncă neobosită de devotat și hăruiat dascăl la Alma mater din vechea capitală a Moldovei și o creație istoriografică ce situează pe autorul ei în elita medievisticii românești.

Născut la 19 decembrie 1922 la Tișăuți (com. Ipotești, jud. Suceava) ca fiu al lui Ambrozie Neamțu și al Elenei Neamțu (născută Dan), Vasile Neamțu a avut o copilărie neocolită de greutate, ce decurgeau din apartenența la o familie destul de numeroasă, care, cu veniturile capului său — notar comunal în Bosanciul învecinat, cu forță de muncă diminueată de o invaliditate căpătată în primul război mondial —, făcea față cu dificultate asprimilor vieții. În pofida veniturilor limitate, Ambrozie Neamțu — el însuși absolvent al Școlii de Artă și Meșerie din Cîmpulung Moldovenesc — s-a străduit să asigure o instruire serioasă copiilor săi, astfel că Vasile Neamțu, după ce a început studiile primare în satul de obîrșie, și le-a continuat la reputatul liceu „Ștefan cel Mare” din Suceava, unde, între dascălii de notorietate, se numărau Alexandru Băcănețu și Rudolf Gassauer, care, cu veleitățile lor de investigatori ai trecutului, i-au insuflat desigur pasiunea pentru istorie. De altfel, ambianța Sucevei interbelice emana parcă mai mult ca alte orașe moldave parfumul epocilor apuse, incitînd la prospectarea lor. Liceanul Vasile Neamțu a resimțit nu numai atracția muzei Clio, ci și a Polymniei, cîteva încercări poetice fiindu-i găzduite de publicațiile din Cernăuți „Bucovina literară” și „Gazeta Bucovinei”. După ce și-a susținut bacalaureatul la liceul „Eudoxiu Hurmuzaki” din Rădăuți, în 1943 a trecut cu succes examenul de admitere la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din Iași. Viltoarea războiului îi perturbă viața de student, în toamna aceleiași an fiind înmatriculat a Școala militară de ofițeri de infanterie în rezervă din Bacău, pe care o părăsește însă curînd din cauza unei fracturi de picior, astfel că este nevoit să petreacă mai multe luni în diferite spitale din țară. Fără să dispună de instrucție, este trimis pe front în Cehoslovacia, la un serviciu auxiliar, cel de armament și muniții, fiind demobilizat de-abia după sfîrșitul războiului. Revenit într-un Iași distrus și încercat de

foamete și lipsuri, într-o Universitate pauperă și supusă ingerințelor noilor factori politici, Vasile Neamțu a nădăd să se consacre cu pasiune studiului, între profesorii de îndrumările cărora a beneficiat numărîndu-se Andrei Oțetea, Alexandru Boldur, Nicolae Grămadă, Paul Nicorescu, Nicolae Corivan, Filip Horovitz, Nicolae Grigoras, Dimitrie Ciurea etc. Elanurile tinereții i-au fost parțial zăgăzuite de reactivarea unui t.b.c. pulmonar, contractat încă de pe băncile liceului, de pe urma căruia a suferit cu intermitențe mai mulți ani.

În vara lui 1948 prezintă teza de licență cu o temă privind breslele din Moldova medievală, fiind repartizat pentru cîteva luni la Școala elementară din Bosanci, pentru ca în anul următor, la 5 aprilie, să fie încadrat ca asistent la Facultatea de Litere și Filozofie a Universității din Iași, mai întîi — pentru foarte scurtă vreme — la Istoria veche, apoi la Istoria medie a României, pe care nu a mai abandonat-o pînă la pensionarea survenită în 1987. Admirabila sa tovarășă de viață, Eugenia Neamțu, ființă de sensibilitate deosebită și medievistă cu mari calități, l-a ajutat nu numai să traverseze cu bine stări precare de sănătate, ci i-a fost, pînă la tragica sa dispariție din 1980, un colaborator prețios în munca de cercetare, cu care s-a emulat reciproc și a cules roadele unor realizări remarcabile. Perioada îndelungată cît a funcționat la Alma mater, de aproape patru decenii, presărată cu ne-nărate reforme, care, în loc să îmbunătățească și să modernizeze sistemul de învățămînt, l-au dezorganizat și l-au împregnat cu măsuri ideologice, a avut și neajunsul de a suprasolicita personalul profesoral cu norme didactice încărcate, astfel că Vasile Neamțu, pe lângă atribuțiile aferente Istoriei medii a României, a trebuit să preia cursuri și seminarii privind Istoria veche a României, Istoria popoarelor URSS, Istoria Bulgariei, Arheologia medievală, Demografia istorică, Paleografia chirilică, Etnografia României etc., ceea ce l-a obligat la mari eforturi. Pentru achitarea de obligațiile didactice — îndeplinite mereu cu conștiinciozitate greu comparabilă —, dar mai ales pentru elaborarea lucrărilor științifice, a studiat și a făcut cercetări în principalele biblioteci, arhive și muzee din țară, beneficiînd și de cîteva stagii scurte de documentare în străinătate, mijlocite de Universitate (Polonia, Bulgaria, Cehoslovacia) sau realizate prin eforturi personale (Ungaria). În vara anului 1985 a participat la lucrările celui de-al 16-lea Congres internațional de științe istorice de la Stuttgart. Avansarea în ierarhia didactică s-a produs cu impediment, în 1956 fiind promovat lector și tocmai în 1974 conferențiar, desigur pentru că s-a sustras cît a fost posibil activităților politice, pentru că n-a schițat niciodată nici cel mai mic semn revendicativ și pentru că n-a fost scutit de gesturile pizmașe ale unor confrăți cu atribuții mai înalte.

Am avut prilejul ca în urmă cu trei decenii să mă număr printre învățăceii săi, profitînd de îndrumările sale docte și cumpănite, mereu afabile. Mai mult poate decît de la alți dascăli, am învățat de la Vasile Neamțu că natura istoriei însumează nu numai evenimente și date și că, pentru înțelegerea în profunzime a evoluției omenirii, esențiale sînt nu doar tumultul înclăstărilor militare și viltoarea de pe eschierul politic, ci și derulările molome de pe făgașul vieții economice și sociale. Enunțarea acestor adevăruri de esență axiomatică s-a făcut de multă vreme, dar, cu toate că ele dețin o acceptare cvasiunanimă, o reflectare edificatoare pe plan practic se profilează cu reticență, astfel că, în ciuda aserțiunilor complezente, ansamblul rosturilor politice continuă să se bucare de un statut privilegiat. În raport cu alte domenii ale disciplinei. Deplin conștient de aceste realități, Profesorul Neamțu nu a fost înclinat să comită abateri de la programul tematic prefigurat din prima tinerețe, nepropunîndu-și vreodată drept ideal succesul facil și epatarea cititorului sau a auditorului.

Domeniile asupra cărora și-a fixat centrul de greutate al preocupărilor — nespectaculoase, dar nu mai puțin importante — privesc viața economică din regiunile românești extracarpătice de-a lungul evului mediu, prospectată în di-

versele sale fațete, începînd de la producerea, tipologia, funcționalitatea și cronologia uneltelor, tehnica producției agricole, evoluția meșteșugurilor și a vieții urbane și pînă la circulația monetară și comercializarea anumitor categorii de mărfuri la est de Carpații Orientali. S-a lăsat absorbit, de asemenea, de unele aspecte ale sistemului administrativ și de frământările sociale din perioada medievală tîrzie, ca și de istoria învățămîntului din Moldova. A căutat să pătrundă în intimitatea vieții de zi cu zi a omului medieval, investigîndu-i cu meticulozitate condițiile de trai, locuința, ocupațiile, preocupările artistice și culturale, rosturile vieții sociale etc. Vasile Neamțu este unul din puținii medievști cu formație inițială de istoric care s-a edificat asupra importanței universului deschis de arheologie pentru reconstituirea trecutului, convingerea sa nerămînd formală, ci materializîndu-se prin participarea la lucrările de pe citeva importante șantiere de săpături (Suceava, Iași, Baia), prin prelucrarea și publicarea exemplară a unor categorii de obiecte, interpretate nuanțat, în conexiune cu descoperirile din arcașurile învecinate sau îndepărtate. La fel de benefice pentru anumite concluzii privind structurile economice i-au fost stăruitoarele cercetări din domeniul etnografiei.

Teza de doctorat referitoare la tehnica producției cerealiere în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVIII-lea, avînd drept conducător științific, pe caad. prof. dr. Ștefan Pascu, a fost susținută la Cluj în mai 1971, după o temelnică documentare de peste un deceniu. Publicată în 1975 la București, în traducere franceză, această remarcabilă lucrare a fost încununată cu premiul „N. Iorga” al Academiei Române. Ea a fost succedată de două volume de reală valoare științifică, tipărite în 1980 și, respectiv, în 1984, în care se valorifică rezultatele săpăturilor metodice din așezarea urbană

de la Baia, întreprinse între anii 1967 și 1980 sub conducerea Eugeniei Neamțu. Și aceste lucrări monografice s-au bucurat de o bună primire în lumea specialiștilor din țară și străinătate, Academia decernînd celui de-al doilea volum premiul „Nicolae Bălcescu”. Dintre lucrările de mai mare întindere ale Profesorului V. Neamțu mai menționăm culesul de *Istorie medie a României*, multiplicat la Iași în 1982, care îi reflectă metodologia și sobrietatea didactică precum și colaborările la volumele colective *Istoria orașului Iași*, I (red. C. Cibodaru, Gh. Platon, Iași, 1980) și *Istoria Universității din Iași* (red. Gh. Platon, V. Cristian, Iași, 1985).

Aceste lucrări, la fel ca și numeroase alte studii, reflectă un istoric exigent și migălos, cu cunoștințe extrem de largi și profunde, cu disponibilități spre interdisciplinaritate, de o rigoare exemplară, minuiitor al unui stil sobru și limpede, cu construcții logice și nuanțate, lipsite de divagații și banalități. Generozitatea și corectitudinea sa ireproșabilă din viață se regăsesc în acribia textelor și notelor adiacente: tuturor celor ce l-au precedat în preocupări, nindiferent de viabilitatea meritelor, li se recunoaște cu scrupulozitate aportul la deslușirea diferitelor secvențe ale trecutului. Speculațiile și artificiile nu-și găsesc loc în demonstrațiile sale, reconstituitile făcute remarcîndu-se prin echilibru, prudență și clarviziune.

La împlinirea a șapte decenii de viață, cu un bilanț de netăgăduită consistență, în numele foștilor studenți, a colaboratorilor și colegilor de la Institutul de Arheologie din Iași, îi urmăim din toată inima Profesorului Vasile Neamțu ani mulți și prosperi, cu realizarea deplină a proiectelor ce îi captează energia creatoare.

VICTOR SPINEI

Profesorul VLADIMIR DUMITRESCU
(1902—1991)

La 11 aprilie 1991 a înecat din viață profesorul dr. doc. Vladimir Dumitrescu, om de știință de mare reputație, pe plan național și internațional, care și-a dedicat întreaga viață, cu deosebită pasiune, mult zel și înaltă competență cercetărilor preistorice din România, domeniu în care a adus contribuții remarcabile, care i-au înscris numele printre arheologii de frunte din țara noastră și de peste hotare.

Născut la București la 19 octombrie/1 noiembrie 1902 și-a făcut studiile liceale și universitare în acest oraș, având, în cadrul Facultății de Filosofie și Litere, profesori de mare prestigiu, ca Vasile Pârvan, Nicolae Iorga, Simion Mehedinți, George Murnu ș.a. Fiind remarcat în mod deosebit de Vasile Pârvan a devenit în perioada 1926—1928 membru al Școlii Române din Roma de sub direcția acestui mare învățat român. Rezultatele muncii sale de documentare din acești ani s-au concretizat în teza de doctorat *L'età del ferro nel Picenum*, susținută în 1929 la Universitatea din București. Lucrarea respectivă, apărută în același an, singura sinteză de acest fel, foarte bine primită de specialiști, a fost distinsă cu premiul „Vasile Pârvan” al Asociației Academice „Vasile Pârvan”, a foștilor membri ai Școlii Române din Roma. Apreciat în mod deosebit de magistrul său Vasile Pârvan, a fost numit, încă student fiind, în 1923, asistent la Muzeul Național de Antichități, instituție de primă importanță în cercetarea arheologică din țara noastră, pe care a servit-o,

în continuare, cu toată capacitatea și puterea sa de muncă, în calitate de conservator, cu începere din 1928 și apoi ca director, din 1935 până în 1945. În această perioadă i-a reorganizat, pe bază modernă, expoziția de bază și au apărut sub conducerea sa directă trei volume din publicația *Dacia*, înființată de Vasile Pârvan, contribuind în mod eficient, prin schimburile cu străinătatea, la îmbogățirea, prin cărțile și revistele primite, a patrimoniului bibliotecii, care a luat ființă acum la acest muzeu, constituind nucleul actualei biblioteci a Institutului de Arheologie din București.

Bogata activitate de cercetare științifică din perioada interbelică, concretizată în săpături arheologice și lucrări tipărite, a îndreptățit încadrarea sa, în 1930, prin concurs, ca docent la Facultatea de Filosofie și Litere a Universității din București, fiind confirmat apoi, în 1940, cu titlul de conferențiar definitiv. În această calitate a ținut cursuri de arheologie preistorică românească, care se distingeau atât prin conținutul lor științific în date noi, cât și prin forma lor clară și elevată. După cel de al doilea război mondial, profesorul Vladimir Dumitrescu, în calitate de colaborator al Institutului de Istorie (1949—1955) și de șef al secțiilor muzeu (până în 1965), sclavagistă (1965—1968) și paleolitic (1968—1973), din cadrul Institutului de Arheologie din București, și, în continuare, din aprilie 1973, când a devenit consultant științific al acestui Institut, a desfășurat o foarte bogată activitate de investigații arheologice, îmbinând în mod armonios munca de organizare cu cea de cercetare pe teren și de publicare.

Paralel cu acestea, demnă de relevat este și activitatea sa plină de responsabilitate, desfășurată cu multă meticulozitate și conștiințiozitate, ca membru al comitetelor de redacție ale revistelor Institutului de Arheologie, *Dacia* și *Studii și cercetări de istorie veche*, al cărui redactor prim a fost în 1957, iar apoi ca membru și secretar științific de redacție la *Dacia*, contribuind din plin, prin competența și strădanțiile sale, la ridicarea prestigiului acestor publicații de arheologie cu largă circulație în țară și străinătate.

Prodigioasa sa activitate științifică s-a concretizat în numeroase săpături arheologice și valoroase publicații de specialitate cu precădere din domeniul neo-eneoliticului. În ceea ce privește săpăturile arheologice din acest domeniu, prezintă un deosebit interes, prin amploarea investigațiilor și importanța rezultatelor obținute, acelea de la Gumelnița și Căscioarele în Muntenia, Tirpești, Traian, Hăbășești și Drăgușeni în Moldova. Dintre aceste săpături, un loc de frunte îl ocupă acelea din așezarea Cucuteni A de pe Holmul de la Hăbășești—Iasi, care a fost explorată în 1949 și 1950 de profesorul Vladimir Dumitrescu și colaborătorii săi, obținând de două ori Premiul de Stat, în 1951 pentru săpăturile efectuate, și în 1955 pentru monografia acestei stațiuni, priina de acest fel cercetată în întregime în țara noastră. De asemenea, se remarcă, prin amploare și rezultate și săpăturile din stațiunea de la Dealul Viei și pe de Dealul Flintnilor de la Traian—Neamț, executate împreună cu Hortensia Dumitrescu, soție devotată și colaboratoare ideală, una din primele femei arheolog din țara noastră, precum și din tell-urile de la Căscioarele și Gulmenița—Ilfov, cu rezultate și ele semnificative.

La rindul lor, lucrările sale monografice, tipărite în țară și străinătate, privitoare la cronologia ceramicii pictate de tip Cucuteni (*La cronologia della ceramica dipinta dell'Europa Orientale*, în *Ephemeris Dacoromana*, IV, 1926—1927, p. 257—308) și la stațiunile Hăbășești (*Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, în colaborare cu Hortensia Dumitrescu, Mircea Petrescu-Dimbovița și Nicolae Gostar) și Rast (*The Neolithic Settlement at Rast, British Arch. Reports. International Series*, Oxford, 1980), precum și numeroasele sale studii în domeniul neo-eneoliticului României și al relațiilor acestuia cu estul și sud-estul Europei, ca și cu Asia

anterioară, l-au consacrat pe autorul lor în știința arheologică contemporană.

Paralel cu aceste cercetări, o atenție deosebită a acordat-o profesorul Vladimir Dumitrescu și unor probleme privitoare la perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, epoca bronzului și prima epocă a fierului, în care se plasează, după autor, în spațiul respectiv, procesul de indoeuropenizare și apoi de separare și de cristalizare lingvistică și etnică din rîndurile indoeuropenilor a prototracilor și tracilor, strămoșii geto-dacilor. Dintre aceste probleme, l-a preocupat cea mai relativ la pătrunderea primului val al triburilor de stepă nord-pontică la vest de Prut, precum și în legătură cu semnificația culturală, istorică și etnică a culturilor Gîrla Mare — Cîrna (epoca bronzului) și Basarabi (prima epocă a fierului).

În ceea ce privește cultura Gîrla Mare—Cîrna, într-o amplă monografie (*Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961), cuprinzînd rezultatele săpăturilor din marea necropolă plană a culturii timpurilor de urne din Bronzul mijlociu de la Cîrna—Dolj, autorul a pus în discuție problemele privitoare la această cultură din Oltenia, ilustrată deosebită prin această necropolă, care, după cum s-a arătat, prin amploarea săpăturilor (1942, 1955—1956) și publicare (excelentă monografică), ocupă primul loc în cadrul acestei culturi. Pe baza materialelor publicate și al analogiilor lor s-au deosebit ulterior de profesorul german Rolf Hachmann două etape de înmormîntare în această necropolă, corespunzătoare, după S. Morintz, fazelor a II-a și a III-a a culturii Züto Brdo—Gîrla Mare. Tot în legătură cu epoca bronzului, profesorul Vladimir Dumitrescu a fost preocupat și de problema influenței micenienilor în spațiul balcano-danubian, atestată, după el, prin sabia lungă de bronz de tip *râpière* de la Roșiorii de Vede, reactivarea motivului spiralic, statuete de lut și piese de podoabă din bronz și fildeș.

Alte contribuții valoroase s-au adus de profesorul Vladimir Dumitrescu relativ la prima epocă a fierului, prin publicarea în 1968 a descoperirilor mai vechi (1943) din necropola tumulară cu morminte de înlumație din perioada mijlocie a primei epoci a fierului de la Basarabi (*La necropolă tumulară de premier âge du fer de Basarabi (dép. de Dolj, Oltenie)*, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 177—260). Prezentarea detaliată a materialelor descoperite, pe categorii și cu analogiile respective, l-au condus la concluzia că această necropolă, datată de el la sfîrșitul secolului al VIII-lea sau începutul secolului al VII-lea î.e.n., cu multe analogii în necropolele de la Balta Verde și Gogoșu din sud-vestul Olteniei, este de pus în legătură cu ilirii, care trecînd Dunărea au constituit o enclavă etnică pe malul stîng al fluviului, în Oltonia, mai jos de Porțile de Fier pînă la Calafat. În această privință după profesorul Vladimir Dumitrescu ceramica cu decor excizat și incrustat cu alb din necropola de la Basarabi, ca și din complexul Basarabi, nu s-ar datora unei supraviețuiri sau renașteri autohtone din ceramica culturilor Bronzului mijlociu (Wietenberg, Gîrla Mare și Tei), cum susțin unii în sprijinul tezei caracterului tracic al culturii Basarabi, invocînd în sprijinul acestei teze și dezvoltarea din fondul cultural Basarabi a grupurilor autohtone Birsești și Ferigile din perioada tîrzie a primei epoci a fierului.

În afară de aceste preocupări științifice, profesorul Vladimir Dumitrescu a manifestat interes și pentru lucrări de sinteză cu privire la preistoria României, elaborînd, în colaborare, trei asemenea lucrări, dintre care două apărute în țară, în 1983 (*Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, în colaborare cu Alexandra Bolomey și Floarea Mogoșanu) și în 1985 (*Dacia înainte de Dromihete*, în colaborare cu Alexandru Vulpe) și o a treia în volumul privitor la preistoria Balcanilor și a Orientului Mijlociu din noua ediție a publicației *Cambridge Ancient History* din 1981 (în colaborare cu Alexandra Bolomey și Floarea Mogoșanu). La acestea se adaugă și colaborarea sa la volumul *Harta arheologică a României* din 1972 (în colaborare cu Emil Condurache și Mircea Matei și cu o versiune în limba franceză). Totodată, revenind la preocupările sale mai vechi privitoare la arta preistorică, a elaborat lucrări de sinteză de mare amploare și în acest domeniu, ca *Artă preistorică în România fino all inizio dell'età del ferro*, Firenze, 1972 și *Artă preistorică în România*, București, 1974, distinsă în anul 1976 cu premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române, precum și volumele *Artă neolitică în România*, București, 1968 și *Artă culturală Cucuteni*, București, 1970, lucrări în care autorul analizează fenomenele artistice în contextul istoric respectiv, evidențiind particularitățile și, în același timp, semnificația magico-religioasă a acestor fenomene.

Paralel cu aceste lucrări de sinteză, profesorul Vladimir Dumitrescu a tipărit numeroase studii în reviste și publicații din țară și străinătate, contribuind la cunoașterea de către specialiștii străini a realizărilor mai importante ale arheologiei românești, pe care aceștia le-au consemnat în lucrările lor. De altfel, în legătură cu acest din urmă aspect, profesorul Vladimir Dumitrescu, membru al Consiliului Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice din 1932 și apoi din 1976 al Comitetului de onoare permanent al acestei Uniuni, membru titular al Institutului italian de preistorie și protoistorie din 1961 și al Institutului german de arheologie din 1980, a participat la numeroase congrese și simpozioane internaționale din Europa, Asia și SUA, susținînd rapoarte și comunicări de înaltă ținută științifică. De aceeași bună audiență din partea specialiștilor s-au bucurat și conferințele pe care le-a ținut ca invitat în 1967 al Academiei de Științe din Zagreb și în 1969 al Institutului italian de pre- și protoistorie, precum și celea din 1972 de la Academia dei Lincei din Roma și de la Verona. Toată această bogală și fructuoasă activitate de cercetare științifică desfășurată de profesorul Vladimir Dumitrescu neîntrerupt timp de șase decenii și jumătate, în cadrul Universității din București, a Muzeului Național de Antichități și a Institutului de Arheologie, a contribuit, în mod substanțial, la întărirea prestigiului arheologiei românești în țară și peste hotare, servind, în același timp, ca model de urmat pentru generațiile mai tinere de cercetători români în acest domeniu.

Ca fost student al profesorului Vladimir Dumitrescu la Universitatea din București și apoi colaborator al său la Muzeul Național de Antichități și la șantierul de săpături arheologice de la Hăbășești îi exprim pe această cale un pioș omagiu și deosebită prețuire pentru tot ceea ce a realizat în domeniul arheologiei românești.

MIRCEA PETRESCU-DIMBOVIȚA

LISTA ABREVIERILOR

- AAC — Acta Archaeologica Carpathica, Kraków.
 ACMIT — Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
 ActaMM — Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
 ActaMN AMN — Acta Musei Napocensis, Cluj (— Napoca).
 AIIAI — Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași.
 AISC — Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj și Sibiu.
 Aluta — Aluta. Muzeul de Istorie, Sf. Gheorghe.
 Apulum — Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
 Archeologia-Kiev — Archeologija, Institut Archeologij, Kiev.
 Archeologia-Sofia — Archeologija, organ na Archeologij Institut i Muzej, Sofia.
 ArhHung — Archaeologia Hungarica, Budapest.
 ArhMold — Archeologia Moldovei, Institutul de Arheologie, Iași.
 AȘUI — Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
 Babelon — E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, I—II, Paris, 1885—1886.
 BerRGK — Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main.
 BMC — H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I—V, London, 1923—1950.
 BSNR — Buletinul Societății Numismatice Române, București.
 Carpica — Carpica. Muzeul de Istorie și Artă, Bacău.
 CercetIst — Cercetări istorice, S. N., Iași.
 Dacia — Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I—XII, 1924—1947; S. N., *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, I, 1957 sqq.
 Dolgozátok — Dolgozátok. Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj, I—X, 1910—1919.
 Fontes — Izvoare privind istoria României, I, București, 1964; *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II—IV, 1970, 1975, 1982, București.
 Hierasus — Hierasus. Muzeul de Istorie, Botoșani.
 Hill — Ph. V. Hill, *The Dating and Arrangement of the Undated Coins of Rome A.D., 98—148*, London, 1970.
 IDR — Inscriptiile Daciei Romane, București.
 Izvestia-Institut, Sofia — Izvestija na Archeologičeskij Institut, Sofia.
 JBLM — Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum, I—XIII, Cernăuți, 1893—1913.
 KS — Kratkie soobščeniia v dokladač i polevyh issledovanijach, Moskva.
 Maier — A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachion*, in *Numismatische Zeitschrift*, N. F., 1, 1908.
 Materiale=MCA — Materiale și cercetări arheologice, București.
 MEFRA — Mélanges de l'École Française de Rome — Antiquité, Roma.
 MemAntiq — Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț.
 MIA — Materialy i issledovanija po archeologija SSSR, Moskva.
 MMS — Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
 NC — The Numismatic Chronicle, London.
 NÉH — Nouvelles Études d'Histoire, București, I, 1956 sqq.
 PA — Pamiatky archeologické, Praha.
 Pick — B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1, 1898.
 Pontica — Pontica. Muzeul Național de Arheologie și Istorie, Constanța.
 RevMuz — Revista muzeelor, București.
 RIC — H. Mattingly și E. A. Sydenham, *Roman Imperial Coinage*, I, London, 1924 sqq.
 RRC — M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974.
 SA — Sovetskaja archeologija, Moskva.
 SAA — Studia Antiqua et Archaeologica. I. Corolla memoriae N. Gostar, Iași, 1983.
 SAI — Sovetskaja archeologija issledovanij, Moskva.
 Sargetia — Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva.
 SCN — Studii și cercetări de numismatică, București.
 SCIV(A) — Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
 SlovArch — Slovenská Archeológia, Bratislava.
 StCl — Studi clasice, București.
 Suceava — Suceava. Studii și materiale, Muzeul de Istorie, Suceava.
 Syd=Sydenham — E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, London, 1952.
 VDJ — Vestnik drevnej istorij, Moskva.
 Vjenik-Zagreb — Vestnik za archeologija i historiju, Zagreb.
 ZfA — Zeitschrift für Archäologie, Berlin.